

SOCIETEIT CASINO. WINTERPARTIJEN 1877 + 1878.

CASINO	Wonderdag	20 December 1877
BAL	"	3 Januari 1878
CASINO	"	17 " "
"	"	31 " "
"	"	14 Februari "
BAL, costume	Zondag	3 Maart

2016

deel 33

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

Vanens het Bestuur
Nic. HOUBA
Secretaris



NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 33

2016

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-4-2

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant



erfgoed brabant



Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2016

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2016
deel 33

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2016 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
Mw. dr. K. Douma
Mw. J. de Haan-Burghoorn MA
Dr. K.A.H.W. Leenders
Dr. D.D.R. Raeymaekers
Dr. J.G.M.M. Rosendaal
Drs. L.G.M.C. Toorians

Eindredactie

mevr. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Drs. J.J. Brouwers
Tel: 06-24697563
jan@janbrouwers.eu

www.uitgeverij-zhc.nl

Inhoud

Ten geleide	9
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
‘Die mate van den lande ende beemden’	13
De ontwikkeling van de oppervlaktematen in de Meierij van 's-Hertogenbosch	
<i>Martien van Asseldonk en Karel Leenders</i>	
De Hoogstraat in de laatmiddeleeuwse Brabantse steden	51
Enkele beschouwingen over stadstopografische overeenkomsten en verschillen	
<i>Bram Vannieuwenhuijze</i>	
Verkloosterings in het vijftiende-eeuwse 's-Hertogenbosch	77
<i>Jan Sanders</i>	
Strafprocessen tegen een dood lichaam	113
Juridische procedures wegens zelfdoding in de zeventiende en achttiende eeuw	
<i>Erik-Jan Broers</i>	
‘Schep immer nieuwe vreugd, vriendschap, gezelligheid’	129
Over Brabantse adel, ‘herengezelschappen’ en regionale identiteit	
<i>Klaasje Douma</i>	
‘Stel je voor zeg! Meisjes, jongens, zoo maar zittend zij aan zij!’	161
Katholieken, gender en sociale klasse in de Paleis Bioscoop te Rucphen (1929)	
<i>Thunnis van Oort</i>	
Ter herinnering aan prof. mr. J.P.A. (Jos) Coopmans (1925-2016)	179
<i>Beatrix Jacobs en Erik-Jan Broers</i>	
Verslag congres Waardevol! Culturele duurzaamheid en regionaal erfgoedbeleid	183
('s-Hertogenbosch, 3 maart 2016)	
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld en Monique Groot m.m.v. Christian Curré</i>	
Verslag symposium Omdat we weten van hun lot	189
Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant 1930-1945 (Tilburg, 21 april 2016)	
<i>Astrid de Beer en Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
Voor de eerste keer: Uitreiking tweejaarlijkse Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis	193
('s-Hertogenbosch, 10 september 2016)	
<i>Kitty de Leeuw</i>	

Kroniek

ARCHEOLOGIE, BOUWGESCHIEDENIS EN HISTORISCHE GEOGRAFIE

- Brinkkemper, O., T. van den Hurk, J.-W. de Kort, P. Maas, J. Timmers, D. Vangheluwe, J. Verspay, D. Zweers, *'t Goet te Arle, de Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zeven eeuwen een boerderij* en Schabbink, M. (red.), *Vier eeuwen boeren. Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250 – 1650* en Schabbink, M. (red.), *Vier eeuwen boeren. Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250-1650* (Karel A.H.W. Leenders) 197
- Leenders, K.A.H.W., *De dynamische hoeve; veranderingen in boerderijgebouwen en hun omgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1662-2015* (Karlijn van Blom) 199
- Oetelaar, G. van den, *Velder en Heerenbeek. Oorsprong en toekomst van twee natuurplek in Het Groene Woud* (Lauran Toorians) 202
- Straaten, J. van der, *Canon van Het Groene Woud. Ontwikkeling van landschap, natuur en bewoning* (Jopie de Haan-Burghoorn) 204
- Jong, Th. de, S. Peters en I. Vossen, *Verwerkt verleden. Helmond vanaf prehistorie tot heden* (Lauran Toorians) 205
- Koopmanschap, H., *Grensgebied tussen zand en veen. Een archeologisch perspectief op de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzende zandlandschap van Noord-Brabant* (Joost Rosendaal) 207
- Oosten, R. van, *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Lauran Toorians) 209
- Jansen, A., *Pratum Marcidum - Kempense watering. Historische, geografische, sociale en ecologische achtergronden van de Kempense watering* (Karel A.H.W. Leenders) 210

MIDDELEEUWEN EN NIEUWE TIJD

- Vink, E., *Machtig en dienstbaar. De Bredase elite tussen 1350 en 1550* (Arnoud-Jan Bijsterveld) 211
- Dahlhaus, M., *Leven tussen 't Klooster en de Wereld*, I. Roozen, *Vrijheid in gebondenheid* en W.L.A.H.M. Mastenbroek MA, M.M.M. Rasenberg, F.H.M. Roelvink, J.A.M. Snijders, E.C.M. Wagemakers en H.D. Wessels, red. J.J. Brouwers, beeldred. M.M.M. Rasenberg en J.G.O.M. Bakers, *Het geschrevene blijft. Het archief van het Begijnhof Breda* (Arnoud-Jan Bijsterveld) 212
- Frederickx, E. (†), en T. van Hal, *Johannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat* en Glas, N. de (vert.), *Van Adam tot Antwerpen. Een bloemlezing uit de Origines Antwerpianae en de Opera van Johannes Goropius Becanus* (Rijcklof Hofman) 214
- Gurp, G. van, *Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634* (Guido Marnef) 216
- Otten, J., *Duivelskwartier 1595: heksen, heren en de dood in het vuur* (Charles Caspers) 218
- Teeuwen, D., *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800* (Jopie de Haan-Burghoorn) 219

NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

- Mierlo, H. van, *Tabakswerkers, landbouwers en patroons. Ondernemersmacht en arbeiderskracht in een industrialiserende gemeenschap, Valkenswaard 1850-1920* (Peter Heyrman) 221
- Driessen, A.M.A.J. en G.P. van de Ven, *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962* (Charles Caspers) 223
- Heffernan, B., *Een kleine orde met allure. De augustijnen in Nederland, 1886-2006* (Charles Caspers) 225
- Vernooij, A., *‘Maar één ging er zingen’, een muzikale biografie van Floris van der Putt (1915-1990)* (Karlijn van Blom) 226

ALGEMEEN

- Jacobs, J., A. van Roode en M. van der Steen (red.), *De weervissers van Bergen op Zoom. Over een eeuwenoude vangstmethode, mensen, vis en smaak!* (Piet Martens) 228
- Thelen, T., en L. Toorians, *Boekel bijzonder. Elementen uit de geschiedenis van een eigenwijs dorp* (Jan Timmers) 229
- *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’ 68 (2015)* (Lauran Toorians) 231
- Oord, A. van den (eindred.), H. Das-Horsmeier e.a. (red.), *Vughtse Historische Reeks 14* (Arnoud-Jan Bijsterveld) 232

Summaries 235

Auteurs 240

Index van persoons- en plaatsnamen 242



OORKONDE

Ruud Verstraten

'En eindelijk, na zoveel jaar, is ons Tòntje nou groot'

Een casusonderzoek naar de totstandkoming van de alledaagse historische cultuur

Eervolle vermelding

SCRIPTIEPRIJS BRABANTSE GESCHIEDENIS

2016

De scriptieprijs Brabantse Geschiedenis is een initiatief van Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en Zuidelijk Historisch Contact en wordt iedere twee jaar uitgereikt aan de beste masterscriptie op het terrein van de geschiedenis van (het voormalige hertogdom) Brabant in zeer brede zin.

Tilburg, 10 september 2016

.....
prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld,
voorzitter jury



erfgoed brabant



Op 10 september 2016 is voor de eerste keer de scriptieprijs Brabantse Geschiedenis uitgereikt (zie pagina 193-195). De redactie van het Noordbrabants Historisch Jaarboek fungeerde als jury. De vijf kandidaten die de shortlist haalden, kregen allen als aandenken een oorkonde (ontwerp Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda)

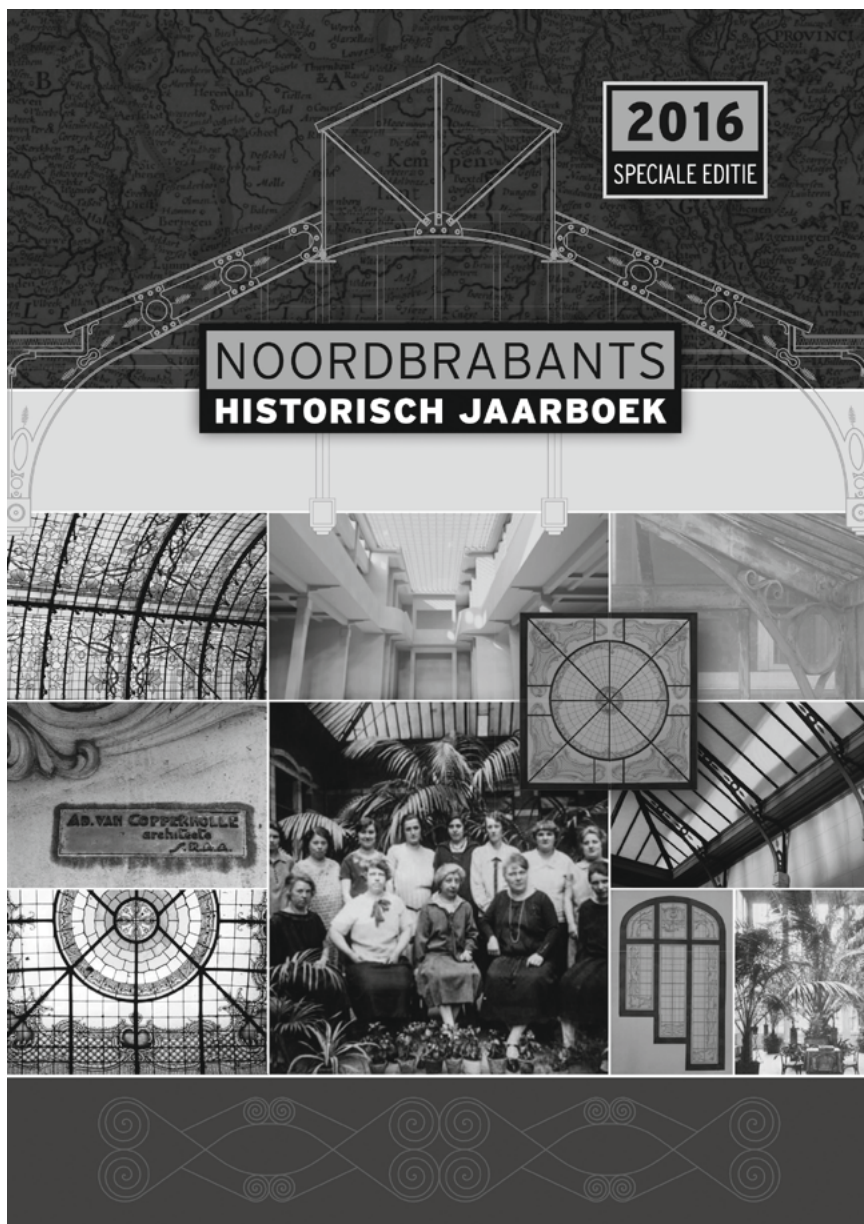
Ten geleide

Het historisch bedrijf in Noord-Brabant en de andere delen van het oude hertogdom Brabant floreert: vooral onder vrijgestelden maar ook aan de diverse universiteiten wordt volop interessant en innoverend onderzoek gedaan. Een punt van grote zorg is wel dat er steeds minder mogelijkheden zijn om dat onderzoek financieel te honoreren: het komt vaak neer op 'liefdewerk oud papier' en wordt – ook door de professionals – vaak gedaan in de vrije tijd. Dat bedreigt natuurlijk de toekomst van het historisch onderzoek. Dankzij de bevoegenheid van velen, jong en al wat ouder, kan de redactie niettemin verheugd melden dat deel 33 van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* een interessante staalkaart van dat onderzoek biedt.

Martien van Asseldonk en Karel Leenders tekenen andermaal gezamenlijk voor een historisch-geografisch artikel. Hierin gaan zij aan de hand van vermeldingen van oppervlaktematen in middeleeuwse en latere bronnen na welk meetsysteem in de Meierij van 's-Hertogenbosch werd gebruikt voor landmeting. Aan het gebruik van bepaalde maten en de vervanging van de aanvankelijk gebruikte inhoudsmaten voor graan door oppervlaktematen ontleen zij een hypothese die onderzoekers in staat stelt de ontginning en ontwikkeling van het cultuurlandschap nader te dateren en te duiden.

Bram Vannieuwenhuyze, kersvers bijzonder hoogleraar Historische cartografie aan de Universiteit van Amsterdam, levert een verrassend en methodisch vernieuwend artikel waarin hij de studie van stedelijke morfologie, topografie, toponymie en ontwikkeling combineert. Zijn casus betreft de straatnaam Hoogstraat in een aantal laatmiddeleeuwse Brabantse steden. Dankzij een comparatieve benadering komt hij tot opmerkelijke vaststellingen omtrent de functie en oorsprong van enkele Hoogstraten en hun rol in de stedelijke topografie.

Dat kloosters een belangrijke rol speelden in het sociaal, religieus, politiek en ruimtelijk weefsel van diezelfde Brabantse steden, konden we in het vorige deel van het *NHJ* al lezen. Jan Sanders diept de casus 's-Hertogenbosch uit, waarin tussen de dertiende en de vijftiende eeuw het aantal mannen- maar vooral vrouwenkloosters sterk toenam, zozeer dat de stad in de zestiende eeuw de bijnaam *Cleyne Rome* kreeg. Sanders laat zien welke kloosterbewegingen en -hervormingen ten grondslag liggen aan dit proces van verkloosteren en welke gevolgen dit had voor het Bossche kloosterlandschap. Veel van de nieuwe kloosters groepeerden semi-religieuzen en functioneerden buiten de bestaande kloosterorden. Ze namen veelal derde-orderegels aan of schaarden zich later onder kloosters van de Moderne Devotie.



De winnaar kreeg deze speciale editie van het NHJ. (Zie pag. 195). (ontwerp Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda)

Daders van zelfdoding werden in de zeventiende en achttiende eeuw juridisch vervolgd – een merkwaardigheid die ons natuurlijk de wenkbrauwen doet fronsen. Erik-Jan Broers analyseert de toenmalige rechtspraktijk aan de hand van enkele casussen en gaat na hoe het juridische denken over de bestraffing van zelfmoord in de loop van de achttiende eeuw veranderde, zodat zelfdoding als misdrijf in de negentiende eeuw verdween uit het strafrecht.

In 2015 promoveerde Klaasje Douma op een proefschrift over groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit van de adel in Noord-Brabant tussen 1814-1918. In het hier gepresenteerde artikel gaat zij dieper in op de rol en betekenis van sociëteiten en herengezelschappen bestaande uit vertegenwoordigers van de maatschappelijke elite voor de vorming en invulling van een adellijke, Noord-Brabantse groepsidentiteit. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelden zij zich tot dragers van de Brabantse cultuur totdat anderen die rol overnamen.

Thunnis van Oort is een kenner van de maatschappelijke geschiedenis van het bioscoopwezen, met name in Zuid-Nederland. Een kwestie rond ‘gemengd’ bioscoopbezoek in het West-Brabantse Rucphen in 1929 vormt de aanleiding om de gang van zaken rond keuring, kerkelijk en gemeentelijk toezicht en de scheiding van de seksen in de bioscoop uit de doeken te doen.

In 2016 overleed in de persoon van prof. mr. Jos Coopmans de laatste van het drietal gepromoveerde historici dat in de decennia tussen pakweg 1960 en 2000 de toon aangaf in het wetenschappelijk onderzoek aan de Tilburgse universiteit en in het Noord-Brabantse archiefwezen: naast Coopmans waren dat Harry van den Eerenbeemt (1930-2007) en Louis Pirenne (1924-2014). Trix Jacobs en Erik-Jan Broers luiden hun leermeester uit in een In Memoriam.

Dit jaarboek wil in toenemende mate verslag doen van wetenschappelijke en inhoudelijke ontwikkelingen op het gebied van erfgoed en geschiedenis. Daarom worden hier verslagen opgenomen van het door de Erfgoed Academie Brabant en het Vlaamse FARO georganiseerde congres over culturele duurzaamheid en regionaal erfgoedbeleid en van het symposium over lokaal onderzoek naar Joodse gemeenschappen in Noord-Brabant voor en tijdens de oorlogsjaren, beide gehouden in het voorjaar van 2016.

In 2016 fungeerde de redactie van het *NHJ* voor de eerste keer als jury voor de tweejaarlijkse scriptieprijs Brabantse Geschiedenis, waarmee de beste scriptie van een masterstudent uit 2014 en 2015 werd gehonoreerd. Een verslag van het jureringsproces en de prijsuitreiking is hier dus op zijn plaats. Met de prijs willen de redactie en de betrokken partijen – Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en de Stichting Zuidelijk Historisch Contact – benadrukken hoe belangrijk het is dat we in gezamenlijkheid werken aan een toekomst voor historisch onderzoek door jongeren een kans te geven hierin een loopbaan op te bouwen.

Zoals gebruikelijk bespreken we in de Kroniek de tot en met 2015 verschenen historische publicaties over de (Noord-)Brabantse geschiedenis met een wetenschappelijk gehalte.

Tot slot bedanken we ook dit jaar redactiesecretaris dr. Kitty de Leeuw en vormgever Kees Kanters voor de eindreactie, vormgeving en productie van deze jaargang.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

fol: 167.

Die mate landen Lande ende beemden

Item tot eersijde Haprijck Roosmahn Milant of die
dingen, st Michiels gertel Berlicum 66 Giffen boot
gertel maiflandt Houdert roijen sijn dieje loopen facts
ende die roije van ee booten, ende elj loopen facts en midtfe
tot Boschel Lande eel bi roijen en loopen facts, ende
ee booten, die roije, ende elj loopen facts en midtfe
Item bootst Esch, Halboot Corambout beland, dinnu
wachrijck Loon, Wilboeck, vif Lerwijck gertel, die boot
van bootst vijftig roijen en loopen facts, ende die roij ee boot
ende elj loopen facts int midtfe
Gertel Kimpulant 6 pallant vijftig roijen gert loopen facts
stok roije van ee boot 6 elj loopen facts en midtfe, Hier
Lindes als voorst fo mit ee booten 6 In die roije Boot
en manis elj trichtter boot in die roije 6 heere roijen en
loopen facts
Item en roije van ee bootst gert bootst - iij. boot en loopen
facts van 6 roijen bootst gert bootst en booten en binden
gert bootst en iij. booten, alre - 16000 booten
In roij van eij booten gert in iij. roij iij booten
en Hout bootst eij en Houdert booten
en mingen gert en eij booten
Item en loopen facts van vijftig roijen fo int bootst, bootst bij
roijen ende ij boot ende elj gertel van een boot
en loopen facts van eel roijen gert bootst bij roijen boot.

nota

en loopen facts van eel roijen ende bij boot 6 gert
gertel van een bootst bootst fo gert bootst en
roijen en booten die roije 6 boot 6 gert gertel van
Lindes bootst gert bootst 6 boot ee roijen en mingen
6 roijen ende eel roijen 6 en bootst van ende roijen
die roij van ee booten dat fo gert bootst elj roij 6 roij
ende elj gert gertel van een boot
en mingen fo gert lij roijen 6 elj roij van eij booten, dat
fo gert bootst 6 roijen 6 roij boot 6 en bootst vatte die roijen
van eij boot sijn iij. roijen, fo en bootst die roij van ee
en mingen lij die roije van eij boot
alre fo en mingen midtfe dan 2. bootst 600 boot
en boot 6 roijen die roije eij boot 6
lij boot en mingen
Item en stalle fo Houdert roijen die roije van ee boot, 6 fo
6 roijen gert bootst
Item en mingen fo vij loopen facts laute 6 bij roij
dat loopen facts van 6 roijen, die roije van ee booten
en bootst 6 min dan en mingen 2 roijen van it
booten 6 12 boot
en stalle boot Houdert roijen die roije van ee booten
6 roijen gert bootst
en annantien geracimpt sijden gode putteerden van
hatten lande gert

Martien van Asseldonk en Karel Leenders¹

‘Die mate van den lande ende beemden’.

De ontwikkeling van de oppervlaktematen in de Meierij van 's-Hertogenbosch

Tegenwoordig drukken we meetresultaten uit in decimale getallen. We gebruiken maar een beperkt aantal basiseenheden waaronder de meter voor lengte, de kilo voor gewicht en de seconde voor tijd. Daarvan worden weer andere maten afgeleid, zoals de vierkante meter voor oppervlakte en de kubieke meter voor inhoud. In het dagelijks leven gebruiken we ook vaak de liter. Al die maten gebruiken we ongeacht waar we dat doen en wat we er mee meten: de meter is even lang in Noord-Brabant als in Nieuw-Zeeland en een kilo appels is even zwaar als een kilo veren.

Het huidige meetsysteem werd in het begin van de negentiende eeuw ingevoerd. Vanaf 1810 waren de Franse maten verplicht en overal werd de grootte van de oude maten opgemeten en vastgelegd in decimaal verdeelde metrieke waarden.² Sommige oude maten waren rond 1810 al niet meer gangbaar; die ontbreken dus ook in de omrekeningen naar de moderne maten. Onze kennis over oude maten in de Meierij van 's-Hertogenbosch is mede daardoor nog verre van compleet. Het is niet eenvoudig om een antwoord te vinden op simpele vragen als: ‘Hoe groot was een mudsaet?’ en ‘Wat was het verschil tussen een mauwersaet en een mudsaet?’ Bronnen uit eerdere tijd zijn dan noodzakelijk om die oude maten beter te leren kennen. De aanleiding voor dit artikel was de toevallige vondst van zo’n bron. In een doos met ‘diversen’ in het Veghelse dorpsarchief werd een oud document aangetroffen met daarin een passage over Meierijse oppervlaktematen.³

We beperken ons in dit artikel tot de oppervlaktematen en daarmee samenhangende maten zoals de lengtematen en de droge inhoudsmaten. De natte inhoudsmaten voor het meten van vloeistoffen komen niet aan bod.⁴ We beschrijven eerst het gevonden document en de inhoud ervan. Naast het recent aangetroffen Veghelse document vonden we nog twee andere bronnen. We onderzochten in hoeverre deze drie bronnen onafhankelijk en consistent zijn. De informatie uit deze teksten hielp ons om de landmaten tijdens het

¹ Karel Leenders verzorgde de afbeeldingen 3, 5, 7 en 9, verdiepte zich in de rekenhulpjes en verrichtte onderzoek naar de situatie in West-Brabant. Het Veghelse document werd aangetroffen, getranscribeerd en gedateerd door Martien van Asseldonk, die ook de twee andere bronnen vond en met het Veghelse stuk vergeleek. Ook de paragraaf over de evolutie van het maatstelsel voor de oppervlaktematen in de Meierij komt uit de pen van Van Asseldonk. Hij paste de bevindingen ook toe op de reconstructie van het landschap van Veghel en onderzocht de maten van de beemden in die plaats. Met dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor zijn waardevolle adviezen.

² Rentenaar, *Van Swindens vergelijkingstafels*; De Schryver, *De oude landmaten*; Verhoeff, *De oude Nederlandse maten*; Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels*. We moeten daarbij bedenken dat het gaat om de maten die rond 1810 nog gangbaar waren en dat hun grootte dus ook die van rond 1810 is. In Den Bosch leverde dat een bunder op van 1,3241 hectare en in Breda een bunder van 1,2917 hectare. Maar in de tweede helft van de dertiende eeuw werd in het Land van Breda in het veld gemeten met een bunder die slechts op 1,265 tot 1,278 hectare uitkwam. Zie hierover: Leenders, *Verdwenen venen*, 47-48; Leenders, ‘Nog iets over oude maten’, 31-32.

³ BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 976.

⁴ We vermelden hier alleen dat standaardkannen voor de natte inhoudsmaten er voor zover bekend alleen bekend waren in 's-Hertogenbosch (1,46 liter), Eindhoven (1,68 liter), Helmond (1,83 liter), Sint-Oedenrode (1,57 liter) en Oirschot (1,76 liter). Zie: Spoorenberg, ‘Natte inhoudsmaten’ III, 97; Wittop Koning en Houben, *2000 jaar gewichten*.

Ancien Régime beter te begrijpen. We behandelen eerst de drie bronnen – het Veghelse document, de passage over de maten in de kroniek van Cuperinus en die in de kroniek van het Sint-Geertuiklooster – alsmede de relatie tussen die drie bronnen. Daarna gaan we achtereenvolgens in op de gebruikte maten per groep van dorpen, geven we een uitleg van de omrekeningen die in de drie bronnen gegeven worden en bieden we een reflectie over hoe het maatstelsel voor de oppervlaktematen in de Meierij ontstaan is. In de bijlagen aan het einde van het artikel worden transcripties van de drie bronnen gegeven.

Datering en beschrijving van de drie bronnen

De Veghelse bron

Beschrijving

Het stuk bestaat uit een blad van 335 mm bij 436 mm dat in tweeën gevouwen is, zodat vier bladzijden van 335 bij 218 mm ontstaan, waarvan de eerste drie helemaal beschreven zijn en de laatste bladzijde ongeveer half. De tekst bestaat uit enkele afschriften.⁵

Het eerste afschrift beschrijft maatregelen die Maximiliaan, hertog van Brabant, op 15 november 1491 afkondigde tegen de hoge renten die de inwoners van het hertogdom betaalden voor geleende bedragen, wat dreigde te leiden tot *'geheele destructie ende verderf-fenisse van den ondersaeten des voorscreven lants'*. Volgens het stuk betaalde men in drie jaar evenveel als het geleende bedrag, zodat het nodig was om paal en perk te stellen aan de hoogte van de renten.

Hierna staat een stuk met de titel *Die mate van den lande ende beemden*, het stuk dus over de oude maten, waarover dadelijk meer (zie afbeelding pagina 12).

Dan volgt een *'ordonnantie geraempt by den gedeputeerden van de stadt van 's Hertogenbosse ende den plattenlande int quartier van Peellant van de riviere geheeten de Aa'*. In het stuk wordt de breedte van de Aa voorgeschreven voor het hele traject tussen Middelrode en Someren. Over het toezicht schrijft het stuk: *'elck van deze plaatsen moeten eenen eerlijcken man tot heemraet vuytmaecken om te schouwen op die schoudaegen: Berlicom, Roesmaelen, Heeswijck, Dinther, Vechel, Erp, Aerle Beeck, Ricxtel, Helmont, Zoemeren, die stadt van Den Bosch eenen heemraet'*. Dit deel is niet gedateerd. Het stuk is ook uit andere bronnen bekend en dateert van 5 augustus 1535.⁶

Het volgende onderdeel is een *'ordonnatie by den stadt ende huere Meyerye gemaect ende gesloten op 5e augustie anno 1535'*. In dit stuk wordt verboden om met zogeheten 'visgeweren' de doorstroming van het water in de Aa te belemmeren.

Daarna volgt er weer een paragraaf waarin staat dat ook Someren en Lierop in de verplichting tot het schouwen van de breedte van de Aa inbegrepen zijn. Die paragraaf hoort bij het eerste stuk betreffende de Aa. Gezien het door elkaar heen lopen van beide bepalingen betreffende de Aa (de breedte van de rivier en het verbod op visgeweren) en dezelfde datering, mogen we beide stukken als een geheel beschouwen.

Hierachter staat een afschrift van het laatste en tevens het oudste privilege. Het dateert van 27 september 1359. In het stuk verlenen hertog en hertogin Wenceslaus en Johanna de poorters van 's-Hertogenbosch voor eeuwig vrijstelling van het betalen van de houtschat.

Aan het einde staan nog de woorden: *'Mits van den beeden in Brabant. Item Brabant is'*.. en hier breekt de tekst af. Kennelijk was het de bedoeling om ook nog iets over de beden op te nemen, maar kwam het er om de een of andere reden niet meer van.

Het stuk beschrijft geen specifiek Veghelse belangen. Er is inhoudelijk niets wat het met Veghel verbindt, buiten de schouwplicht op de Aa, die overigens ook voor andere plaatsen gold. Maar het stuk bevindt zich nog steeds in het Veghelse dorpsarchief en er is geen goede reden om aan te nemen dat het stuk van elders afkomstig is. Het zal daarom aanvankelijk wel in de dorpscommune bewaard zijn geweest, omdat het een plaatselijk belang diende. Dat leidde tot de vraag of er in Veghel tussen rond 1600 en 1650 iets gebeurd is dat met dit stuk in verband gebracht kan worden? We vonden zo'n gebeurtenis. Op 7 november 1612 werd Walraven, zoon van Walraven van Erp de Oude, als heer van Erp en Veghel gehuldigd, nadat hij de voorwaarden die de inwoners van deze plaatsen hem stelden, aanvaard had.⁸ De heer beloofde:

- dat hij de inwoners van Veghel en Erp *'sal laeten in alles inne henne oude gerichtigheyt, privilegien, oude statuyten, gebruycken ende usantien, ende alle henne cueren ende bruecken by hen geordoneert ende geobserveert'*;
- dat hen ook *'sal laten inne alle vryheden ende gerichtigheden by henne landtcharten hen gegeven ende verleent'*;
- dat hij, *'noch syne officyers, voirster, ofte ondervoirster, oft ymant van syne dyenaers, sy guede ofte onguede personen, hen buyten de oude statuyten ende landtcharten sullen plegen eenige Aa schouwwyng te doen'*;
- dat deze geen keuren en breuken zullen exploiteren zonder *'consent oft autoriteyt van den gesworenen, schepenen'* en evenmin *'in dier heyde ten gestelde torffdaegen'* iemand zullen verbaliseren zonder die opdracht;
- dat dezelfden bij exploiten en pandingen niet meer in rekening zullen brengen dan de landcharters veroorloven;
- dat de inwoners, indien nodig geacht, hun keuren en breuken mogen aanpassen en boeten mogen verhogen.

Het feit dat de nieuwe heer de rechten bevestigde van de inwoners van Erp en Veghel zoals verleend in hun *'landtcharten'*, en de beperkingen met betrekking tot het schouwen van de Aa, kan de aanleiding zijn geweest tot het afschrijven van de privileges, waaronder het stuk over het schouwen van de Aa. Of het door ons gevonden stuk inderdaad verband houdt met de inhuldiging van de nieuwe heer in 1612 is daarmee niet bewezen, maar wel aannemelijk gemaakt.

Datering van het brondocument voor de oude maten

Bij alle afgeschreven ordonnanties, bepalingen en privileges staat aangegeven van wanneer het een en ander dateert. Die datering ontbreekt bij het stuk over de maten. Dat is begrijpelijk; de maten waren niet het gevolg van een privilege of besluit door de hertog van Brabant, maar waren een ouder gebruik. Het stuk over de maten staat vol met getallen en omrekeningen en is overgeschreven van een andere bron. Die bron wordt helaas niet verder aangeduid dan met *'folio 167'* in de marge. Folio 167, dat wijst op een of ander lijvig boekwerk. Ondanks naspeuringen hebben we die al dan niet verloren gegane bron niet kunnen traceren.

In het Veghelse stuk staan Meierijsse plaatsen genoemd met een omschrijving van de daar gangbare maten. Onder die plaatsen worden ook Budel en Boxel genoemd. Budel kwam in 1421 onder de Meierij en Boxel pas in 1439,⁹ zodat het brondocument over de maten uit de periode 1439-1612 dateert.

De passage over de maten bij Cuperinus

Ook de Bossche kroniekschrijver Albert Cuper, beter bekend als Cuperinus, geeft informatie over landmaten. Cuperinus was in 1500 of 1501 geboren in Den Bosch. Hij trad in in het cisterciënzerklooster Mariëndonk te Elshout bij Heusden. Hij heette ook wel Albertus de Busco. Zijn naam Cuperinus ontleende hij aan zijn vader Hubertus die Cuper en zijn moeder die Henrica Cuper werd genoemd. In 1553 kopieerde hij de in het Latijn geschreven Bossche kroniek van zijn tijdgenoot Molius, welke kroniek hij in 1556-1558 herschikte, naar het Nederlands vertaalde en aanvulde. In 1558 voltooide hij dit proces door een geheel nieuwe kroniek te schrijven. De autograaf van Cuperinus is niet bewaard gebleven. Er zijn momenteel twaalf afschriften van bekend.¹⁰ C.R. Hermans gaf in 1848 de Nederlandstalige kroniek van Cuperinus uit naar het oudste handschrift dat hij vond, dat dateert van 1565 of eerder.¹¹ In de versie die Hermans publiceerde, is een passage over in de Meierij gebruikte maten opgenomen.¹² Die rangschikt Hermans onder de 'bijvoegsels en uitbreidingen voorkomende in de vermeerderde en vervolgde kronyk van Aelbertus Cuperinus', zodat de informatie over de maten wat jonger is dan de in 1558 geschreven kroniek.¹³

De Bossche kroniekschrijvers geven slechts sporadisch de bronnen aan die zij voor de samenstelling van hun werk gebruiken. Als belangrijkste bronnen noemt Cuperinus: die excellente Cronike van Brabant, de Bossche kroniek van Peter van Os, de Bossche kroniek van Molius en de verloren gegane Bossche kroniek van Adriaen de Ruijter. Ook vermeldt hij Regino, abt van Prüm. Deze laatste bron is niet te identificeren en Sanders vermoedt dat Cuperinus deze bron overgenomen heeft van Molius die Regino ook als bron vermeldt. Dat maakt ook de andere bronnen van Cuperinus een beetje verdacht. Heeft hij al die kronieken wel zelf geraadpleegd? Sanders vermoedt dat Cuperinus' belangrijkste bronnen die kroniek van Molius en de verloren gegane kroniek van Adriaen de Ruijter geweest zijn. Hoekx merkt op dat Cuperinus de kleine feitjes, zoals de wisseling van functionarissen en lokale moord en doodslag duidelijk niet heeft ontleend aan Molius. Ook in de kroniek van Peter van Os komen ze niet allemaal voor. Hoekx schrijft dat Cuperinus vanuit het klooster te Heusden deze informatie niet voorhanden kan hebben gehad en ze mogelijk verkreeg van zijn Bossche ouders, of waarschijnlijker uit de onbekende kroniek van Adriaen de Ruijter haalde.¹⁴ Het is evenwel niet zeker dat Cuperinus in die jaren altijd binnen de kloostermuren verbleef. Hij kan bezoeken aan zijn geboortestad gebracht hebben en daar informatie gekregen hebben, die hij in zijn kroniek verwerkte.

Waar Cuperinus of zijn aanvuller de informatie over de maten vandaan haalde, is niet bekend. Dit was dagelijks gebruikte en gangbare informatie, die men kon verzamelen door rond te vragen. Er zullen in die tijd wel niet veel mensen geweest zijn die parate kennis hadden over alle maten in alle Meierijse dorpen. Het ligt voor de hand dat de Cuperinus of zijn aanvuller zijn informatie kreeg van ofwel een goed geïnformeerd persoon of uit geschreven Bossche documentatie uit het Bossche stadsarchief of van een instantie als de Bossche Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen of de Bossche Leen en Tolkamer.

⁸ BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 1146.

⁹ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.6 en par. 30.13.

¹⁰ Sanders, 'De Bossche kroniekschrijvers', 98-101, 122.

¹¹ Hoekx, *Kroniek van Molius*, 52-53. Hermans, *Verzameling I*, 151 schrijft: 'deze kronyk is my gediensstig ten gebruike toegestaan door den bezitter den heer H. de Wijs, oud-lid der gedeputeerde staten van dit gewest, die dezelve in 1836 bij koop verkregen had uit de nalatenschap van den heer F.X. Lutermans, in wiens verzameling zij insgelijks bij koop was gekomen uit de nalatenschap van den meijerijischen historieschrijver Mr. J. H. van Heurn'.

¹² Hermans, *Verzameling I*, 154-156.

¹³ Hermans, *Verzameling I*, 151.

¹⁴ Hoekx, *Kroniek van Molius*, 52-53.

De passage over de maten in de kroniek van het Sint-Geertruiklooster

De kroniek van het Sint-Geertruiklooster, die de Bossche geschiedenis van 1140 tot 1699 beschrijft, bevindt zich in het archief van de abdij van Berne te Heeswijk. Op voorstel van H. van Bavel werd de kroniek naar het Bossche Geertuiklooster genoemd. Dat is enigszins misleidend, want het is onzeker of de kroniek ooit eigendom van dat klooster is geweest. Van Bavel ontdekte dat een van de religieuzen van dit klooster in de zestiende eeuw Barbara Discuis was, een buitenechtelijke dochter van keizer Maximiliaan. In de kroniek komen vier passages voor die over haar handelen en die ten dele in de ik-vorm zijn geschreven. Zij komt niet in aanmerking als de uiteindelijke samensteller van de kroniek. Die loopt immers door tot 1699 en is met één hand geschreven. Ook de inhoud van andere delen van deze kroniek zijn eerder door anderen op papier gezet zijn. De schrijver ontleende veel aan de kronieken van Cuperinus en zijn voortzetters en ook aan de werken uit 1649 en 1670 van de waarschijnlijk uit 's-Hertogenbosch afkomstige geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven.

De schrijver van deze kroniek is onbekend. Uit de inhoud is af te leiden dat hij aan het einde van de zeventiende eeuw leefde, dat hij een Katholieke Bosschenaar was en dat hij mogelijk lid was van de Bossche schutterij. Volgens een aantekening in het document was de kroniek in de achttiende eeuw enige tijd bezit van een zekere H. van der Heiden, maar het is niet bekend wie dit was. Rond 1800 was het document in het bezit van de Bossche bierbrouwer Louis Gast (1779-1840) en vanaf die datum zijn de opeenvolgende eigenaren van de kroniek bekend. In 1917 geraakte de kroniek in het bezit van de abdij. Er is slechts één exemplaar van bekend. Er zijn, tot aan de recente transcripties en publicatie, nooit afschriften van gemaakt.

In 1543 werd een telling van akkerlanden en weilanden in de Meierij gehouden. Deze telling is in deze kroniek in zijn geheel opgenomen.¹⁵ Per kwartier noemden de gezamenlijke schepenen en borgemeesters uit alle plaatsen van dat kwartier, per plaats de hoeveelheden huizen, akkerland en weiland, uitgedrukt in morgen, lopens en roeden. Daarna volgt bij elk kwartier een verklaring over het gangbare maatstelsel van de oppervlaktematen.¹⁶ In het stuk staat hierna nog een verklaring over de maten afgelegd door de vier kwartieren samen, een verklaring afgelegd door de heemraden van de Polder van der Eigen en tot slot een verklaring over Bossche lengtematen, gewichten en inhoudsmaten.

De relatie tussen de drie bronnen

In hoeverre zijn de drie bronnen al dan niet van elkaar overgeschreven, of hebben ze gegevens aan elkaar ontleend? Om deze vraag te beantwoorden kijken we naar het tijdvak van ontstaan, naar de inhoud en structuur van de documenten en naar de ordening en spelling van de plaatsnamen.

Tijdvak van ontstaan

De oudste bron over de oppervlaktematen in de Meierij die we met zekerheid kunnen dateren, is te vinden in de kroniek van het Sint-Geertruiklooster. Het zijn de in 1543 door de plaatselijke schepenen en borgemeesters afgelegde verklaringen. De datering van de andere twee bronnen is minder nauwkeurig. Het Veghelse stuk verwijst naar folio 167 van een

brondocument, dat niet nauwkeuriger te dateren is dan 1439-1612. Het Veghelse stuk bevat informatie over de maten gebruikt in Budel en Maarheeze die afwijkt van de gegevens uit 1543 in de kroniek van het Sint-Geertruiklooster. De Veghelse informatie lijkt ouder. En dan is er nog de aanvulling over maten in de kroniek van Cuperinus. Die kroniek werd tussen 1556 en 1558 geschreven. De aanvulling over de maten is van iets latere datum.

Vergelijking van de inhoud

Afgezien van de afwijkende gegevens voor Budel-Maarheeze in de Veghelse bron zijn er geen tegenstrijdigheden tussen de drie bronnen; deze zijn consistent. Wel vullen de bronnen elkaar aan; elke bron geeft informatie die in de andere bronnen ontbreekt. De letter V verwijst hierna naar de Veghelse bron, C naar de kroniek van Cuperinus en S naar de kroniek van het Sint-Geertruiklooster. De cijfers verwijzen naar de regelnummers in de transcripties die als bijlagen bij dit artikel zijn gevoegd (zie pagina 46 t/m 49).

Het Veghelse stuk geeft naast informatie over het afwijkende maatstelsel voor Budel en Maarheeze (V6) ook een indicatie dat in Heeze-Leende een langere roede gebruikt werd (V5). De Veghelse bron geeft meer rekenregels dan de andere twee bronnen. Van de andere kant ontbreekt in de Veghelse bron de vermelding van het gebruik van de zille in Kempenland, welke informatie wel in de andere twee bronnen voorkomt.

Alleen bij Cuperinus vinden we: het vermelden van de dijkroede van 16 voet (C1), het maatstelsel in Haspengouw (C5) en het Leuvense maatstelsel (C7) en informatie over droge inhoudsmaten (C14-C18).

En alleen in de kroniek van het Sint-Geertruiklooster wordt het gebruik van de Hollandse maat ten noorden van 's-Hertogenbosch (S23 en S26) genoemd, naast informatie over de maten van Heusden (S24) en Gelre (S25 en S27). Ook vermeldt deze kroniek: *'Een mansse is twelf mergen'* (S28) en *'90 roijen lanck maeckt een mijll'* (S36).¹⁷ Er wordt ook iets gezegd over Bossche lengtematen, gewichten en inhoudsmaten (S29, S38-S46).

Vergelijking van de structuur en de ordening en spelling van plaatsnamen

De volgorde en ordening van de informatie is verschillend in de drie bronnen. Het Veghelse stuk geeft eerst zes regels over maten in groepen van dorpen met eenzelfde maatstelsel en daarna rekenhulpjes. Bij Cuperinus zijn de dorpen met hetzelfde maatstelsel ook gegroepeerd. Hier staat de informatie meer door elkaar. In de kroniek van het Sint-Geertruiklooster volgt eerst de informatie per kwartier. Daarop volgt een verklaring van de vier kwartieren gezamenlijk, met daarin onder andere ook enkele rekenhulpjes. Plaatsnamen worden verschillend gespeld en geordend, zoals bijgaande tabel laat zien.

¹⁵ Van Bavel, *De kroniek*, fol. 116-123. In de inleiding van deze kroniek wordt bij de vermelding van de telling van 1543 onder noot 5 opgemerkt: 'De bewering van de bewerkster van de 'Beschreeve Staat van de Meijerije' door mr. Caspar van Breugel gepubliceerd in *Historia Agriculturae* deel VIII, dat deze telling uit 1567 zou dateren zou dan ook wel eens onjuist kunnen zijn. De bewerkster vond hem terug in het archief van de Leen- en Tolkamer inventarisnr. 381. Het door Van Breugel samengesteld overzicht betreft echter de gegevens van de verponding uit 1657. Er is dus geen sprake van 'deze telling uit 1567', maar van een andere telling uit 1657.

¹⁶ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 23.4.1: borgemeesters, functionarissen specifiek aangesteld voor beheer van de dorpsfinanciën, kwamen in 1543 alleen nog maar in grotere plaatsen voor.

¹⁷ Hier moet 900 roeden bedoeld zijn, vergelijk ook met C5.

Ordering en spelling van plaatsnamen

Veghelse bron:	Cuperinus:	Sint-Geertruiklooster:
<i>Tot Schijndel, Heeswijk, Roosmalen, Nulant of die Dungen, St. Michielsgestel, Berlicum, Os, Geffen ende voort geheel Maeslant</i>	<i>Maeslant, Schyndel, Heeswyck, Dinter, Geestel by Heerlaer, Gemonden</i> <i>Tot Schyndel wordt ook nog een keer apart vermeld.</i>	<i>Geheel Maeslant</i> <i>Onder het kwartier Peelland: Schijndell</i> <i>Onder het kwartier Oisterwijk: Sinte Michielsgestel</i>
<i>Tot Boxtel</i>	<i>Tot Bocxtel ende Liempt</i> <i>Cuperinus schaaft Bocxtel foutief onder de Peellandse dorpen.</i>	<i>Onder het kwartier Oisterwijk: tot Boxtel</i> <i>Onder het kwartier Peelland: Tot Liemt</i>
<i>Vucht, Esch, Helvoirt, Cromvoirt, Belveren, Druenen, Waalwijk, Loon, Tilborgh, Oisterwijk, Gestel, die banck van Beek</i>	<i>Vucht, Helvoirt, Venlo, Druenen, Waelwyck, Tilborch, Oisterwyck</i>	<i>den quartiere van Oisterwijk (met uitzondering van Boxtel en Sinte Michielsgestel)</i>
<i>Budel en Maris</i> <i>Op aparte regel: Hees ende Leende</i>	<i>Heese, Leende, Zoerendonck, Maerheze, Buedel</i>	<i>Buell, Hees, Leent, Soerendonck, Maerhees</i>

Conclusie

De drie bronnen zijn ongeveer in dezelfde periode ontstaan. De informatie uit de drie bronnen is nagenoeg consistent. Wel zijn er verschillen wat betreft de inhoud van de stukken, de volgorde en ordening van de informatie en ook worden plaatsnamen anders gespeld en verschillend geordend. Dat betekent dat geen van de drie bronnen is overgeschreven van een van de andere twee bronnen. Gaan enkele van de drie bronnen misschien wel terug op een gemeenschappelijke oudere bron? De informatie in de kroniek van het Sint-Geertruiklooster in elk geval niet, want daar staat de letterlijke weergave van de in 1543 afgelegde verklaringen. Het Veghelse stuk is wel overgeschreven van een ouder geschreven document, en ook Cuperinus baseert zich op een oudere bron. Gaat de informatie bij Cuperinus, al dan niet via Adriaen de Ruijter, op dezelfde bron terug als het Veghelse stuk, die dan niet letterlijk afgeschreven is, maar in eigen woorden weergegeven? Waarschijnlijk niet, omdat de verschillen tussen beide stukken daar te groot voor zijn. We hebben dus te maken met drie onafhankelijke bronnen die dezelfde werkelijkheid op verschillende manieren beschrijven.

Bespreking van de gegevens in de drie bronnen

De gegevens per groep dorpen

De drie bronnen geven twee soorten informatie. Per dorp of groep van dorpen wordt aangegeven wat voor oppervlaktematen er gangbaar waren en hoe die maten omgerekend werden. Daarnaast wordt er een aantal meer algemene rekenhulpjes gegeven voor de omrekening van de maten binnen een maatstelsel, of van het ene stelsel naar het andere. Eerst bespreken we de gegevens per dorp of regio.

De plaatsen kunnen in zeven clusters gegroepeerd worden op basis van drie criteria: de lengte van de plaatselijk gebruikte roede, het aantal vierkante roeden per lopensaet en

het aantal lopensaet per mudsaet. In het Veghelse stuk en bij Cuperinus zijn de plaatsen al grotendeels als zodanig gegroepeerd. De kroniek van het Sint-Geertruiklooster ordent de plaatsen per kwartier. De clusters zijn weergegeven in bijgaande tabel.

Het gebruikte systeem voor de oppervlaktematen per cluster dorpen

Plaatsen	Gebruikte roede	1 Lopensaet =	1 Mudsaet =
Het kwartier Maasland en Schijndel, Sint-Michielsgestel en Den Dungen	Lange roede van 20 voeten	33 1/3 vierkante lange roeden	16 lopensaet
Boxtel en Liempde	Lange roede van 20 voeten	36 vierkante lange roeden	16 lopensaet
Het kwartier Oisterwijk met uitzondering van Sint-Michielsgestel en Boxtel.	Lange roede van 20 voeten	50 vierkante lange roeden	16 lopensaet
De kwartieren Peelland en Kempenland met uitzondering van Schijndel, Liempde, Heeze-Leende en Budel-Maarheeze.	Lange roede van 20 voeten	50 vierkante lange roeden	12 lopensaet
Heeze en Leende (waaronder ook Zesgehuchten)	Roede die vermoedelijk langer was dan 20 voeten	50 vierkante plaatselijke roeden	12 lopensaet
Budel en Maarheeze (waaronder ook Soerendonk)	Roede van 16 Trichter voeten (Later de lange roede?)	80 vierkante plaatselijke roeden (later 50?)	Later? 12 lopensaet
De vrijdom van 's-Hertogenbosch, met uitzondering van Den Dungen	-	-	16 lopensaet (in 1571) ¹⁸

De vermeldingen van Heeze en Leende, en van Budel, Maarheeze en Soerendonk verdienen wat extra aandacht. Het Veghelse stuk (V5) vermeldt: *'Hees ende Leende als voorscreven is met XX voeten ende [niet ingevuld] in die roye'*. Dit lijkt er op te wijzen dat in Heeze en Leende een langere roede gebruikt werd. Cuperinus vermeldt (C4) dat in Heeze en Leende een ander maatstelsel gangbaar was dan in de rest van Peelland, zonder te vermelden welke maten er gebruikt werden.

Het Veghelse stuk (V6) vermeldt ook dat er in Budel en Maarheeze zestien Trichter (= Maastrichtse) voeten in een roede gingen, en dat er tachtig vierkante roeden in een lopensaet gingen. Cuperinus (C4, C5) vermeldt deze plaatsen niet expliciet, maar geeft wel informatie over de Haspengouw, een landstreek in België, grenzend aan Maastricht. De onderverdeling van de bunder die Cuperinus geeft voor de Haspengouw komt overeen met die van Maastricht. De kroniek van het Sint-Geertruiklooster vermeldt (S5) Heeze en Leende met Budel-Maarheeze-Soerendonk afzonderlijk van de rest van Peelland, om vervolgens hetzelfde maatstelsel als voor de andere Peellandse dorpen te geven. Dit is de enige ogenschijnlijke tegenstrijdigheid tussen de drie bronnen die we aantreffen. Misschien kunnen we de informatie chronologisch onderscheiden. Aanvankelijk was het maatsysteem gelijk aan dat van Maastricht. In 1421 kwamen Budel en Maarheeze onder de Meierij. Had dat als gevolg dat op den duur het maatsysteem aangepast werd?

¹⁸ BHIC, *Archief van de Leen- en Tolkamer* (toegang 8), inv. nr. 385.

De omrekeningen en rekenhulpjes

De omrekeningen en rekenhulpjes in de bronnen kunnen onderscheiden worden in drie typen. In het eerste type wordt beschreven hoe de maatstelsels in elkaar zaten. Sommige rekenhulpjes benaderen hoe lang de zijden waren van een vierkant met een bepaalde oppervlakte. En ten slotte waren er nog rekenhulpjes die gebruikt konden worden om een maat uit het ene stelsel naar een maat uit het andere stelsel om te rekenen.



Meten met voeten in letterlijke zin. Methode voor het maken van een meetstok van zestien voet, naar een houtsnede in *Von Ursprung der Teilung, Maß und Messung deß Ertrichs der Ecker, Wyngarten, Krautgarten, und anderer Velder* door Jacob Köbel (Oppenheim 1522)

De twee maatstelsels

Uit de drie bronnen blijkt dat er in de Meierij verschillende maatstelsels naast elkaar bestonden, waarvan de twee belangrijkste maatstelsels waren afgeleid van de lange roede van 20 voeten en van de korte roede van 14 voeten lang.

Het maatstelsel van de lange roede was gebaseerd op een roede die 20 voeten lang was.¹⁹ Een voet bestond weer uit 10 duimen. Het stelsel van de oppervlaktematen was als volgt opgebouwd:

1 vierkante lange roede	= 400 vierkante voeten
1 lopensaet (ofwel vatsaet)	= 33 1/3, 36 of 50 vierkante lange roeden
1 zille	= 100 vierkante lange roeden
1 bunder	= 400 vierkante lange roeden
1 mudsaet	= 12 of 16 lopensaet

Het tweede maatselsel was gebaseerd op de korte roede die 14 voeten lang was.²⁰ Volgens de verklaring van 1543 waren 13 Bossche voeten en 2 duim gelijk aan 14 andere voeten die samen één korte roede lang waren (S29). Dit betekent dat de voet gebruikt voor de korte roede wat kleiner was dan de Bossche voet. Dit stelsel zag er als volgt uit:

1 vierkante korte roede	= 196 vierkante voeten
1 hond	= 100 vierkante korte roeden
1 morgen	= 600 vierkante korte roeden



De Bossche bunder was ongeveer even groot als de Parade bij de Sint-Jan in Den Bosch. Behalve de onderverdeling in 400 vierkante roeden is ook de omvang van het lopensaet aangegeven (kaart Karel Leenders)

De rekenhulpjes

Het vaststellen van de lengte van de zijde van een vierkant was lastig, omdat men een lengtemaat moest zien te vinden die met zichzelf vermenigvuldigd de juiste oppervlakte geeft. In de Veghelse bron worden er enkele rekenhulpjes voor gegeven.²¹ Ook omrekeningen van het ene stelsel naar het andere waren meestal ingewikkeld. In de kroniek van het Geertuiklooster vonden we één zo'n omrekening.²² In het Veghelse stuk worden daar vier voorbeelden van gegeven, waarvan er twee fout zijn, omdat de rekenaar de lengtemaat roede en de oppervlaktemaat roede door elkaar haalt. Dit soort fouten werd in de hand gewerkt omdat men voor zowel de lengte- als oppervlaktemaat dezelfde term 'roede' gebruikte, zonder nadere aanduiding.²³ Verder gaan de rekenaars er bij hun omrekeningen vanuit dat alle voeten gelijk zijn. In werkelijkheid waren er een Bossche voet en een afwijkende Eindhovense voet en was de voet voor het stelsel van de korte roede wat korter dan de Bossche voet.²⁴ De rekenhulpjes zijn dan ook niet meer dan benaderingen.

¹⁹ Zie: V1-V4, V7-V9, V13, V14, V16, V21, V24, C1-C4, C6-C8, C11, S1-S15, S20, S30.

²⁰ Zie: V10, V11, V12, V18, V20, C1, C2, C12, C13, S16-S19, S21, S30, S31-S33, S34-S36. Mogelijk is bij V11 het overschrijven het woordje 'ses' weggevalen en moeten we lezen: 'Eenen hont heeft XIX M en ses hondert voeten'; Bij V12 wordt een morgen gelijk gesteld aan 117.500 vierkante voeten. Bij S36 aan 115.600 vierkante voeten. Het correcte aantal is 117.600 vierkante voeten.

²¹ V13: Hier stelt men zich die oppervlakte voor als een vierkant, met als zijde 7 roeden en 1 9/16 voeten; V18, er staat: 1 morgen is 600 korte vierkante roeden en elke roede is 14 voeten lang. Dat is in het vierkant 24 roeden en 4 ½ voet en ¼ voet.

²² 100 korte vierkante roede en 49 lange vierkante roeden zijn allebei = 19.600 vierkante voeten.

²³ V17: Er staat: 1 morgen is 286 ¼ vierkante lange roeden. Dat is in het vierkant breed 16,5 roeden + 4 ½ voet + 1/20 voet; V19: 400 lange vierkante roeden is een bunder. Een morgen is 600 roeden van 14 voeten. Hoe onze oude schrijver dan kan beweren dat de morgen 400 vierkante voeten groter is dan de bunder, ontgaat ons. De bunder wordt voor $400 \times 20 = 8.000$ en de morgen $600 \times 14 = 8.400$. In dat geval heeft hij over het hoofd gezien dat het om vierkanten gaat. V22: De morgen wordt gelijk gesteld aan 5 ½ lopens + 6 ½ vierkante roede; V23: Het gaat om oppervlaktematen dus om 2 vierkante roeden + 13 vierkante voeten. Mogelijk heeft er oorspronkelijk VIII gestaan dat gelezen werd als XIII en opgeschreven als 13, dan komt de som immers precies op 400 vierkante voeten uit. Verder herhaalt de rekenaar de fout van V17.

²⁴ Verhoeff, *De oude Nederlandse maten*, 21: De Bossche standaardvoet was in 1810 28,7673 centimeter lang en die van Eindhoven 29,2 centimeter.

De evolutie van het maatstelsel voor de oppervlaktemat in de Meierij

Het oorspronkelijke maatstelsel

De drie bronnen beschrijven een aantal maatstelsels voor het meten van landerijen die van belang geacht werden voor de Meierij. Naast dat van de korte en lange roede worden ook het Leuvense stelsel, dat van Haspengouw, dat van Heusden en dat van Gelre genoemd, terwijl in enkele plaatsen ten noorden van 's-Hertogenbosch het Hollandse maatstelsel gangbaar was. Deze afwijkende maatstelsels waren veelal van belang voor plaatsen in de grensgebieden van de Meierij, of plaatsen die daar net buiten lagen. Afgezien daarvan kende de Meierij twee dominante stelsels, dat van de lange roede en dat van de korte roede.

Van deze twee stelsels was dat van de lange roede het eigenlijke of oorspronkelijke Meierijs maatstelsel, want de drie bronnen geven bij de maten voor de cluster dorpen steeds het stelsel van de lange roede. Dit wordt bevestigd door het verspreidingsgebied van de maatstelsels. Het regionale zwaartepunt van het stelsel van de lange roede (met de lopensaet, bunder en mudsaet) lag in de Zuidelijke Nederlanden inclusief Noord-Brabant, terwijl het kerngebied van het maatstelsel met de korte roede (met de hond en de morgen) Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland en het gebied langs de Maas tot in midden-Limburg was.²⁵

Het stelsel van de korte roede was dus 'import'. Hoe kon een maat in een ander gebied terecht komen? Als een persoon of instelling uit het rivierengebied, waar de korte roede gangbaar was, gegoed was in de Meierij, dan kon het gebeuren dat bij overdracht of verdeling van goed al het bezit in oppervlakte-eenheden in het stelsel van de korte roede (met de hond en morgen) beschreven werd. Bij latere overdrachten werd vaak gebruik gemaakt van oudere beschrijvingen en dan kon zo'n vreemde maat beklijven en lange tijd in gebruik blijven.

In zo'n geval was wel handig om te weten hoe groot die vreemde hond of morgen was, omgerekend in het plaatselijk gangbare maatstelsel. De rekenhulpjes doen daar een poging toe. Die berekenen dat de morgen 286,25 (V17), dan wel 281,5 (V22) vierkante lange roeden groot was. In Veghel had men daar – wellicht voor het gemak – 300 vierkante lange roeden van gemaakt. Op 1 mei 1677 verklaarden de Veghelse schepenen: *'dat van elcke Hollantse mergen saejlants onder desen dorp van Vechel gelegen, te weten den merghen gereeckent tegens ses loopense'*.²⁶ En op 11 september 1806: *'Dat wel oit doch zeldzaam de oppervlaktens der landeryen in bunders van agt en morgens van ses dier lopensen geduld word'*.²⁷ De morgen was in Veghel een zeldzaam voorkomende geïmporteerde maat, die was afgeleid van de korte roede. De eigen 'autochtone' maat voor zes lopens afgeleid van de lange roede heette in Veghel de mauwersaet ofwel maldersaet (zie hierna). De Meierijs dorpen gaven in 1543 hun maten op in *'mergen, leupense ende roijen'*. Dat is opmerkelijk, omdat de morgen en de lopensaet uit verschillende maatstelsels kwamen. Het was ingewikkeld om de morgen precies naar de lopensaet om te rekenen. Waarschijnlijk werd de morgen daarom toen, net als in Veghel het geval was, voor 300 vierkante lange roeden gerekend. Met andere woorden: het woord *mergen* werd bij de opgaven van 1543 als equivalent of synoniem voor *mauwersaet* gebruikt. Hier heeft de aanduiding voor een geïmporteerde maat de oorspronkelijke naam verdrongen.

De chronologische gelaagdheid van het maatstelsel van de lange roede

We zullen nu het stelsel van de lange roede verder analyseren:

1 vierkante lange roede	= 400 vierkante voeten
1 lopensaet (ofwel vatsaet)	= 33 1/3, 36 of 50 vierkante lange roeden
1 zille	= 100 vierkante lange roeden (voornamelijk gebruikt in het kwartier Kempenland)
1 bunder	= 400 vierkante lange roeden
1 mudsaet	= 12 of 16 lopensaet

Wat direct opvalt is dat het geen uniform stelsel was; het aantal roeden per lopensaet en het aantal lopensaet per mudsaet was niet voor alle plaatsen hetzelfde. De zille was volgens de verklaring van 1543 (S6) en Cuperinus (C4) vooral in het meest zuidelijke kwartier Kempenland in gebruik. Volgens De Schryver werd de zille in België vooral in het Hageland (tussen Aarschot, Leuven, Tienen en Diest) gebruikt.²⁸ De zille lijkt import te zijn, of een alternatieve aanduiding van wat elders de sester werd genoemd (zie hierna).

Het stelsel is opgebouwd uit twee fundamenteel verschillende delen. De lopensaet is afgeleid van het boerenwerk. Het was oorspronkelijk de hoeveelheid land dat men met één standaardvat kon bezaaien. Erg nauwkeurig kon men daar niet mee meten. De vierkante roede is afgeleid van de lengtemaat roede, die in de Meierij gelijk was aan 20 voet, een maat afgeleid van het menselijk lichaam. De lengtemaat roede was nauwkeurig; daar werden standaarden van bewaard.

We stellen een historische gelaagdheid voor. Van de maten van het stelsel van de lange roede bestonden in eerste instantie alleen de globale maten afgeleid van het boerenwerk, zoals de lopensaet en de mudsaet. Op een gegeven moment ontstond de behoefte om nauwkeuriger te meten. Toen werden de vierkante roede en de bunder ingevoerd. De koppeling van die nieuwe maten aan het oude bestaande systeem met de lopensaet kan dan aanleiding hebben gegeven tot verschillende omrekenfactoren in verschillende plaatsen. De roede werd van een andere omrekening niet groter of kleiner – die bleef afgeleid van de lengtemaat roede – maar de oude plaatselijke lopensaet werd wel anders gecalibreerd.

Deze chronologische ontwikkeling krijgt steun van een detailstudie naar de ontwikkeling van het landschap van Veghel.²⁹ Op de afbeelding staat een gebied getekend ten noordoosten van de kom van Veghel. Het hele gebied was al vóór 1190 in particuliere handen. We weten dit omdat er geen cijzen voor nieuwe erven uit betaald werden. Dergelijke cijzen werden rond 1190 ingevoerd. De lange rechte lijnen wijzen er op dat er een landmeter aan het werk is geweest. Binnen het gebied heten een aantal percelen 'Bunder' of 'Bunders'. We weten niet zeker hoe oud die veldnamen zijn.³⁰ De Heijse Bunders (het kleine donkergrijze blok) bestond uit achttien stroken van precies één bunder groot, dat maakt het waarschijnlijk dat de naam Bunders daar dateert van het moment van de uitgifte. Het grote blok daar langs was 100 bunder groot. Nagenoeg het hele gebied is verkaveld ná de invoering van de roede en de bunder. Maar niet helemaal. Er lag bij het Ven een gebiedje met een onregelmatige verkaveling, waaronder de Kouterakker. De onregelmatige percelen, de ligging bij water en vermoedelijk ook de veldnaam Kouterakker zijn aanwijzingen voor een hoge ouderdom.³¹ Dit oud cultuurland werd op een gegeven moment ingekapseld door de latere strokenverkaveling. Deze situatie geeft vertrouwen dat we met onze ideeën over het maatstelsel op het goede spoor zitten.

25 www.meertens.knaw.nl/mgw/.

26 BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 65, Resolutieboek 1662-1678, fol. 137.

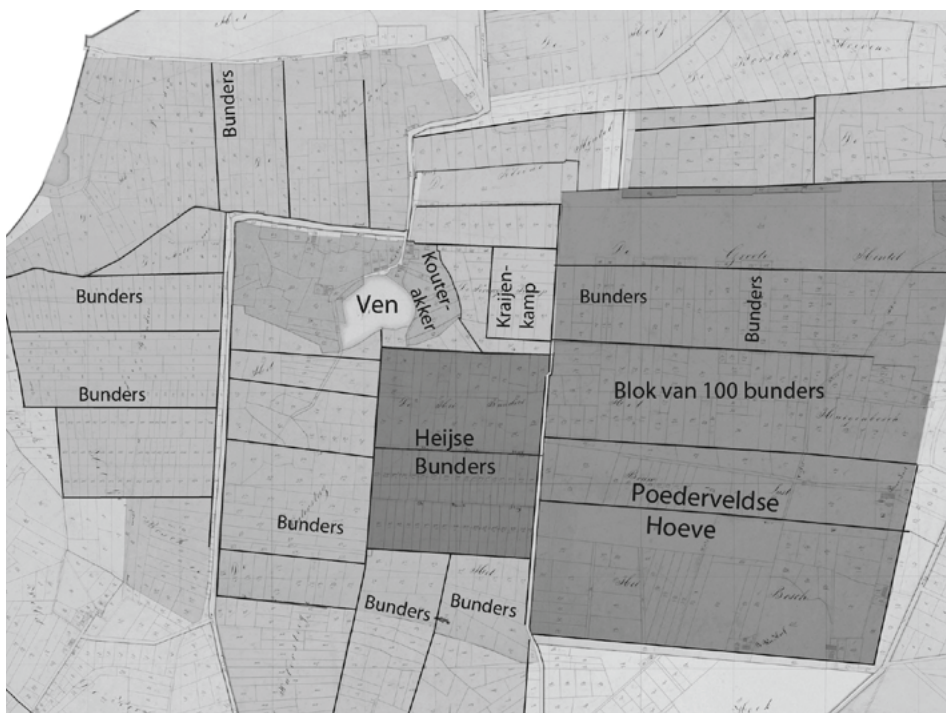
27 BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 76, Resolutieboek 1805-1807, fol. 100v-101.

28 De Schryver, *De oude landmaten*, 28, onder Selle.

29 Van Asseldonk, *Veghel, een goet ende vet Dorp*.

30 De meest van die percelen worden pas in de Veghelse schepenprotocollen die vanaf 1529 grotendeels bewaard zijn, voor het eerst vermeld. In de Veghelse protocollen komt de naam Bunders veelvuldig voor, bijvoorbeeld: BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 91 (26 maart 1532); 5 'buenre bempts' genoemd 'Korstiaenen Coenen camp', gelegen 'in die Buenreschen horck'. Dit is in het noordelijke deel op de afbeelding. De oudste aanduiding 'bunder' in dit gebied, dateert uit 1312, de grootte van het leengoed de Poederveldse Hoeve is dan 40 bunder groot: www.oudzijtaart.nl, Reconstructie van Veghel, Poederveld. Een andere oude vermelding in Veghel is een perceel groot anderhalve bunder gelegen 'in die Bruesselsche Buenre': BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 881, fol. 16 (22 mei 1367).

31 Smulders, 'De Kouter-akker' (1959) 66, 88; Buiks en Leenders, *Nederzettingenamen*, 44-49. De oudste vermelding van de Kouterakker in Veghel komt uit het verpondingsboek van 1769: www.oudzijtaart.nl, Reconstructie van Veghel, Kouterakker 8.



Gronduitgiften in Veghel van vóór circa 1190

Theuws betoogde in 1988 al dat de akkers met een regelmatige strokenverkaveling in Dommelen jonger zijn dan de verder zuidelijk gelegen akkers. De vondst van een Karolingische akkerlaag onder die zuidelijke akkers wijst daarop.³²

De introductie van de roede en bunder als landmaten in het kader van gronduitgiften zoals die te Veghel is te meer begrijpelijk omdat de oude maten als de lopensaet daarbij van geen nut zijn. Het heeft weinig zin om een zaaier in de wildernis op pad te sturen om te zien hoe ver hij komt met een korf zaad, als je een blok van honderd bunder wilt uitgeven. Dan heb je een meetsysteem nodig dat ook werkt op niet bezaaide grond. Het roede-bunder-systeem voldoet aan die eis.

Laten we eens meer in detail kijken naar het oude stelsel met de lopensaet. Uit de Veghelse bronnen blijkt dat het stelsel voor de droge inhoudsmaten voor het meten van graan indientiek was aan dat van de oppervlaktematen, en dat ook de sester en mauwer in dit systeem passen.

Het stelsel voor de inhoudsmaten voor graan en de oppervlaktematen te Veghel

Inhoudsmaten voor graan	Oppervlaktematen
1 vat ³³ = 1 lopen ³⁴	1 vatsaet = 1 lopensaet ³⁵
1 sester = 2 lopens ³⁶	1 sestersaet ³⁷ = 2 lopensaet ³⁸
1 mauwer of malder ³⁹ = 6 lopens ⁴⁰	1 mauwersaet ⁴¹ of maldersaet ⁴² = 6 lopensaet
1 mud ⁴³ = 12 lopens ⁴⁴	1 mudsaet ⁴⁵ = 12 lopensaet

We hebben hier waarschijnlijk het maatstelsel te pakken, zoals dat gangbaar was in het gebied waar twaalf lopens in een mud gingen, vóór de introductie van de roede en de bunder (zie de afbeelding op pagina 28). De oppervlakten waren gelijk aan wat men kon bezaaien met het graan van de verwante inhoudsmaat.⁴⁶ Uit bovenstaande tabel blijkt dat het grondwoord voor lopensaet 'lopen' is met de toevoeging 'saet'. Volgens etymologen is 'lopen' een synoniem van het meer bekende woord 'vat'. Die zien een verband met het middelnederduitse *lōp* = vaatje en het oudengelse *leap*, en oudnoorss *laupr* wat allebei 'korf' betekent.⁴⁷ De populaire interpretatie dat een lopen de oppervlakte was die een boer kon zaaïen met één keer lopen, is dus fout, want het deed er niet toe hoe vaak de boer moest lopen om het vat leeg te zaaïen.⁴⁸ Sester is afgeleid van of verwant aan het oudfranse *sestier* en het latijnse *sextarium*, wat eenzesde betekent. Een sester was in het zuidoosten van de Meierij inderdaad eenzesde van een mud.⁴⁹ Mouwer of malder is verwant aan of komt voort uit het oudhoogduitse *maltar*, het oudsaksische *maldar* en het middelnederduitse *mouder*.⁵⁰ De betekenis is onzeker.⁵¹ Mud is afgeleid van het latijnse *modus*, wat 'maat' betekende, welk woord door de Romeinen gebruikt werd in de betekenis van inhoudsmaat. Van het Latijn kwam het woord in het oudhoogduits terecht als *mutti*, in het oudsaksisch als *muddi* en in het oudengels als *mydd*, als inhoudsmaat voor graan.⁵²

De in Veghel genoemde sestersaet en mauwersaet of maldersaet zullen ook wel elders gangbaar geweest zijn, maar deze oppervlaktematen worden in de drie besproken bronnen niet genoemd.⁵³ Zie C14 voor het maatstelsel voor de droge inhoudsmaat in de hoofdstad

32 Theuws, *De archeologie van de periferie*, 253-254.

33 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 5v (1-2-1530): een erfpacht van 8 vaten rogge, Bossche maat, te betalen uit goed te Veghel; idem, fol. 31 (16-5-1530): een erfpacht van 5 vaten rogge, Veghelse maat, te betalen uit goed te Veghel.

34 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 24, fol. 20 (4-2-1539): een erfpacht van 15 lopens rogge, Veghelse maat, te betalen uit goed te Veghel.

35 BHIC, *Raad van Brabant*, 1586-1811 (toegang 19), inv. nr. 1111 Strick Greffier, fol. 64-64v: de grootte van de Veghelse leenhoeve Over Aa wordt in rond 1470 in een hertogelijk leenboek weergegeven als 'thien loepensaet lants'; BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 154 (5-1-1533): de grootte van dezelfde hoeve is tien 'Bosch vate rogge'.

36 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 93, fol. 315v (29-8-1696) vermeldt: 'eenen sester of twee vat boeckweijts'.

37 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 36v (10-8-1540): een stuk land groot circa 1 'sesterse saets'; idem, fol. 154v (5-1-1534): 'een huys, hostat ende hoff' met toebehoren in Veghel, groot ca. 3 'sesterse garst lants'.

38 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 24, fol. 7 (31-12-1538): een 'hoffstat ende hoff' te Veghel groot 3 lopens'.

39 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 326v-328v, in een deling van 5-3-1538 is sprake van goed belast met een erfpacht van 3 mauwer rogge. Het goed wordt op dezelfde dag doorverkocht en de erfpacht wordt dan beschreven als 3 malder rogge.

40 BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 67, Resolutieboek 1699-1711, fol. 25v (16-3-1700): Aart Peter Elens cum suis betaalt jaarlijks 1 malder of 6 vaten rogge; BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegangsnummer 7697), inv. nr. 881, register van de tafel van de Heilige Geest, begin 16de eeuw: de index noemt een erfpacht van 1 malder rogge, terwijl de eigenlijke acte van 9-4-1388 het over 6 lopens rogge heeft.

41 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 4v (30-1-1530): een stuk land te Veghel, groot circa 1 'mauwersche saets'.

42 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 24, fol. 30 (6-2-1539): een stuk land te Veghel, groot 1 'malderssche'.

43 BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 67, Renten van de Tafel van de Heilige Geest van Veghel (21-2-1369): 'quattuor modii siliginis annui pactus seu redditus mesure ville de Vechele'.

44 BHIC, *Dorpsbestuur Veghel* (toegang 7697), inv. nr. 67, Resolutieboek 1699-1711, fol. 26 (16-3-1700): Jan Teunis van Eert betaalt jaarlijks 'een Bos mudt' of 12 vaten rogge.

45 BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 36v (10-8-1530): 'enen camp lants' te Veghel, groot 1 'mudsen saets'.

46 Zoals ook letterlijk beschreven in Schoten bij Antwerpen in 1234: 'terram ... in qua seminatur duo lopini siliginis', vertaald: land waarin men twee lopen - ofwel vaten - rogge zaait, zie: Dillo en Van Syngel, *ONB II*, nr. 974 (augustus 1234).

47 Van Veen en Van der Sijs, *Van Dale Etymologisch woordenboek*; De Vries, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*; www.etymologiebank.nl.

48 Deze interpretatie wordt bijvoorbeeld gegeven door Buiks, 'Oude landmaten', 62.

49 Van Veen en Van der Sijs, *Van Dale Etymologisch woordenboek*; www.etymologiebank.nl.

50 Woordenboek Nederlandse Taal; www.etymologiebank.nl.

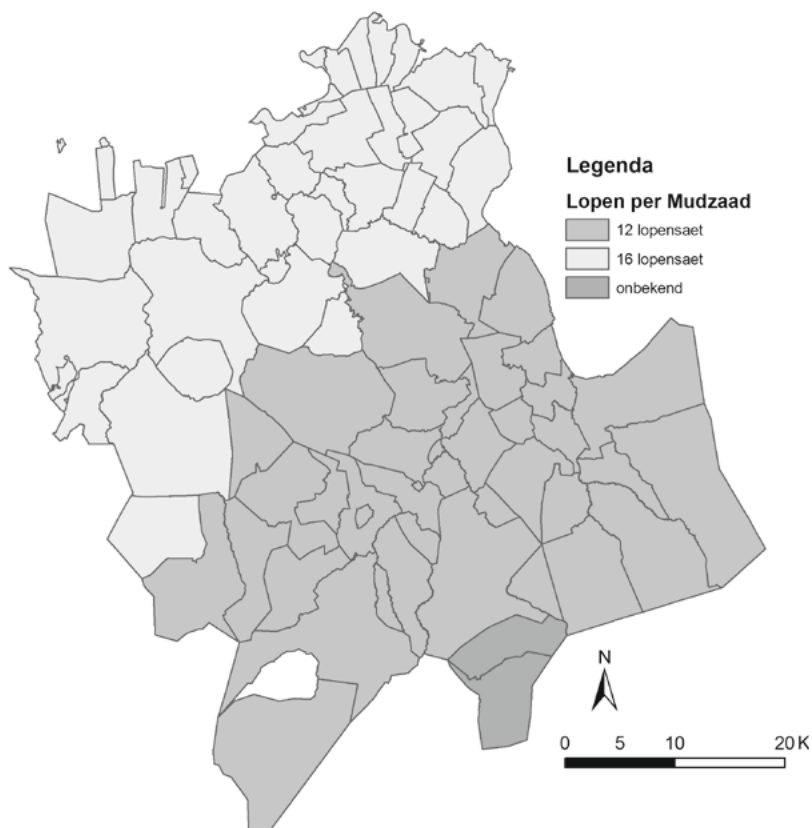
51 Vercoullie, *Beknopt etymologisch woordenboek* houdt de betekenis van malder op 'wat in eens te malen of gemalen is', wat gezien het Middelnederlandse stamwoord *mouder* onwaarschijnlijk lijkt; www.etymologiebank.nl.

52 Van Veen en Van der Sijs, *Van Dale Etymologisch woordenboek*; De Vries, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*; www.etymologiebank.nl.

53 Zie bijvoorbeeld BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 23, fol. 70v (19-4-1531): een stuk land te Veghel, groot circa 1 'Bosch sesterse'. In het kwartier Kempenland werd ook de zille, een equivalent van de sester, gebruikt.

's-Hertogenbosch: 1 mud = 2 malder (of zak) = 8 sester (of schepel) = 16 lopen (of vat).⁵⁴ De omrekenfactoren zijn identiek aan die in het gebied van 12 lopens per mud, behalve dat er nu vier sesters in een malder gaan in plaats van drie. Waarschijnlijk is dit representatief voor het gebied waar 16 lopensaet in een bunder gingen (zie afbeelding pagina 28).⁵⁵

In een oorkonde uit 815-816 wordt vermeld: *in Orthon terram ad modia X sementis*, wat vertaald kan worden met: in Orthen land om 10 maten of mud graan te zaaien.⁵⁶ Het systeem om oppervlakten te meten met hoeveelheden gezaaid graan bestond kennelijk in de negende eeuw al.⁵⁷ Dat het gebruik van vaten voor dat doel heel oud is, blijkt ook uit andere gegevens. De oudste vermeldingen zijn de droge inhoudsmaat van Helmond in 1263⁵⁸ en die van Eindhoven in 1296.⁵⁹ In 1571 werden alle standaardvaten in de Meierij vergeleken met het Bossche vat. De plaatsen met een eigen vat blijken nagenoeg alle een eigen schepenbank te bezitten.⁶⁰ Daarnaast hadden ook enkele grondheren – dat zijn heren zonder openbare rechtspraak – bijvoorbeeld te Vessem, Zeelst en te Leende een eigen standaardvat.⁶¹ Tijdens de laatmiddeleeuwse transitie (circa 1175-1250) kwamen horigen vrij en nam het aantal vrije boeren toe. Dat leidde tot het ontstaan van gemeenschappen met een eigen openbare schepenbank en bestuur en ook een eigen standaardvat. Dat ook enkele grondheren daarna nog een eigen standaardvat hadden, wijst er op dat deze standaarden al vóór de laatmiddeleeuwse transitie gangbaar waren. Toen waren het nog niet de bestuurlijke dorpen die daarvoor verantwoordelijk waren, maar de grond- of domeinheren.



De omrekening van lopensaet naar mudsaet laat een lijn zien die de Meierij in twee gebieden verdeelt (kaart Karel Leenders)

Er loopt een lijn dwars door de Meierij. Volgens gegevens uit de zestiende eeuw was in het noordwesten 1 midsaet gelijk aan 16 lopensaet en in het zuidoosten aan 12 lopensaet. De lijn verdeelt het gebied van de latere Meierij op een mooie manier in twee gebieden (zie afbeelding pagina 28). ‘Mooi’, want zo’n regelmatigheid ligt bij de beschrijving van oude maten in latere tijd allerm minst voor de hand. Waar komt die grens vandaan? Hier zijn geen plaatselijke omstandigheden maar regionale invloeden of eigenheden aan het werk geweest. We kunnen bijvoorbeeld denken aan bevolkingsgroepen met verschillende gebruiken of aan onderscheiden politieke eenheden. Het maatstelsel als geheel was wel dynamisch, maar dergelijke omrekeningen bleven, als ze eenmaal gemaakt waren, voor zover is te overzien door de eeuwen heen hetzelfde. We zagen dat het gebruik om oppervlakten te meten aan de hand van de hoeveelheid zaaigraan al in de negende eeuw bestond. De veronderstelling dat men ook in de zesde en zevende eeuw hoeveelheden graan opgemeten heeft, is niet al te gewaagd.

Het is daarom een intrigerende vraag of aan de hand van het maatstelsel iets te zeggen valt over de herkomst van de eerste kolonisten in het gebied van de latere Meierij in de vroege Middeleeuwen en of de scheidslijn tussen de gebieden met 12 en 16 lopensaet per midsaet daar misschien mee samenhangt. Theuws heeft de herkomst van deze kolonisten in de zesde en zevende eeuw onderzocht. Aan de hand van veldnamen verdeelt hij de bevolking in het Maas-Demer-Schelde (MDS) gebied in clusters.⁶² Vervolgens schrijft hij: ‘De spreiding van de voormiddeleeuwse namen over het MDS gebied geeft ook aan dat de kolonisatie vanuit de Maas- en Scheldedalen heeft plaatsgevonden. Het noordoostelijke deel van het gebied zal vanuit de Noorbrabantse Maaskant zijn gekoloniseerd. Het oostelijke deel van het MDS gebied vanuit het Limburgse Maasdal.’ Theuws geeft daar geen onderbouwing bij. Het is een hypothese.⁶³

Op de kaart waarop Theuws de herkomst van de eerste kolonisten weergeeft, is de scheidslijn tussen de gebieden met 12 en 16 lopensaet per midsaet met een geknakte lijn getekend (zie afbeelding pagina 30).⁶⁴ Die lijn komt goed overeen met de kaart hiernaast, zij het dat zijn cluster VIII, een klein gebiedje aan de Dommel ten noorden van Eindhoven, als we de matenkaart volgen, vanuit het Zuiden gekoloniseerd zal zijn en niet vanuit het Noorden. We noemden al dat de sester (‘eenzesde’) alleen in het zuidoostelijke deel van de Meierij ook daadwerkelijk eenzesde mud was, en dat het woord afkomstig is uit zuidelijke streken. Ook dat komt overeen met de reconstructie van Theuws. Overigens is de herkomst van de kolonisten in de zesde en zevende eeuw hiermee nog geen uitgemaakte zaak. Zowel de interpretatie van de matenkaart als de kaart van Theuws is hypothetisch. Misschien dat

54 De aanduidingen zak, schepel en vat komt van www.meertens.knaw.nl/mgw/. Merkwaardigerwijze is het sester als rogge inhoudsmaat in het Land van Breda in 1474 gelijk aan 4 veertel of 16 lopen. ARA, *Archief van het Leenhof van Brabant*, Denombrement 2100bis, passim. Dat gold ook voor de inhoudsmaten: Scherft, ‘Het stedelijk ijkwezen III’, 78.

55 Op www.meertens.knaw.nl/mgw/ ontbreekt informatie voor 17 plaatsen in het gebied waar er 16 lopens in een mud gingen volledig; bij een tiental plaatsen is informatie schaars en wordt voor ‘overig’ naar De Bosch verwezen, maar het is onduidelijk wat we ons bij dat overig moeten voorstellen. Alleen voor Tilburg vonden we concrete informatie. Daar gingen, net als in Den Bosch, 8 schepels in een mud.

56 Camps, *ONB* I, 20-21 nr. 15 (815 jan. 28 - 816 jan. 27). Met dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor de vertaling.

57 Zie ook: Ganshof, ‘Grondbezit’, 3-19. Ganshof beschrijft het domein van de Sint-Pietersdomein uit Gent in de negende eeuw. Delen van dat bezit werd opgemeten in het aantal mud koren dat men er op kon zaaien.

58 Camps, *ONB* I, 374-375 nr. 292 (7 november 1263).

59 Camps, *ONB* I, 664 nr. 549 (11 oktober 1296).

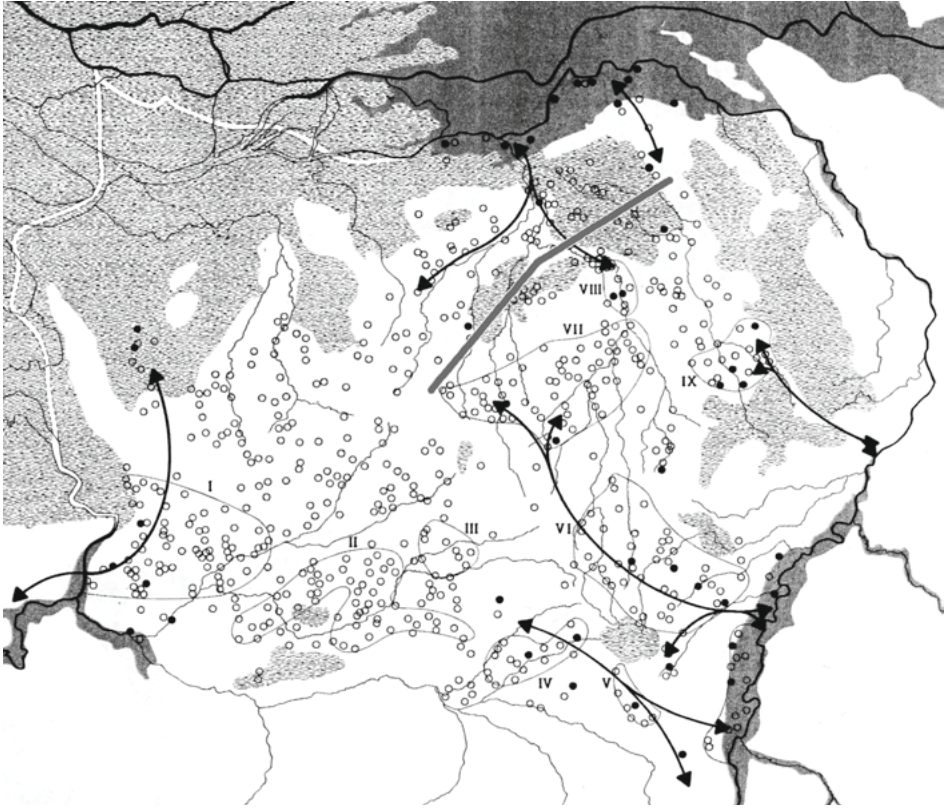
60 Voor een overzicht van de plaatsen met een eigen maat, zie Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 8. Voor de plaatsen met een eigen dingbank, zie ibidem, h. 33.

61 Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 29.2.2.6 en par. 28.3.19.

62 Theuws, *De archeologie van de periferie*, 133-146.

63 Theuws, *De archeologie van de periferie*, 183-189.

64 Theuws, *De archeologie van de periferie*, 184.



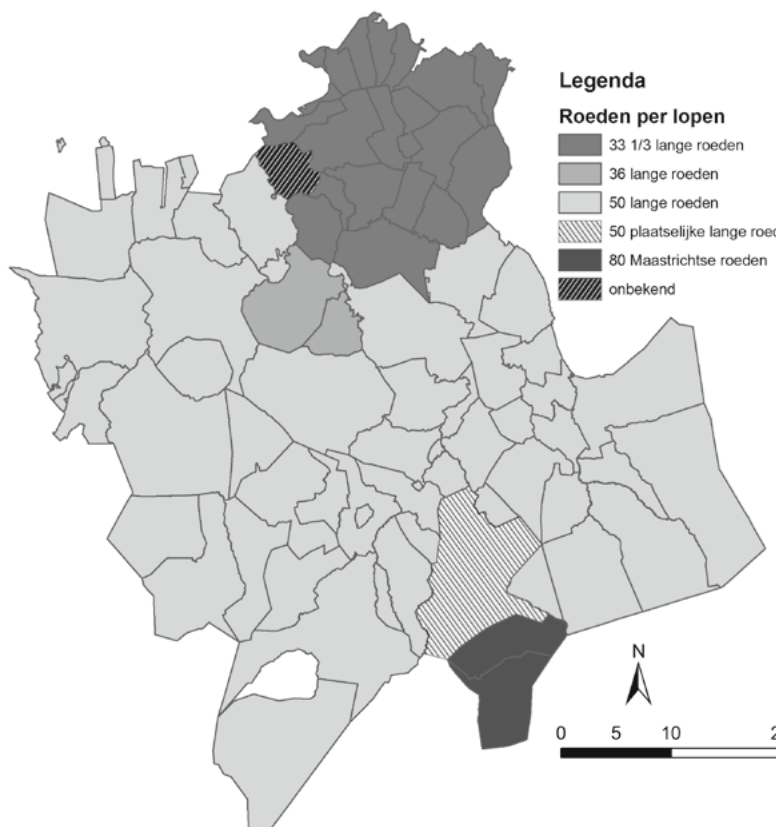
De herkomst van de eerste kolonisten volgens Theuws (Theuws, *De archeologie van de periferie*, 184)

archeologisch onderzoek ooit nog klaarheid brengt, bijvoorbeeld door culturele verschillen uit de periode van de eerste kolonisatie in verschillende delen van het gebied van de latere Meierij aan te tonen.

Datering van de invoering van de roede en de bunder

Op een gegeven moment voldeed in de Meierij het oude maatstelsel niet meer en ontstond er behoefte aan nauwkeuriger, door landmeters opgemeten landmaten. Er werd een nieuw maatstelsel ingevoerd dat gebaseerd was op een lengtemaat, de lange roede van 20 voet.⁶⁵ Door een vierkant te maken met een lengte van 1 roede, kreeg men 1 vierkante roede. Vierhonderd van die vierkante roeden vormden één bunder. Dit stelsel werd aan het al bestaande stelsel van de lopensaet en mudsaet gekoppeld en samengevoegd tot één stelsel. Voor die koppeling gebruikten verschillende plaatsen verschillende omrekenfactoren. Men rekende $33 \frac{1}{3}$ (in het noordoosten van de Meierij), 36 (in Boxtel en Liempde) dan wel 50 roeden (in de rest van de latere Meierij) per lopensaet. In Budel en Maarheeze gebruikte men het Maastrichtse maatstelsel.

Wanneer werden de roede en de bunder ingevoerd in de Meierij? We benaderen deze vraag vanuit verschillende invalshoeken. Eerst geven we de oudste vermeldingen van de bunder en roede in de bronnen, vervolgens benaderen we de datum van invoering aan de



De omrekening van roeden naar lopensaet (kaart Karel Leenders)

hand van Veghelse gegevens. We kijken daarna naar gegevens uit Holland en naar de rol van de heren.

De vermeldingen van de bunder, roede en voet in de bronnen

De oudste vermelding van de bunder in de Meierij dateert uit 1223.⁶⁵ Net ten westen van de latere Meierij, in Baarle, wordt de bunder voor het eerst vermeld in 1129, maar deze oorkonde is een *falsum*. Uitgaande van het zegel dat aan de oorkonde hangt, zou dit *falsum* volgens Dillo en Van Synghel in 1143-1163 ontstaan kunnen zijn.⁶⁷ Een andere oude vermelding, ook net ten westen van de Meierij, is de schenking van een hof met een bunder land te Alphen aan de Tempeliers in 1212.⁶⁸ In Alphen wordt in december 1245 ook voor het eerst de roede vermeld.⁶⁹ De lengtemaat voet wordt rond 1173 vermeld te Reusel en in 1225 bij de beschrijving van het goed Heugten bij Maarheeze.⁷⁰ We gebruiken hier ook gegevens uit plaatsen die enkele kilometers ten westen van de latere Meierij liggen om een betoog over oppervlaktematen in de Meierij te ondersteunen. Dat is niet bezwaarlijk, omdat die Meierij als politieke eenheid op z'n oudst pas van rond 1200 dateert.

⁶⁵ Roede betekent stok, zoals nu nog in gordijnroede. Zie: Van Veen en Van der Sijs, *Van Dale Etymologisch woordenboek*; De Vries, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*; www.etymologiebank.nl.

⁶⁶ Camps, *ONB* I, 194 nr. 125 (1223): '*tria bonuaria terre*'.

⁶⁷ Dillo en Van Synghel, *ONB* II, nr. 896 (1128 december 25 - 1129 september 24): '*bunuarua*'.

⁶⁸ Dillo en Van Synghel, *ONB* II, nr. 940 (1211 december 25 - 1212 september 24): '*curtum et bonuarium terre*'.

⁶⁹ Dillo en Van Synghel, *ONB* II, nr. 997 (1245 december): '*duabus virgatis terre*'.

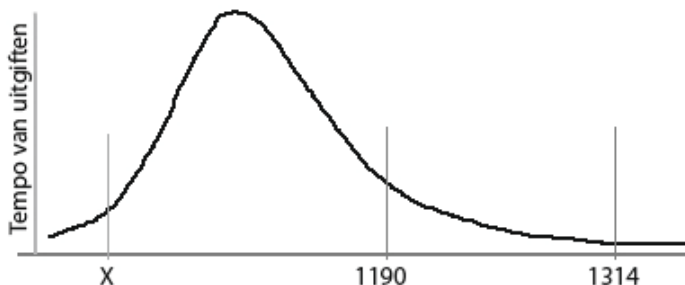
⁷⁰ Camps, *ONB* I, 113 nr. 69 (1173): '*ad mensuram sex vel septem pedum*'; idem, 199-200 nr. 130 (17 februari 1225): '*XII of XIII voet buyten om dat Hoenre venneken*'.

Voor het nauwkeurig opmeten waren vakkennis en spullen als sleepkettingen nodig. Het is niet toevallig dat als de bunder in de bronnen verschijnt er ook voor het eerst landmeters genoemd worden. Deze functionaris wordt in 1251 in West-Brabant voor het eerst vermeld in verband met het opmeten van cijsngoederen.⁷¹

De hervorming van het maatstelsel was niet beperkt tot het invoeren van de roede en de bunder. Ook andere oude maten werden op den duur geïncorporeerd in een meer modern en nauwkeuriger maatstelsel. In het gebied met het stelsel van de morgen en de hond was de morgen aanvankelijk de hoeveelheid land die men op een morgen kon maaien. Op een gegeven moment werd de morgen gelijkgesteld aan 600 vierkante korte roeden. Een hoeve was aanvankelijk een boerderij met bijbehorende grond. Later werd de hoeve gelijk gesteld aan 12 bunder, althans in westelijk Noord-Brabant.⁷² Een echo daarvan zien we ook in de Meierij: *een manse is twelf mergen*.⁷³

De uitgften in Veghel en gegevens uit Holland

Vanaf rond 1190 of iets eerder werden in de eninge van de Kempen en het graafschap Rode percelen van de wildernis tegen een jaarlijks te betalen cijs uitgegeven.⁷⁴ De hoogte van het cijsbedrag was afhankelijk van de grootte van de uitgegeven percelen, die dus nauwkeurig opgemeten dienden te worden. We zezen al op blokken percelen in Veghel die vóór 1190 werden uitgegeven, en waarbij de bunder als maat gehanteerd werd.⁷⁵ Tussen 1190 en 1314 was het gemiddelde tempo van de gronduitgften in Veghel 3,0 bunder per jaar, en tussen 1314 en 1780 slechts 0,5 bunder per jaar.⁷⁶ Vermoedelijk lag het tempo van gronduitgften vóór 1190 hoger en was het in 1190-1314 al aan het afnemen (zie afbeelding).



Model van de middeleeuwse gronduitgftegolf

De hoeveelheid particulier grondbezit in Veghel in 1190 is berekend op 870 bunder. Daarbij is uitgegaan van het grondbezit vermeld in het kadaster van 1832, waar alle bekende gronduitgften van afgetrokken zijn.⁷⁷ Voor illegale en anderszins niet geregistreerde gronduitgften die onder onze radar zijn gebleven, is beredeneerd dat het getal van 870 maximaal 25 bunder te hoog kan zijn.⁷⁸ Vervolgens identificeerden we in Veghel de gebieden van vóór 1190 die door een landmeter opgemeten zijn. Behalve op de verkaveling letten we ook op archeologische vondsten en veldnamen. We hielden naar schatting ongeveer 128 bunder over (met een geschatte marge van 30 bunder), waarvan aangenomen mag worden dat die uitgegeven zijn vóórdat er een landmeter aan het werk was. Dit betekent dat in Veghel in de periode vanaf de invoering van de nauwkeurige maten (X) en 1190 tussen 687 en 742 bunder uitgegeven is. Bij verschillende aannames voor het tempo van de uitgften komen we uit op verschillende beginjaren.

Berekening van het jaar waarin de roede en bunder ingevoerd zijn

Tempo in X-1190 is A keer keer zo hoog als in 1190-1314	Beginjaar van het invoeren van de roede en bunder
A = 1	933-911
A = 2	1061-1076
A = 3	1104-1114
A = 4	1126-1133

Deze berekening lijkt er op te wijzen dat de roede en de bunder in het midden of tweede helft van de elfde eeuw of misschien in het begin van de twaalfde eeuw ingevoerd zijn. De invoering van de nauwkeurige maten in vermoedelijk de elfde eeuw hield verband met de sterke expansie van de gronduitgiften in die periode. We konden dat althans voor Veghel aannemelijk maken. Dit is goed te vergelijken met wat bekend is over de ontginningen door Hollanders. De oudste uitgiftebrief dateert daar uit 1106 en betreft een ontginning door Hollanders in Bremen. Zij krijgen tegen een cijns per oppervlakte-eenheid stroken land van 30 bij 720 koningsroeden. Dit meetsysteem en de kunst van het opmeten in onontgonnen terrein was een Hollands exportproduct naar het Bremerland. Deze ontginningwijze bestond in Holland al langer en dateert volgens Van der Linden al van vóór 1063.⁷⁹ Dat maakt aannemelijk dat ook in Holland in het midden van de elfde eeuw een nauwkeurig maatselsel gangbaar was of ingevoerd werd. Dit stelsel werd in de Langstraat, die grotendeels Hollands was, toegepast bij de ontginning van de zuidelijke oever van de middeleeuwse Maas en de moerassen ten zuiden daarvan.⁸⁰

We dateren de introductie van de roede en de bunder voorlopig op rond 1050 of wat later. Deze datering van de invoering van het landmeten kan nog verder onderzocht worden. Er liggen tientallen of honderden rapporten van archeologische opgravingen in allerlei laden en kasten. Welke promovendus zet zijn tanden in de klus om de datering van vondsten te vergelijken met sporen van het werk van een landmeter? Een dergelijk onderzoek is verwant aan het werk van Waterbolk, die op basis van archeologisch onderzoek lange smalle percelen in Drenthe in verband bracht met de introductie van het ploegen in de negende eeuw.⁸¹

71 Dillo en Van Synghel, *ONB* II, nr. 1015 (1251 juli 7): de heer van Breda draagt enkele lieden op om cijnsgoederen opnieuw op te meten en te boek te stellen.

72 Dillo en Van Synghel, *ONB* II, nr. 1067 (januari 1267): In 1267 gaf de heer van Breda in zijn gebied 17 hoeven moer uit, à 12 bunder de hoeve: *'quilibet mansus duocecim bonaria debet continere'*.

73 Van Bavel, *De Kroniek*, passage S28.

74 Van Asseldonk, 'Census domini ducis', 63-65.

75 In Veghel werd de aanduiding 'bunders' op den duur in overdrachtelijk zin ook gebruikt voor andere in regelmatige stroken verdeelde gebieden, veelal heide of hooilanden, waarbij die stroken niet noodzakelijk één bunder groot waren.

76 Berekend door het totaal aantal bunders uitgegeven in die periode te delen door het aantal jaren. In sommige jaren werd veel uitgegeven, terwijl er ook perioden waren dat er niets uitgegeven werd.

77 Van Asseldonk, *Veghel, een goet ende vet Dorp*.

78 Van Asseldonk, *Veghel, een goet ende vet Dorp*, par. 4.3.5.

79 Van der Linden, *De Cope*, 18-19.

80 De Bont, 'Schoone cleijlanden'.

81 Waterbolk, 'Archeologie', 79-80; idem, 'Das Mittelalterliche Siedlungswesen in Drenthe', 98-101. Waterbolks model is recent door Spek toegepast op de reconstructie van de ontginningsgeschiedenis van de marke Gasselte, zie: Spek, *Het Drentse esdorpenland-schap*, 342, 361-363.

Wie hervormde het maatselsel?

De vraag wie het maatselsel hervormd heeft, dus wie in de elfde eeuw de roede en de bunder ingevoerd heeft, bleek weerbarstig om te beantwoorden. We slaagden er niet in om een definitief antwoord te formuleren. Wel vonden we aanwijzingen in welke richting een antwoord gezocht kan worden.

In de eerste plaats dachten we na over de rol van de boeren en die van de heren. Het oude maatsysteem met de lopensaet sloot aan op het boerenwerk.⁸² Ontstond er onder de boeren een grotere behoefte aan een nauwkeuriger maatselsel en adopteerden zij daarom de bunder en roede? Er zijn aanwijzingen dat we eerder aan heren moeten denken dan aan boeren. Grondheren spraken recht op hun domein of landgoed en de gerechtsheren deden dat in hun heerlijkheid of ressort. Zij maakten gebruik van rechtsregels om orde en vrede te handhaven. Het gebruik van maten zal daar een deel van geweest zijn. Er moeten formele afspraken over maten bestaan hebben om handel en transacties in goede banen te leiden. In latere tijd vinden we bepalingen betreffende de maten dan ook opgenomen in de plaatselijke keuren.⁸³ De oudste keuren, die van vóór de laatmiddeleeuwse transitie, waren vastgesteld door de grond- of domeinheren.⁸⁴ We wezen er al op dat sommige grondheren die geen doorstart maakten naar de status van gerechtsheer in latere tijden nog steeds een eigen maatvat hadden. De landmaten waren afgeleid van deze vaten.

Een andere aanwijzing is dat in een plaats als Boxtel een afwijkende maat gebruikt werd. In Boxtel wordt in de late elfde eeuw al een heer genoemd. In Holland werd de koningsroede gebruikt, te interpreteren als 'de roede van de koning'. In wat latere tijd, rond 1190, zien we de lokale en regionale heren zich opnieuw bemoeien met de uitgifte en grootte van nieuwe erven, nu vanwege het innen van cijzen, waarvoor de percelen opgemeten dienden te worden. In moerconcessies die in 1276 en 1316 uitgegeven werden, schreef de heer van Bergen-op-Zoom het gebruik van de lange roede voor.⁸⁵ Deze aanwijzingen wijzen consistent op de rol van de 'overheid' bij de regulering van de maten en niet naar de boeren.

De volgende vraag die we ons stelden was welke 'overheid' in de elfde eeuw de roede en de bunder ingevoerd heeft. Globaal zijn er de volgende mogelijkheden: de koning, de graven en de plaatselijke heren, waarbij de verschillende niveaus ook ieder hun eigen steentje bijgedragen kunnen hebben.

Het meest concreet zijn de aanwijzingen voor de bemoeienis van de plaatselijke heren. De plaatselijke adel wordt in de regio van de latere Meierij voor het eerst genoemd als getuigen bij de schenking van het landgoed Orthen door gravin Adelheid aan haar echtgenoot Hendrik tussen 1076 en 1085. Onder deze getuigen worden lieden genoemd die zich Van Empel, Van Herlaar, Van Heeswijk en Van Boxtel noemen.⁸⁶ In 1096 wordt ook Arnulfus van Rode genoemd, later gevolgd door nog anderen.⁸⁷ Dergelijke lokale potentaten kunnen zich met maten bemoeid hebben. In veel plaatsen met een afwijkende maat wordt in de elfde of twaalfde eeuw inderdaad ook een lokale heer genoemd; dat is bijvoorbeeld het geval met Boxtel, Sint-Michielsgestel, Budel, Heeze en Hoogstraten. Dat er in Den Dungen ooit een heer zat, wordt ook gesuggereerd door een afwijkende cijnsdatum.⁸⁸

De Buxtelse maat werd behalve in Buxtel ook in Liempde gebruikt. Vanaf 1391 werd de heerlijkheid Liempde door de heer van Buxtel in leen gehouden van de hertog van Brabant.⁸⁹ Het is dus mogelijk dat in Liempde pas na 1391 dezelfde maat als in Buxtel ingevoerd werd. Insgelijks werd de Budelse maat ook gebruikt in Maarheeze. In de tweede helft van de dertiende eeuw usurpeerde Engelbert van Horne als voogd over het cisterciënzerinnenklooster te Roermond de openbare rechtspraak en het gezag over de wildernis te Budel. Van

zijn oom erfde Engelbert rechten op het hof Heugten bij Maarheeze. In 1282 werd hij 'heer van Cranendonk' genoemd. Onder die heerlijkheid hoorden Budel en Maarheeze (waaronder ook Soerendonk).⁹⁰ De Maastrichtse maat zal in Cranendonk gangbaar zijn geworden, toen dat gebied in dezelfde handen kwam als Budel. We zien in Boxtel en Budel dus een uitbreiding van een maat. Aanvankelijk was het gebruik van de maat verbonden aan de eigen bezittingen van de heer. Toen dat eigen goed evolueerde tot een gerechtsheerlijkheid met openbare rechtspraak en gezag over wildernis werd de maat gangbaar in de gehele heerlijkheid.

Iets dergelijks gebeurde ook in Hoogstraten, waar een afwijkende roede gebruikt werd. De oude kern was Gelmel, een oud goed met een kasteel aan de Mark. In 1210 stichtte de hertog nabij dat kasteel een nieuwe stad, Hoogstraten, om zo de macht van de heer van Gelmel te ondermijnen. De heer van Gelmel koos eieren voor zijn geld, droeg bezit op aan de hertog van Brabant en werd vervolgens beleend met het land van Hoogstraten. Net als in Boxtel en Budel breidde de maat zich later uit van het eigen goed van de heer naar de hele heerlijkheid van die heer.

Wat kunnen we zeggen over de invloed op het maatstelsel die werd uitgeoefend op het niveau van de graven en de gouw Texandrië? Het probleem is dat we niets met zekerheid weten over het gezag in Texandrië in de elfde eeuw. Het is ook nog maar de vraag of Texandrië ten tijde van de hervorming van het maatstelsel als administratieve identiteit nog veel voorstelde en of we niet beter uit kunnen gaan van de graven. Texandrië wordt in 870 overigens graafschap (*comitatus*) genoemd. Bijsterveld acht het mogelijk dat er in de late tiende eeuw meerdere gravengeslachten aanwezig waren. Hij maakt aannemelijk dat de Duitse keizer vanaf rond 980 de bisschop van Luik met grond en rechten begiftigde om op die manier zijn gezag te bestendigen. Bijsterveld stelt dat de bisschop van Luik geen wereldlijk gezag heeft gehad in Texandrië.⁹¹ Aarts betoogt dat Ansfried rond het jaar 1000 graaf in Texandrië kan zijn geweest.⁹² Theuws is het daar mee eens en wijst er op dat graven in meerdere gouwen macht uitoefenden. Graafschappen die slechts een deel van een gouw omvatten, zouden volgens Theuws in Texandrië niet voorgekomen zijn.⁹³ Van Asseldonk trekt een lijn van Ansfried, via de kerk van Utrecht naar de hertog van Brabant en de graaf van Gelre die rond 1200 elkaars (gepretendeerde) rechten op de eninge van de Kempen betwisten.⁹⁴

Om de vraag betreffende de invloed vanaf het niveau van Texandrië op de hervorming van het maatstelsel te verkennen hebben we het verspreidingsgebied van de lange roede van 20 voeten en van andere roeden op de kaart gezet (zie afbeelding). De gegevens voor deze

⁸² De literatuur vermeldt ook maten als gezwaai, dagwand, morgen en voeder hooi die aanvankelijk allemaal waren afgeleid van het boerenwerk. Zie bijvoorbeeld: Prims, 'Het Veld'. Zie ook de volgende paragraaf van dit artikel over de beemden.

⁸³ De oudste bekende overtredingen van dergelijke keuren in de bronnen dateren uit de veertiende eeuw. Zo kreeg in 1385 of 1386 in Hoogeloon Gheenken die Mersman een boete opgelegd omdat hij handelswaar met een te licht gewicht gewogen had. ARA, *Archief van de Rekenkamer*, inv. nr. 2781 Schoutsrekeningen (geraadpleegd bij BHIC, Microfiches ARA, toegang 1107).

⁸⁴ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 7.2.8 en 7.2.9; Behets, 'De oorsprong van de jaar- en voogdgedingen', 375-397.

⁸⁵ Dillo en Van Synghel, *ONB* II, nr. 1276 (1287 juni 22 - 1290 november 2) en nr. 1316 (1293 februari ca. 24).

⁸⁶ Camps, *ONB* I, 50-53 nr. 32 d.d. (1076 april 27 - 1099 april 14); Bijsterveld en Guillardian, 'De vorming van het hertogdom', 61, dateren deze oorkonde op vóór het overlijden van Adelheid in 1085.

⁸⁷ Sloet, *OGZ* I, 195 nr. 196 (1096).

⁸⁸ Van Asseldonk, 'De laatmiddeleeuwse transitie', par. 5.2.

⁸⁹ Van Asseldonk, *De Meierij*, bijlage 9.

⁹⁰ Van Asseldonk, *De Meierij*, par. 28.3.5 en 28.3.6.

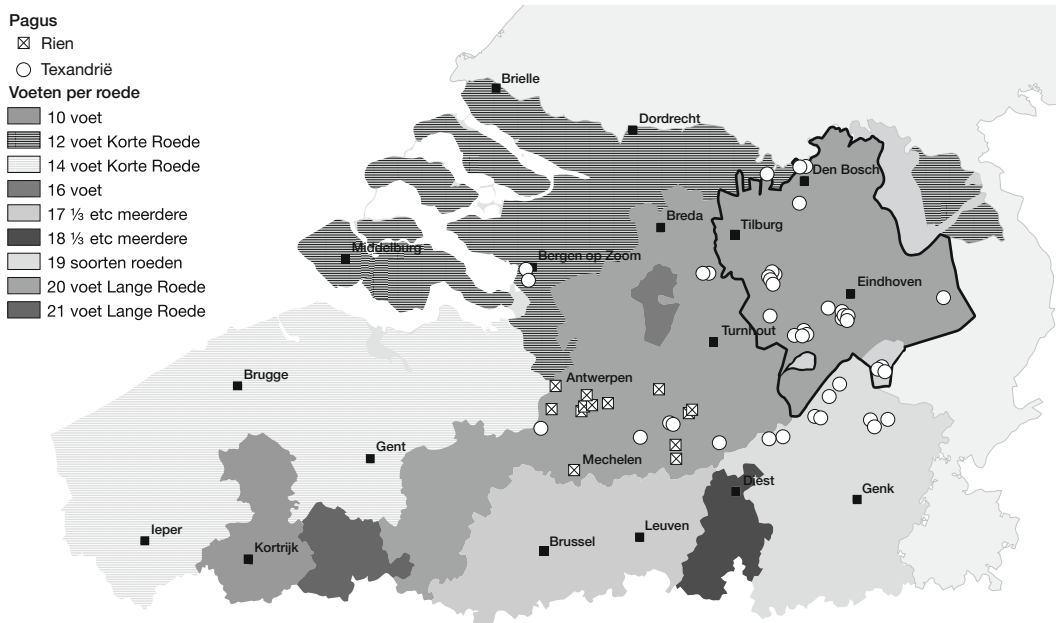
⁹¹ Bijsterveld, 'De Notger', 65-91; Bijsterveld en Guillardian, 'De vorming van het hertogdom', 47-48; Bijsterveld, 'Machts- en territoriumvorming', 207-240.

⁹² Aarts, 'Texandrië', 8-42.

⁹³ Theuws, *De archeologie van de periferie*, 111-112, 128.

⁹⁴ Van Asseldonk, 'Texandrië', 5-15.

kaart komen uit bronnen die dateren tussen de zestiende en het begin van de negentiende eeuw. We zagen hiervoor al dat er sprake is geweest van enige dynamiek door de eeuwen heen, maar veel van wat op de kaart staat zal uit de Middeleeuwen dateren. Op deze kaart tekenden we ook de plaatsen waarvan tussen de zevende en elfde eeuw vermeld wordt dat ze in Texandrië lagen, waarbij de gouw in de elfde eeuw haar grootste uitgestrektheid had.



Verspreiding van roeden en plaatsen gelegen in Texandrië (kaart Karel Leenders)

Voor het gebied van de Meierij (zwartomlijnd) krijgen we een net beeld: nagenoeg overall werd de lange roede gebruikt en het gebied behoorde tot Texandrië. Daarbuiten zijn er afwijkingen. Er is een strook buiten Texandrië tussen Gent en Brussel waar de lange roede ook gebruikt werd. Dit is verklaarbaar: dezelfde roede kan daar door een andere graaf of andere heren ingevoerd zijn. Verder lag er midden in het gebied van de lange roede een enclave met een afwijkende roede. Dat was Hoogstraten. Daar zat al vroeg een 'eigenwijze' heer; we noemden die al. De drie gebieden op de kaart ten zuiden van het verspreidingsgebied van de lange roede van 20 voeten zijn een beetje misleidend. Dit waren geen drie homogene gebieden, maar regio's waar veel verschillende roeden voorkwamen. Het beeld is hier veel gefragmenteerder dan in het gebied van de latere Meierij of West-Brabant. Bijsterveld en Guillardian wijzen er op dat Texandrië in de tiende eeuw nauwelijks een elite gekend lijkt te hebben. Alleen de Haspengouw in het zuiden was volgens hen een vanouds dichtbevolkt en vruchtbaar gebied met tal van kerkelijke en koninklijke bezittingen.⁹⁵ Het grootste deel van Texandrië was in de elfde eeuw nog een dunbevolkt achterland, waar lokale potentaten veelal wat later opkwamen. We veronderstellen dat in dat achterland minder heren invloed hebben gehad op de hervorming van het maatstelsel, wat uiteindelijk leidde tot een nagenoeg uniform gebruik van de lange roede van 20 voeten in het gebied van de latere Meierij.

In het westen van Texandrië werd in 1198 door de hertog van Brabant het Land van Breda gecreëerd en in leen gegeven aan de heer van Breda.⁹⁶ In dat gebied zijn bij Halsteren, Huijbergen, Roosendaal en Etten enkele moer- en grote gewone gronduitgiften in de jaren voor of rond 1287 heel goed te reconstrueren met een bunder van 1,265 hectare, een bunder die nadrukkelijk soms de Bredase genoemd werd.⁹⁷ Charters van rond 1300 tonen aan dat hier de lange en de korte roede naast elkaar gebruikt werden.⁹⁸ Bij de inpolderingen die hier vanaf 1420 op gang kwamen, en ook later, gebruikte men de korte roede van 12 voeten.⁹⁹ In het westelijk deel van Texandrië kan men dus oorspronkelijk wel met de roede van 20 voeten lang gemeten hebben.

Het beeld dat ontstaat is van een Texandrië, grotendeels als één groot geheel, waar in de elfde eeuw met name in het zuiden, maar ook in plaatsen als Hoogstraten, Budel en Maarheeze plaatselijke heren vrij onafhankelijk optraden en een afwijkende roede gebruikten. In het westen verloor de lange roede vanaf rond 1300 terrein door het opkruipen van de korte roede vanuit Zeeland. Het is verder de vraag of de afwijkende omrekening van de roede naar de lopensaet in het noordoosten als een aanwijzing gezien mag worden voor een verder onbekende elfde-eeuwse machthebber. Hoe kort we met dit scenario de werkelijkheid op de huid zitten is moeilijk te zeggen. Het is een hypothese die vooral bedoeld is om verder onderzoek en discussie aan te moedigen.



Standaardvat voor de droge inhoudsmaat behorende tot het maatstelsel gebaseerd op de lange roede van 20 voeten uit Eindhoven uit 1732. De diameter van het vat bedraagt 35,5 centimeter en de inhoud 21,5 liter. De initialen P.G. verwijzen naar zilversmid Peter Grevingh (www.eindhoveninbeeld.com)

⁹⁵ Bijsterveld en Guillardian, 'De vorming van het hertogdom', 45-51.

⁹⁶ Leenders, *Van Turnhoutervoorde*, 342-360.

⁹⁷ Leenders, *Verdwenen venen*, 46-49. De Bredase bunder werd naar het uitkwam in 400 of 900 vierkante roeden verdeeld.

⁹⁸ Dillo en Van Syngel, *ONB II*, nr. 1276 (1287 juni 22 - 1290 november 2) en nr. 1316 (1293 februari ca. 24) betreffen een moer bij Zegge dat aan een Vlaming verkocht wordt: lange roede. Nr. 1419 (1301 juni ca. 24) betreft Oudenbosch en ondernemers uit het (nu verdronken) Valkenberg: korte roede. Nr. 1424 (1302 februari ca. 2) betreft het water dat nu Oudenbosche Haven heet: 'viere curte lantroeden, elke roede also lanc alse de ghemeine costume es van den lande'.

⁹⁹ Vierlingh, *Tractaet*, 69-78, 82-92: Vierlingh citeert de uitgiftebrief van de West en Oost Graaf Hendrikspolder bij Steenberghe uit 1538. In die brief wordt een roede van 12 voeten voorgeschreven. Bij de uitgifte van de Nieuwe Heipolder in 1565 (gecombineerd met Nieuw Vosmeer bedijkt) werd de Steenbergse maat voorgeschreven. In het Land van Bergen op Zoom gebruikte men in de zestiende en zeventiende eeuw de Bergse maat van 12 voeten per roede. Vanaf 1714 wordt die maat veelal 'Blooise maat' genoemd naar Bloois, een heerlijkheidje op Schouwen.

De beemden

De titel van dit artikel is ontleend aan het hiervoor besproken Veghelse stuk getiteld 'die mate van den lande ende beemden'. Tot dusver hebben we het nog niet over de beemden, ofwel het hooiland, gehad. In Veghel werd de grootte van de beemden in de zestiende eeuw uitgedrukt in bunders, dagmaten, 'geswaey' en in het aantal voeders hooi. We onderzochten hoe vaak deze aanduidingen tussen 1529 en 1565 vermeld worden in de schepenprotocollen (zie tabel).¹⁰⁰

Aantal vermeldingen van oppervlakte-eenheden van beemden in Veghel (1529-1565)

Oppervlakte-eenheid	Naast de Aa gelegen	Niet naast de Aa gelegen
Dagmaat	47	0
Voeder	20	0
'Geswaey'	1	0
Bunder	8	104

Bij de interpretatie van deze getallen gaan we ervan uit dat het gebruik van de oppervlakte-eenheden voor beemden in hoge mate bestendig was. Ze werden overgenomen van oudere akten of anderszins doorgegeven. We vonden in Veghel wel een voorbeeld van een verdeling van een beemd waarbij een nieuw type oppervlakte-eenheid werd geïntroduceerd, maar dat was een zeldzame gebeurtenis.¹⁰¹

De meeste beemden die niet langs de Aa lagen, bestonden uit hooiland gelegen naast de Beekgraaf en in een groot gebied tussen de kom van Veghel en Mariaheide dat tussen 1050 en 1190 verkaveld en uitgegeven werd. Verder was er nog een kleiner gebied met hooiland gelegen bij de Jekschotse loop, dat pas kort voor 1311 aan particulieren verkocht werd. In beide gebieden vinden we alleen de bunder als oppervlakte-eenheid. Het is opvallend dat er wel kleinere beemden dan een bunder voorkwamen, maar dat men dan altijd bijvoorbeeld '3/4 deel van een bunder' schreef en nooit '6 lopensaet'. De reden is dat de lopensaet oorspronkelijk de hoeveelheid land was dat men met een vat ('lopen') kon bezaaien. In de elfde eeuw was deze 'boerenmaat' gekoppeld aan de maten van de landmeters en in Veghel gelijkgesteld aan 50 vierkante roeden. De lopensaet zou, nadat deze was gekoppeld aan de roede, ook voor beemden gebruikt kunnen worden, maar dat gebeurde niet. Men bleef in Veghel de lopensaet in de eerste eeuwen na de koppeling aan de roede alleen nog maar in de oude context van het zaailand gebruiken, niet voor de beemden.

Voor de beemden naast de Aa werd de bunder pas gebruikt voor de percelen hooiland die na 1190 uitgegeven werden. Vanaf rond 1190 moest voor nieuwe erven een cijns aan de 'landsheer' betaald worden. De hoogte van die cijns was evenredig aan de oppervlakte van het uitgegeven perceel. Dat maakte het noodzakelijk voortaan alle nieuw uitgegeven beemden, ook die naast de Aa, op te meten in bunders.

Nagenoeg alle beemden in Veghel naast de Aa waren al vóór 1190 uitgegeven en uit deze beemden werd daarom geen cijns betaald. In de verkaveling van de beemden naast de Aa troffen we nagenoeg overal sporen van het werk van een landmeter aan (lange rechte lijnen, evenwijdige lijnen, rechte hoeken). Dat betekent dat de meeste beemden naast de Aa pas na rond 1050 verkaveld zullen zijn. Voor zover is te overzien werden eenmaal uitgegeven beemden tot in de achttiende eeuw zelden onderverkaveld. Men gaf er de voorkeur aan gebruiksrechten te delen en de beemden zelf onverdeeld te laten. Dat betekent dat een groot

deel van de sporen van het werk van de landmeter in de beemden terug zal gaan naar de oorspronkelijke verkaveling, en niet pas later ontstaan zal zijn.

De behoefte aan hooiland zal gelijke tred gehouden hebben met het aantal runderen en paarden en het aantal huizen is daarvoor een goede indicatie (zie tabel). In de elfde eeuw begon het aantal huizen van vrije boeren in Veghel sterk te groeien en daardoor nam de behoefte aan hooiland toe. Dit leidde tot de uitgifte van hooiland en moerasbos langs de Aa en de rooiing van bomen en struiken in het Aadal om de productie van het hooi te bevorderen.

Het benaderde aantal huizen in Veghel (1050-1310)

Jaar	Ten westen van de Aa	Ten oosten van de Aa	Totaal aantal huizen
1050	4	17	21
1190	18	62	80
1310	37	106	143

Bron: Van Asseldonk, *Veghel, een goet ende vet Dorp*.

Ook vóór rond 1050 kunnen in Veghel vrije boeren of de domeinheer al rechten op beemden hebben laten gelden, bijvoorbeeld vanwege langdurig alleengebruik dan wel omdat men moeite deed om de hooiproductie te verhogen door het graven van sloten of het verwijderen van bomen en struikgewas. Een indicatie daarvoor is dat in de buurt van de Leest en het Havelt, waar archeologische vondsten van vóór 1050 gedaan zijn, minder sporen van de landmeter in de verkaveling van de beemden aan te wijzen zijn dan elders langs de Aa.

Het is opmerkelijk dat de beemden naast de Aa en de beemden die elders lagen allebei grotendeels in dezelfde periode (tussen 1050 en 1190) verkaveld werden. Desalniettemin was de gebruikelijke oppervlakte-eenheid voor de beemden naast de Aa de dagmaat en de voeder en die voor de elders gelegen beemden de bunder. Een mogelijke verklaring is dat de bunder toegepast werd voor nieuw hooiland en dat de dagmaat en de voeder oudere maten zijn voor de beemden naast de Aa, die in gebruik bleven toen de beemden verkaveld werden. Het is mogelijk dat een deel van de beemden naast de Aa al eerder gemeenschappelijk gebruikt werd, waarbij afspraken bestonden waarin de dagmaat en de voeder als eenheden gebruikt werden.

Wat weten we van de dagmaat en de voeder in Veghel? De oudst gevonden vermelding van de dagmaat dateert er uit 1538. Onder de 47 vermeldingen van de dagmaat vonden we twee keer een 'grote dagmaat' en een keer een 'kleine dagmaat'. Een grote dagmaat zal begrepen moeten worden als 'ruim een dagmaat', en de kleine dagmaat als 'amper een dagmaat'. Dat wijst er op dat de dagmaat geen nauwkeurige maat was, maar een benadering. Dat blijkt ook uit de grootte-aanduidingen; die bedragen 39 keer een heel aantal dagmaten en vijf keer een half, twee keer een kwart en eenmaal eenachtste deel. Dat het een 'boerenmaat' was blijkt ook uit het feit dat twee keer het synoniem 'dag meyens' voorkomt. Het was dus de hoeveelheid hooiland die men in een dag kon maaïen. Ook vermeldingen als: 'dit 1/8 deel in de onverdeelde beemd is omtrent een dagmaat groot', wijzen er op dat de dagmaat in Veghel tussen 1529 en 1565 niet gerelateerd was aan de oppervlaktematen gebruikt door de landmeters.¹⁰²

100 www.oudzijaart.nl, Geschiedenis van Veghel, De uitgiften en maten van beemden.

101 www.oudzijaart.nl, Reconstructie van Veghel, Asdonk 31.

102 www.oudzijaart.nl, Geschiedenis van Veghel, De uitgiften en maten van beemden.

Het is daarom opmerkelijk dat in een bijlage van de zestiende-eeuwse Bossche kroniek van Cuperinus (C7) vermeldt wordt: *'Een buenre lants maect vier dachmaet; een dachmaet maect vier vierdel; een vierdel maect vyffentwentic roeyen; een roey maect vyffentwentic voet Lovens'*. Hier wordt een dagmaat vermeld die afgeleid was van de Leuvense voet en die gelijk was aan eenvierde bunder. Kennelijk was de dagmaat in Leuven in of al voor de zestiende eeuw gekoppeld aan de nauwkeurige maten van de landmeters, maar was dat in Veghel niet het geval. Het is dus verstandig plaatselijk maten te inventariseren en niet te snel te gaan generaliseren.

Een andere maat voor beemden in Veghel was de voeder hooi. In 1312 wordt de grootte van het hertogelijk leengoed Perlaer (de latere Baecxhoeve) in Veghel omschreven als: *'alsoe vele lands daer men IX mudde ghersten op saien mach, beemde daer men XXVIII voeder hoeys op maien mach'*.¹⁰³ De voeder hooi was wijdverbreid en kwam ook voor in het Land van Breda.¹⁰⁴ Deze oppervlakte-eenheid wordt al in 839 genoemd bij de beschrijving van de bezittingen van de Sint-Pietersabdij te Gent.¹⁰⁵ De naam is verwant aan het werkwoord 'vervoeren'. Het was zoveel hooiland als nodig was om één wagenlading hooi te produceren, waarbij gedacht moet worden aan de middeleeuwse vierwielige hooiwagen.¹⁰⁶ De grootte werd afgeleid van de hooiopbrengst bij de eerste keer maaïen, gezien vermeldingen als: *'enen Aabempt daer men gemeynlyc wint ten versten meyen drie voeyer hoeijmaets'*. Ook deze maat is in Veghel altijd een 'boerenmaat' gebleven en is nooit gekoppeld geweest aan de maten van de landmeters.

Toen de lopensaet gekoppeld werd aan de vierkante roede was die maat voortaan geschikt om ook beemden mee op te meten. Zoals gezegd bleef men toch de grootte van de beemden langs de Aa uitdrukken in voeder hooi en dagmaten. Kort voor de invoering van de verponding in 1657 werden in Veghel voor het eerst de beemden opgemeten in lopensaet en roeden. Ook hierna bleef men nog tot in de negentiende eeuw de voeder hooi en dagmaat als maateenheid gebruiken. Wel werd in het tweede kwart van de zeventiende eeuw in Veghel de aanduiding 'voeder hooi' vervangen door 'kar hooi'.¹⁰⁷



De Hooiwagen op het middenpaneel van het beroemde drieluk van Jeroen Bosch, circa 1515. Olieverf op paneel (Collectie Museo Nacional del Prado, Madrid)

In Veghel vonden we één keer een grootte van een beemd uitgedrukt in ‘geswaey’. Buiks verklaart het ‘geswaey’ ofwel ‘zwad’ als ‘het in één werkgang afgemaaide hooigras’. De oppervlakte van zo’n zwad is dus afhankelijk van de lengte van de beemd.¹⁰⁸ In 1628 is in Veghel sprake van dat personen die in andermans beemd ‘*sullen mogen affmeijen twee oft drie geswaeyen hooij oft gras, (...) om daer over vuyt ende inene varende ende gaende*’ naar hun eigen beemd.¹⁰⁹

We vonden in Veghel geen aanwijzingen dat de dagmaat, de voeder hooi en het ‘geswaay’ samen een systeem vormden, in de zin dat er bijvoorbeeld een X aantal voeders in een dagmaat zouden gaan. Het waren verschillende manieren van meten. Dat kon voor verwarring zorgen. Het is daarom mogelijk dat enkele van die maten import zijn. Misschien dat meer onderzoek naar de verspreiding van de voeder, de dagmaat en het ‘geswaay’ nog ooit meer licht op deze maten zal werpen.

Betekenis voor de historische geografie

De invoering van de nauwkeurige maten in de elfde eeuw heeft betekenis voor de historische geografie. Men kan op oude kadasterkaarten op zoek gaan naar het werk van een landmeter en gebieden met een grootschalige strokenverkaveling aanwijzen. Dat zijn gebieden die pas na 1050 (of wat later) verkaveld werden. Deze bevinding werd toegepast op de reconstructie van het landschap in Veghel. Daarbij werden de volgende richtlijnen ontwikkeld:

- Iemand hoeft geen landmeter te zijn om een perceel met een rechte lijn uit te zetten en bovendien is zo’n rechte lijn voor het ploegen nuttig. Maar als de percelen ook nog rechte hoeken hebben, als het er meerdere naast elkaar zijn, of als de maat van het perceel – of het grotere blok waarvan het deel uitmaakt – een rond aantal bunders is, dan is er meer aan de hand dan een boer die met zijn zoon en een lang touw in de weer is geweest.
- De datum van grondinname en verkaveling komt niet in alle gevallen overeen. Soms is er sprake van een latere opdeling van een groter perceel. De buitengrenzen van blokken zijn hier en daar ouder dan de grenzen binnen die blokken. Op de afbeelding op pagina 26 is bijvoorbeeld ten oosten van het Ven de Kraienkamp getekend. Dit was een onverdeelde beemd totdat deze in 1750 verkaveld werd en verdeeld onder de gerechtigden.
- Andersom kunnen door samenvoeging van kleinere percelen grotere kavels ontstaan. Dit proces levert zelden een regelmatig blok op, als dat blok niet eerder als zodanig uitgezet was.
- Vroegmiddeleeuwse landinnames waren veelal bebost. De situatie in Veghel leert dat daarin wel doorgangen of wegen aangelegd werden, maar dat de gebieden tussen die wegen pas verkaveld werden nadat het bos verdwenen was. Dat leverde veelal een regelmatige strokenverkaveling op waarin de hand van een landmeter te herkennen is, in een gebied dat al eeuwenlang gebruikt werd door deze of gene. De grotere gebieden afgebakend door de wegen zijn wel onregelmatig gevormd.

¹⁰³ ARA, *Archief van de Rekenkamer*, Casselboek, inv. nr. 542, fol. II-23; *Archief van het Leenhof van Brabant*, inv. nr. 1 Latijnsboek, fol. 39.

¹⁰⁴ Buiks ‘Oude landmaten’, 68.

¹⁰⁵ Buiks ‘Oude landmaten’, 62: ‘*prato ad segandum fenum carradas XII*’.

¹⁰⁶ BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 27, fol. 183 (7 augustus 1560): in deze verklaring komen passages voor als: ‘*te laeden het hoey opten wagen*’, ‘*toen dat een voeder hoys geladen was ende dat ander voeder waert vast geladen*’, ‘*het hoey van den wagen stoeten*’.

¹⁰⁷ De vierwielige wagen werd vervangen door of kreeg hulp van de tweewielige hoogkar. De oudste vermelding van een ‘*pert en kerre*’ in Veghel dateert van 25 februari 1626: BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 30, fol. 17. Op 4 januari 1629 is sprake van ‘*met wagen oft kerre vaeren*’: BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 44, fol. 215. Op 13 januari 1633 wordt voor het eerst de ‘*karre hoijs*’ vermeld, en op 18 mei 1652 ‘*het peert met het getouw ende de hoogh kerre*’: BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 50, fol. 308. Rond 1650 heeft in Veghel de aanduiding ‘*kar hooi*’ de ‘*voeder hooi*’ grotendeels vervangen.

¹⁰⁸ Buiks, ‘Oude landmaten’, 68-69.

¹⁰⁹ BHIC, *Schepenbank Veghel* (toegang 7700), inv. nr. 44, fol. 174.

- Als de grootschalige structuur ook uit grote rechthoekige stroken bestaat dan is er ongetwijfeld wel sprake van een gronduitgifte van ná 1050. Dergelijke grote blokken kunnen even goed uit 1050 als uit 1800 dateren. Daar valt op basis van de kadasterkaart alléén niet zo snel iets over te zeggen.
- Veldnamen afgeleid van de roede en de bunder zijn een aanwijzing dat deze percelen ontstaan zijn ná de invoering van die maten.
- Niet alle onregelmatige verkavelingen dateren van vóór rond 1050; onregelmatige verkavelingen zijn van alle tijden. Onregelmatige verkavelingen kunnen het gevolg zijn van kleine landinnames door boeren, zonder dat die opgemeten werden door een landmeter. Ook als er wel een landmeter bij betrokken was, kunnen landschappelijke kenmerken zoals vennen, waterlopen en donken een onregelmatige perceelsvorm in de hand gewerkt hebben. De relatieve hoeveelheid onregelmatige nieuwe kavels neemt na de elfde eeuw wel sterk af.

Het gebruik van lijnen op kadasterkaarten om er oude situaties mee te reconstrueren is vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw in diskrediet geraakt. Ons onderzoek leert dat lijnen op kadasterkaarten wel degelijk wat kunnen vertellen over de geschiedenis van het landschap: de grote strookvormige blokken dateren van ná rond 1050.

In Veghel is ook bestudeerd hoe het verplaatsen van boerderijen (de 'zwerfende erven') in deze ontwikkeling past. Uit opgravingen in 1982 en 2010 is gebleken dat boerderijen op het Havelt zich tussen de negende en twaalfde eeuw enkele malen over een afstand van enkele honderden meters verplaatsten. Uit het onderzoek blijkt dat deze huizen zwierven binnen de grenzen van een domein, zodat de vraag hoe het zat met rechten op verlaten erven hier beantwoord kan worden: de verlaten erven waren van de domeinheer.¹¹⁰

Samenvatting

In dit artikel beschrijven we een document dat we op 1612 dateren, waarin een passage over de gebruikte oppervlaktematen in de Meierij opgenomen is. De informatie in dit stuk wordt vergeleken met wat er over deze maten geschreven wordt in twee Bossche kronieken: die van Cuperinus en die van het Sint-Geertruiklooster. De conclusie is dat het drie onafhankelijke bronnen betreft. De informatie uit de drie bronnen is consistent en de bronnen vullen elkaar aan.

Hierna onderzochten we wat de informatie uit de drie bronnen vertelt over het stelsel van de oppervlaktematen in het gebied van de Meierij van 's-Hertogenbosch. We concludeerden dat hier het maatstelsel van de lange roede het oorspronkelijke maatstelsel was. In dit maatstelsel is een zekere gelaagdheid aan te wijzen. Er is een eenvoudig oud systeem, waarin de oppervlaktematen afgeleid zijn van de inhoudsmaten voor het graan. Het systeem voor de inhoudsmaten was als volgt: de basis was het vat ofwel lopen, 1 sester = 2 vaten, 1 mauwer = 6 vaten en 1 mud = 12 vaten. De oppervlaktematen werden gevormd door 'saet' toe te voegen aan de inhoudsmaten. Het was de hoeveelheid grond die men met het zaad van de gerelateerde inhoudsmaat kon zaaien. Dit oude maatstelsel was eenvoudig en elegant. Het systeem om de oppervlakte van land uit te drukken in hoeveelheid zaad wordt al vermeld in een oorkonde van 815-816. Er loopt een intrigerende scheidslijn dwars door de Meierij. Ten noordwesten van deze lijn rekende men met 16 lopensaet per mudsaet, ten zuidoosten met 12 lopensaet per mudsaet. Deze gebieden komen goed overeen met de door

Theuws voorgestelde regio's die in de tweede helft van de zesde eeuw vanuit het zuidwesten dan wel vanuit het noorden gekoloniseerd werden.

Het moge duidelijk zijn dat de lopensaet niet erg nauwkeurig was. In de eerste helft van de elfde eeuw ontstond er met name bij de 'overheid' behoefte aan een nauwkeuriger maatstelsel. De roede en de bunder werden ingevoerd. Mogelijk hield dit verband met de grootschalige georganiseerde ontginningen waarbij gronduitgiften opgemeten werden. In ieder geval is het roede-bunder-hoeve-stelsel daarbij veel praktischer dan een meetstelsel dat uitgaat van het bezaaien van reeds ontgonnen grond.

We onderzochten wie in de eerste helft van de elfde eeuw het maatstelsel gemoderniseerd kan hebben. We vonden een hypothetisch verband tussen het verspreidingsgebied van de lange roede van 20 voeten en de gouw Texandrië, al komen die gebieden vanwege de dynamische machtsverhoudingen in de elfde eeuw en door latere dynamiek niet helemaal overeen. Plaatselijke heren hadden invloed op het omrekenen van de oudere bestaande maten in de nieuwe roede en bunder. Toen die plaatselijke heren een doorstart maakten tot gerechtsheer werd hun eigen maat gangbaar in hun heerlijkheid. Hierdoor werden afwijkende maten ook gangbaar in plaatsen als Hoogstraten, Maarheeze en Liempde.

Het westelijk deel van Noord-Brabant was in de elfde eeuw nog deels leeg en bedekt met veen. Bij nieuwe ontginningen en uitgiften werd soms per geval afgesproken wat voor maat daarvoor gebruikt ging worden. Er zijn aanwijzingen dat in dit gebied aanvankelijk de lange roede van 20 voeten gebruikt werd. Later begon de Zeeuwse korte roede van 12 voeten aan een opmars.

Verder kon het gebeuren dat een elders wonende grondbezitter al zijn grondbezit in zijn eigen maat liet beschrijven, ook als die goederen in de Meierij lagen. Bij transport van goederen werd vaak gebruik gemaakt van oudere documenten, zodat zo'n vreemde maat kon beklijven. Met name de maten van het stelsel met de korte roede van 14 voeten, de hond en de morgen, raakten hierdoor op veel plaatsen in de Meierij bekend. De aanduiding 'morgen' verdrong zelfs gedeeltelijk de oorspronkelijke mauwersaet, die een enigszins afwijkende grootte had. Insgelijks verdrong de zille met name in Kempenland de sester.

Ook na de zestiende eeuw bleef het gebruik van maten een dynamisch gebeuren, zoals bijvoorbeeld door de introductie van de Rijnlandse morgen rond 1800. Uiteindelijk ontstond zo een veelheid aan aanduidingen en verschillen die wel iets weg heeft van een bak met losse onderdelen, waar niet gemakkelijk iets van te maken valt, ook al omdat veel onderdelen ontbreken. Onderzoekers komen oude maten vaak tegen in oude archiefstukken. Wie iets over het ontstaan van die maten wil leren, stuit op een leegte. We hopen met dit artikel iets van die leemte ingevuld te hebben. De invoering van het nauwkeurige maatstelsel is van belang voor de historische geografie. Grote strookvormige verkavelingsstructuren dateren van na 1050. Men kan deze gebieden wegstrepen in de zoektocht naar de vroegmiddeleeuwse situatie.

We onderzochten ook de maten gebruikt voor de beemden. In Veghel bestonden daarvoor verschillende 'boerenmaten', de voeder hooi en de dagmaat, die niet van elkaar afgeleid waren. Deze maten werden gebruikt voor de beemden lags de Aa die veelal tussen 1050 en 1190 verkaveld werden. Dat dit mogelijk teruggaat op een ouder gebruik van deze maten, wordt gesuggereerd doordat voor de elders gelegen beemden in Veghel steeds de bunder gebruikt werd. Voor kleinere beemden schreef men bijvoorbeeld altijd '3/4 bunder' en nooit '6 lopensaet', omdat de lopensaet ondanks de koppeling aan de roede nog lang geassocieerd werd met het meten van zaailand en niet met hooiland.

Het onderzoek naar oude maten is nog lang niet afgerond. In de eerste plaats heeft de door ons voorgestelde relatie met Texandrië een sterk hypothetisch karakter. Door meer onderzoek kan dit beeld wellicht nog ooit bevestigd, ontkend of bijgesteld worden. Waarom de lopensaet in het noordoosten van Texandrië anders omgerekend werd, is nog onduidelijk. Zat daar een regionale machthebber of graaf? Door bestudering van opgravingsverslagen kan de datering van de hervorming van het maatstelsel verder getoetst worden. Men kan de in dit artikel geschetste inzichten gebruiken om te proberen de ontwikkeling van het maatstelsel in andere regio's te doorgronden.

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
OGZ	<i>Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen</i>

Archivalia

Algemeen Rijksarchief (ARA), Brussel

Archief van het Leenhof van Brabant

inv. nr. 1 Latijnsboek,

Denombrement 2100bis (Land van Breda, 1474)

Archief van de Rekenkamer

inv. nr. 542 Casselboek

inv. nr. 2781 Schoutsrekeningen

inv. nrs. 5248, 5388, 5413 Rentmeestersrekeningen

inv. nr. 45038 Cijnsregisters

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Den Bosch

Toegang nr. 8 *Leen- en Tolkamer*

inv. nrs. 381 en 385

Toegang nr. 19 *Raad van Brabant, 1586-1811*

inv. nr. 1111 Strick Greffier

Toegang nr. 261 *Provinciale Waterstaat van Noord-Brabant, 1876-1949*

inv. nr. 1014 Stukken betreffende de verbetering van de rivier de Aa 1824-1844.

Toegang nr. 7697 *Dorpsbestuur Veghel*

inv. nrs. 65, 67, 76, 810, 976 en 1146.

Toegang nr. 7700 *Schepenbank Veghel*

inv. nrs. 23, 24 en 93

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aarts, B., 'Texandrië, van omstreken gouv begrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens' in: *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg en Turnhout 1992) (= *Taxandria* 64 (1992); *Tilburgse Historische Reeks* 1) 8-42.
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Census domini ducis. De cijzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1340-1351', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 33-95.
- Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Oosterhout 2002).
- Asseldonk, M.M.P. van, 'Texandrië in de 11e en 12e eeuw', *Taxandria, Jaarboek van de Koninklijke Geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* 74 (2002) 5-15.
- Asseldonk, Martien van, 'De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeentes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 30 (2013) 12-50.
- Asseldonk, Martien van, *Veghel, een goet ende vet Dorp. Nieuwe instrumenten voor de historische geografie. Het ontstaan van Veghel, de ontwikkeling van landschap en samenleving, 600-1810* (Woudrichem 2016).
- Bavel, H. van, e.a., *De kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch-Heeswijk 2001).
- Behets, J., 'De oorsprong van de jaar- en voogdgedingen en van de wijsdommen in de zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 39 (1971) 375-450.
- Beijers, H., en G.-J. van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zuwijsput'. *Toponimen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).
- Bijsterveld, A.-J., 'De Notger à Henri de Leez : la formation du patrimoine liégeois en Texandrie, fin du Xe – moitié du XIIe siècle' in: A. Wilkin en J.-L. Kupper (eds.), *Évêque et prince. Notger et la Basse-Lotharingie aux alentours de l'an Mil. Série Histoire* 2 (Luik 2013) 65-91 en Planches IX-XVI.
- Bijsterveld, A.-J., 'Machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriale lappendeken, 900-1200' in: *Limburg. Een geschiedenis* (2015) 207-240.
- Bijsterveld, A.-J., en D. Guillardian, 'De vorming van het hertogdom (843-1106)' in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 41-63.
- Bont, C.H.M. de, '"Schoone cleijlanden bewassen met gras". Veenontginningen in de Langstraat' in: V. Wikaart e.a., 'Nijet dan water ende wolcken'. *De onderzoekscmissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard* (1521-1523) (Tilburg 2009) 46-61.
- Buiks, C.J.M., en K.A.H.W. Leenders, *Nederzettingenamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad* (Den Haag 1994) 44-49.
- Buiks, Chr., 'Oude landmaten in de baronie van Breda', *Brabants Heem* 40 (1988) 61-72.
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (Den Haag 1979).
- Dillo, M., en G.A.M. Van Synghele (m.m.v. E.T. van der Vlist) (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Ganshof, F.L., 'Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het frankische rijk en meer bepaald in Toxandrie', *Brabants Heem* 6 (1954) 3-19.
- Hermans, C.R., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meierij van 's-Hertogenbosch, eerste deel* ('s-Hertogenbosch 1848).
- Hoekx, J.A.M. e.a., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch 2003).
- Leenders, K.A.H.W., 'Nog iets over oude maten', *Brabants Heem* 32 (1980) 30-32.
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demer gebied, 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
- Leenders, K.A.H.W., *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad, 1250-1750. Actualisatie 2013* (Woudrichem 2013).
- Linden, H. van der, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956).
- Prims, F., 'Het Veld' in: F. Prims, e.a., *Kempische landchapsgeschiedenis* (Antwerpen 1937) 38-45.
- Rentenaar, R. (ed.), *Van Swindens vergelijkingstafels van lengtematen en landmaten* (Wageningen 1971).
- Sanders, J. G. M., 'De Bossche kroniekschrijvers Molius en Cuperinus: een paar apart', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 21 (2004) 96-128.
- Scherft, P., 'Het stedelijk ijkwezen te Breda III', *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 5 (1952) 59-96.
- Schryver, H. de, *De oude landmaten in Vlaanderen* (4e uitgave; Brussel 1968).
- Sloet, L.A.J.W. (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* (Den Haag 1872-1876).
- Smulders, F., 'De kouter-akker in Esch', *Brabants Heem* (1959) 88; idem (1960) 66.
- Spek, Theo, *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie* (Utrecht 2004).
- Spoorenberg, J., 'Natte inhoudsmaten in Eindhoven I, II en III', *Mededelingen- en contactblad van de heemkundige studiekering "Kempenland" te Eindhoven* 5 (1976) nr. 49, 116-117; 6 (1977) nr. 53, 72-74; 6 (1977) nr. 54, 96-98.

- Theuws, F.C.W.J., *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege Middeleeuwen* (niet-uitgegeven dissertatie Universiteit van Amsterdam 1988).
- Vandewalle, P., *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Gent 1984).
- Veen, P.A.F. van, en N. van der SDs, *Van Dale Etymologisch woordenboek* (Utrecht 1997).
- Vercoullie, J., *Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* (Gent 1925).
- Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1982).
- Vierlingh, A., *Tractaet van Dyckagie*. Z.pl., 1576 - 1579. (Uitgegeven door Hullu, J. de, A.G. Verhoeven. Kleine Serie 20 en 20a Den Haag, 1920; herdruk Rotterdam 1973).
- Vries, J. de, *Nederlands Etymologisch Woordenboek* (Leiden 1971).
- Waterbolk, H.T., 'Archeologie' in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Assen 1985) 15-90.
- Waterbolk, H.T., 'Das Mittelalterliche Siedlungswesen in Drenthe. Versuch einer Synthese aus archäologischer Sicht' in: H.W. Böhne (red.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit I* (Sigmaringen 1991) 47-108.
- Wittop Koning, D.A., en G.M.M. Houben (red.), *2000 jaar gewichten in de Nederlanden. Stelsel, ijkwezen, vormen, makers, merken, gebruik* (Lochem en Poperinge 1980).

Websites

www.eindhoveninbeeld.com
www.etymologiebank.nl
www.meertens.knaw.nl/mgw/
www.oudzijtaart.nl

Bijlagen^{III}

Bijlage 1

Transcriptie van de passage over de maten in het Veghelse stuk (V)

Die mate vanden lande ende beemden

1. Item tot Schijndel, Heeswijk, Roosmalen, Nulant of die Dungen, St. Michielsgestel, Berlicum, Os, Geffen ende voort geheel Maeslant hondert royen sijn drie lopensaets, ende die roije van XX voeten, ende XVI loopensaets een mudtse
2. Tot Boxel synde XXXVI royen een lopensaets ende XX voeten die roije ende XVI lopensaets een mudtsen
3. Item Vucht, Esch, Helvoirt, Cromvoirt, Belveren, Druenen, Waalwijk, Loon, Tilborgh, Oisterwijk, Gestel, die banck van Beek vyftich royen een loopensaets ende die roy XX voet ende XVI lopensaets int mudtsen
4. Geheel Kempenlant ende Peelant vyftich royen int lopensaets, elck roije van XX voet ende XII lopensaets een mudtsen
5. Hees ende Leende als voorscreven is met XX voeten ende [niet ingevuld] in die roye
6. Budel en Maris XVI Trichter voet in die roije ende LXXX roijen een lopensaets
7. Item een roije van XX voet heeft int viercant IIII C voet
8. Een lopensaet van L royen heeft int viercant XX M voeten
9. Een bunder int viercant C M ende LX M voeten, alias 160.000 voeten
10. Een roye van XIIIII voeten heeft in II C min IIII voeten
11. Eenen hont heeft XIX M en hondert voeten
12. Eenen morgen heeft in C en XVII½^M voeten
13. Item een lopensaets van vyftich royen is int viercant breeet VII royen ende I½ voet ende het XVlen gedeelt van eenen voet
14. Een lopensaets van XXXVI royen int viercant VI royen breeet
15. Een lopensaets van XXXIII royen ende VI½ voet ende het [afgesleten] gedeelte van eenen halven voet is int viercant b(reet) [afgesleten] roye een vierden deel roys½ voet ende het XVte gedeelte van [afgesleten]¹¹²
16. Eenen bunder int viercant is breeet XX royen

17. Eenen mergen is III½ C royen ende XXXVI roijen ende een vierendeel van eender roije, die roije van XX voeten, dat is int viercant breed XVI½ roij ende III½ voet ende het XXte gedeelt van eenen voet
18. Eenen mergen is groot VI C royen ende elcke roij van XIII voeten dat is int viercant XXIII royen ende III½ voet ende een vierdeel voets die roye van XIII voet sijn
19. III C royen is een bunder die roy van XX voet, een mergen VI C die roye van XIII voet, aldus is den mergen meerder dan den bunder 400 voet
20. Eenen hont C royen, die roye XIII voet, VI hont eenen morgen
21. Item een sijlle is hondert royen, die royen van XX voet ende is X royen het viercant
22. Item eenen mergen is V½ lopensaets lants ende VI½ roij, dat lopense van L royen, de roije van XX voeten
23. Eenen bunder is min dan eenen morgen 2 royen van 14 voeten ende 13 voet
24. Een sijlle hout hondert roijen, die roije van XX voeten, X roijen int viercant

Bijlage 2

Transcriptie van de passage over de maten bij Cuperinus (C)

Van de quantiteyt van de lopensaet, vaetsaet, mutsaet, boenderen, zillen, mergen; van de maniere te metene in de meyerie van sHartenbossche voorszeyt.

1. In den eersten maect thien duym een voet; veerthien voet maecken een lantroeye; hondert roeyen lanc en een roy breed maect een hont; ses hont maect een mergen; hondert roeyen lanc en ses royen breed maect oock een mergen; ergo soe men wete, dat men in alle mergentaele metende is in de roey veertien voet, maer in ander lant, als in boenders, mutsaets, lopensaet etcetera soe meet men voor die roy twintich voeten, ende sestien voeten maken een dyck roeye.
2. Item dat men weet dat [men] binnen der voorszeyt meyerie in alle mergentaele is metende voor de mergen seshondert roeyen en voor yder roey veerthien voeten; oock twintich voeten int viercant maecken een roeye.
3. Item in Maeslant, Schyndel, Heeswyck, Dinter, Geestel by Heerlaer, Gemonden, drie en dertich roeyen en drie deel der voorszeyt roeyen maecken een vaetsaet lants, ende sestien der zelve vaetsaet maken een mutsaet
4. Item in Peelant, vutgescheyde Heese, Leende, Zoerendonck, Maerheze, Buedel, is men metende ut sequitur: voor een lopensaet lants vyftich der voorszeyt roeyen, en acht der zelve lopensaet maeckende een buendere, en desgelycke meet men twelf lopensaet een mutsaet, en vierhondert der voorscreven roeyen een buendere; des gelycke meet men in Kempelant, en vier zillen maken een buendere, en hondert roeyen, twintich voeten in de roey, maecken een zille.
5. Item in Haspengouwe twintich raeproeyen int viercant maken een lantroeye, twintich lantroeyen maken een buenre, en negehondert lantroeye maecken een mille, mille passus faciunt unum milliare in aliquibus passibus.
6. Item tot Vucht, Helvoirt, Venlo, Druenen, Waelwyck, Tilborch, Oisterwyck meet men aldus: vyftich roeyen en twentich voeten die roey, maken een lopensaet en sestien lopensaet een mutsaet.
7. Een buenre lants maect vier dachmaet; een dachmaet maect vier vierdel; een vierdel maect vyffentwintich roeyen; een roey maect vyffentwintich voet Lovens.
8. Tot Bocxtel ende Liempt is XXXVI roeyen een lopensaet, elck roeye tot XXtich voeten.
9. Tot Schyndel maken XXXIII roeyen VI 1/2 voet een lopensaet; yder roeye tot XXtich voeten.
10. Item al Peelant door maken vyftich roeyen een lopensaet, yder roey XX voet; uytgescheyde Bocxtel, Liempde, Schyndel voorszeyt.
11. Item XXtich voet int viercant maecken een roey.
12. Item elcke mergen is VIC roeyen van XIII voeten de roeye.
13. Item een hont lants is hondert roeyen van veertien voeten die roeye, en ses hondt een mergen.

Droge inhoudsmaten:

14. Item elcke mergen is VIC roeyen van XIII voeten de roeye.
15. XIII vaet Eyndhovens, XIII vaet Geldrops, XIII vaet Gemerts, XIII vaet Oirschots, XIII 1/2 vaet Oerls, XIII 1/2 vaet Helmons, XIII 1/2 vaet Roys, XIII vaet Erps: een Bosch mud, ieder mud tot VIII sester of XVI loepen; een malder III sester, een sester II loepen; een sester is XXVtich quarten.
16. VII Peels mud zyn VI Bosch mud.
17. XIII lopen Sonsche maecen een Bosch mud styff.
18. XII lopen Sonse maet maect een Peels mud.
19. Een Brusessels mud, VI halsteren.

111 De regels in alle drie transcripties zijn door de auteurs genummerd. Zij brachten hier en daar ook tussenkopjes aan.

112 V15: De reconstructie is: *Een lopensaets van XXIII royen ende VI ½ voet ende het [een derde] gedeelte van eenen halven voet is int viercant b[reet] [V ½] roye een vierden deel roys ½ voet ende het XVte gedeelte van [I voet].*

Bijlage 3

Transcriptie van de passage over de maten in de kroniek van het Sint-Geertruiklooster (S)

Kwartier Peelland:

1. Eodem dito hebben de samentelijke schepenen ende borgemeester van den quartiere van Pelant aen de bovengenoemde commissarissen verclaert, dat geheel Pelant door vijftich roijen een loopensaet, ider roeij van twintich voeten uijtgenomen.
2. Tot Lient maecke 36 roijen een loopensaet ende elcke roeij oock van twintich voeten.
3. Tot Schijndell maecken 33 roijen, 6½ voet een leupensaet, mede ider roeij tot twintich voeten.
4. Tot Buell, Hees, Leent, Soerendonck, Maerhees is dat loopensaet 50 roijen ende elcke roeij twintich voeten int viercant ende acht loopensaets maecken een bunder ende twelf loopensaets maecken daer een mutsaets.
5. Item een mutsaets lants in Pelant dat is twelf loopensaets ende vijftich roijen een loopensaets, die roijen van twintich voeten int viercant.

Kwartier Kempenland:

6. Een Brusessels mud, VI halsteren.
7. Eodem dito hebben de gesamentlijck schepenen ende borgemeesters van den quartiere van Kempelant aen de bovengesijde commissarissen van den Hove verclaert, dat men in geheel Kempelant meet met sijllen ende vier sijllen maeckt een bunder, ende hondert roijen, twintich voeten ider roeij, maeckt een sijlle.

Kwartier Oisterwijk:

8. Een Brusessels mud, VI halsteren.
9. Eodem dito hebben de samentelijke schepenen ende borgemeesters van den quartiere van Oisterwijck aen de voornoemde commissarissen van den hove verclaert, dat int quartier van Oisterwijck het loopensaet groot is 50 roijen, ider roeij van 20 voeten int viercant.
10. Item tot Boxel maecken 36 roijen een loopensaet ende ider roeij van twintich voeten.
11. Tot Sinte Michielsgestel is het loopensaet groot 33 roijen ende 6½ voet, te weten driehondert roijen maecken drie leupensaten, elck roeij van 20 voeten ende 16 voet lants maecken een mutsaet.

Kwartier Maasland:

12. Een Brusessels mud, VI halsteren.
13. Eodem dito hebben de samentelijke schepenen ende borgemeesters van den quartiere van Maeslant aen den voornoemde commissarissen van den hove verclaert, dat men geheel Maeslant 33 roijen ende ontrent ses voeten ende een halve een loopensaeten reeckent.
14. Item 300 (noot mva: moet zijn 100) roijen maecken drie loopensaeten lants, elcke roeij van twintich voeten int viercant.
15. Item 16 voet (noot mva: moet zijn loopensaet) lants maecken een mutsaet.

Vier kwartieren samen:

Eodem dito hebben de voornoemde schepenen ende borgemeesters van de vier quartieren alnoch verclaert inne presentie van de voornoemde heeren commissarissen ende vier gesworen lantmeters dit volgende.

16. Een Brusessels mud, VI halsteren.
17. Item een bunre is acht loopensaeten lants, te weten 50 roijen voort loopensaet, ende 20 voeten voor idere roeij, alsoo 400 roeden, de roede van twintich voeten, dat is een bunder.
18. Item te reekenen naer bunre, naer mutsaets ofte naer loopensaets, soo meet men de roeij van twintich voeten.
19. Item 10 duijn maeckt een voet.
20. Item 14 voet maeckt een lantroej.
21. Item 100 roijen lanck ende een roeij breed maeckt een hondt.
22. Item ses hont maeckt een mergen.
23. Item de roeij tot mergens is maer veertien voet.
24. Item tot mutsaets ofte loopensaets maeckt twintig voet.
25. Item ider mergen is 600 roijen groot, de roeij als boven 14 voet.
26. Item dese 100 roijen sijn 49 roijen van 20 voeten de roeij.
27. Item in Hollant meet men alle mergentale voor Hollandse maet, te weten int Boschvelt ende Empell ende voorts overall, uijtgenomen Vijlmen, Englen ende Bochoven.
28. Item int lant van Heusden meet men twalf voeten voor die roeij; maer die voet is wat meerder.
29. Item veertien mergentale voets Gelders maecken dertien voeten ende eenen duijn Brabants.
30. Item ses mergen tot Vijlmen maecken tot Empel ende int Boschvelt maer vijf mergen.
31. Item veertien mergentale voet Gelders maecken dertien voeten ende eenen duijn Brabants.
32. Item een mansse is twelf mergen.

De polder van der Eijgen:

Eodem anno hebben de heemraden des polders van der Eijgen aen handen van de heeren commissarissen overgebrogt haere gerechte maet.

33. Item een lant roeij is veertien voeten ende die veertien voeten maecken niet meer dan dertien voeten ende twee duym naer de stadsmaete van Den Bos.
34. Item 10 duym [maeckt] een Bosch voet.
35. Item 100 dese roijen lanck ende een roeij breeth maeckt een hont.
36. Item een lantroelij is veertien lanck ende veertien voeten breed.
37. Item een lantroelij begriip in haerselven 196 voeten ende 100 dese roijen lanck ende een roeij breeth maeckt een hont lants.
38. Item een hont lants is 99 voeten (noot mva: is roeden bedoeld?).
39. Item ses hont lants ofte hondert deser roijen lanck ende 6 roijen breed maeckt een mergen.
40. Item soo begriipt een mergen lants 115.600 voeten.
41. Item 90 (noot mva: moet zijn 900) roijen lanck maeckt een mijll.

Bossche lengtematen, gewichten en inhoudsmaten:

In den jaere 1543 hebben heeren schepenen van Den Bos aen heeren commissarissen oock bekent gemaect haer maete van elle ende gewigt.

42. Item een Antwerps pont gewigt, dat is binnen Den Bosch een loot min dan een pondt Bosch' gewigt.
43. Item 50 ellen tot Antwerpen maect ten Bos 51 ellen.
44. Item een waeg van alle coopmanschap houdt int gewigt 165 pont.
45. Item een tonne met boter met het hout behoort te wegen 312 pont, ende men slaet aff voor die tonne 40 pont ende voor die halve tonne 24 pont.
46. Item een vim stroij weegt 333 pont ende tien bosse maeckt een vim, ende elck bosch maect 100 schooff.
47. Item een steen hoij weegt 28 pont.
48. Item een ganck steencolen weegt 142 pont.
49. Item 12 kannen raepsaet, 12 kannen hennipsaet, 12 kannen camilsaet, 12 kannen lijnsentsaet, 12 kannen papaversaet ende alle andere ront coresaet maeckt een Bos' leupen, maer van rog, garst, bocquijt etc. maecken de 14 kannen een Bos' leupen.
50. Item 16 maetjens maeckt een Bos' leupen.



Het stadscentrum van Halle, uit Jacob van Deventers stadsplattegrond gelicht (centraal) en thematisch opgesplitst (vanaf rechts boven met de wijzers van de klok mee): markante bebouwing, water, doorsnee bebouwing, open ruimte, omwalling en wegennet (bewerking door Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Bibliotheca Nacional, Madrid)

Bram Vannieuwenhuyze

De Hoogstraat in de laatmiddeleeuwse Brabantse steden.

Enkele beschouwingen over stadstopografische overeenkomsten en verschillen*

**ter nagedachtenis van Rob Rentenaar (1938-2016)*

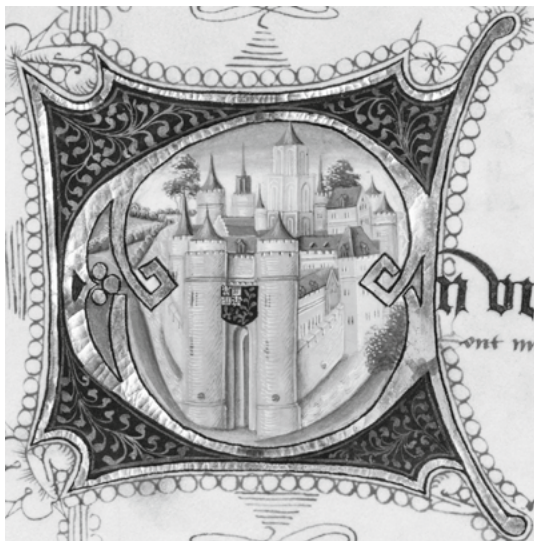
Elke stad is anders. Elke stad ligt op een specifieke plek, bezit een typische aanblik, telt een reeks bijzondere gebouwen en heeft een eigen identiteit, om enkele zaken te noemen. Maar terzelfdertijd lijken steden ontzettend op elkaar. Zeker op bouwkundig en stedenbouwkundig vlak treffen we in vele West-Europese steden dezelfde fenomenen aan: een grote concentratie aan woonhuizen, een stadhuis, een fijnmazig stratennet, meerdere pleinen, kleinhandelszones, grotere winkelcentra, kerkgebouwen, voorzieningen voor openbaar vervoer, sportinfrastructuur, hospitalen en verzorgingscentra, enzovoort. De spanning tussen enerzijds het bijzondere, unieke of speciale en anderzijds het gewone, banale of vertrouwde speelt een grote rol in onze perceptie van steden. Het verklaart ten dele waarom we al dan niet van bepaalde steden houden, waarom we steden bezoeken (of links laten liggen) en waarom we steden associëren met bepaalde symbolen of waarden.

Ook in het verleden leken steden op elkaar. Dat komt bijvoorbeeld goed tot uiting wanneer oude stadskarten en stadsgezichten naast elkaar worden gelegd. Op de zestiende-eeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer bestaat het stedelijk gebied intra muros steevast uit vier onderdelen: bebouwing (verder op te splitsen in doorsnee bebouwing, enkele markante gebouwen en stadsomwallingen), water, weggennet en open ruimte (zie afbeelding pagina 50).¹ Op laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsgezichten is de stedelijke skyline gewoonlijk opgebouwd uit een massa gebouwen, die op het voorplan achter een cirkelvormige stadsomwalling zijn geplaatst en op het achterplan worden gedomineerd door een reeks torens en eventueel ook bomen (zie afbeelding pagina 52).² In zekere zin zijn die stadsplattegronden en -gezichten inwisselbaar. Maar toch tonen ze stuk voor stuk unieke steden, omdat de architectuur, de schikking, de schaal en de concentratie van de elementen telkens anders is.

* Dit artikel bouwt verder op de lezing 'The High street in medieval Brabant: mirror of urban development and traffic directions?' die ik in september 2008 gaf op de conferentie *Clone Towns? The High Street in Historical Perspective* aan de University of Wolverhampton. De thematiek werd ook reeds summier behandeld in Vannieuwenhuyze en Rutte, 'Medieval urban form', 391-393. Tot slot wil ik Karel Leenders, Christ Buiks, Magda Devos, Piet Van Deun, Pieter Kuiper en de redactie van het Noordbrabants Historisch Jaarboek van harte bedanken voor hun reeks nuttige aanvullingen en kritische opmerkingen.

1 De uniforme reeks stadsplattegronden van Jacob van Deventer leent zich dan ook perfect tot een comparatieve kaartanalyse, zie Vannieuwenhuyze, 'Brussel, Halle, Vilvoorde'; Vannieuwenhuyze en Vernack, 'The Digital Thematic Deconstruction', 21-26.

2 Literatuur over oude stadsvizies is ruim voorhanden; voor een recente en kritische stand van het onderzoek, zie De Rock, 'De stad verbeeld'.



De skyline van Den Bosch, voorgesteld op een vijftiende-eeuwse initiaal in de inventaris van de charters van Brabant opgesteld door Adriaan van der Ee (Collectie Algemeen Rijksarchief, Brussel: Inventarissen van de tweede sectie, nr. 66, fol. 63)

De plaatsnamenvoorraad vormt een ander middel om topografische en stedenbouwkundige gelijkenissen en overeenkomsten van steden te benaderen. Een plaatsnaam of toponiem is een talige uitdrukking die een specifieke plaats op unieke wijze identificeert.³ Die band tussen plaatsen en hun namen is echter minder

hecht dan deze definitie lijkt te suggereren. In talloze Vlaamse en Nederlandse steden vindt men bijvoorbeeld een Kerkstraat en een Ridderstraat. Wie Frankrijk doorkruist komt meermaals een *boulevard* of *avenue du Général de Gaulle* tegen. Dat meer plaatsen dezelfde of sterk gelijkaardige namen dragen, ligt enerzijds aan het feit dat vele plaatsnamen een appellatief voorstadium kenden. In die fase werd een landschappelijke werkelijkheid beschreven en benoemd aan de hand van de beschikbare woordenschat (bijvoorbeeld 'de nieuwe kerk'). In sommige gevallen versteende die benoeming tot een eigennaam ('de Nieuwe Kerk'). Anderzijds speelden ook modeverschijnselen een belangrijke rol bij het ontstaan van toponiemen, met name bij de zogenoemde vernoemingsnamen en *toponymes de décision*.⁴ Ook binnen deze categorieën vindt men talloze namen van straten, pleinen en buurten die allesbehalve uniek zijn (bijvoorbeeld 'Klaproosstraat', 'Koningin Astridlaan', 'Europaweg').

Bij vernoemingsnamen en *toponymes de décision* bestaat geen rechtstreeks verband tussen de plaatsnaam en de benoemde werkelijkheid (het *denotatum*). Plaatsnamen met een appellatief voorstadium verwijzen vaak wel naar opvallende eigenschappen van de benoemde plaats. Daarom vormt deze groep plaatsnamen een goede bron voor de studie van het landschap. Men dient echter voor ogen te houden dat de benoemde werkelijkheid later in heel veel gevallen is gewijzigd. Het is bijvoorbeeld vruchteloos zoeken naar de galg die ooit op of bij de talrijke Galg(e)straten, Galgenbergen en Galgenvelden heeft gestaan. De overlevering van deze namen laat ons wel toe om die voormalige executieplaatsen in kaart te brengen en te bestuderen.⁵ Kennis over de voormalige lokale topografische situatie is van belang om deze namen te begrijpen, maar anderzijds biedt de ruime verspreiding van dit soort namen ook mogelijkheden om inzicht te krijgen in vroegere landschappelijke patronen en maatschappelijke evoluties. Plaatsnamen zijn dus 'wegwijzers naar het verleden' (*signposts to the past*), om het met de titel van een boek van de Britse naamkundige Gelling te zeggen.⁶

Voor Vlaanderen en Nederland bestaan er heel wat monografieën en publicaties van lokale historici, taalkundigen en heemkundigen die de straat-, water-, plein-, gebouw- en/of buurtnamen van een (en meestal hun) stad in een lijst gieten, lokaliseren en eventueel van de nodige etymologische duiding voorzien.⁷ Daarin wordt gewoonlijk niet of amper buiten de grenzen van de eigen stad gekeken en daardoor blijven landschappelijke en toponymi-

sche patronen buiten het gezichtsveld. Vergelijkend onderzoek en een bredere invalshoek zouden het echter mogelijk maken om los te komen van de lokale particulariteiten en oog te hebben voor punten van overeenkomst, zowel wat de stedelijke naamgevingsprocessen, de aard van de *denotata* als de landschapsperceptie betreft. Helaas is onderzoek naar de betekenis van vaak voorkomende toponiemen en toponymische bestanddelen in Vlaanderen en Nederland zo goed als stilgevallen. Comparatief onderzoek naar de vroegere stedelijke toponymie is al helemaal schaars.⁸

Dit artikel heeft de ambitie om die lacune ietwat in te vullen door de blik te richten op de betekenis van een vaak voorkomende stedelijke plaatsnaam, de Hoogstraat. Ongetwijfeld was de vorming van de naam Hoogstraat op elke afzonderlijke plek schatplichtig aan (de perceptie van) een lokale en dus specifieke topografische situatie. Het aantal doubletten is echter te groot om het ontstaan en de betekenis van de naam enkel vanuit die ‘beperkte’ blik te verklaren. Deze casus biedt dus een mooi vertrekpunt om het spanningsveld tussen topografische en stedenbouwkundige overeenkomsten en verschillen te verkennen en te benaderen. Aangezien het onmogelijk is om alle gevallen één voor één te bekijken, beperken we de blik in dit artikel tot de steden van het voormalige hertogdom Brabant, te meer daar de naam van één van die steden direct is afgeleid van deze emblematische straatnaam.

Hoogstraat, een polyseme straatnaam

Heel wat steden van het Nederlandse taalgebied bezaten – en bezitten soms nog steeds – een Hoogstraat: Antwerpen, Brugge, Boom, Mechelen, Brussel, Leuven, Hasselt, Gistel, Roeselare, Amsterdam, Purmerend, Alkmaar, Den Haag, Arnhem, Eindhoven, enzovoort. Wie op zoek gaat naar verklaringen voor die straatnaam (en voor varianten als Hogeweg, Hogestraat of Hoogstraatje), vindt geen eensluidend antwoord.⁹ In straatnaamwoordenboeken en toponymische of topografische monografieën over individuele steden wordt de naam Hoogstraat bijna steeds behandeld vanuit de lokale context. Hoewel er voor de etymologie soms ook een beroep wordt gedaan op vergelijkend materiaal, wordt de straatnaam in dergelijke werken altijd geïnterpreteerd vanuit de specifieke lokale context en in dat licht verklaard.

³ Deze omschrijving is ontleend aan de definitie van *proper name* (eigenaam) in de *List of Key Onomastic Terms*, opgesteld door de *Terminology Group* van *The International Council of Onomastic Sciences* (zie <http://www.icosweb.net/index.php/terminology.html>, geconsulteerd op 7 december 2015).

⁴ Een vernoemingsnaam is ‘een plaatsnaam die ontstaan is doordat men op basis van eraan verbonden bijbetekenissen of “secundaire connotaties” bewust een elders voorkomend toponiem uitgekozen heeft om, zonder dat er van topografische samenhang sprake is, voor de benoeming van een andere lokaliteit opnieuw als naam te functioneren’ (Rentenaar, *Vernoemingsnamen*, X-XI). *Toponymes de décision* zijn plaatsnamen die door het politieke bestuur en dus van bovenaf werden bedacht en ingevoerd (Bouvier en Guillon, ‘Introduction’, 10).

⁵ Mol, ‘Gallows’, 364.

⁶ Gelling, *Signposts to the past*.

⁷ Enkele voorbeelden met betrekking tot Brabantse steden: Beijers en van Bussel, *Van d’n Aabeemd*; Calderon, *Historiek*; Hermans, *Hoogstraten*; Kempeneers, *Aarschot*; Kempeneers, *Zoutleeuw*; Van Ham, *De straatnamen*; Vanvolsem e.a., ‘Verklarend register’; Van der Heijden en Swanenberg, *Over hel, hemelrijk en vagevuur*.

⁸ De enige, weliswaar verkennende bijdrage werd eind jaren 1980 gepubliceerd in een verzamelbundel over middeleeuwse stadsgechiedenis: Rentenaar, ‘De oudste stedelijke toponymie’. Voor Duitsland en Frankrijk bestaan er wel diepgaande studies, zie onder meer Volckmann, *Die deutsche Stadt*; Bouvier, *Les noms de rues*.

⁹ Vannieuwenhuyze en Rutte, ‘Medieval Urban Form’, 392.

Enkele Brabantse voorbeelden kunnen dit duidelijk maken. De Antwerpse Hoogstraat was volgens Prims en Verbeeck een voormalige landweg die leidde van de omliggende nederzettingen Kiel, Kronenburg en Sint-Michiels naar de 'nieuwe stad' en die passeerde over 'den landrug van het hoogland dat noordwaarts neerhelde in het valleitje waar de boter-, suiker- en kaasruien in gegraven werden'.¹⁰ Vande Weghe wees op het Zand, de Sint-Janspoort en Sint-Jansbrug, de IJzerenbrug en de Pieter Potsgang als begrenzingen van de Hoogstraat en stelde dat deze haar naam te danken had aan 'haar hogere ligging'.¹¹ Bedeer en Janssens hadden het over een hoofdader tussen het centrum en één van de stadspoorten, die op een landrug lag en een stadsdeel buiten de ruiengordel uit omstreeks 1200 vormde.¹² Recenter identificeerde Herremans de Hoogstraat in navolging van De Meulemeester als de opgehoogde hoofdstraat van een Karolingische *vicus*, die parallel aan de Scheldeoever liep en de nederzetting in twee verdeelde.¹³

De Hoogstraat in Bergen op Zoom vormde volgens Sloomans 'het begin van een weg die in de middeleeuwen naar Borgvliet leidde'.¹⁴ In Van Hams straatnaamwoordenboek wordt de Hoogstraat beschouwd als een woonstraat 'met in hoofdzaak monumentale huizen', die zo werd genoemd omwille van haar 'hoge ligging in het stadscentrum'.¹⁵ In Mechelen is de Hoogstraat het vervolg van de Korenmarkt, tussen de Moonstraat en de Brusselpoort; het Hoogstraatje liep van de Zoutwerf naar de Onze-Lieve-Vrouwstraat.¹⁶ De Aarschotse Hoogstraat is één van de drie gangen die in 1923 verschenen aan de zuidkant van de Nieuwstraat, terwijl de Hogeweg de Schoonhovendreef en de Tieltsbaan verbindt.¹⁷ De Hoogstraat in het kleine Brabantse stadje Asse liep volgens Lindemans naar het nabijgelegen dorp Kobbegem, terwijl de Hogeweg Asse met Essene verbond. In beide gevallen verwees de straatnaam niet naar een hoger gelegen straat, maar eerder naar een belangrijke straat of grote verkeersweg.¹⁸

Ook in de Brabantse dorpen kwam/komt de naam Hoogstraat frequent voor. Zo was de Hoogstraat die door Brussegem liep volgens Lindemans onderdeel van de 'grote heerbaan' vanuit Asse naar Mechelen en de Rupel, mogelijk zelfs een Nervische weg.¹⁹ In Borchtlombeek was de Hoogstraat de benaming voor de voormalige Romeinse baan Asse-Edingen, in Baarddegem was het een oude straat over Denderbelle naar Dendermonde, terwijl de Hogeweg in Beigem een 'oeroude' weg op de grens Meise-Beigem was.²⁰ Volgens Verbesselt viel de Hoogstraat van Zaventem te identificeren met de oude Dieweg, terwijl de straatnaam in Sint-Pieters-Leeuw duidelijk tegenover de – evenwel niet geattesteerde – Neerstraat stond, maar ouder en belangrijker was.²¹ In Webbekom ging het om een hoog gelegen straat; de Anderlechtse Hoogstraat vormde een onderdeel van de tweede 'ring' rondom de Sint-Guidokerk en valt te vereenzelvigen met de huidige Sint-Guidostraat.²² Leenders beschouwde de wat gebogen lopende Hoogstraat van Oosterhout als de hoofdstraat van een groot gehucht met verspreide boerderijen.²³

Welke algemene conclusies vallen er te trekken uit al deze lokalisaties, omschrijvingen en verklaringen? Op het eerste gezicht bijzonder weinig. Wie de plaatselijke toestand en aanknopingspunten waarnaar wordt verwezen niet kent, heeft er allicht weinig boodschap aan. Menig lezer zal trouwens heel wat moeite ondervinden om de historisch-topografische informatie te begrijpen en volgen.²⁴ Diepgaander inzicht in de lokale topografie is namelijk noodzakelijk om het belang en de betekenis van de vermelde plaatsen en hun namen te vatten. Om dat inzicht te verwerven, is men aangewezen op veldwerk, de inzet van ondersteunend kaartmateriaal en/of de consultatie van chorografische werken.²⁵ Wie die tijdsintensieve klus klaart, loopt echter het risico te besluiten dat de ontstaanscontext, de ligging in het landschap, het belang en dus ook de betekenis van elke Hoogstraat anders is.

Men zou aldus heel snel kunnen vervallen in een soort ‘topografisch relativisme’ en stellen dat historische topografie en toponymie enkel op beschrijvende wijze en vanuit lokaal perspectief benaderd en bestudeerd kunnen worden.

Toch zijn er alternatieven om dergelijke topografische situaties en toponiemen te benaderen en er besluiten met een bredere relevantie uit te trekken. Ten eerste is er de optie van de theorievorming, dit wil zeggen van het formuleren van overkoepelende theorieën of modellen die een verklaring bieden voor vaak voorkomende topografische of toponymische fenomenen. Dergelijke theorieën en modellen worden bijvoorbeeld veelvuldig gebruikt om de genese van nederzettingen te begrijpen,²⁶ maar worden evenzeer ingezet om het ontstaan en het belang van specifieke plaatsen en hun namen te verklaren, zij het in beperkte mate. Wat de vaak voorkomende straatnaam Hoogstraat betreft, kan men terecht bij de Nederlandse taalkundige Schönfeld († 1958). In zijn ogen was Hoogstraat, Hogestraat of Hogeweg ‘de passende naam voor een door moerassig land lopende, verhoogde weg; in ’t algemeen voor elke weg die hoger ligt dan het terrein of dan een andere weg’.²⁷ Toch zag Schönfeld ook andere mogelijkheden, bijvoorbeeld wanneer een straat zo werd genoemd omdat hij ‘iets oploopt’.²⁸ Ten derde wees Schönfeld op de vele – en vaak hoger gelegen – oude heirwegen die de naam Hoogstraat droegen/dragen. Hij raadde dan ook aan om steeds de mogelijkheid open te laten dat het om een Romeinse of Karolingische weg zou gaan,²⁹ zoals Carnoy tien jaar eerder had geopperd.³⁰

10 Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 135-136.

11 Vande Weghe, *Geschiedenis*, 221.

12 Bedeer en Janssens, *Antwerpen*, 16, 18.

13 Herremans, ‘De ligging’, 109-113.

14 Sloomans, *Bergen op Zoom*, 14-15.

15 Van Ham, *De straatnamen*, 82-83.

16 Van Caster, *Namen der straten*, 124, 126.

17 Kempeneers, *Aarschot*, 266, 253.

18 Lindemans, ‘Brabantse Plaatsnamen’, 124; ook vermeld in Verbesselt, ‘Asse’, 136.

19 Lindemans, ‘Toponymie van Brussegem’, 174.

20 Respectievelijk Lindemans, ‘Toponymie van Borchtlombeek’, 365; Lindemans, *Baarddegem*, 3, 19; Lindemans, *Beigem*, 2, 23.

21 Respectievelijk Verbesselt, ‘Het Ontstaan... Parochie Tervuren’, 12; Verbesselt, ‘Het domein van Sint-Pieters-Leeuw’, 345.

22 Respectievelijk Claes, ‘Toponymie van Webbekom’, 471; Van den Berghe, ‘Anderlecht’, 34.

23 Mededeling van Karel Leenders, verwijzend naar Leenders, *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie*.

24 Soetaert en Vannieuwenhuyze, ‘Middeleeuws Namen’, 2.

25 Chorografie is volgens Hogenstein een ‘vergeten begrip’ dat slaat op een aan de geschiedschrijving verwante vorm van ‘retorische geografie’ van een regio of een stad (Hogenstein, ‘Overijssel’, 71). In de zestiende en zeventiende eeuw was de term hoofdzakelijk gereserveerd voor de driedimensionale afbeelding van specifieke territoriale eenheden (Kittler en Holdsworth, ‘Digitizing’, 776; Frangenberg, ‘Chorographies of Florence’, 41; Nuti, ‘De schilder en de choroograaf’; Van Putten, ‘The City Book’).

26 Het bekendste voorbeeld is het modelmatige onderscheid tussen nederzettingen/steden die organisch zijn gegroeid en planmatig werden aangelegd (Lavedan & Huguency, *L’urbanisme*; Beresford, *New Towns*; Boerefijn, *The Foundation*). Een ander voorbeeld is dat van de kasteeldorpen (*bourgs castraux*), waarbij nederzettingen ontstaan als ‘complement’ bij een burcht of kasteel (Chédeville en Pichot, *Des villes à l’ombre*). Tegenwoordig wordt veeleer de nadruk gelegd op de complexe en polycentrische stadsontwikkeling (Verhulst, *The Rise*) en recent nog op het zwerfende karakter van vroegmiddeleeuwse stedelijke nederzettingen (Bijsterveld en Theuws, ‘Vroege stadswording’; Theuws en Bijsterveld, ‘Early Town Formation’).

27 Schönfeld, ‘Wegnamen’, 58. In het laatste geval treft men vaak de tegenstelling Hoogstraat (op de zandgronden) tegenover Laagsstraat of Nel(d)erstraat (bij de rivier) aan, zoals vaak het geval was/is in de Noord-Brabantse dorpen langs de rivieren. Bij zijn diepgaand onomastische onderzoek naar de Gelderse zeepolder Arkemheen stelde Hagoort echter vast dat de toponymische bestanddelen ‘hoog’ en ‘laag’ slechts in 18% van de gevallen aan elkaar gerelateerde *denotata* zijn. In de beleving van de Arkemheense naamgevers vormden ‘hoog’ en ‘laag’ dus ‘overwegend onafhankelijk optredende reciprocerende adjectieven’ (mededelingen van Wim Hagoort tijdens een lezing op de workshop van het Netwerk Naamkunde te Amsterdam op 15 december 2006, gebaseerd op het vierde hoofdstuk van Hagoort, *De Gelderse zeepolder*).

28 Schönfeld, ‘Wegnamen’, 58. Schönfeld vermeldde het Groningse Hoogstraatje als voorbeeld; voor het Mechelse Hoogstraatje geldt wellicht dezelfde redenering.

29 Schönfeld, ‘Wegnamen’, 55, 58-59. Schönfeld vond deze betekenis terug in de lokalisatie *inde per plateam que dicitur Hohastrazza* van de villa Dornhof aan de rivier de Werra in het huidige Duitsland, die door Karel de Grote in 786 aan het klooster Hersfeld werd geschonken, en ook in de woorden die de vos Reinaart uitsprak wanneer hij met Grimbert naar het hof van koning Nobel trok: *ledet ons die hoochstre strate*.

30 Carnoy, *Origines*, 326.

Recenter stelden Rentenaar en Speet in dezelfde lijn vast dat straten met de naam Hoogstraat – en daarnaast ook Heerstraat, Langestraat, Bredestraat, Oudestraat of Steenstraat – vaak pre-stedelijke doorgaande wegen waren, die door de eeuwen heen hun karakter en naam behielden.³¹ Molemans bewandelde een heel andere weg toen hij de naam Hoogstraat of Hogeweg verklaarde als ‘een weg in een hooggelegen bouwlandencomplex’.³² Hermans combineerde twee van Schönfelds opties door te stellen dat de heerbanen dikwijls op hoger gelegen grond waren gelegen en vaak de belangrijkste straten van nederzettingen werden.³³

Theorieën en stellingen als deze hebben het voordeel van de duidelijkheid; nadeel is dat ze niet altijd zomaar kunnen worden toegepast en daarom ook vaak worden aangevochten: Hoe kan men bijvoorbeeld gewagen van pre-stedelijke wegen bij al die Hoogstraten die op het platteland te vinden zijn? En wat met de Romeinse of Karolingische *roots* van Hoogstraten die pas veel later zijn ontstaan?

Comparatief onderzoek vormt een andere manier om topografische en toponymische overeenkomsten en verschillen te benaderen. Dat kan door alle casussen onderling te vergelijken, maar dit is vrij arbeidsintensief en vraagt om een uitgesponnen uitwerking, bijvoorbeeld in een monografie. Onderzoekers die deze stap zetten, bakenen het onderwerp van hun studie, de gekozen invalshoek, de gevolgde methode of het bestudeerde materiaal meestal duidelijk af. Men kan ook vertrekken van één specifieke, diepgaand uitgewerkte casus en vervolgens nagaan of de vaststellingen parallellen vertonen met hetgeen over gelijkaardige casussen bekend is. In de volgende paragraaf zal ik deze weg bewandelen door eerst dieper in te gaan op het ontstaan, de betekenis en het belang van de Brusselse Hoogstraat en vervolgens na te gaan of er parallellen vallen te trekken met de Hoogstraat in andere Brabantse steden.

De Brusselse Hoogstraat: Romeinse weg, hoog gelegen straat of invalsweg?

De Hoogstraat is één van de bekendste Brusselse straten. Die ‘status’ heeft ze te danken aan haar lengte (ze is één van de langste straten van het stadscentrum), aan haar functie als zuidelijke toegangspoort tot het stadscentrum en aan haar ligging in de emblematische buurt de Marollen. De straat werd voor het eerst vermeld in 1271 en bestaat dus zeker sinds de dertiende eeuw.³⁴ Wie een oude kaart van de stad Brussel bekijkt, merkt dat ze vertrok aan de Steenpoort, een afgebroken poort van de eerste stadsomwalling uit de dertiende eeuw, de hele Kapellewijk (de huidige Marollen) doorkruiste en ten slotte uitmondde aan de nog bestaande Hallepoort, een poort van de veertiende-eeuwse of tweede stadsomwalling (zie afbeelding).³⁵

De Brusselse Hoogstraat, enigszins vervormd weergegeven op het vogelvluchtplan gepubliceerd in de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun en Hogenberg uit 1572. Van links naar rechts ziet men de Steenpoort, de Kapellekerk (nr. 27), het Sint-Juliaansgasthuis (nr. 30), de toegang tot de Sint-Pietersleprozerij (nr. 11) en de Obbrusselpoort of huidige Hallepoort (nr. 3) (Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles)



Verscheidene Brusselse historici zagen in de middeleeuwse Hoogstraat de opvolger van een Keltische of Romeinse weg. Des Marez bestempelde de Hoogstraat als een Romeins *diverticulum* (secundaire weg) of zelfs als de eerste 'route' van Brussel.³⁶ Anderen namen zowel de stelling als de naam *diverticulum* zonder meer over.³⁷ Uiteraard vormde de Hoogstraat slechts een onderdeel van dit *diverticulum*, dat de stad doorkruiste van zuidwest naar noordoost via achtereenvolgens de Hoogstraat, de voormalige Guldenstraat (huidige Keizerslaan), het Cantersteen, de voormalige Houtmarkt, de Parochiaanstraat, de Sint-Goedelekerk, de voormalige Sionsberg (huidige de Lignestraat) en de voormalige Ezelweg (zie afbeelding).³⁸ Buiten de stad liep het *diverticulum* verder door richting Schaarbeek en Evere, waar het de Romeinse baan Bavay-Keulen kruiste. In zuidelijke richting is het tracé moeilijker te reconstrueren. Tekenend is bijvoorbeeld dat Verbesselt telkens een ander tracé voorstelde.³⁹



De Brusselse Hoogstraat (streepjeslijn) en het eventuele verdere tracé van het Romeins *diverticulum* binnen de laatmiddeleeuwse stad (bolletjeslijn), aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 15))

³¹ Rentenaar, 'De oudste stedelijke toponymie', 66; Speet, 'Het gebruik', 78.

³² Molemans, 'De naamgeving', 169.

³³ Hermans, *Hoogstraten*, 12.

³⁴ Verscheure, *Histoire du quartier*, 3, 113.

³⁵ Voor de bouwgeschiedenis van de twee stadsomwallingen, zie Demeter, 'De eerste stadsomwalling'; Dickstein-Bernard, 'La construction'; Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 302-340.

³⁶ Des Marez, *Le Développement*, 25, 28; Des Marez, 'Le domaine', 91.

³⁷ Bonenfant, 'L'origine des villes', 424-427; Verbesselt, *Het Parochiewezen*, dl. XVIII, 130; de Brusselse folklorist d'Osta voorzag in zijn straatnaamwoordenboek zelfs het aparte lemma *Diverticulum*, dat aanving met de woorden '*Nom latin du plus ancien chemin de Bruxelles*' (d'Osta, *Les rues disparues*, 59).

³⁸ Des Marez, *Le Développement*, 28; Verbesselt, 'Het Oud wegennet', 124. Volgens d'Osta passeerde de weg in het noordoosten van de stad eerder langs de Treurenberg en de voormalige Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwstraat (d'Osta, *Les rues disparues*, 60).

³⁹ Verbesselt, 'Het ontstaan van de Sint-Michielsparochie', 22; Verbesselt, *Het Parochiewezen*, XVIII, 11; Verbesselt, 'Het Oud wegennet', 124.

Of de Hoogstraat daadwerkelijk het tracé van een Keltische of Romeinse weg volgt, zal enkel de archeologie kunnen uitwijzen. Voorlopig bestaan er echter vrij weinig concrete argumenten die deze hypothese ondersteunen. Opgravingen in de Kandelaarstraat, een zijstraatje van de Hoogstraat, brachten weliswaar enkele schamele Romeinse keramiek- en tegelfragmenten aan het licht, maar de vondsten konden op geen enkele manier in verband worden gebracht met het bestaan van een Romeinse weg.⁴⁰ Verder bestaan er geen aanwijzingen dat Brussel Romeinse *roots* zou hebben gehad.⁴¹ Tegenwoordig is men het er min of meer over eens dat Brussel behoort tot de steden van de 'tweede middeleeuwse generatie', ontstaan in de tiende en elfde eeuw en gegroeid in de elfde-twaalfde eeuw dankzij de ontwikkeling van handel en industrie.⁴² Uiteraard blijft de mogelijkheid bestaan dat de Hoogstraat onderdeel was van een oudere, pre-stedelijke weg, maar ook deze stelling valt voorlopig moeilijk hard te maken bij gebrek aan archeologische vindplaatsen langs het tracé.⁴³ Het is alleszins symptomatisch dat de Hoogstraat niet wordt vermeld in de meest recente stand van het archeologische onderzoek naar het ontstaan van de stad.⁴⁴

Ook de huidige generatie Brusselse mediëvisten zwijgt over de Hoogstraat. Achttē Deligne de hypothese van de Romeinse weg nog een korte voetnoot waard, Charruadas liet deze problematiek in zijn boek over rurale groei en stadswording in de regio Brussel tussen 1000 en 1300 geheel terzijde.⁴⁵ Die houding is volkomen begrijpelijk, want de bewaarde historische documenten staan niet toe om de Hoogstraat een hoge ouderdom toe te dichten.⁴⁶ De term *diverticulum* komt in de middeleeuwse teksten niet voor en is dus een toewijzing van Des Marez. De straatnaam Hoogstraat zelf duikt zoals gezegd pas op in de tweede helft van de dertiende eeuw. Een analyse van oude kaarten leverde weinig aanknopingspunten op om er een oude doorgaande weg in te herkennen. Het *argumentum ex silentio* is wellicht nog het sterkst. Is het niet bizar dat de vermeende oeroude straat niet ter sprake komt in de twaalfde-eeuwse documenten die over de buurt rond de Kapellekerk werden opgesteld? Er is inderdaad geen spoor van de Hoogstraat te bekennen in de charters die werden uitgevaardigd met betrekking tot de stichting van de Kapellekerk uit 1134, 1135, 1138 en 1141.⁴⁷ De straat werd evenmin vermeld in de systematisch opgestelde cijnslijst van de Heilig Grafabdij van Kamerijk, die betrekking heeft op een hele reeks percelen in de huidige Marollen.⁴⁸ Het stilzwijgen van deze documenten laat in elk geval uitschijnen dat de Hoogstraat in de twaalfde eeuw nog niet bestond. Signaleren we ten slotte nog dat belangrijke twaalfde-eeuwse gebouwen als de Kapellekerk en de Sint-Pietersleprozerie niet op de Hoogstraat werden ingeplant,⁴⁹ in tegenstelling tot laatmiddeleeuwse gebouwen als het in 1356 gestichte Sint-Juliaansgasthuis.

Tot het tegendeel wordt bewezen, kunnen we de Brusselse Hoogstraat dus niet identificeren als een pre-stedelijke doorgaande weg. Schönfelds derde optie is dus niet van toepassing op de Brusselse casus. De Hoogstraat is evenmin een hellende straat (Schönfelds tweede optie). Of de straatnaam verwees naar een hoge ligging, zoals Schönfelds eerste optie voorschrijft, valt ook te betwijfelen. De Hoogstraat lag zeker niet in het laaggelegen, moerassige Zennealluvium, maar liep evenmin bovenop het plateau dat de valleien van de Zenne en de Maalbeek scheidde. Ze situeerde zich eerder halverwege de valleiflank, net buiten de natte gebieden, zoals bijzonder goed blijkt uit de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1560 (afbeelding pagina 59). In die zin mogen we de Hoogstraat wellicht beschouwen als de 'laagste droge weg' van het zuidelijke stadsdeel. Hoger op de helling lagen in de middeleeuwen nog de voormalige Blaasstraat (huidige Miniemenstraat) en Wollendries(straat) (huidige Wolstraat), waarvan de namen in het eerste kwart van de veertiende eeuw opdoken.⁵⁰ In die optiek valt het moeilijk uit te leggen waarom de naam

Hoogstraat zou verwijzen naar een hoog gelegen straat, terwijl er in dezelfde periode andere straten nog hoger lagen.



De Brusselse Hoogstraat (zwarte lijn), weergegeven op Jacob van Deventers stadsplattegrond. Hoger op de helling van de Zennevallei liggen nog de middeleeuwse Blaasstraat en Wollendries(s)traat die met wit zijn aangegeven (bewerking Bram Vannieuwenhuize; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 15)

- 40 In de synthese van de opgravingsresultaten wordt er althans met geen woord over gerept (Nachtergaele, 'Synthèse', 45-46).
- 41 Bij opgravingen op de Tour & Taxissite, enkele honderden meters buiten de vroegere stad Brussel, werden onlangs sporen uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen, maar het blijft voorlopig onduidelijk of ze zouden wijzen op de aanwezigheid van een eventuele nederzetting op het grondgebied van de latere stad (Van Bellingen en Modrie, 'Gallo-Romeinse aanwezigheid').
- 42 Billen, 'Episoden', 36; zie ook Verhulst, *The Rise of Cities*, 111-112; Vannieuwenhuize e.a., 'The medieval territory', 226.
- 43 In de reeks atlanten van de archeologische ondergrond van het gewest Brussel – waarin alle archeologische sites en vondsten systematisch worden opgesomd – wordt amper aandacht besteed aan de vermeende Romeinse of prehistorische weg. In de aflevering over de zogenoemde Noord-Oostwijk werd gesteld dat veldwerk en archiefonderzoek geen enkel bewijs voor het bestaan van de weg hebben opgeleverd (Cabuy en Demeter, *Brussel Noord-Oostwijk*, 30). Hierbij moet weliswaar worden opgemerkt dat het tracé zelf nog nooit werd aangesneden bij archeologische opgravingen.
- 44 Degraeve e.a., 'Brussel vóór 1200'.
- 45 Respectievelijk Deligne, *Bruxelles*, 61; Charruadas, *Croissance rurale*.
- 46 Voor de bewijsvoering, zie Vannieuwenhuize, *Brussel*, 179-183; Vannieuwenhuize, 'Wegen in beweging', 12-15. Ik beperk me in dit artikel tot de meest essentiële argumenten.
- 47 Respectievelijk uitgegeven in Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 174-175; Lefèvre e.a., *Chartes*, 11-13; Miraeus, *Opera diplomatica et historica* IV, 199-200; Miraeus, *Opera diplomatica et historica* I, 690-691.
- 48 De lijst is uitgegeven in Godding, 'Note sur le domaine', 177-180. Godding merkte in een andere publicatie wel op dat de cijnslijst zeer 'laconiek' is wat betreft de lokalisering van de cijnsgronden (Godding, *Le droit foncier*, 21).
- 49 Van Gerven merkte in navolging van Jetter weliswaar op dat middeleeuwse leprozenhuizen meestal op een wat verwijderde plek, maar toch in de buurt van een grote verkeersader lagen (Van Gerven, *Marginaliteit*, 13). In Brussel is die ruimtelijke connectie tussen Sint-Pietersleprozerij en Hoogstraat echter pas later ontstaan.
- 50 De *Blaasstraat* in 1310 (Verscheure, *Histoire du quartier*, 4, 75, 94), de *Wollendries* in 1316 (Verscheure, *Histoire du quartier*, 4, 140).



De Rechte straten van laatmiddeleeuws Brussel met hun vertrekpunten en bestemmingen, met witte lijnen aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 15)

Een bijzonder interessante aanwijzing voor het belang van de Hoogstraat en voor de betekenis van de naam ligt in het feit dat de straat in de late middeleeuwen ook geregeld Rechte straat werd genoemd.⁵¹ Ook het verlengde aan de buitenzijde van de Hallepoort droeg trouwens die naam.⁵² De Hoogstraat was weliswaar niet de enige Rechte straat van laatmiddeleeuws Brussel: op basis van intensief archiefonderzoek konden niet minder dan zeventien verschillende exemplaren worden geteld.⁵³ Voor een aantal van deze Rechte straten gold dat ze tegelijkertijd ook bekend stonden onder een andere naam: Zavelstraat, Steenweg, Leuvenseweg of Oude Schaarbeekseweg. Andere Rechte straten kregen pas in de vroegmoderne tijd een andere naam, zoals de Lakensestraat, Anderlechtsesteenweg of Broekstraat.

Middeleeuwse straatnamen met het toponymisch bestanddeel ‘recht’ kwamen ook voor in de omgeving van Brussel, onder meer in Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Asse en Beigem.⁵⁴ Meertens citeerde voorbeelden uit Wijk (Maastricht), Antwerpen, Leuven, Brugge en Groningen.⁵⁵ Het laatmiddeleeuwse Hasselt kende vier Rechte straten, die ook hier bekend stonden onder een andere naam.⁵⁶ De Rechte Demerstraat, een uitvalsweg die van de Grote Markt naar de Kempische poort leidde, heette trouwens ook Hoogstraat.⁵⁷ Buiks vond een reeks middeleeuwse en post-middeleeuwse Rechte straten in de baronie van Breda en verder vallen er nog voorbeelden te vinden in Eindhoven, Velzeke-Ruddershove, Testelt, Bostel, Gent en Zottegem.⁵⁸ Ook in elfde-eeuws Normandië kwamen al rechte straten voor en de voormalige rue Droite (de huidige rue Nationale) in het Franse Cahors valt te vereenzelvigen met de middeleeuwse *carriera major*, volgens Gilles-Guibert ‘la rue principale, marchande par excellence’.⁵⁹

Keren we terug naar laatmiddeleeuws Brussel, dan valt op dat alle Rechte straten vertrokken aan één van de zeven poorten van de eerste stadsomwalling (afbeelding pagina 60). Er lijkt dus een nauw verband te bestaan tussen deze dertiende-eeuwse stadsomwalling en de reeks Rechte straten, die als uitvalswegen beschouwd mogen worden.⁶⁰ De straatnaam mag mijns inziens geïnterpreteerd worden als ‘straat die recht door het voormalige landschap loopt’.⁶¹ Het zou dus gaan om kunstmatig gecreëerde uitvalswegen, die – mogelijk samen met de eerste stadsomwalling – werden gepland en aangelegd zonder rekening te houden met de voormalige landschappelijke situatie en perceelstructuren. De betekenis van het bestanddeel ‘recht’ moet in navolging van Lindemans dus niet worden gezien in tegenstelling tot ‘krom’ of ‘dwars’, maar eerder als ‘recht van richting’ of ‘naar recht vastgesteld’.⁶² Volgens Buiks verwees het woord naar ‘het van rechtswege verplichte karakter om deze weg te volgen, om aldus belasting- en tolontduiking te voorkomen’.⁶³ In die zin is de koppeling met de stadspoorten, waar tijdens het ancien régime belastingen werden geïnd, wel zeer pertinent. Gorissen identificeerde de vier Hasseltse Rechte straten als belangrijke uitvalswegen, die niet zozeer opvielen omwille van hun ‘rechtheid’, maar wel omwille van hun voornaam karakter.⁶⁴

51 Bijvoorbeeld in 1365: *in recta strata contigue muro dicti hospitalis [leprosorium]* (Verscheure, *Histoire du quartier*, 126), of in 1439: *buijten der Steenpoorte in de Rechte strate* (ASB, HA 1358, fol. 51 v°). In 1453 werden beide toponiemen zelfs gecombineerd: *van den Odevaere aen den Zavel neder tot aen de Steenpoorte ende de Rechte Hoechstrate in beyden zijden* (Laurent, ‘L’acte’, 472).

52 Bijvoorbeeld in 1321: *apud Obbruxellam in Recta via a cruce versus ibidem* (Martens, *Le censier*, 114), en in 1459: *van der Obbruessel poerten alle de straetkene te beyden siden van der Rechter straten tot aen Sinte Gielijns kerke* (ASB, HA cart. XXIV, fol. 80); zie ook Dons, ‘Les voies’, 72.

53 Voor de referenties, zie Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 221-226; voor de uitgewerkte casus van de Lakensestraat, zie Vannieuwenhuyze, ‘Wegen in beweging (deel 2)’, 14-16.

54 Zie respectievelijk Jacobs, ‘Toponymie van Anderlecht’, 96; Van Nieuwenhuysen, *Bijdrage*, 360; Verbesselt, ‘Asse’, 127; Lindemans, ‘Beigem’, 30.

55 Meertens, ‘Straatnaamgeving’, 11, 12.

56 Gorissen, ‘Rechte straten’, 20.

57 Gorissen, ‘Rechte straten’, 19; Caluwaerts, *Hasselt*, 56.

58 Respectievelijk mededeling van Christ Buiks; Van Durme, *Toponymie*, II (2), 583; Gysseling, *Gent’s vroegste geschiedenis*, 33; Van Durme, ‘Plaatsnamen’, 153; met dank aan Karel Leenders voor de mededelingen.

59 Respectievelijk Gauthiez, *Espace urbain*, 163; Gilles-Guibert, ‘Noms des routes’, 16.

60 De oudste vermelding van een Rechte straat stamt uit 1321, dus in elk geval van na de bouw van de eerste stadsomwalling en -poorten: *in Recta [via] versus Nova molendina* (Martens, *Le censier*, 98).

61 Vannieuwenhuyze, ‘Wegen in beweging (deel 2)’, 14; zie ook Vannieuwenhuyze en Van Herck, *Typologie*, bijlage 2, 74.

62 Lindemans, *Toponymie van Asse*, 177.

63 Met dank aan Christ Buiks voor de mededelingen.

64 Gorissen typeerde de Hasseltse Rechte straten verder nog als ‘heerstraten’, met andere woorden als “straten die van de ene lokaliteit naar de andere lopen” (Gorissen, ‘Rechte straten’, 18); zie ook de definitie en bespreking van ‘heerwegen’ in Vannieuwenhuyze & Van Herck, *Typologie*, bijlage 326-328.

Indien de Brusselse Rechte straten effectief samen met (of kort na) de eerste stadsomwalling werden aangelegd, dan mag worden verondersteld dat ze ten vroegste in de dertiende eeuw zijn ontstaan. Het lijkt er dan op dat Brussel niet alleen werd voorzien van een massieve stenen stadsomwalling, maar tevens van een kunstmatig stelsel van in- en uitvalswegen, die vroegere verbindingen tussen Brussel en de omliggende dorpen vervingen.⁶⁵ Dat betekent verder dat we de Hoogstraat geen al te hoge ouderdom mogen toedichten. Integendeel, het stilzwijgen van de twaalfde-eeuwse teksten én de identificatie als Rechte straat doen vermoeden dat de Hoogstraat één van die kunstmatig aangelegde uitvalsassen was. Ze liep in zuidwestelijke richting en in haast rechte lijn weg van de Steenpoort. In de tweede helft van de veertiende eeuw werd ruim een kilometer verder op de straat een nieuwe stadspoort gebouwd, de voormalige Obbrusselpoort of huidige Hallepoort. Zodoende is de straat blijven fungeren als een belangrijke ontsluitingsas van het zuidelijke stadsdeel.⁶⁶

Rest nog de vraag waarom net deze Rechte straat de naam Hoogstraat kreeg. Lindemans opperde tachtig jaar geleden al dat men bij straatnamen als Hoogstraat of Hogeweg niet noodzakelijk moet denken aan een hoger gelegen straat, maar wel aan een belangrijke straat of grote verkeersweg.⁶⁷ Semantisch gezien kan de samenstelling 'hoog' + 'straat' inderdaad meer betekenissen bezitten, die naargelang de lokale toestand op een verschillende manier werden geconcretiseerd. Uit zijn basisbetekenis 'hoog gelegen' ontwikkelde het adjectief 'hoog' ook de overdrachtelijke betekenis 'belangrijk(st)'.⁶⁸ In die zin wijst een plaatsnaam met het bestanddeel 'hoog' dus niet noodzakelijk op een hooggelegen (of aldus gepercipieerde) plaats. Die secundaire betekenis werd geconcretiseerd in de toepassing van de naam Hoogstraat op straten die om uiteenlopende redenen belangrijk waren, bijvoorbeeld omdat ze de hoofdstraat van een stads- of dorpscentrum of de belangrijkste invalsweg waren.

De Brusselse Hoogstraat sloot via de Steenpoort (centraal) rechtstreeks aan op het Korenhuis (linksonder), zoals weergegeven op het vogelvluchtplan van Brussel uit de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun en Hogenberg uit 1572 (Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles)



Is deze stelling van toepassing op de Brusselse casus? In de late middeleeuwen was de Hoogstraat in elk geval één van de belangrijkste invalswegen en straten van de stad. Deze was de centrale as van de dichtbevolkte Kapellewijk en was nagenoeg volledig volgebouwd met huizen, ambachtsateliers en herbergen. Maar wellicht lag haar belang vooral in de bestemmingen. De uitvalsweg verbond Brussel met het zuiden, waar onder meer Nijvel (met de Sint-Gertrudisabdij), Kamerijk (de hoofdzetel van het bisdom waartoe Brussel behoorde), Henegouwen en Artesië lagen. Bonenfant stelde dat het middeleeuwse

Brussel intense kerkelijke en diplomatieke contacten onderhield met deze steden en regio's.⁶⁹ Bovendien werd de stad vanuit die richting bevoorrad met essentiële basisproducten als graan en stenen.⁷⁰ Via de Hoogstraat werd het graan naar het stadscentrum getransporteerd, waar het net binnen de Steenpoort in het Korenhuis en op de naburige Pongelmarkt werd doorverkocht (afbeelding pagina 62). Voor de stedelijke voedselvoorziening was de Hoogstraat dus van cruciaal belang, en dit ten laatste sinds de dertiende eeuw, toen de straatnaam werd vastgesteld.

De Hoogstraat in andere Brabantse steden

Behalve Brussel bezaten ook andere middeleeuwse Brabantse steden een Hoogstraat. Dat was (en is soms nog) het geval in Antwerpen, Bergen op Zoom, Eindhoven, Mechelen en Roosendaal. In Den Bosch ligt een Hooge Steenweg en in Hoogstraten gaat de naam van de stad heel duidelijk terug op de straatnaam. Wie de lokale topografie, toponymie en cartografie van deze steden van naderbij bekijkt, zal merken dat een aantal elementen uit de Brusselse casus terugkomen.⁷¹

Laat ons opnieuw beginnen met de Antwerpse Hoogstraat. Net als haar Brusselse pendant werd de straatnaam voor het eerst vermeld in de dertiende eeuw, met name als *Alta platea* in 1232.⁷² Een andere overeenkomst is haar karakterisering als uitvalsweg. Volgens Prims en Verbeeck was het een landweg tussen de 'nieuwe stad' en de buitenstedelijke gehuchten Kiel, Kronenburg en Sint-Michiels. Bedeer en Janssens identificeerden de Hoogstraat als een hoofdader tussen het centrum en een stadspoort.⁷³ De koppeling tussen Hoogstraat en één van de stadspoorten komt dus ook in Antwerpen voor, al stelden Prims en Verbeeck – al dan niet terecht – dat de straat ouder was en zij de bouw van de poort heeft bepaald.⁷⁴

Nog intrigerender is de ligging nabij de Korenmarkt, tegenwoordig Oude Koornmarkt. Volgens Prims en Verbeeck verbond deze Korenmarkt, die voor het eerst werd vermeld in 1311, het centrum van het middeleeuwse Antwerpen met de weg naar Mechelen en Leuven en het hart van Brabant.⁷⁵ Om die reden, en ter onderscheiding van de Zeeuwse Korenmarkt, droeg de marktplaats ook wel eens de naam Brabantse Korenmarkt.⁷⁶ De weg waarvan sprake was heette de Hoogstraat, die mogelijk net als in Brussel zo werd genoemd wegens de verbinding met belangrijke plaatsen en regio's en wegens haar functie als transportas voor de invoer van het zo levensnoodzakelijke graan.

⁶⁵ De aanleg van de eerste stadsomwalling heeft effectief een aantal oudere verbindingen doorgeknipt.

⁶⁶ Elders in de stad werden de poorten van de tweede stadsomwalling niet op de bestaande rechte straten gebouwd. Bijgevolg moest het tracé van de bestaande uitvalswegen worden aangepast, zoals bijvoorbeeld gebeurde bij de Lakensestraat, de Leuvenseweg en de Schaarbeekseweg (Vannieuwenhuize, *Brussel*, 212-213).

⁶⁷ Lindemans, 'Brabantse Plaatsnamen', 124.

⁶⁸ Met dank aan Magda Devos (Universiteit Gent) voor de mededelingen. De betekenis 'belangrijk(st)' vinden we overigens ook terug in woorden als 'hoogmis', 'hoogdag' of 'hogeschool'; in Engeland is de *Highstreet* vaak de belangrijkste winkelstraat van een stad of dorp.

⁶⁹ Bonenfant, 'L'origine des villes', 425-427.

⁷⁰ Vannieuwenhuize, *Brussel*, 230-235.

⁷¹ De Hoogstraat van Aarschot is van vrij recente oorsprong en laten we in hetgeen volgt buiten beschouwing. Hetzelfde geldt voor het Mechelse Hoogstraatje, dat al sinds de middeleeuwen bestaat, maar wellicht z'n naam dankt aan het oplopend wegprofiel tussen de Zoutwerf langs de Dijle en de Onze-Lieve-Vrouwestraat (Van Caster, *Namen der straten*, 126).

⁷² Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 135; Vande Weghe, *Geschiedenis*, 221.

⁷³ Respectievelijk Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 136; Bedeer en Janssens, *Antwerpen*, 18.

⁷⁴ Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 135.

⁷⁵ Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 228.

⁷⁶ Prims en Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek*, 118.

Toeval of niet (en wellicht eerder niet), ook de Mechelse Hoogstraat loopt tussen de Korenmarkt en een stadspoort, de huidige Brusselpoort.⁷⁷ De straat wordt voor het eerst in de teksten geattesteerd in 1415, maar droeg voordien de naam Overstraat, wellicht omdat ze leidde naar de Overstepoort (*porta Superior*), de vroegere naam voor de Brusselpoort. Hoogstraat en Korenmarkt liggen op de linkeroever van de Dijle, in het verlengde van achtereenvolgens de Grootbrug (de belangrijkste en wellicht ook oudste oversteekplaats van de rivier), de voormalige Steenweg (wellicht de oudste verharde straat van Mechelen), en het latere stadshart met de Sint-Romboutskerk, de Markt (de huidige Grote Markt), lakenhalle en stadhuus.⁷⁸



Reconstructiekaart van het dertiende-eeuwse Mechelen, met aanduiding van de Hoogstraat, de Korenmarkt en 'de belangrijkste economische as' voorzien van alle toenmalige markten (overgenomen uit Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 18)

Ook in het laatmiddeleeuwse Mechelen treffen we de topografische fenomenen Hoogstraat – stadspoort – uitvalsweg – korenmarkt dus samen aan. Ze bevinden zich op een wegtracé dat de stad doormidden snijdt en door de stadsarcheologen 'de belangrijkste economische as' van dertiende-eeuws Mechelen werd genoemd (afbeelding pagina 64).⁷⁹ Alle marktplaatsen die uit die periode bekend zijn, situeren zich langs dit tracé. Maar wellicht is dat niet de reden waarom het zuidwestelijke stukje Hoogstraat werd genoemd. In navolging van Rombauts wezen Troubleyn en anderen op het netwerk van wegen waarlangs het Sint-Romboutskapittel haar bezittingen ten westen van Mechelen kon bereiken.⁸⁰ Het lijkt

echter onwaarschijnlijk dat dit aanleiding zou hebben gegeven tot de naam Hoogstraat; het kapittel bezat immers ook op heel wat andere plekken rondom Mechelen goederen. Mogelijk is er dus ook hier een verband met de graanbevoorrading van de stad, al zou dit nog met extra argumenten aangetoond moeten worden.

De Hoogstraat van Bergen op Zoom werd net zoals haar Antwerpse en Brusselse tegenhangers voor het eerst vermeld in de dertiende eeuw, namelijk in 1297.⁸¹ Ook hier was het een uitvalsweg van de oudste stadskern, die volgens Slootmans verder naar Borgvliet, een voormalig gehucht ten zuiden van de stad, leidde.⁸² Het tracé van die weg is wellicht zichtbaar op de zestiende-eeuwse stadsplattegrond van Jacob van Deventer (afbeelding pagina 65). Daarop merkt men echter ook een heel netwerk van uitvalswegen die in zuidelijke richting uitwaaien vanaf de Bospoort, een stadspoort gebouwd aan het uiteinde van de Bosstraat, kort na het kruispunt met de Hoogstraat. Eén daarvan, tegenwoordig deels nog te herkennen als de Borgvlietsdreef, loopt kaarsrecht in de richting van het kasteel en de heerlijkheid Borgvliet, en verving wellicht de oudere weg. Volgens van Ham werd deze dreef kort na 1481 aangelegd en in 1577 vermeld als Rechte straat.⁸³ Het heeft er dus alle schijn van dat het wegnnet ten zuiden van de stad enigszins hertekend werd in de late middeleeuwen.



De Hoogstraat van Bergen op Zoom (zwarte lijn), aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond. Het verdere tracé (donkergrijze lijn) is herkenbaar *extra muros*; rechts daarvan ligt de kaarsrechte Borgvlietsdreef (bewerking Bram Vannieuwenhuize; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 9)

77 Van Caster, *Namen der straten*, 124.

78 Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 11-13.

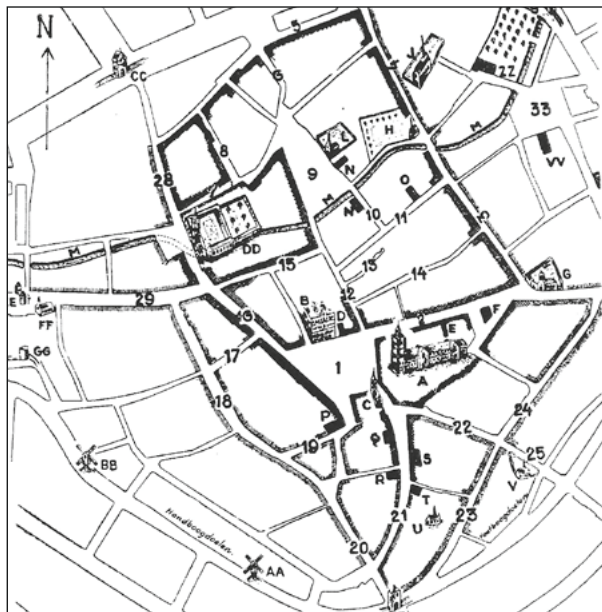
79 Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 19.

80 Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers*, 15.

81 Slootmans, *Bergen op Zoom*, 14; volgens van Ham dateert de oudste attestatie van de Hoogstraat pas uit 1299, zie Van Ham, *De straatnamen*, 82.

82 Slootmans, *Bergen op Zoom*, 14-16.

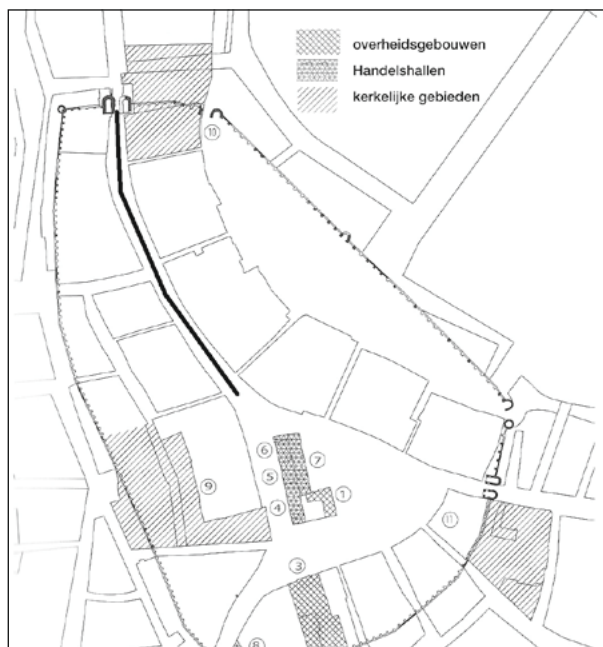
83 Van Ham, *De straatnamen*, 55.



Reconstructiekaart van middeleeuws Bergen op Zoom (overgenomen uit Sloomans, *Bergen op Zoom*, 15), met aanduiding van de Hoogstraat (nr. 21), de Sint-Gertrudiskerk (A), de lakenhal (C), de halle van Antwerpen (Q), de halle van Diest (S), de halle van Weert (R), de halle van Armentières (T) en de Sint-Pieter- en Pauluskapel (U).

Op de reconstructiekaarten van Sloomans en Van Ham staat de Hoogstraat prominent aangeduid: bij de eerste omdat er in de late middeleeuwen diverse publieke gebouwen gesitueerd waren (Sint-Gertrudiskerk, lakenhal, halle van Antwerpen, halle van Diest, halle van Weert, halle van Armentières en Sint-Pieter- en Pauluskapel; zie afbeelding), bij de tweede als

zuidelijke uitvalsweg van het dertiende-eeuwse marktvelde, waaruit later de Grote Markt zou ontstaan. De Hoogstraat mondde inderdaad uit op de Markt, het laatmiddeleeuwse commerciële centrum van de stad. Ook hier is er dus een duidelijke connectie tussen uitvalsweg en marktplaats. Op basis van de huidige stadsplattegrond zou men kunnen aanvoeren dat hier geen ruimtelijk verband bestond met de Korenmarkt, een vierhoekig plein in het noordoosten van de stad, maar deze werd pas omstreeks 1479 aangelegd.⁸⁴



Reconstructiekaart van het stadscentrum van Den Bosch (overgenomen uit Van Drunen, *s-Hertogenbosch*, 40), met aanduiding van de Hooie Steenweg en Orthenstraat (zwarte lijn), vertrekking van op de Markt met de commerciële infrastructuur. Aan het andere uiteinde van de uitvalsweg lag de voormalige Orthenpoort.

Wat Den Bosch, Roosendaal en Eindhoven betreft, beperk ik me tot enkel e oppervlakkige vaststellingen gebaseerd op recent en ouder kaartmateriaal. De Hooie Steenweg in Den Bosch loopt van de driehoekige Markt weg in noordelijke richting (zie afbeelding). Op deze uitvalsweg naar het noordelijk gelegen Orthen, waar zich een domein van de hertog van Brabant bevond en van waar-

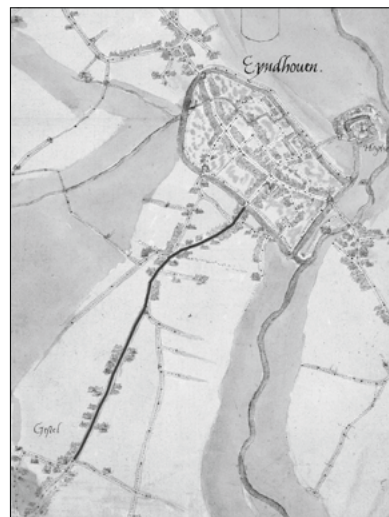
uit de stad wellicht is gesticht, stond in de middeleeuwen de Brusselse- of Orthenpoort.⁸⁵ Wie een hedendaagse kaart van Roosendaal raadpleegt, merkt meteen op dat de Hoogstraat een uitvalsweg is, die aan centrumzijde perfect aansluit op de Markt en de Molenstraat en in noordoostelijke richting overloopt in de Bredaseweg (zie afbeelding). Deze as werd vervangen door de brede Dunantstraat en Van Beethovenlaan, aangepast aan de noden van het autoverkeer en voorzien van een aansluiting op de A58. Min of meer dezelfde situatie treffen we aan in Eindhoven, waar de Hoogstraat als een lange en enigszins kronkelende oude uitvalsas in zuidwestelijke richting van het laatmiddeleeuwse stadscentrum wegl loopt. Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer is hij duidelijk aanwijsbaar (zie afbeelding). Reeds in de dertiende eeuw vormde de straat een onderdeel van de belangrijke doorgaande weg tussen Eindhoven, Eersel en Antwerpen.⁸⁶ Tegenwoordig hebben automobilisten echter een alternatief: de brede Karel De Grotelaan, voorzien van aansluitingen op de stedelijke ringlaan en de A2.



Hedendaagse kaart van Roosendaal. De zwarte lijn duidt de Hoogstraat aan (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Google Maps)

De Hoogstraat van Eindhoven (zwarte lijn), aangeduid op Jacob van Deventers stadsplattegrond (bewerking Bram Vannieuwenhuyze; Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, 30)

Rest tot slot nog de vraag of de combinatie van dezelfde topografische fenomenen ook op te merken is in het Brabantse stadje waarvan de naam rechtstreeks teruggaat op de straatnaam Hoogstraat. De oudste attestatie van de nederzettingsnaam Hoogstraten dateert uit 1212.⁸⁷ In het recente woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen wordt de nederzettingsnaam geïnterpreteerd als een samenstelling van 'hoog' en 'straat'. De naam zou niet verwijzen naar de hoge ligging van deze straat en evenmin naar een oorsprong als Romeinse heerbaan, zoals sommigen meenden,⁸⁸ maar eerder te verklaren zijn als 'grote straat, verkeersweg'.⁸⁹ Vroeger had Hermans nochtans getracht om al deze verschillende betekenissen



⁸⁴ Van Ham, *De straatnamen*, 93. Het kunstmatige karakter van dit marktplein blijkt duidelijk uit haar oudste namen: Nieuwe plaats (1482) en Nieuwe markt (1488).

⁸⁵ Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 32, 70.

⁸⁶ Arts, *Sporen*, 56, 85.

⁸⁷ Hoogstraten wordt vermeld in twee oorkonden uitgevaardigd op 25 februari 1212, enerzijds door de hertog van Brabant Hendrik I en anderzijds door Godfried II van Breda; de oorkonden zijn weliswaar enkel overgeleverd via afschriften uit circa 1325 (Dillo en Van Syngel, *Oorkondenboek*, nrs. 937 & 938). Elders wordt de oudste zekere attestatie in 1256 gesitueerd (Carnoy, *Origines*, 326; Debrabandere e.a., *De Vlaamse gemeentenamen*, 114).

⁸⁸ Volgens Carnoy liep deze vermeende Romeinse baan van de Schelde naar Nijmegen (Carnoy, *Origines*, 326).

⁸⁹ Debrabandere e.a., *De Vlaamse gemeentenamen*, 114.

met elkaar te verzoenen door in de naam een verwijzing naar een hooggelegen heerbaan van Romeinse of Karolingische oorsprong te zien.⁹⁰

De toponymisten zijn het er in elk geval over eens dat de naam verwijst naar de grote verkeersweg waarlangs Hoogstraten als straatnederzetting is ontstaan. Deze verkeersweg liep naar Breda en heet in Hoogstraten-centrum niet Hoogstraat, maar Vrijheid. Het ontstaan van die vrijheid zou teruggaan op de stichting van Hoogstraten als vrije stad door hertog Hendrik I van Brabant, kort vóór 25 februari 1212. In die oorkonde wordt Hoogstraten samen met Oisterwijk, Arendonk, Herentals en Turnhout vermeld als één van de ‘de vrije steden, die de hertog nieuw gemaakt heeft’ (*opida libera, que de novo feceramus*).⁹¹ Het vrijheidsgebied lag vermoedelijk tegenover het Gelmelslot (het latere kasteel van de heren van Hoogstraten) en is wellicht op planmatige wijze ingericht.⁹² De straat die later de naam Vrijheid kreeg vormde hiervan de centrale noord-zuid-as (afbeelding pagina 68). Aanvankelijk werd ze aangeduid met het appellatief ‘s herenstraat (*sheeren straat*), wat zoveel betekent als ‘publieke straat’ of ‘openbare weg’.⁹³

Toch kunnen er twijfels rijzen over het *denotatum* waarnaar de nederzettingsnaam Hoogstraten oorspronkelijk verwees. Ging het enkel om die ene centrale as, de huidige Vrijheid? Moet er niet worden gezocht naar meer ‘Hoogstraten’, zoals de meervoudsvorm lijkt aan te geven? Wie het wegenpatroon van Hoogstraten bekijkt, merkt alleszins op dat de centrale as zich uitstrekt tussen de kruispunten van telkens twee verkeersassen: in het zuiden de wegen naar Antwerpen en naar Lier, in het noorden de wegen naar Vught en later Den Bosch en naar Geertruidenberg en later Breda.⁹⁴ Op de oude topografische kaarten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn dit vaak de enige wegen die ter hoogte Hoogstraten worden weergegeven (afbeelding pagina 69).⁹⁵

Schilderij van de Vrijheid van Hoogstraten met achteraan het Gelmelslot in 1564, omstreeks 1568 door de heer van Hoogstraten aan de vrijheid geschonken (Collectie Museum Hoogstraten)





Hoogstraten, centraal onderaan in het met arcering omlijnde graafschap Hoogstraten, weergegeven op de kaart *Brabantia ducatus*, uitgegeven te Amsterdam door Willem Blaeu in 1631 (Collectie Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam: HB-KZL 33.30.26)

- 90 Hermans, *Hoogstraten*, 12.
- 91 Dilloo en Van Synghe, *Oorkondenboek*, nr. 937; zie ook Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 301 en 379. Verscheidene historici situeren de stichting van Hoogstraten als vrije stad/vrijheid in of omstreeks 1210. Een oorkonde uit dat jaar is niet bekend, al zou de zeventiende-eeuwse historicus Gramaye deze hebben gezien (Van Deun, 'Het ontstaan', 118). Soms wordt 1210 wel als oudste vermelding van Hoogstraten opgegeven (bijvoorbeeld in Hermans, *Hoogstraten*, 11; met dank aan Karel Leenders voor de mededelingen).
- 92 Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 379-380; zie ook Van Deun, 'Het ontstaan', 133-136. Van Deun gaf ook een precieze omschrijving van de omvang en grenzen van de vrijheid: 'een afgelijnd gebied lopende van de valbrug van het kasteel tot de Vossenrijt, verder naar het Tiendeveken nabij de Houtelhoeve, dan noordwaarts tot op de Hinnenboom tot de *Duselberch*; vanaf hier naar de Ossenberch tot aan het molenrad van de Laermolen, en dan terug naar het kasteel' (Van Deun, 'Het ontstaan', 118).
- 93 Hermans, *Hoogstraten*, 138; Kempeneers, *Aarschot*, 236-237.
- 94 Met dank aan Karel Leenders voor de mededelingen. Zie in dit verband ook de uitspraak van de Belgische stadshistoricus Van Uytven: 'Het grondplan van Hoogstraten weerspiegelt in feite het kruispunt van twee verkeersassen die elkaar op die plaats ontmoeten.' (Van Uytven, 'Transport- en verbindingsmiddelen', 222).
- 95 Zie bijvoorbeeld de kaart van Brabant *Novissima et accuratissima Brabantiae Ducatus Tabula in de Atlas Novus* van Johannes Janssonius uit 1658-1662 (afgedrukt in Duncker en Weiss, *Het hertogdom*, 60-61) of de *Carte itinéraire d'Anvers à Breda* door J.B. de Bouge uit 1807 (afgedrukt in Rombauts, 'Van transit tot periferie', 132). Op deze laatste kaart is vanuit Hoogstraten-centrum ook een secundaire verbinding naar Den Bosch weergegeven. Hermans vermeldde ook nog verbindingen naar Turnhout en Loenhout (Hermans, *Hoogstraten*, 6).

Over de ouderdom van die Hoogstraatse verkeersassen weten we weinig. Wat wel mag worden aangenomen is dat de ligging van Hoogstraten bijzonder gunstig was (zowel Antwerpen als Breda lagen op één dagreis) en dat het ontluikende stadje zich daardoor vrij snel tot regionaal marktcentrum kon ontwikkelen. Of de creatie van de vrijheid door de hertog van Brabant nu oorzaak of gevolg was van die commerciële opleving, is uiteraard een vraag van de kip of het ei. De oudste bekende keure van Hoogstraten, uitgevaardigd in 1327, meldt het bestaan van een wekelijkse markt. Aanvullingen op de keuren van de vrijheid, uitgevaardigd door Elisabeth van Culemborg en Filips de Lalaing op 30 maart 1555, sommen de producten op die op de Hoogstraatse markt werden verhandeld: rogge, gerst, boekweit, haver en andere granen, boter, eieren, hoenderen, ganzen, koeien, paarden, ossen, schapen, varkens en andere levende beesten.⁹⁶

Samengevat mogen we de ruimtelijke structuur van het middeleeuwse Hoogstraten wellicht beschouwen als een marktplaats met het statuut van vrijheid van waaruit in tegenovergestelde richting twee belangrijke uitvalswegen vertrokken, die aan de uiteinden van de agglomeratie opsplitsten in vertakkingen naar de belangrijkste nabijgelegen centra (Antwerpen, Lier, Vught, Den Bosch, Geertruidenberg, Bergen op Zoom en Breda). Wagen we ons op het terrein van de ‘tegenfeitelijke geschiedschrijving’ en veronderstellen we dat Hoogstraten ooit omwald was – wat nooit is gebeurd –, dan lijkt het logisch dat zowel op de noordelijke als op de zuidelijke uitvalsas een stadspoort zou hebben gestaan.⁹⁷ Laatmiddeleeuwse documenten en recentere kaarten tonen wel aan dat er aan het noordelijke uiteinde van Hoogstraten, aan het begin van de huidige Minderhoutsestraat, een hekken (*veken*) of draaiboom aanwezig was.⁹⁸ De straat heette midden vijftiende eeuw trouwens Rechte straat.⁹⁹ In die zin beantwoordt het topografisch patroon van de Hoogstraatse ‘Hoogstraten’ vrij goed aan dat van de andere Brabantse steden die we eerder in dit artikel behandelden.

Besluit

Zijn steden uniek of toch in grote mate gelijkaardig? Allebei natuurlijk. Maar waarin steden nu al dan niet verschillen en overeenkomen is vaak moeilijker te zeggen. Zeker wat de ruimtelijke morfologie van (historische) steden betreft leggen inwoners, beleidsmakers en ook onderzoekers vaak de nadruk op het particuliere, het bijzondere, het unieke van ‘hun’ stad.¹⁰⁰ Daardoor ontstaat bij lokale onderzoekers vaak ‘topografische vooringenomenheid’, waarbij topografische geschiedschrijving vertrekt van een reeks impliciete *a priori*'s. Dat bemoeilijkt de inspanningen van ‘buitenstaanders’ die de methodologische, inhoudelijke, geografische en praktische drempels willen overschrijden en snel en efficiënt inzicht willen verwerven in de topografie van een historische stad die ze niet kennen. Vergelijkend, veralgemenend en theoretisch stadstopografisch onderzoek wordt hierdoor enorm gehypothekerd.

De hier behandelde casus van de Hoogstraat in de Brabantse steden bevestigt de voorgaande bedenkingen. Om de betekenis van deze straatnaam en het belang van deze oude straten precies te vatten, is eigenlijk diepgaand stadstopografisch en toponymisch onderzoek nodig voor elk van de steden waar zo’n Hoogstraat voorkwam. In een ideaal scenario worden die onderzoeksresultaten verder gestoffeerd met resultaten uit archeologisch en eventueel ook bodemkundig of bouwhistorisch onderzoek. Dat is vaak onbegonnen werk, niet alleen omdat hiervoor veel tijd, middelen, expertise en samenwerking noodzakelijk

zijn, maar ook omdat de publicatie van de resultaten heel wat bladzijden zou vergen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dergelijk comparatief stadstopografisch onderzoek uitermate schaars blijft.

Toch bestaan er alternatieve oplossingen en dit artikel reikt er zo één aan. In de eerste plaats is het zaak om topografische overeenkomsten tussen steden op te sporen en in vraag te stellen. Dat kan vrij snel, bijvoorbeeld op basis van vaak voorkomende plaatsnamen of architecturale, morfologische of landschappelijke fenomenen. Uitgangspunt voor dit artikel was de vaak voorkomende straatnaam Hoogstraat. Eén specifieke casus, deze van de Brusselse Hoogstraat, is vervolgens gedetailleerd uitgespit. Dit liet toe om nader in te gaan op de historiografie en verschillende stellingen te vermelden, methodologische en inhoudelijke nuances aan te brengen en hiaten in de kennis aan te stippen. Ten slotte werden de vaststellingen van de ene casus geconfronteerd met de beschikbare kennis over een reeks andere casussen. Hiervoor werd een beroep gedaan op gegevens uit ‘eerstelijnsliteratuur’, dit wil zeggen uit stadshistorische, -topografische, -toponymische en -archeologische publicaties die vrij snel traceer- en raadpleegbaar zijn.¹⁰¹ Eigen detailonderzoek was hier niet aan de orde, en zodoende was hier ook geen plaats voor een discussie over lopende debatten, het aanbrengen van nuances, de inzet van diverse soorten bronnen en onderzoeksresultaten, enzovoort. De nadruk lag in de eerste plaats op het opsporen van eventuele parallellen en verschillen.

Verschillen tussen al die Brabantse ‘Hoogstraten’ zijn legio. In elke behandelde stad lag de Hoogstraat op een andere plek, had ze een andere lengte en breedte, verbond ze andere bestemmingen, stonden er andere gebouwen, woonden er andere soorten mensen, enzovoort. Toch toonde het onderzoek aan dat er ook overeenkomsten bestonden, met name op het vlak van wat we ‘topografische aaneenschakeling’ zouden kunnen noemen: het gegeven dat afzonderlijke ruimtelijke fenomenen samen voorkomen.¹⁰² In de onderzochte Brabantse steden bleek de Hoogstraat zo goed als altijd een uitvalsas te zijn, die al dan niet vertrok aan een stadspoort en binnenin de stad – al dan niet rechtstreeks – uitmondde op een belangrijke marktplaats. In enkele gevallen was dat de middeleeuwse graanmarkt, in andere gevallen de centrale marktplaats. In die zin bestond er dus meestal ‘topografische aaneenschakeling’ tussen de fenomenen Hoogstraat, uitvalsas, stadspoort en (graan)markt.

Omwille van deze ‘topografische aaneenschakeling’ is het dan ook evident om op zoek te gaan naar punten van overeenkomst wat betreft de verklaring en betekenis van de veel voorkomende straatnaam Hoogstraat. Lokale eigenheden en factoren, zoals bijvoorbeeld een hoge of hogere ligging of een hoge ouderdom, kunnen misschien een rol hebben gespeeld, maar het lijkt logischer om ‘hoog’ in de meerderheid van de gevallen de betekenis ‘belangrijk’ of zelfs ‘belangrijkst’ toe te dichten. Die status dankten de straten aan hun cruciale rol in de graanbevoorrading van de stad en/of aan de verbinding met belangrijke

⁹⁶ Rombauts, ‘Van transit tot periferie’, 137.

⁹⁷ De tegenfeitelijke geschiedschrijving of *counterfactual history* werd lang verketterd, maar kende in België recentelijk een heropleving onder impuls van het boek Van Genderachter e.a., *Het land dat nooit was*.

⁹⁸ Met dank aan Karel Leenders voor de mededeling.

⁹⁹ Hermans, *Hoogstraten*, 113.

¹⁰⁰ Soetaert en Vannieuwenhuize, ‘Middeleeuws Namen’, 17-18; zie ook Rutte, ‘Historische atlansen’, 126.

¹⁰¹ Voor heel wat steden (en dorpen) bestaan uiteraard ook nog heel wat lokale publicaties en archeologische rapporten, maar het is bijzonder tijdrovend om deze allemaal op te sporen en in te schatten of ze relevante gegevens bevatten. Met name de archeologische rapporten krijgen daarom vaak het label ‘grijze literatuur’. In Vlaanderen heeft Heemkunde-Vlaanderen vzw een databank met lokale historische en heemkundige publicaties online geplaatst, zie <http://www.heemkundeartikels.be/>.

¹⁰² De inspiratie komt van de Franse term ‘enchaînement’, in het handboek van stedenbouwkundige Gauthiez gedefinieerd als ‘disposition de bâtiments, d’édifices, d’aménagements urbains, de tronçons de voies ou d’espaces libres les uns à la suite des autres, et caractère de leur succession (rythmique, heurté, régulier, etc.)’ (Gauthiez, *Espace urbain*, 214).

politieke, economische of religieuze centra en regio's. Desalniettemin is er ook een andere uitleg mogelijk, zoals bleek uit de voorbeelden van het Mechelse Hoogstraatje en de recente Aarschotse Hoogstraat.

Of het 'model' van de Hoogstraat als belangrijkste uitvalsas en de topografische samenhangigheid met een stadspoort en (graan)markt zonder meer toepasbaar is op niet-Brabantse casussen, kan enkel blijken uit verdere vergelijking. Zeker wat de talloze Hoogstraten op het platteland betreft, vallen andere verklaringen, vaststellingen en patronen te verwachten. Mogelijk gaat het hier inderdaad om voormalige prehistorische, Romeinse of Karolingische wegen of heeft de hoogteligging de naamgeving beïnvloed. Maar toch zullen er wellicht ook punten van overeenkomst aanwijsbaar zijn, al was het enkel de naam. En mogelijk valt ook hier 'topografische aaneenschakeling' te ontdekken. Het maakt het onderzoek naar de spanning tussen de topografische uniciteit en overeenkomsten des te boeiender.

Afkortingen

ASB Archief van de Stad Brussel
cart. cartularium
fol. folio
HA Historisch Archief
KP Kaarten en Plannen

Archivalia

Archief van de Stad Brussel, Brussel
Historisch Archief
cartularium XXIV
Inv. nr. 1358

Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel
Kaarten en Plannen
Ms. IV 5.567
Ms. 22.090

Literatuur en gedrukte bronnen

- Arts, N. (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994).
- Bedeer, G., en L. Janssens, *Antwerpen, 1200-1800. Steden in Beeld 1* (Brussel/Antwerpen z.j.).
- Beijers, H., en G.-J. van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput'. *Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).
- Bellingen, S. van, en S. Modrie, 'Gallo-Romeinse aanwezigheid op de site van Thurn & Taxis te Brussel. Een eerste benadering', *Ergoed Brussel. Dossier Stadsarcheologie* 17 (2015) 22-25.
- Beresford, M., *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony* (New York 1967).
- Berghe, G. van den, 'Anderlecht door de tijden heen', *Eigen Schoon en de Brabander* 20 nr. 1-2 (1937) 30-50.
- Bijsterveld, A.-J., en F. Theuvs, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw' in: E. Taverne, e.a. (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 90-107.
- Billen, C., 'Episoden' in: C. Billen en J.-M. Duvois (red.), *Brussel Steden in Europa 1* (Antwerpen 2000) 34-139.
- Boerefijn, W.N.A., *The Foundation, Planning and Building of New Towns in the 13th and 14th Centuries in Europe. An Architectural-historical Research into Urban Form and its Creation* (doctoraatsverhandeling Universiteit van Amsterdam 2010).
- Bonenfant, P., 'L'origine des villes brabançonnaises et la « route » de Bruges à Cologne' in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 31 nr. 2-3 (1953) 399-447.
- Bouvier, J.-C., *Les noms de rues disent la ville* (Paris 2007).
- Bouvier, J.-C., en J.-M. Guillon, 'Introduction' in: J.-C. Bouvier en J.-M. Guillon, *La toponymie urbaine. Significations et enjeux. Actes du Colloque tenu à Aix-en-Provence, 11-12 décembre 1998* (Paris 2001) 9-14.
- Cabuy, Y., en S. Demeter (red.), *Brussel Noord-Oostwijk. Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel 12* (Brussel 1997).
- Calderon, A., *Historiek der straten van Vilvoorde* (z.p. 1993).
- Caluwaerts, G., *Hasselt intra muros. Hasselt binnen de oude wallen. Historiek van straten, pleinen, gebouwen en huizen zoals opgetekend door Jan Juliaan Melchior (1848-1920)* (Deurne/Hasselt 1989).
- Carnoy, A., *Origines des Noms des Communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)* (Leuven z.j.).
- Caster, W. van, *Namen der straten van Mechelen en korte beschrijving hunner vorige of nog bestaande oude gebouwen* (Antwerpen 1901).
- Charruadas, P., *Croissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1000-1300)* (Brussel 2011).
- Chédeville, A., en D. Pichot (red.), *Des villes à l'ombre des châteaux. Naissance et essor des agglomérations castrales en France au Moyen Âge. Actes du colloque de Vitry (16-17 octobre 2008)* (Rennes 2010).
- Claes, F., 'Toponymie van Webbekom (Vervolg van blz. 112)', *Eigen Schoon en de Brabander* 72 nr. 10-11-12 (1989) 461-480.
- Debrabandere, F., e.a., *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek* (Brussel 2010).
- Degraeve, A., e.a., 'Brussel vóór 1200: een archeologische bijdrage' in: M. Dewilde e.a. (red.), *Cenulae recens facit. Een huldeboek voor John De Meulemeester. Jaarboek Abdijmuseum 1138. Novi Monasterii 10* (Koksijde/Gent 2010) 141-157.
- Deligne, C., *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e - 18e siècle)*. Studies in European Urban History (1100-1800) I (Turnhout 2003).
- Demeter, S., 'De eerste stadsomwalling, een belangrijk stuk erfgoed in Brussel' in: P. Blanquart e.a. (red.), *Rond de eerste stadsomwalling*. Archeologie in Brussel 4 (Brussel 2001) 12-28.
- Deun, P. van, 'Het ontstaan van Hoogstraten: vier theorieën onderzocht', *Jaarboek Erfgoed Hoogstraten* 3 (2008-2009) 117-143.
- Dickstein-Bernard, C., 'La construction de l'enceinte bruxelloise de 1357. Essai de chronologie des travaux', *Cahiers bruxellois* 35 (1995-1996) 91-128.
- Dillo, M., en G.A.M. van Syngel (m.m.v. E.T. van der Vlist), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Dons, R., 'Les voies de communication à Obbrusel-Saint-Gilles jusqu'au début de 1840', *Le Folklore Brabançon* nr. 269 (1991) 61-98.
- Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle/Zeist 2006).
- Duncker, D.R., en H. Weiss, *Het hertogdom Brabant in kaart en prent. Zijn vier kwartieren Leuven - Brussel - Antwerpen - 's-Hertogenbosch* (Tiel/Bussum 1983).
- Durme, L. van, *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoete* (3 bdn.; Gent 1986-1991).
- Durme, L. van, 'Plaatsnamen te Zottegem en Strijpen', *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 nr. 2 (1999) 3-208.
- Frangenberg, T., 'Chorographies of Florence. The use of city views and city plans in the 16th century', *Imago Mundi* 46 (1994) 41-64.
- Gauthiez, B., *Espace urbain: vocabulaire et morphologie. Principes d'analyse scientifique* (Paris 2003).
- Gelling, M., *Signposts to the past. Place-Names and the History of England* (Chichester 1997).
- Gerven, J. van, 'Marginaliteit en sociale segregatie in de Brabantse steden tijdens de late middeleeuwen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 79 (1996) 3-25.
- Gilles-Guibert, M., 'Noms des routes et des chemins dans le Midi de la France au Moyen Âge', *Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1610) du Comité des Travaux historiques et scientifiques* 1 (1960) 1-39.
- Ginderachter, M. van, e.a., *Het land dat nooit was. Een tegenfeitelijke geschiedenis van België* (Antwerpen 2014).
- Godding, P., 'Note sur le domaine de l'abbaye du Saint-Sépulcre de Cambrai à Bruxelles au XIIe siècle' in: *Cahiers bruxellois* 2 nr. 3 (1957) 169-180.

- Godding, P., *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Brussel 1960).
- Gorissen, P., 'Rechte straten te Hasselt', *Het Oude Land van Loon* 2 nr. 1 (1947) 18-20.
- Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen* (Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven 1954).
- Hagoort, W.J., *De Gelderse zeepolder Arkemheen*. Namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen. Gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002) (Zutphen 2006).
- Ham, W.A. van, *De straatnamen van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom/Alphen aan den Rijn 1995).
- Heijden, M.A. van der, en J. Swanenberg, *Over hel, hemelrijk en vagevuur: toponiemen van Oirschot* (Oirschot 2013).
- Hermans, L., *Hoogstraten*. Antwerpse plaatsnamen I (Leuven/Brussel 1968).
- Herremans, D., 'De ligging van de Karolingische vicus te Antwerpen: een onopgelost vraagstuk (Antw.)' in: J.-M. Blaising e.a. (red.), *Archaeologia Mediaevalis* 28 (Namur 2005) 109-114.
- Hogenstein, C., 'Overijssel in de beschrijving van de Bourgondische Kreits door Caspar Merian in 1654', *Overijsselse Historische Bijdragen* 129 (2014) 61-81.
- Jacobs, M., 'Toponymie van Anderlecht (Vervolg van blz. 434)', *Eigen Schoon en de Brabander* 53 nr. 1-2-3 (1980) 89-110.
- Kempeneers, P., *Zoutleeuw. Een toponymisch-geschiedkundige studie*. Nomina Geographica Flandrica. Studiën en monografieën uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven 19 (Leuven 2003).
- Kempeneers, P., *Aarschot. Plaatsnamen en hun Geschiedenis* (Tienen 2009).
- Kittler, J., en D.W. Holdsworth, 'Digitizing a complex urban panorama in the Renaissance: The 1500 bird's-eye view of Venice by Jacopo de Barbari', *New Media & Society* 16 nr. 5 (2014) 770-788.
- Laurent, R., 'L'acte de 1453 concernant les limites des quartiers à Bruxelles' in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université Libre de Bruxelles* (Wetteren 1965) 467-478.
- Lavedan, P., en J. Hugueney, *L'urbanisme au Moyen Age* (Genève 1974).
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemond. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied, 400 - 1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
- Leenders, K.A.H.W., *Cultuurhistorische landschapsinventarisatie Oosterhout II. Reconstructie van het historische landschap* (Den Haag 2009).
- Lefèvre, P., e.a., *Chartes du Chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles. 1047-1300* (Louvain-la-Neuve/Brussel 1993).
- Lindemans, J., 'Brabantse Plaatsnamen. Assche (Vervolg)', *Eigen Schoon en de Brabander* 12 (1929-1930) 124-127.
- Lindemans, J., *Baardegem*. Brabantse plaatsnamen IV (Leuven/Brussel 1932).
- Lindemans, J., *Beigem*. Brabantse plaatsnamen VII (Leuven/Brussel 1937).
- Lindemans, J., *Toponymie van Asse*. Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (Vlaamse Afdeling) 6 (Tongeren 1952).
- Lindemans, J., 'Toponymie van Borchtlombeek', *Eigen Schoon en de Brabander* 35 nr. 11-12 (1952) 353-377.
- Lindemans, J., 'Toponymie van Brussegem - Oppem en Ossel', *Eigen Schoon en de Brabander* 49 nr. 5-6-7 (1966) 173-210.
- Marez, G. des, *Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age. Etude de géographie historique urbaine. 1er Congrès International de Géographie Historique III* (Brussel 1935).
- Marez, G. des, 'Le domaine du Saint-Sépulcre de Cambrai à Bruxelles au XIIe siècle' in: *Etudes inédites publiées par un groupe de ses anciens élèves* (Brussel 1936) 91-96.
- Martens, M., *Le censier ducal pour l'ammunie de Bruxelles de 1321* (Brussel 1958).
- Meertens, P.J., 'Straatnaamgeving in de Middeleeuwen' in: *Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving. Lezingen, gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 17 januari 1953 door Dr. P. J. Meertens en Dr. W. Moll*. Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 5 (Amsterdam 1953) 5-35.
- Miraeus, A., *Opera diplomatica, et historica, in quibus Continentur Chartae Fundationum ac Donationum piarum, Testamenta, Privilegia, Foedera Principum, & alia tum sacrae tum profanae Antiquitatis Monumenta, à Pontificibus, Imperatoribus, Regibus, Principibusque Belgii edita, & ad Germaniam inferiorem, vicinasque Provincias spectantia, ex ipsis Tabularum publicarum fontibus eruta* (4 bdn.; Brussel 1723-1748).
- Mol, J.A., 'Gallows in Late Medieval Frisia', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 64 nr. 1 (2008) 263-297.
- Molemans, J., 'De naamgeving in relatie tot de bodemgesteldheid, het reliëf en de begroeiing', *Naamkunde* 3 nr. 1-4 (1971) 163-185.
- Nachtergaeel, I., 'Synthese' in: I. Nachtergaeel (red.), *Sauvetage archéologique dans le quartier des Marolles à Bruxelles. Rue des Chandeliers, Nos 12-16*. Vie archéologique. Supplément au n° 47 (Brussel 1997) 45-47.
- Nieuwenhuysen, P. van, *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Jans-Molenbeek* (2 bdn., licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1979).
- Nuti, L., 'De schilder en de choroograaf: twee verschillende visies op de wereld' in: *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld* (Brussel 2000) 20-27.
- Osta, J. d', *Les rues disparues de Bruxelles* (Brussel 1979).
- Prims, F., en M. Verbeeck, *Antwerpsch Straatnamenboek. Lijst van al de straatnamen, oude en nieuwe, met hun beteekenis, reden, oorsprong en veranderingen* (Antwerpen 1926).
- Putten, P. van, 'The City Book and the Emergence of the Artist-chorographer' in: U. Gehring en P. Weibel (red.), *Mapping Spaces. Networks of Knowledge in 17th Century Landscape Painting* (Karlsruhe/Munich 2014) 165-181.
- Rentenaar, R., *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponomie*. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 5 (Amsterdam 1984).

- Rentenaar, R., 'De oudste stedelijke toponymie in het graafschap Holland' in: E.H.P. Cordfunke (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*. Publicatie van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg' 39 (Zutphen 1988) 65-78.
- Rock, J. de, 'De stad verbeeld. De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis', *Stadsgeschiedenis* 7 nr. 2 (2012) 248-261.
- Rombauts, W., 'Van transit tot periferie? Hoogstraten, 1550-1885', *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse Stad. Tiende colloquium, Brussel 23 en 24 september 1993* 78 nr. 1-4 (1995) 129-169.
- Rutte, R., 'Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden', *OverHolland* 8 (2009) 117-131.
- Rutte, R., en B. Vannieuwenhuijze, 'Stadswording in de Lage Landen van de tiende tot de vijftiende eeuw. Een overzicht aan de hand van vijfhonderd jaar ruimtelijke inrichting' in: *Bulletin KNOB* 113 nr. 3 (2014) 113-131.
- Schönfeld, M., 'Wegnamen', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33 nr. 2-3 (1957) 49-66.
- Slootmans, K., *Bergen op Zoom. Een stad als een huis* (Zaltbommel 1974).
- Soetaert, A., en B. Vannieuwenhuijze, 'Middeleeuws Namen aan Samber en/of Maas. Beeldvorming en vooringenomenheid in stadstopografisch onderzoek', *Stadsgeschiedenis* 8 nr. 1 (2013) 1-18.
- Speet, B.M.J., 'Het gebruik van stadsplattegronden bij stadsvergelijkend onderzoek. De toepasbaarheid van twee analytische verklaringsmodellen' in: P.J. Margry e.a. (red.), *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek*. Hollandse Studiën 20 (Hilversum 1987) 65-86.
- Theuws, F., en A.-J. Bijsterveld, 'Early Town Formation in the Northern Low Countries: Roman Heritage, Carolingian Impulses, and a New take-Off in the Twelfth Century' in: A. Wilkin e.a. (red.), *Town and Country in Medieval North Western Europe* (Turnhout 2015) 87-118.
- Troubleyn, L., e.a. (red.), *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen* (Mechelen 2007).
- Uytven, R. van, 'Transport- en verbindingsmiddelen voor de Brabantse steden 1500-1850. Een voorlopige balans', *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse Stad. Tiende colloquium, Brussel 23 en 24 september 1993* 78 nr. 1-4 (1995) 217-224.
- Vande Weghe, R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* (Antwerpen 1977).
- Vannieuwenhuijze, B., *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (2 bdn.; doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2008).
- Vannieuwenhuijze, B., 'Wegen in beweging. De in- en uitvalswegen van middeleeuws Brussel vóór de 13de eeuw' in: *Cahiers bruxellois* 41 (2009-2010) 7-29.
- Vannieuwenhuijze, B., 'Wegen in beweging (deel 2). De in- en uitvalswegen van laatmiddeleeuws Brussel (13de-15de eeuw)', *Cahiers bruxellois* 42 (2010) 3-32.
- Vannieuwenhuijze, B., 'Brussel, Halle, Vilvoorde. Een topografische vergelijking op basis van de stadsplassen van Jacob van Deventer', *Caert-Thresoor* 31 (2012) 67-74.
- Vannieuwenhuijze, B., P. Charruadas, Y. Devos en L. Vrydaghs, 'The medieval territory of Brussels: A dynamic landscape of urbanisation' in: S.J. Kluiving en E.B. Guttman-Bond (red.), *Landscape Archaeology between Art and Science. From a multi- to an interdisciplinary approach*. Landscape & Heritage Series 1 (Amsterdam 2012) 223-238.
- Vannieuwenhuijze, B., en H. van Herck, *Typologie van wegen met erfgoedwaarde inclusief methodologie voor waardering van erfgoedwaarden* (Gent 2014, onuitgegeven studierapport in opdracht van het Agentschap Onroerend Erfgoed).
- Vannieuwenhuijze, B., en R. Rutte, 'Medieval Urban Form in the Low Countries: State of Research, Comparative Perspective and Symbolic Meaning' in: A. Simms en H.B. Clarke (red.), *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project* (Farnham/Burlington 2015) 375-398.
- Vannieuwenhuijze, B., en E. Vernack, 'The Digital Thematic Deconstruction of Historic Town Views and Maps' in: K. Lichtert e.a. (red.), *Portraits of the City. Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe*. Studies of European Urban History (1100-1800), 31 (Turnhout 2014) 9-31.
- Vanvolsem, J., e.a., 'Verklarend register van 1220 plaatsnamen van Groot-Halle', *Hallensia* 17 nr. 2-3 (1995) 1-71.
- Verbesselt, J., *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw* (25 bdn.; Brussel 1950-1993).
- Verbesselt, J., 'Het Ontstaan en de Ontwikkeling van de Parochie Tervuren', *Eigen Schoon en de Brabander* 35 nr. 1-2 (1952) 1-27.
- Verbesselt, J., 'Asse. Het Ontstaan en de Ontwikkeling (Vervolg van blz. 22)', *Eigen Schoon en de Brabander* 49 nr. 3-4 (1966) 121-144.
- Verbesselt, J., 'Het ontstaan van de Sint-Michielsparochie' in: « *Sint-Michielskathedraal – Kunst en Geschiedenis* » Tentoonstelling ingericht in de Sint-Michielskathedraal te Brussel (Tielt 1975) 19-30.
- Verbesselt, J., 'Het domein van Sint-Pieters-Leeuw', *Eigen Schoon en de Brabander* 53 nr. 10-11-12 (1980) 337-380.
- Verbesselt, J., 'Het Oud wegnnet in Zuid-West en Midden-Brabant', *Eigen Schoon en de Brabander* 78 nr. 4-5-6 (1995) 119-128.
- Verhulst, A., *The Rise of Cities in North-West Europe* (Cambridge 1999).
- Verscheure, V., *Histoire du quartier de l'église Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles (XIIème – XVème siècle)* (licentiataatsverhandeling Université Libre de Bruxelles 2000).
- Volckmann, E., *Die deutsche Stadt im Spiegel alter Gassenamen. Kultur- und Wortkundliches* (Würzburg 1926²).



Kloosters aan de Hinthamerstraat en in de omgeving van de Sint-Janskerk op de plattegrond van 's-Hertogenbosch van Barlandus, circa 1572. Van onder naar boven, langs de Dieze, parallel aan de centraal lopende Hinthamerstraat: de gasthuizusters (die vroeger aan de rechterzijde van de Hinthamerstraat woonden), de predikheren en de Zusters van Orthen. Rechts van de Sint-Janskerk is de kerk van het Groot Begijnhof (nu de Parade) getekend met erboven het aangrenzende zwartzusterklooster aan de Papenhulst. Schuin links daarboven is aan de Clarastraat het clarissenklooster weergegeven (BHC, 343 *Collectie kaarten en tekeningen*, inv. nr. 1999)

Jan Sanders

Verkloosterling in het vijftiende- eeuwse 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch werd in de middeleeuwen bevolkt door vele geestelijken. Naast de grote schare seculieren herbergde de stad talrijke kloosterlingen van verschillende aard. Naar schatting bestond de Bossche bevolking in de zestiende eeuw voor achttien procent uit geestelijken.¹ Daarmee scoorde de stad procentueel het hoogst onder de Brabantse steden. De kloosterlingen onder hen hadden, parallel aan de ontwikkeling van de stad, binnen en buiten de muren onderdak gevonden en geschapen in gebouwen die voldeden aan hun eisen. Wanneer hun gemeenschappen groeiden was aanpassing van hun woning veelal noodzakelijk. Lukte dat om een of andere reden niet, dan moesten ze op zoek naar een andere woongelegenheden. Sommige enthousiast begonnen stichtingen haalden het niet en verdwenen. Anderen smolten al dan niet onder dwang samen, wat met spanningen gepaard kon gaan. De wereldlijke en geestelijke overheid probeerde grip te houden op deze bewegingen en waar mogelijk ze bij te sturen om uitwassen te voorkomen en om, op zijn minst, invloed te behouden. Omgekeerd zochten de nieuwe stichtingen de steun van de gevestigde kerkelijke en wereldlijke instellingen.

Er waren kloosterlingen die al in een ordeverband waren ondergebracht toen ze zich in de stad vestigden. Hier werkten het toeziende oog van de orde en de regels die gevolgd moesten worden sturend en louterend. Nadere afspraken met de stedelijke en geestelijke overheid voorkwamen botsingen. Maar ook dan ging het nog wel eens mis omdat iedere nieuwkomer zijn eigen plaats onder de zon wilde verwerven. Met geestelijk geroepen die buiten ordeverband leefden, lag het ingewikkelder. Deze vrije vogels, die letterlijk ongeordend en ongeregeld het experiment niet schuwden en buiten de geëffende paden wandelden, lieten zich moeilijker in de gewenste banen leiden. Kerk en staat was er veel aan gelegen ook deze groep binnen de afgepaalde terreinen te leiden.

In dit artikel gaan we na hoe tussen de dertiende en de vijftiende eeuw het religieuze landschap zich in 's-Hertogenbosch ontwikkelde en hoe dit uitmondde in een herbronning op de kloosterregel.² Semi-religieuze groeperingen werden ingekapseld in een orde, kregen een kloosterregel en 'vervloosterden': in korte tijd ontwikkelden ze zich tot kloosterlingen. Daarnaast ontstonden er devotionele groepen die nieuwe religieuze levensvormen ontwikkelden en in mindere mate vloosterden. Om dit beeld goed te kunnen volgen moeten we in een aantal gevallen de gegevens over deze gemeenschappen uit de oudere literatuur corrigeren.

¹ De geestelijken binnen de katholieke kerk worden verdeeld in een seculier deel en een regulier deel. In tegenstelling tot de seculiere clerus volgen de regulieren een kloosterregel en leven doorgaans in kloosterverband, gegroepeerd in diverse kloosterordes.

² Ook voor andere steden zijn vergelijkbare studies uitgevoerd. Zie bijvoorbeeld voor de situatie in Nijmegen de scriptie van Martijn Cissen over Nijmeegse vrouwenkloosters: Martijn Cissen, *Vrouwenkloosters en beginhuizen in Nijmegen* (Nijmegen, 2004) waarvan een bewerking te vinden is: http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Vrouwenkloosters_en_beginhuizen

Nieuwe religieuze gemeenschappen in de stad

De overdaad en luxe binnen de Kerk in de elfde en twaalfde eeuw leidden tot het ontstaan van groeperingen die op zoek gingen naar het armoede-ideaal uit de beginjaren van de Kerk. Hervormingspredikers als Norbertus van Xanten en later Franciscus van Assisi en Dominicus Guzman konden binnen de gevestigde structuren van de Kerk gebracht en gehouden worden en vormden nieuwe, kerkelijk erkende gemeenschappen, respectievelijk norbertijnen, franciscanen en dominicanen. Andere groeperingen, zoals de katharen, plaatsten zich echter buiten de Kerk en riepen vervolging over zich af.

Rond 1100 waren naast de belangrijkste kloosterorde in het Christelijke Westen, de benedictijnen, nieuwe orden ontstaan, zoals kartuizers, cisterciënzers en norbertijnen. Iedere orde legde andere accenten in haar geloofsbeleving. Hun kloosters waren in hoofdzaak op het platteland gevestigd en maakten deel uit van de rurale economie. Rond 1200 boden de groeiende steden ideale woonplaatsen voor een nieuw type kloosterling. Hun afhankelijkheid van de plattelandseconomie was minder groot, omdat zij, gevestigd binnen de bevolkingscentra, in hun inkomsten voorzagen door bedelen. In veel steden ontstonden rond die tijd kloosters van franciscanen (minderbroeders) en dominicanen (predikheren), levend volgens een kerkelijk goedgekeurde regel binnen een rechtstreeks onder de paus ressorterend ordeverband.

Aanvankelijk werden ook vrouwen opgenomen bij de norbertijnen en cisterciënzers, vaak in dubbelkloosters, gebouwen waarin mannen en vrouwen woonden in van elkaar afgescheiden afdelingen. Sinds de afwijzende houding van deze orden hiertegen, respectievelijk in de decennia voor en na 1200, konden vrouwen niet meer bij hen terecht. Nieuwe vrouwelijke orden konden na het Tweede Lateraans Concilie (1139) niet meer gesticht worden. Voor vrouwen waren daarmee de mogelijkheden tot een kloosterleven beperkt. Nieuwe leefvormen, vooral voor vrouwen, kwamen dientengevolge hoofdzakelijk in de steden op. Het bekendst zijn de begijnen en hun minder talrijke mannelijke tegenhangers, begarden of bogarden, die in de dertiende eeuw parallel aan de franciscanen en dominicanen de steden gingen bevolken. In hun zoektocht naar nieuwe religieuze uitingen bereikten dergelijke groeperingen de rand van het kerkelijke spectrum. Hun samenwonen buiten ordeverband en zonder regel en strikte controle riep vragen op omtrent de zuiverheid van hun bedoelingen. De aarzelende houding van de bedelorden tegenover vrouwen veranderde na enige tijd. Ze ontwierpen voor hen een afzonderlijk statuut, een 'tweede regel'. Zo konden kloosters van dominicanessen en clarissen (franciscanessen) gesticht worden.

Er werd bovendien een mogelijkheid geschapen een religieus leven in gemeenschap te leiden zonder strakke richtlijnen, namelijk via de zogeheten 'derde regel'. Zowel de regel van Dominicus als die van Franciscus vormden daarvoor een basis. Losse gemeenschappen, vaak als penitenten (boetelingen) aangeduid, ontkwamen door het aanvaarden van deze regel aan mogelijke beschuldiging van ketterij. Regelingen voor dergelijke gemeenschappen van dolenden tussen wereld en Kerk hadden zich aanvankelijk meestal op lokaal of regionaal niveau ontwikkeld totdat de predikheren zich in 1285 over hen ontfermden. Deze broeders en zusters van boetvaardigheid konden zich als derde orde aan de predikheren verbinden (na de dominicanen als eerste en de dominicanessen als tweede orde). De eerste zusters die dit leven gemeenschappelijk wilden leiden, gingen in het begin van de veertiende eeuw samenwonen in Rome. Vandaaruit verspreidde deze levenswijze zich.³ De derde orde van Franciscus ontstond enkele jaren later in Italië als een vergelijkbare organisatie van leken. Oorspronkelijk georganiseerd in broederschappen kregen deze penitenten in

1289 een vaste kerkelijke vorm doordat de paus bij bul hun leefregel vaststelde. Deze regel staat bekend als derde regel van Franciscus, ook al was deze heilige hier volledig buiten gebleven en kregen de leden van de eerste orde, de minderbroeders, er geen vat op.⁴ Na een eerste overwicht van de franciscaanse derde orde kende de dominicaanse in de vijftiende eeuw meer succes, vooral onder vrouwelijke leden.⁵ Hoe kunnen we de Bossche kloosters tegen deze achtergrond situeren?

Wilhelmieten

Het wilhelmietenklooster Porta Coeli op de Baseldonk buiten de stadswal staat als oudste klooster van 's-Hertogenbosch te boek. Het hoorde tot de oudere garde kloosters die op het platteland gericht waren. Zijn oorsprong zou liggen in een groep eremieten (kluizenaars) uit de directe omgeving waarmee Winandus van Basel in 1205 een klooster bij 's-Hertogenbosch startte.⁶ Een ordeverband ontbrak toen nog, maar al snel koos de gemeenschap voor aansluiting. Rond 1244 of 1245 zouden deze kloosterlingen toegetreden zijn tot de orde der wilhelmieten.⁷ De eerste directe bron over hun aanwezigheid in 's-Hertogenbosch dateert uit 1259 en geeft tevens aan dat ze toen inderdaad deel uit maakten van de orde van de wilhelmieten.⁸ Hun leefwijze was gebaseerd op de regel van Benedictus.



Zegel van het wilhelmietenklooster op de Bazeldonk, 1494 (BHIC, *Klooster Sophiae Domus in Vught*, inv.nr. 41)

Franciscanen

Zonder onderbouwing worden voor de komst van de franciscanen of minderbroeders naar 's-Hertogenbosch diverse jaren genoemd: 1206, 1228 en latere jaren.⁹ Een direct bewijs van hun aanwezigheid vinden we niet eerder dan 1274.¹⁰ Ze volgden de regel van Sint-Franciscus, waarin naast armoede prediking een belangrijk element vormde. Hun klooster en de hertogelijke kapel waren toen de enige twee godshuizen voor de Bossche burgers in de stad. De parochiekerk stond in Orthen en voor de Sint-Janskerk, buiten de stadsmuren, was de kiem amper gelegd.

³ Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 3-4; Meersseman, *Dossiers*, 23.

⁴ Van Engen, *De derde orde*, 22-25.

⁵ Simons, *Bedelordenkloosters*, 152-153.

⁶ Een door Gijsbertus Coeverincx, deken van het Bossche kapittel († 1613), overgeschreven aantekening uit een jaargetijdenboek van dat klooster meldt dat Winaldus de Basilea jaarlijks op 1 januari in het klooster herdacht werd. De overige aantekeningen van Coeverincx lijken niet uit het jaargetijdenboek afkomstig. Er wordt in uitgelegd dat Winaldus in 1195 enige eremieten uit de buurt bijeengebracht had om een klooster te vormen buiten de stad en dat dit klooster in 1205 daadwerkelijk begonnen zou zijn: AAB, hs. 83, f. 97r; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, eds. Van den Elsen en Hoevenaars, dl. 2, 396-397. Het is onduidelijk waaraan Coeverincx deze laatste gegevens ontleend heeft.

⁷ Elm, *Beiträge zur Geschichte*, 57-58.

⁸ Camps, *ONB* 1, 351-352 nr. 271 d.d. 1259 mei 7.

⁹ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 62 met annotatie.

¹⁰ Camps, *ONB* 1, 43-434 nr. 343 d.d. 1274 maart 30.

Dominicanen

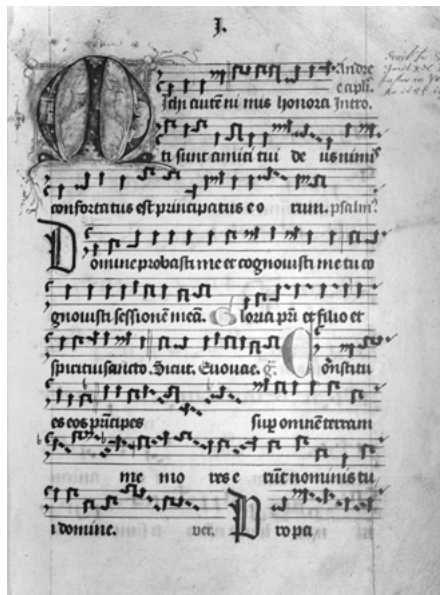
In het jaar 1303 vinden we het eerste harde bewijs van in 's-Hertogenbosch woonachtige dominicanen of predikheren.¹¹ Hun vestiging had kort tevoren plaatsgevonden. In 1296 werden een huis en erf aan de Hinthamerstraat verkocht aan twee predikheren, Godfried van der Heze en Wouter van Reimerswaal,¹² volgens de kroniek van het klooster een bevestiging van de aankoop uit 1292. Eveneens in 1296 keurde het generaal kapittel de stichting goed en werd de gemeenschap in de orde opgenomen.¹³ Ze volgde vanaf het begin de regel van Dominicus. Zoals hun gangbare naam al aangeeft was de verspreiding van Gods Woord een kerntaak voor hen.

Clarissen

De tweede orde van Sint-Franciscus maakte kennis met de stad door de stichting van het Clarissenklooster krachtens de testamenten van ridder Willem van den Bosch uit 1332 en latere jaren.¹⁴ De bewoners van het klooster volgden de regel van Clara van Assisi in verzachte vorm. De eerste zusters kwamen in 1349 in het klooster, dat tien jaar later officieel besloten werd, een handeling waardoor de bewoners levenslang afgesloten werden van de buitenwereld (insluiting of inclsuur).¹⁵

Begijnen

Zonder kloosterregel leefden in Den Bosch toen al de begijnen, de zusters verbonden aan het Groot Gasthuis en de bogarden. De begijnen, van wie het ontstaan in 's-Hertogenbosch teruggaat tot voor 1274, volgden geen regel maar leefden volgens eigen statuten in een veel lossere verband.¹⁶ In tegenstelling tot de eerder genoemde groepen konden de begijnen hun persoonlijk bezit behouden en na verloop van tijd het begijnhof verlaten. Twee door de meesteressen uit het stadsbestuur te kiezen provisoren waarborgden vanaf 1340 het stadtoezicht.¹⁷ Later ontstond elders in de stad een tweede, veel kleiner begijnhof.¹⁸ Begijnen, dominicanen en clarissen vestigden zich in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Jan buiten het oude stadscentrum.



Begin van een graduale van de kerk van het Groot Gasthuis, vijftiende of zestiende eeuw (AAB, handschrift 19)

Bogarden

Bogarden waren in Brabant vanaf het midden van de dertiende eeuw aanwezig. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw breidden ze zich verder uit over de Nederlanden.¹⁹ In 's-Hertogenbosch woonden de bogarden – zo wil de literatuur – in of voor 1309 in de Verwerstraat. Een bewijs voor deze datum ontbreekt tot op heden. De kerkhistoricus Schutjes is verantwoordelijk voor dit jaartal. Hij heeft het foutief overgenomen van zijn voorganger Foppens. Laatstgenoemde sprak over 1319 als jaar van vestiging, voortbordurend op Van Oudenhoven en Gramaye.²⁰ Een legaat van Willem van den Bosch aan de priester van de bogarden uit 1332 voor zijn jaargetijde is voor zover bekend hun eerste betrouwbare vermelding.²¹

Evenals de begijnen werden de bogarden wegens hun verhoudingsgewijs vrije levenswijze met een scheef oog aangekeken door hun omgeving. De Bossche kroniekschrijver Molius meldde dat bogarden in zijn stad een hervorming ondergingen in 1439.²² Daaruit werd vervolgens geconcludeerd dat ze sinds dat jaar de derde regel van Sint-Franciscus volgden.²³ Ze leefden echter ook tevoren al volgens die regel, of werden ten minste op die wijze aangeduid. Het zojuist genoemde legaat van Willem van den Bosch uit 1332 zou ten goede komen van de priester van de bogarden.²⁴ Blijkbaar was maar één persoon van hen priester. Drie jaar later paste hij deze schenking aan. De testator liet in zijn nieuwe testament optekenen dat zijn gift ten goede moest komen aan de priester van de broeders van de derde orde van Franciscus in 's-Hertogenbosch.²⁵ Ongetwijfeld is hiermee wederom de gemeenschap van bogarden bedoeld, maar nu met een nieuwe status.

Het Concilie van Vienne (1311-1312), waarvan de uitkomsten in 1317 wereldkundig gemaakt werden door paus Johannes XXII als de *Constitutiones Clementinae*, had zich scherp gericht tegen de losse levenswijze van begijnen en bogarden, met als gevolg dat velen van hen de derde-orde-regel van Franciscus aannamen. De Bossche begijnen deden dit niet, maar de bogarden kozen blijkbaar eieren voor hun geld: ze werden tertiaren. Hiermee gehoorzaamden ze aan de bisschop van Luik die in 1333 aan alle bogarden in zijn bisdom de derde regel van Franciscus voorschreef. Bogarden in Diest, Middelburg, Mechelen en Aarschot hadden tevoren al voor deze regel gekozen. Op 30 september 1346 woonden een of meer vertegenwoordigers van de Bossche bogarden het generaal kapittel van de derde orde bij.²⁶ Uit de verschillende wijze van formuleren in de testamenten van Willem van den Bosch mogen we concluderen dat de Bossche bogarden deze regel tussen 1333 en 1335 aanvaard hebben. Latere vermeldingen van deze groep bevestigen dit.²⁷

Werken van barmhartigheid

De snelle bevolkingsgroei van de steden resulteerde in problemen die nieuwe structuren behoefden. De armenzorg moest in de stad georganiseerd worden, pelgrims die in groten getale naar heiligdommen in de stad trokken of personen op doorreis vroegen om opvang.

11 Camps, *ONBI*, 774-775 nr. 647 d.d. 1303 augustus 22.

12 Camps, *ONBI*, 653-654 nr. 539 d.d. 1296 juni 30.

13 Meijer, *De predikheeren*, 2; Meijer, *Chronicon*, 17-22. De kroniek van het klooster deelt tevens mede dat deze dominicanen al in 1286 's-Hertogenbosch bereikten.

14 AAB, inv. nr. IIIA4 (testament d.d. 1332 februari 16). Dit testament en de volgende zijn uitgegeven door De Bruijn, 'Cnodingen en Dicbieringen', 44-54.

15 Hoekx, *Archief*, I; Roggen, *De Clarissenorde*, 98-99.

16 Camps, *ONBI*, 431-433 nr. 343 d.d. 1274 maart 30; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 52-62.

17 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 211r-212r.

18 Bij de kerk van het Groot Begijnhof alsmede bij die van Bokhoven, Orthen, Vlijmen en Vught woonden in de vijftiende eeuw kluisenaresen (bijvoorbeeld in 1434: BHIC, MA, inv. nr. 135). Alleen van de kluisenares in Vught is bekend dat ze bij haar insluiting in 1557 beloofde de regel van Augustinus te volgen: Van Dijk, 'Kluisenaresen', 7.

19 Callaye, 'De Nederlandsche Beggaarden', 8.

20 Gramaye, *Taxandria*, 32; Van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt*, 33; Foppens, *Historia*, 296-297; Schutjes, *Geschiedenis*, dl. 4, 397.

21 AAB, inv. nr. IIIA4.

22 Wilhelmus Molijs, *Kroniek*, 131.

23 Callaye, 'De Nederlandsche Beggaarden', 16-17 noot 1 toonde de ondeugdelijkheid van deze conclusie al aan.

24 AAB, inv. nr. IIIA4.

25 SAH, 184 *Clarissenklooster*, inv. nr. 1.

26 Callaye, 'De Nederlandsche Beggaarden', 16-17 noot 1, 20. Het generaal kapittel is een bijeenkomst van de leiders van de afzonderlijke kloosters van een orde ter voorbereiding van belangrijke beslissingen.

27 In 1357: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 200.3; in 1386: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 200.3 en 265.10; in 1401: SAH, RAH, inv. nr. 1182, f. 280v; in 1408: SAH, RAH, inv. nr. 1186, f. 22r.



Begraven van doden in de kerk. Illustratie in een Zuid-Nederlands getijdenboek, circa 1470 (AAB, handschrift 6)

De slechte hygiënische omstandigheden leidden tot ernstige ziekten. De opvang en verzorging van zieken, armen en pelgrims kon goed uitgevoerd worden door personen die zich met een religieus oogmerk hiervoor wilden inzetten. Rondom gasthuizen ontstonden (semi) religieuze gemeenschappen die zich het lot van de hulpbehoevende medemens aantrokken.

Naast de meer algemene opvanghuizen voor gasten en zieken verschenen gemeenschappen die zich toelegden op specifieke ziekenzorg, zoals de cellieten: celledbroeders en celledzusters. Hun ontstaan ligt in het begin van veertiende eeuw, ten tijde van de grote pestepidemieën. Formeel gezien moeten ze in de rij van begijnen en begarden geplaatst worden. De oudste celledbroeders vonden dan ook hun oorsprong bij de begarden.²⁸ Deze actieve, vaak uit vrouwen bestaande stroming, had haar bakermat in het Rijnland. Over het begin heerst veel onzekerheid. Er is geen sprake van een stichter, stichtingsplaats of stichtingsjaar. De aanhangers wilden de werken van barmhartigheid in praktijk brengen, vooral de verzorging van zieken en het afleggen en begraven van overledenen (sinds 1207 het zevende werk van barmhartigheid). Dat onderscheidt hen van begijnen en begarden.

Oorspronkelijk woonden ze in afzonderlijke huisjes of cellen bij de kerk of bij instellingen van liefdadigheid. Daarvan zou de naam celledbroeders en celledzusters afgeleid zijn. Ook wordt voor een verklaring van hun naam gewezen naar het woord *cella* als grafkapel. Hoe dan ook, korte tijd later werd wonen in gemeenschap de normale samenlevingsvorm van de cellieten. In Keulen bestond in 1308 al een celledbroedersgemeenschap.²⁹ De mannen heetten ook wel lollarden (niet te verwarren met de lollarden in Engeland), de vrouwen *zwesternen*. Deze termen die vanaf de veertiende eeuw frequent gebruikt werden, kenden geen scherpe begrenzing en moeten dus telkens met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.³⁰ Behalve bovengenoemden waren er nog leken met religieuze aspiraties die we niet in een groepsverband kunnen plaatsen.³¹ Het scala van devotionele groepen en personen in de steden werd daarmee steeds gevarieerder.

Deze *pauperes Christi* (armen van Christus) kozen ervoor in gemeenschap te wonen maar niet onder een erkende kloosterregel. Ze veroverden een gewaardeerde plaats in de steden. Ze beoefenden er de werken van barmhartigheid, waaraan grote behoefte was ten gevolge van de pest en andere ziekten en ongemakken. Vele kerkelijke gezagsdragers waren echter bang dat deze populaire bewegingen die dicht bij het volk stonden, de eenheid en het gezag van de Kerk zouden aantasten. Zij bekeken dergelijke gemeenschappen buiten de erkende kerkorde daarom vaak met argusogen.

De cellieten zochten als reactie daartegen bescherming bij de hoogste leiders van de Kerk. Hun strijd voor kerkelijke erkenning werd beloond door de bul van paus Gregorius XI van 1377, gericht aan de aartsbisschoppen van Keulen, Trier en Mainz en speciaal aan de bisschoppen in Duitsland, Brabant en Vlaanderen. Dit pauselijk document gaf hun beveiliging tegen verdere aanvallen van kerkelijke zijde, die onder meer ontstonden wegens hun eenvoudige, maar afwijkende kleding.³² In de tijd waarin deze bul werd uitgevaardigd bestonden er dus ook in Brabant en Vlaanderen al verscheidene cellietengemeenschappen, ook van vrouwen. Dergelijke gemeenschappen in het bisdom Utrecht zijn veelal van

²⁸ Hotz, *Beginen*, 96-98.

²⁹ Grootaers, *De Zwartzusters van Lier*, 18.

³⁰ Zie over de lastige interpretatie van het scala aan begrippen Wormgoor, 'De vervolging', 107-130. Ook in Holland komt de term lollarden voor celledbroeders voor: Leupen, 'De kloosters', 67-68.

³¹ In 1368 bijvoorbeeld werden de broeders Arnoldus de Lijnter, Petrus de Dysa, Petrus de Woessijc en Willelmus de Esden, als losse individuen in een testament bedacht: BHIC, MA, inv. nr. 130. Eerstgenoemde broeder werd een jaar later benoemd tot executeur-testamentair van Jutte, dochter van Maarten van Meghen: BHIC, MA, inv. nr. 190.

³² Zie voor een vertaling van dit document Grootaers, *De Zwartzusters van Lier*, 18.

jongere datum.³³ Het zou niet de laatste aanval zijn tegen gemeenschappen die buiten de kerkelijke regelingen om een leven in devotie wilden leiden.³⁴

Gasthuiszusters

De bisschop van Luik gaf in 1277 uitgebreide bepalingen aan de zusters en broeders die toen verbonden waren aan het Bossche gasthuis van de Maagd Maria, het latere Groot Gasthuis. Hij schreef een vorm van kloosterlijk samenleven voor onder leiding van een prior of provisor, maar verbood hun zonder zijn toestemming een kloosterregel aan te nemen.³⁵ In 1376 volgden nieuwe reglementen vanuit de Luikse bisschop. Het aantal (gesluisde) zusters werd beperkt tot zeven, de broeders tot één. In dit stuk werd niet gesproken over een eigen kapel.³⁶

Cellieten: zwesternen

Rond 1300 woonden er buiten ordeverband begijnen en gasthuiszusters in 's-Hertogenbosch. In de eerste helft van de veertiende eeuw volgden bogarden en cellieten. In 's-Hertogenbosch is voor het eerst sprake van een stichting van cellieten in 1335.³⁷ In dat jaar kocht een zekere Wunna van Utrecht (*'de Traiecto Inferiori'*) een huis voor zichzelf en haar gezellinnen. Het stond aan de Weverhulst, ook wel Papenhulst geheten, grenzend aan het begijnhof.³⁸ In 1348, toen ze een aanpalend goed kochten, werden ze *zwesternen* genoemd.³⁹ Ook in andere steden treffen we de naam *s(ch)westernen* of *zwesternen* aan, verwijzend naar de Rijnlandse herkomst van deze stroming. De intensieve handelscontacten van 's-Hertogenbosch met het Rijnland kunnen aan deze opkomst hebben bijgedragen. Een relatie met Utrecht wegens de naam van de leidsvrouwe van deze zustergermeenschap hebben we niet kunnen leggen. Met het jaartal 1335 ligt de stichting van de *zwesternen* in 's-Hertogenbosch erg vroeg, bijna een eeuw vroeger dan tot nu toe in de literatuur wordt vermeld. Dat aan de stichting van cellieten-communiteiten een sterke relatie met Duitstalige gebieden ten grondslag lag, is in Antwerpen pregnant zichtbaar. Daar schonk in 1345 de Duitse koopman Hendrik Zuderman een huis aan een dergelijke groep zusters en stelde drie mannen als bestuurders aan.⁴⁰

Ook elders in Brabant treffen we rond het midden van de veertiende eeuw de eerste vermeldingen van *zwesternen* aan: Antwerpen (zoals gezegd in 1345), Mechelen (circa 1350), Brussel (circa 1360).⁴¹ De naam *cellezusters* werd in 's-Hertogenbosch pas mondigesmaat vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw gebruikt en dan nog meestal met een nadere uitleg: de *cellezusters* die wij gewoonlijk *zwesternen* noemen. De naam *zwesternen* was in 's-Hertogenbosch altijd het meest gangbaar en bleef tot hun opheffing in de zeventiende eeuw bestaan. Buiten 's-Hertogenbosch werden ze ook wel *maten wiven* (arme vrouwen) of broodzusters genoemd.

Enkele jaren na de vestiging van de eerste *zwesternen* blijkt er nóg een dergelijke communiteit te bestaan in de stad. In 1359 bewoonde Heilwig, dochter van Hadewig Stripen, 'in vrijwillige armoede' samen met enkele zusters een huis ('Heylkens huys') dat vroeger van de begijn Metta de Empel was. Ook zij noemden zich *zwesternen*. Dit huis lag eveneens bij het Begijnhof, en wel op de Triniteit, vlak bij de Weverhulst en de andere *zwesternen*. Ze hadden het in dat jaar ten geschenke gekregen van Margaretha de Vucht.⁴² In 1361 hadden deze twee *zwesternen*-gemeenschappen ieder hun eigen leidsvrouwe, *martha* of moeder geheten.⁴³ Agnes van Sconove was moeder van de *zwesternen* op de Weverhulst, Grieta de Vucht van de *zwesternen* op de Triniteit.⁴⁴ De vrome schenkerster blijkt in dat jaar dus aan het roer van de zusters op de Triniteit te staan. De laatste *zwesternen*-gemeenschap wordt na 1361 niet meer genoemd. De aanwezigheid van de schenkingsakte van het huis aan de Triniteit in het archief van de *zwesternen* van de Papenhulst doet vermoeden dat de zusters van de Triniteit opgegaan zijn in deze gemeenschap.

Cellieten: lollarden

De lollarden vormden de mannelijke evenknie van de *zwesternen*. In de zojuist genoemde verklaring uit 1361 van beide *zwesternen*-gemeenschappen trad de lollard Johannes de Tiela als getuige op. Daarmee kunnen we hun aanwezigheid in de stad minstens een halve eeuw eerder dateren dan tot nu toe gangbaar was, hoewel het onzeker is of we al van een lollarden-gemeenschap kunnen spreken. Met hen liep de stad eveneens in de pas met andere Brabantse steden. De vroegste vermelding van lollarden in Antwerpen dateert van 1342.⁴⁵ Het is verleidelijk te concluderen dat de opkomst van de *zwesternen* en de lollarden in 's-Hertogenbosch, net als in Antwerpen, ongeveer gelijktijdig zal hebben plaatsgevonden. De volgende ons bekende bron over deze gemeenschappen dateert pas van 11 december 1404. Toen hadden ze in ieder geval een vaste woonplaats. Het huis van de *celbrueders*, zoals ze toen genoemd werden, stond aan de Triniteit⁴⁶ waar ook de tweede groep *zwesternen* in 1359 en 1361 gehuisvest was. De enige bekende relatie tussen de *zwesternen* en de lollarden is die van 1361. Latere aanwijzingen van onderlinge hulp of afhankelijkheid ontbreken.⁴⁷

Moderne Devotie en ontwakend observantisme

De Kerk verkeerde in de veertiende eeuw in een crisis. Het Westers Schisma⁴⁸ had het aanzien van de Kerk beschadigd, de seculiere geestelijkheid was het vaak meer te doen om opeenstapeling van inkomsten dan plichtsgetrouwe vervulling van het ambt en de kloosterregels werden niet meer zo streng nageleefd als de bedoeling van de ontwerpers geweest was. In de Nederlanden ageerde Geert Grote tegen de rijke Utrechtse kapittelheren en stelde de levenswijze van de kloosterlingen danig aan de kaak. Dit mondde niet uit in afbraak van religiositeit maar luidde juist de start in van een vernieuwde vorm, een nieuwe begijnenbeweging, gemodelleerd naar moderne, eigentijdse vormen. Deze nieuwe devotie zou bovendien veel oudere kloosters ertoe brengen hun regel nauwgezet te beschouwen (*observare*) en nieuw leven in te blazen.

Op het eind van de veertiende eeuw gingen vele personen, vooral vrouwen, ertoe over samen te gaan wonen in een woonhuis in de stad. Men spreekt wel (na de begijnen) van de tweede religieuze vrouwenbeweging. Hun doel was om in gemeenschap een leven te leiden, gewijd aan een vorm van eigentijdse devotie. Ze zochten daarvoor niet de bestaande

33 Leupen, 'De kloosters', 68-69.

34 Van Engen, *Sisters and Brothers*, 37-44.

35 Camps, *ONB* I, 449-453 nr. 358 d.d. 1277 juli.

36 Gijssbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 22-26.

37 Deze kloostergemeenschap is tot nu toe nooit goed onderzocht. In de literatuur wordt ze altijd als een vijftiende-eeuwse stichting beschreven. Daarom gaan we in dit artikel wat dieper in op haar ontstaan en ontwikkeling.

38 BHIC, ZZ, inv. nr. 26.

39 BHIC, ZZ, inv. nr. 27.

40 RAA, ZZA, inv. nr. 101.

41 Vanden Bosch, *Monasticon*, 15. In Gent woonden vanaf 1346 en 1356 twee groepen vrouwen die als 'zwestern' werden aangeduid: Simons, *Bedelordenkloosters*, 173-174 en 176. Hun signatuur is in het begin onduidelijk, maar ze passen goed in de ontwikkeling van de cellenzusters in Brabant.

42 BHIC, ZZ, inv. nr. 28.

43 Het gebruik van de term 'martha' of 'maerte' was blijkbaar al vroeg verbreid. Zie ook Goudriaan, 'Arme vrouwenpersonen', 111.

44 BHIC, ZZ, inv. nr. 38.

45 *Werken van barmhartigheid*, 19. Voor Mechelen staat zelfs 1305 genoteerd.

46 SAH, RAH, inv. nr. 1184, f. 18r.

47 Wel werden ze enkele keren gezamenlijk in een testament bedacht, bijvoorbeeld voor 1404: SAH, RAH, inv. nr. 1184, f. 18r; in 1420: SAH, *Sint-Jan*, inv. nr. 1240 (2585); in 1433: BHIC, ZZ, inv. nr. 40; in 1500: BHIC, ZZ, inv. nr. 45. Op 15 mei 1413 verkochten enkele door de begijn Christina Meelmans in 1412 begunstigde gemeenschappen hun schenking. Het waren de meesteressen van het Groot Begijnhof en bestuurders van de Infirmierie ervan, de broeders bogarden, de cellezusters en de cellebroeders: SAH, RAH, inv. nr. 1188, f. 170r.

48 Het Westers Schisma (1378-1417) is een periode waarin pausen (in Rome) en tegenpausen (in Avignon) met elk hun eigen aanhang elkaar tegenwerkten en de eenheid binnen de Kerk ver te zoeken was.

kloosters op met een geijkte regel. Ook de begijnhoven vormden voor hen geen geschikte entourage. Ze begonnen kleinschalig, lokaal en als leken, op instigatie van een burger of priester die hen van een woning in de stad en een bescheiden startkapitaal of andere middelen voorzag.⁴⁹ De volgelingen van Geert Grote, die zijn ouderlijk huis in Deventer rond 1374 aan enkele vrouwen gaf om een devoot leven op basis van het evangelie te leiden, zijn hiervan het vroegste voorbeeld.

De buitenwereld keek vreemd aan tegen deze personen die zich kloosterling noch leek noemden en een status tussen beide statuten vormden. Zoals eerder de begijnen en bogarden wilden ze buiten regulier kloosterverband een religieuze zin aan hun leven geven die verder ging dan die van de doorsnee christen; en dat op een wijze en in een verband die de Kerk nog niet erkende. Werken van barmhartigheid vormden geen taak voor hen. De weerszin die dit bij hun stadsgenoten opriep, noopte een groot deel van deze groepen ertoe zich alsnog te voegen in goedgekeurde kerkelijke verbanden. De eenvoud en flexibiliteit van de regel van de derde orde van de franciscanen en de predikheren maakten deze uitermate geschikt voor lekengemeenschappen die, aangestoken door nieuwe devotionele ideeën, een kloosterleven zonder strak keurslijf wilden leiden. Dit gold in het bijzonder voor vrouwen-gemeenschappen. In het begin legden de leden alleen de gelofte van kuisheid af.

Tevoren waren ook andere groeperingen hier al tegenaan gelopen. De bogarden in 's-Hertogenbosch hadden bijvoorbeeld al snel de derde regel van Sint-Franciscus aangenomen. In de jaren rond 1400 kozen in gemeenschap levende devote vrouwen in de steden al bij hun stichting of erg kort nadien voor een derde regel. Sommige 'echte' moderne devoten, directe volgelingen van Geert Grote, bleven echter standhouden zonder regel, al hadden ze statuten en vormden ze op den duur samenwerkingsvormen (kapittels), waarmee ze toch een soort ordeverband creëerden. Zij wisten een aparte maar geregeld betwiste status in de kerkelijke organisatie voor zich op te eisen.

Restanten van het klooster van de Zusters van Orthen, geschilderd door Andreas Johannes van Opstal, midden negentiende eeuw (Collectie Noord-Brabants Museum, 's-Hertogenbosch, inv. nr. 00858)



De zusters en broeders van Orthen

De Zusters van Orthen waren ontstaan dankzij een schenking van heer Jan van Orthen in 1409.⁵⁰ Hij was geen ridder, maar priester.⁵¹ Volgens aantekeningen van de zusters zelf kwam zijn huis aan de Triniteit na zijn dood op 20 september van dat jaar aan zijn nicht Lijsbeth van Orthen, dochter van Gevaert.⁵² Hij had haar dit huis met een devotionele bestemming nagelaten en zij gaf aan zijn wens gehoor. Hij had als uitvoerders van zijn testament haar broer Peter en de priester Peter van Orthen gekozen.⁵³

Op 2 februari 1410 kwam Lijsbet Mengers uit Diepenveen ten noorden van Deventer om samen met Lijsbeth van Orthen zusters bijeen te brengen in heer Jans huis. Lijsbet Mengers werd de eerste ‘moeder’ van de zusters.⁵⁴ Daarmee ligt de basis van de Zusters van Orthen in het klooster Diepenveen, dat in 1400 gesticht was door Johannes Brinckerinck, een van de belangrijkste volgelingen van Geert Grote. De zusters van Diepenveen leefden de eerste jaren in de geest van de Moderne Devotie als filiaalhuis van het Meester-Geertshuis. In 1408 namen ze de regel van Augustinus aan en werd het klooster besloten. We hebben geen aanwijzingen dat Lijsbet Mengers deze regel meebracht naar 's-Hertogenbosch.⁵⁵

Door de aankoop van het huis van Jan van Kessel in 1415 konden de Bossche zusters verhuizen naar de plek die ze enkele eeuwen zouden bewonen: in de Hinthamerstraat, schuin tegenover het Clarissenklooster. Daar hadden ze ruimte tot aan de stadsmuur om hun klooster uit te bouwen. Hun eerste biechtvader zou Bartholomeus Rog geweest zijn, die op 7 mei 1419 aantrad en tot zijn overlijden op 15 september van het jaar daarop geestelijke leiding gaf aan de zusters.

Tot zover het stichtingsverhaal van de zusters zelf.⁵⁶ Mogelijk bestaat er verband tussen de verhuizing van de zusters en het aantreden van de eerste biechtvader enerzijds en de goedkeuring van de levenswijze van de broeders en zusters van het gemene leven door het Concilie van Konstanz tussen 1414 en 1418 anderzijds. In de oudste stukken betreffende deze vrouwen worden ze aangeduid als ‘*puelle seu virgines de Orthen*’ of als een gasthuis: ‘*der meeghden gasthuys*’, gesticht door heer Jan van Orthen.⁵⁷ Van een gasthuis in de letterlijke

49 Een bijzondere gift in dit kader is de inboedel, inclusief bibliotheek, van Gijsbert Dou, grondlegger van verscheidene huizen van Moderne Devoten in en bij Amsterdam, die verdeeld werd tussen de Amsterdamse kloosters van Sint-Mariënveld en Sint-Jan evangelist: BHIC, 2039 *Collectie charters*, inv. nr. 17.

50 De ontstaansgeschiedenis van dit huis, zoals samengevat in Weiler, *Volgens de norm*, 150-154 kent een heel ander verloop dan het daar geschetste.

51 SAH, RAH, inv. nr. 1191, f. 319v. Heer Jan van Orthen was lid van de Lieve Vrouwe Broederschap en betaalde in het rekeningjaar 1359/1360 voor zijn intrede: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 29v. De broeders namen met een mis en dertien kaarsen afscheid van hun overleden medebroeder, zoals vermeld staat in de rekening van 1410/1411: BHIC, ILVB, inv. nr. 117, f. 56r.

52 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 171r en 172r. Ze stierf op 19 januari 1457 op 92-jarige leeftijd ‘*plenum dierum virgo devota, plena operibus bonis*’ volgens de zusters. In het rekeningjaar 1457/1458 werd haar doodschuld betaald aan de Lieve Vrouwe Broederschap: BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 116v. Ook Molius vermeldt de Triniteit als eerste woonplaats van de zusters: Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 137. Andere bronnen bevestigen dit: SAH, RAH, inv. nr. 1192, f. 378r; inv. nr. 1202, f. 180v; inv. nr. 1207, f. 164r.

53 SAH, RAH, inv. nr. 1190, f. 194v.

54 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 172r; Dumber, *Reipublicae Daventriensi*, 16. Ze hoort daarmee tot de Diepenveense zusters die elders zusterhuizen gingen opzetten, en niet tot de hervormers (zie Van Dijk, *Salome Sticken*, 192-193).

55 Over Lijsbet Mengers hebben we weinig gegevens. Ze was een dochter van een zekere Theodericus: SAH, RAH, inv. nr. 1196, f. 14r. Ze zou samen met de adellijke Zwedera van Ruinen of van Rechteren, die het klooster in Diepenveen in 1402 mee zou bekostigen, er zijn ingetreden: Dumber, *Reipublicae Daventriensi*, 16. Was ze een van haar volgelingen die al in Deventer bij haar inwoonde: Brinkerink, *Van den doechden*, 43? Op 21 februari 1407 was Zwedera in Diepenveen overleden. Lijsbet wordt in 1408 niet genoemd onder de eerste twaalf zusters bij de omvorming van het zusterhuis te Diepenveen tot besloten vrouwenklooster. Salome Sticken, kort tevoren overgekomen uit het Meester-Geertshuis in Deventer en zelf nog novice, kreeg op 1 oktober 1409 de leiding over zeven novicen. Ze deed haar professie op 21 januari 1410: Van Dijk, *Salome Sticken*, 298-299. Mogelijk was Lijsbeth Mengers een van deze zeven novicen en besloot ze tijdens dit traject terug te keren tot haar oude staat. Of besepte ze dat ze in Diepenveen moest kiezen voor het leven in een besloten klooster of weggaan. Ze koos in ieder geval voor het laatste en enkele weken na de professie van Salome Sticken kwam ze in 's-Hertogenbosch aan. Al eerder werd vermoed dat er een relatie tussen haar en 's-Hertogenbosch bestond. Die zou dateren van circa 1425. Ze zou voor 1429 overleden zijn: Kühler, *Johannes Brinckerinck*, 319. Op 19 augustus 1429 was ze echter nog in leven: SAH, RAH, inv. nr. 1199, f. 122r.

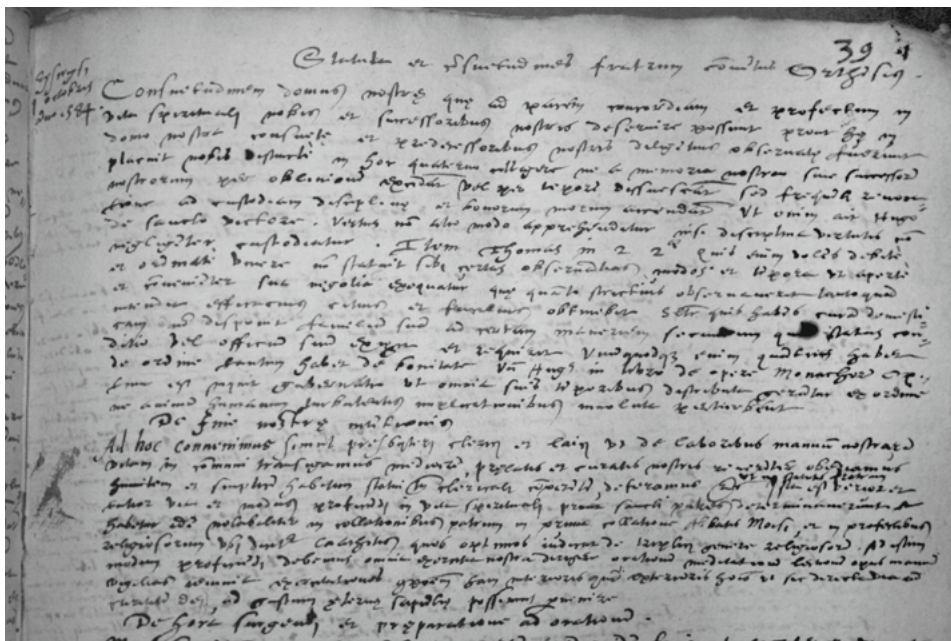
56 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 172r. De aankoop van het huis in de Hinthamerstraat konden we niet terugvinden in het Bosch Protocol.

57 SAH, RAH, inv. nr. 1190, f. 194v; inv. nr. 1191, f. 502v; inv. nr. 1192, f. 387r; inv. nr. 1198, f. 29v; inv. nr. 1199, f. 122r; inv. nr. 1202, f. 180v; inv. nr. 1203, f. 55v; inv. nr. 1207, f. 164r.

betekenis blijkt verder niets. Op 14 juni 1417 noemden de executeurs-testamentair zich provisoren en Lijsbeth van Orthen magistra van dit gasthuis, op 25 juni 1420 noemde dit drietal zich samen met Katherina, natuurlijke dochter van Hubert van Gemert, rectoren.⁵⁸ Op 15 april 1420 treffen we de zusters Lijsbet Mengers en Lijsbeth van Orthen, samen met hun biechtvader Bartholomeus Rog aan, handelend namens de Zusters van Orthen.⁵⁹ Nadat op 7 februari 1428 Petrus en zijn zus Lijsbeth van Orthen hun rechten inzake de uitvoering van het testament van hun oom Jan en inzake het bestuur en de goederen van de gemeenschap overgegeven hadden aan Lijsbet Mengers ten behoeve van haar en de rectrices, stonden de zusters volledig op eigen benen.⁶⁰ Het verhaal van Diepenveen en van de eerste biechtvader, Bartholomeus Rog, komen we niet tegen in de Zwolse *Narratio*, de kloosterkroniek waarin de stichtingen van de fraters van Zwolle beschreven staan. Daar wordt gesproken over een stichting van de Zusters van Orthen vanuit Zwolle, ongeveer gelijktijdig met Bossche fraters.⁶¹ Over de voorgeschiedenis wordt niet gerept. De gemeenschap had Sint-Andreas als patroon en was niet aangesloten bij het kapittel van Windesheim.⁶²

Er waren mannen gehuisvest in een aparte, afgescheiden afdeling van het klooster. Ze stonden samen met de zusters onder leiding van de rector. Op basis van de overleveringen vanuit het fraterhuis in Zwolle wordt veelal 1444 als ontstaansdatum genoemd voor deze broeders,⁶³ maar ze bestonden bewijsbaar al enkele jaren eerder.⁶⁴ Een kloosterregel hebben ze nooit gevolgd, wel statuten, vergelijkbaar met die van Bossche fraters. Na moeilijkheden met hun rector in 1459 werden de broeders gevisiteerd. Een jaar later kregen ze aangepaste statuten opgelegd.⁶⁵

Blad uit het handschrift Coeverincx met de statuten voor de broeders van het huis van de Zusters van Orthen (AAB, handschrift 83)



Tot dusverre werden de biechtvaders van buitenaf gepresenteerd aan de zusters, onder meer vanuit het fraterhuis in Zwolle. In 1431 kregen ze het recht een eigen biechtvader te kiezen. Vier jaar later werd dit privilege uitgebreid tot de afdeling die vanuit 's-Hertogenbosch in Vught gesticht was en werd hun tevens vergund een kapel aan hun klooster toe te voegen.⁶⁶ Volgens de kroniekmatige aantekeningen van dit klooster waren de zusters deze nevenvestiging in Vught begonnen in 1430. Drie jaar later werd daar een 'beddecamer' (dormter) gebouwd, in 1451 de kapel die het jaar daarop werd gewijd.⁶⁷

De reden voor de opening van een dependance in Vught was volgens de kroniek van het fraterhuis in Zwolle de grote toeloop van zusters geweest. In Vught konden ze tweehonderd zusters en een rector met zijn gezellen geriefelijk huisvesten.⁶⁸ De zustergemeenschap kende een ongeëvenaard succes. In omvang stak ze alle kloosters en devote groeperingen in stad en Meierij de loef af. De zusters zelf roemden de hoge groeicijfers van hun gemeenschap. In 1425 bestond hun gemeenschap al uit 25 zusters. Dit aantal was in 1444 opgelopen tot 442 personen, in 1450 tot 497, in 1457 tot 534 en in 1466 tot 547 vrouwen. Dat het inderdaad om enorme aantallen ging wordt gestaafd door een overeenkomst uit 1453 met het kapittel van Sint-Jan: de betalingen voor begraafrechten van de zusters werden daarin in honderdtallen zusters uitgedrukt. Een latere Bossche kroniek schat het aantal zusters in Vught op 350. Aan hun vestiging daar zou een economische reden ten grondslag liggen: het spinnen en weven van de zusters was hun Bossche vakgenoten een doorn in het oog.⁶⁹

In 1435 was bepaald dat ook de Vughtse gemeenschap haar eigen biechtvader mocht kiezen. Biechtvader van alle zusters gezamenlijk was toen nog Jan van der Zande van Kalkar. Na zijn overlijden in 1443 of 1444 kozen de Bossche zusters voor het eerst hun eigen biechtvader: Jan Meyryck, ook wel Van Wesel geheten.⁷⁰ Na onverkwikkelijkheden rond deze persoon,⁷¹ kregen de Zusters en broeders van Orthen in 1460 aangepaste statuten van de door henzelf gekozen visitatoren, te weten een kanunnik van de Sint-Jan en de prior van Mariënhage bij Eindhoven, Paulus van Someren.⁷² Toen hun biechtvader op 20 december 1466 stierf, moesten ze hun kandidaat volgens de overeenkomst van 1453 vermoedelijk aan

58 SAH, *RAH*, inv. nr. 1190, f. 194v; inv. nr. 1191, f. 502v.

59 SAH, *RAH*, inv. nr. 1191, f. 319v. Op 17 augustus 1424 woonden ze tegenover het Claraklooster over het water en naast het huis van Tielman van Doorn (Van Rooij, *Het Oud-archief*, dl. 2, regist 604).

60 SAH, *RAH*, inv. nr. 1198, f. 29v.

61 De Voecht, *Narratio*, 80.

62 Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, dl. 3, 11-12 in tegenstelling tot Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 192. In 1424, 1425 en 1434 werd Jan van Kalkar in officiële stukken biechtvader en provisor van de Zusters van Orthen genoemd (Van Rooij, *Het Oud-archief*, dl. 2, regist 604; SAH, *RAH*, inv. nr. 1195, f. 127v; inv. nr. 1204, f. 109r en 273r). Volgens de kroniek van het fraterhuis in Zwolle had de rector van dat huis Jan van den Zande als hun eerste biechtvader pas aangesteld rond 1435. De zusters zelf noemden Jan van der Zande (blijkbaar dezelfde persoon als Jan van Kalkar) als hun tweede biechtvader vanaf 24 juni 1421 tot zijn dood op 50-jarige leeftijd op 13 oktober 1443. De Zwolse kroniek plaatst zijn overlijden precies één jaar later (De Voecht, *Narratio*, 81).

63 De Voecht, *Narratio*, 145.

64 Een testament van 13 juli 1442 bevat een schenking 'fratribus clericis et sororibus de Orthen in Buscoducis commorantibus': BHIC, *MA*, inv. nr. 84.

65 De Voecht, *Narratio*, 129-130.

66 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 192-193.

67 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 172v. Aan deze Vughtse afdeling lag vermoedelijk de overdracht aan de zusters op 19 augustus 1429 van een deel van de Coessenacker in Vught ten grondslag. Dit land grensde aan de openbare straat en de gemeint: SAH, *RAH*, inv. nr. 1199, f. 122r.

68 De Voecht, *Narratio*, 146.

69 BHIC, *MA*, inv. nr. 38; Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 136-137. In de lofrede van de zusters op hun stichteres staat dat zij na het huis in 's-Hertogenbosch aan vier gemeenschappen het leven gegeven heeft: BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 171r. Hiermee zijn de vestigingen in Zaltbommel, Rossum, Wamel en Brielle bedoeld.

70 De Voecht, *Narratio*, 116, 129.

71 Post, *The Modern Devotion*, 369-370. Het geschil ging over de uitbreiding van de zustergemeenschap met broeders. Niet Jan van Wesel had dit ingevoerd. Het bestond al onder zijn voorganger.

72 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 194-195; Weiler, *Volgens de norm*, 152.

het kapittel presenteren.⁷³ Hij werd opgevolgd, blijkbaar met instemming van dit kapittel, door Peter Hendrik Keyensoen van Dynstlaken.⁷⁴

De Vughtse zusters hadden met het kapittel niets van doen (ze woonden niet in de parochie 's-Hertogenbosch maar in die van Vught-Sint-Lambertus) en konden zonder inmenging van derden een eigen rector kiezen. Bovengenoemde Jan van Wesel fungeerde in 1452 tevens als biechtvader van de Vughtse zusters.⁷⁵ Na dat jaar, maar in ieder geval na zijn dood in 1466 zullen de Vughtse zusters voor het eerst een eigen rector gekozen hebben, vermoedelijk Joest die Conynck. Dat was niet van lange duur: Joest overleed kort voor medio 1467.⁷⁶ Vermoedelijk was hij tevens hun laatste rector. De Bossche zusters waren wars van dit experiment waarin ze poging tot afsplitsing zagen, en haalden de Vughtse afdeling naar de stad. Dit betekende het einde van de Vughtse gemeenschap. In december 1471 verkochten de Bossche zusters, met toestemming van hun biechtvader Peter van Dynstlaken, het Vughtse complex aan de kartuizers.⁷⁷ De bijzondere kerkrechtelijke status van de zusters en broeders van Orthen heeft in 's-Hertogenbosch nooit ter discussie gestaan.



Commentaar van Dionysius de Kartuiser op het Bijbelboek Job, gekopieerd ten behoeve van de fraters (AAB, handschrift 20)

De fraters van Sint-Gregorius

Ook de fraters van Sint-Gregorius aan de Hinthamerstraat hadden en behielden hun statuut. Als stichtingsjaar vinden we voor hen de jaren tussen 1423 en 1426 vermeld. De kroniek van het Zwolse Fraterhuis spreekt over 1423 en 1424 als stichtingsjaar, toen vanuit het Fraterhuis van Zwolle de eerste fraters, volgens de kroniek op verzoek van de stedelijke magistraat, in 's-Hertogenbosch arriveerden.⁷⁸ Meestal vinden we 1425 genoemd. Voorbereider voor de fraters zal Jan van der Zande van Kalkar geweest zijn, die in 1421 vanuit Zwolle als biechtvader naar de Zusters van Orthen gestuurd was. Vermoedelijk hing de komst van de fraters samen met de organisatorische verandering rondom de Latijnse School. Deze Bossche parochieschool was door de incorporatie van de Bossche parochie in het kapittel in 1412 in feite in handen gekomen van de kanunniken. Zij wisten in 1422-1423

de scholasterij als een afzonderlijk fonds in handen van één kanunnik op te heffen en de bezittingen aan de gemeenschappelijke goederen van het kapittel toe te voegen. Het kapittel verkreeg daarmee het benoemingsrecht van de schoolmeester en ging daarna, wellicht samen met de stad, op zoek naar een geschikt kosthuis voor de scholieren.⁷⁹ De fraters van Zwolle hadden een grote reputatie op onderwijsgebied.

Primaire bronnen vermelden de fraters voor het eerst in 's-Hertogenbosch in 1436. Zowel op 20 maart als 16 april van dat jaar werd Jan van Birck van Kalkar hun leidsman genoemd.⁸⁰ De broeders woonden toen op 'Arnt-Heynen-Hoffstede' nabij de Hinthamerstraat aan de overzijde van de Dieze bij de stadsmuur en waren doende hun woongebied uit te breiden.⁸¹ De vermelding op 29 september 1436 dat hun woning tevoren onderdak had geboden aan heer Gerardus van Kalkar en zijn confraters,⁸² toont aan dat er inderdaad een voorloper is geweest in de persoon van deze Gerardus. Dat komt overeen met wat de Kroniek van het Fraterhuis in Zwolle meedeelt. Gerard (Scadde) van Kalkar was een broer van de gelijknamige stichter van het Fraterhuis in Zwolle.⁸³ Volgens de kroniek van dit huis werd Jan van Kalkar na de dood van Gerard op 24 juli 1435 naar 's-Hertogenbosch gestuurd, waar hij de gemeenschap verder uitbouwde en onderrichtte volgens de in Zwolle gebruikelijke regels.⁸⁴ Een relatie met het kapittel van Windesheim blijkt pas voor het eerst in 1584.⁸⁵ De weigering van de fraters om een kloosterregel aan te nemen had al eerder, in 1568, op basis van een pauselijke bul tot hun kerkelijke opheffing geleid.⁸⁶

Tertiariissen

In 's-Hertogenbosch had zich in het laatste kwart van de veertiende eeuw een gemeenschap vrouwen gevormd die leefde volgens de derde regel van Franciscus. Negen zusters die werden aangeduid als behorend tot deze orde, woonden tot 1401 op de Papenhulst.⁸⁷ Hoe deze tertiariissen ontstaan zijn is onbekend, maar vermoedelijk maakten ze deel uit van de golf aan nieuwe tertiariissegemeenschappen die vanaf 1380 de Nederlanden overspoelde. In 1377 en 1378 was dit huis nog eigendom van een particulier,⁸⁸ dus mogelijk zijn de zusters tussen 1378 en 1401 in 's-Hertogenbosch gekomen of zijn ze vanuit een ander deel van de stad naar de Papenhulst verhuisd. In 1401 verlieten ze hun woning om zich elders aan de Papenhulst te vestigen. Tot dat jaar hadden ze de *zwestern* als burenen. In 1401

73 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 173r. Deze biechtvader was van zijn functie ontheven vanaf Sint-Andriesdag (30 november) 1458 tot Vastenvond (6 februari) 1459. In de rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap van 1467/1468 staat de betaling van zijn doodschuld genoteerd: BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 287r.

74 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 173r; BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 122r, f. 86v; SAH, *Sint-Jan*, inv. nr. 697 (661), d.d. 1467 april 4.

75 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 60.25.

76 BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 265v. De Zwolse kroniek noemt deze Vughtse rector niet en beweert dat Jan van Wesel in Vught begraven is (De Voecht, *Narratio*, 147).

77 Sanders, *Kartuizers*, 40-41.

78 De Voecht, *Narratio*, 78.

79 BHIC, *MA*, inv. nr. 20. Voor tien scholieren was in 1401 al het bonefantenhuis gesticht: BHIC, *MA*, inv. nr. 168.

80 Hij moet niet verward worden met Jan van der Zande van Kalkar, de biechtvader van Zusters van Orthen in die tijd. Zie ook Weiler, *Volgens de norm*, 93.

81 AAB, inv. nr. VD36.14 en 15. Ingekorte uitgave in Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 1, 340-343.

82 SAH, *RAH*, inv. nr. 1206, f. 214v. Jan Be(i)rck, zoon van Jan van Berk(alias) van Kalkar, rector, en Alard Jan Alards 'de Deiringia'(?), procurator: SAH, *RAH*, inv. nr. 1239, f. 89v.

De Voecht, *Narratio*, 78.

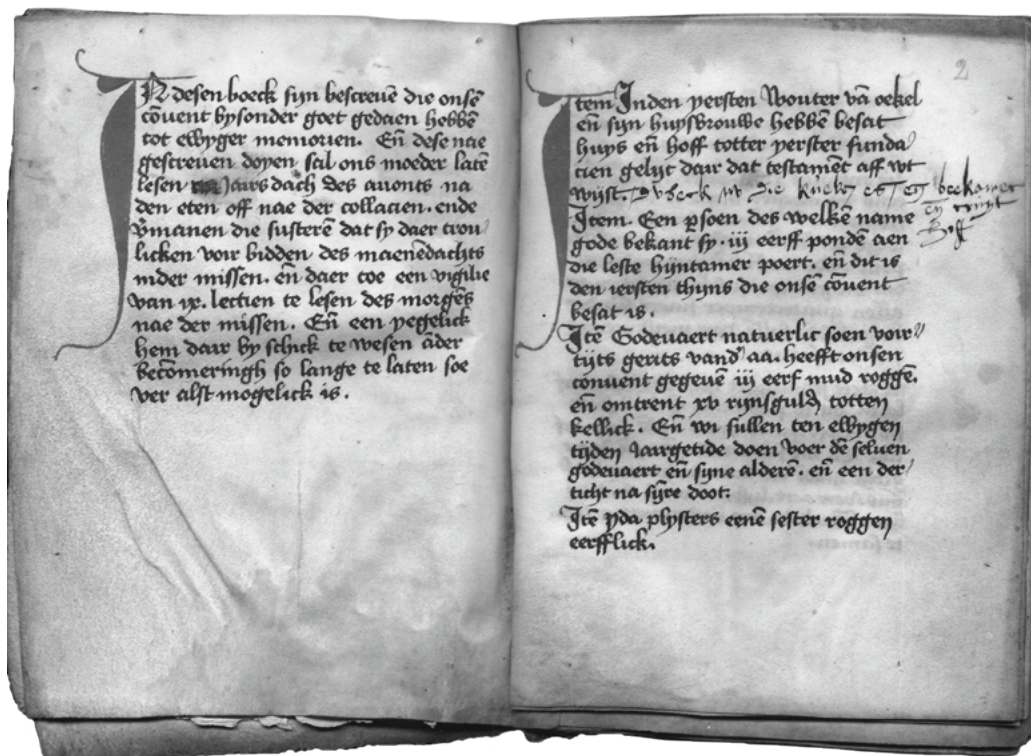
84 De Voecht, *Narratio*, 80 en 98-99.

85 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 112-114.

86 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 88-90.

87 BHIC, *, inv. nr. 30 regest 15.*

88 BHIC, *, inv. nr. 30 regest 10-12.*

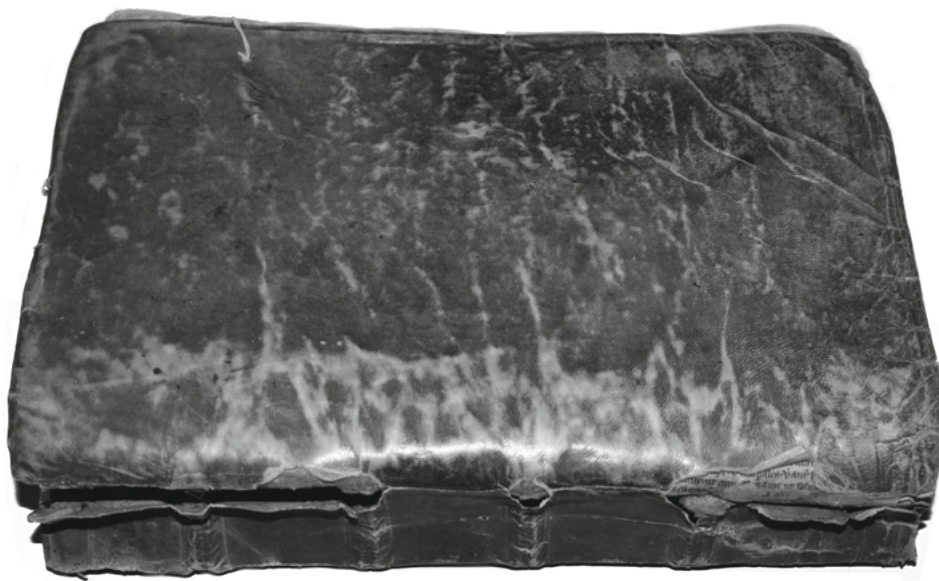


Memorieboekje van het klooster Mariënborg op de Uilenburg, 1475-1500. Folio 2 begint met de memoriedienst voor de stichter van het klooster, Wouter van Oekel, en zijn vrouw (Collectie Religieus Museum, Uden, inv. nr. 0388)

verkochten ze hun huis aan Arnoldus Hermanszoon, die hiermee de nieuwe buurman van de *zwestern* werd.⁸⁹ In 1430 kon Margareta de tZyrixzee als rectrix van de *zwestern* rechten op dit huis overnemen van Christina Arnoldusdochter Hermans. Christina was zuster van de derde orde van Sint-Franciscus aan de Papenhulst en dochter van de vorige eigenaar. Met deze aankoop breidden de *zwestern* hun woonplaats uit.⁹⁰

Een ander tertiariissenklooster in de stad stond op de Uilenburg. Het was gesticht uit een legaat van Wouter van Oekel. Hij bestemde een huis en een kamer op de Uilenburg voor devote vrouwen. De stichting wordt gewoonlijk in 1423 geplaatst, over de aanvaarding van een regel lopen de meningen uiteen.⁹¹ De eerste eigentijdse bronnen over deze zusters uit 1425 geven echter aan dat ze, geheel volgens de voorkeur van de stichter, van meet af aan de regel van Sint-Franciscus aannamen en niet als religieuze vrouwen zonder regel samenwoonden.⁹²

De oorsprong van de dominicanessen van de derde orde, voluit *sorores de penitentia Beati Dominici ordinis praedicatorum* geheten, is onbekend. Deze boetezusters huisden in 's-Hertogenbosch eerst aan de Oude Hulst. Daar woonden ze in ieder geval al op 31 december 1435.⁹³ Op 26 juni 1444 woonden ze er nog, maar in dat jaar deden ze vele bezittingen van de hand, wellicht met het oog op een naderende verhuizing.⁹⁴ Een goed jaar later, op 4 september 1445 hadden ze namelijk een woonplaats betrokken in de Orthenstraat naast de Heilig-Kruispoort. Daar hadden ze twee stenen huizen verworven. Drie jaar later verdwenen ze geruisloos van het toneel, nadat de vijf laatste zusters (van wie al geen orde of woonplaats



Handschrift Coeverinckx. Deze verzameling van afschriften, aangelegd rond 1600, is een van de belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van de Bossche kloosters (AAB, handschrift 83)

meer genoemd werd) in 1448 verklaarden geld ontvangen te hebben van de executeurs-testamentair van Peter de Gorter omdat deze hier augustinessen wilde huisvesten.⁹⁵

De zusters van Maria Magdalena

De oorsprong van de zusters van Maria Magdalena, Lazarus en Martha, die zonder ordeverband een gemeenschappelijk leven leidden in de Peperstraat vlak bij de toen nog regelloze cellebroeders, ligt kort voor 1428. In dat jaar deden erfgenamen van priester Jan Hoernken afstand van een goed in de Peperstraat aan zusters van Maria Magdalena, gewoonlijk geheten 'Marien Magdaleen susteren'.⁹⁶ In het document dat hierover werd opgemaakt, staat geen exacte woonplaats of samenlevingsvorm genoemd. Hun status was blijkbaar nog onduidelijk, waaruit we voorzichtig mogen concluderen dat ze nog *in statu nascendi* waren.⁹⁷ Hun benaming Maria-Magdalenazusters zal verwijzen naar de boetezusters van Maria Magdalena. Deze beweging, ontstaan in 1224 in Duitsland om gevallen vrouwen een kerkelijk leven in gemeenschap te geven, werd in 1227 kerkelijk goedgekeurd. De zusters stonden ook wel bekend onder de naam Witte Vrouwen en leefden vaak volgens de regel

⁸⁹ BHIC, ZZ, inv. nr. 30 regist 15.

⁹⁰ BHIC, ZZ, inv. nr. 30 regist 41. Aan de andere kant van het huis van de *zwestern* stond toen het Vondelingenhuis.

⁹¹ Schutjes, *Geschiedenis*, dl. 4, 492.

⁹² SAH, *RAH*, inv. nr. 1195, f. 137v. Bevestiging hiervan is te vinden in Gijsbertus Coeverinckx, *Analecta*, dl. 2, 348.

⁹³ SAH, *RAH*, inv. nr. 1206, f. 30r.

⁹⁴ SAH, *RAH*, inv. nr. 1214, f. 57v, 174v, 191v.

⁹⁵ SAH, *RAH*, inv. nr. 1215, f. 231r en 1219, f. 265r. Van de Meerendonk, *Tussen reformatie*, 118 noot 27 oppert ten onrechte dat er mogelijk twee dominicanessenkloosters geweest zijn. Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 22-23 laat beide kloosters zonder cesuur in elkaar overlopen. Zijn vermelding van priorinnen in 1461 en 1465 betreft priorinnen van vroegere jaren. Ook Van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt*, 38 spreekt over een ontwikkeling in plaats van een breuk.

⁹⁶ SAH, *RAH*, inv. nr. 1199, f. 126r.

⁹⁷ Als tertiariissen, zoals Van Dijk oppert, worden deze zusters nergens genoemd (Van Dijk, *De constituties*, 598).

van Augustinus. Een aanwijzing dat het in 's-Hertogenbosch om deze boetezusters gaat, is hun aanduiding in de tweede helft van de zestiende eeuw als '*die witte zusters*'.⁹⁸

De priester Jan Hoernken, zoon van Jan Daniels van Audenhoven van Vechel, had zijn huis in de Peperstraat ten cijns gegeven aan familieleden en in 1426 zijn wettige en onwettige broers en zusters een omvangrijke geldbelofte gedaan. Hij leefde nog op 24 april 1427 en bezat toen nog zijn huis daar. In 1430 deden zijn rechthebbende familieleden afstand van deze cijns aan Geertrui, dochter van Jan Claus Symonssoens soen, ten behoeve van de Sint-Maria-Magdalenzusters. Vermoedelijk was zij één van hen en woonden ze toen in zijn huis in de Peperstraat.⁹⁹ Wellicht kunnen we deze priester als grondlegger van het klooster beschouwen, in het voetspoor van priester Jan van Orthen.

Observantisme en verkleustering

De hervormingsbeweging binnen de bestaande kloosters ging ook 's-Hertogenbosch niet ongemerkt voorbij. De wilhelmieten, franciscanen en dominicanen ondergingen in de vijftiende eeuw allen een hervorming die hen terugvoerde naar de uitgangspunten van hun kloosterregel. Omdat zij in ordeverband leefden, kwamen de initiatieven daarvoor vaak vanuit de ordeleiding, met in een aantal gevallen interne strijd als gevolg.

De vrouwengemeenschappen die in de jaren rond 1400 ontstaan waren, zochten voorzichtig en aarzelend hun weg in het kerkelijke verband. Naar een volwaardig klooster hadden ze bij hun aanvang niet gestreefd. Daarvoor waren ze te klein in omvang en te eenvoudig in hun manieren. Bovendien zochten ze juist een nieuwe manier van geloofsbeleving. De derde-orde regel had uitkomst geboden aan deze tweede religieuze vrouwenbeweging. De zwakke uitvoering liet hun in de ogen van vele kerkelijke en wereldlijke leiders teveel ruimte. Bij het ontbreken van een regel moest er een gekozen worden. Was er een losjes gehanteerde derde regel dan moest die aangescherpt worden. Al deze kleine gemeenschappen werden op den duur binnen een strakker regiem geplaatst en voorzien van visitatoren (controleurs). Bij deze in lossere verband levende gemeenschappen konden dergelijke vernieuwingspogingen van binnenuit ontstaan. In de meeste gevallen blijft het echter onduidelijk wie de drijvende krachten hierachter waren. De roep om een meer conventueel (kloosterlijk) en strenger leven binnen deze gemeenschappen klonk overal. Ook in 's-Hertogenbosch was deze te horen.

De begijnen en moderne devoten hadden weliswaar geen regel maar intussen wel kerkelijk erkende statuten. De kapittels die de Moderne Devoten gevormd hadden, boden hun bovendien structuren die uitwassen konden voorkomen. De cellieten daarentegen hadden nog geen enkele regel aangenomen en leefden zonder onderling verband. Ook zij werden beroerd door de nieuwe wind van reglementering en disciplineren. De bul van Pius II van 5 januari 1459 gaf toestemming aan de cellietengemeenschappen in Duitsland, de Nederlanden en Noord-Frankrijk religieuze geloften af te leggen en een kloosterregel aan te nemen. Ze mochten de geloften afleggen in handen van een door henzelf te kiezen overste van welke orde dan ook. In deze bul worden het verzorgen van de zieken en het begraven van de doden als speciale taak van de cellieten genoemd, vooral ten tijde van de pest. De cellebroeders namen de regel van Sint-Augustinus aan en kozen de Heilige Alexius als hun patroonheilige. In Dordrecht en Leiden gingen de broeders in 1463 over, in Gouda in 1464.¹⁰⁰ De cellezusters kozen ofwel de regel van Sint-Franciscus ofwel van Sint-Augustinus. Vanwege de kleur van hun kledij werden ze sindsdien ook wel aangeduid als grauwezusters respectievelijk zwartzusters. De Bossche

zwesteren droegen overigens tevoren ook al zwarte kleding. De regel van Sint-Augustinus werd al in of voor 1461 omarmd door de cellezusters van Brugge, Gent en Audenaarde. In Leuven was het in ieder geval in 1462 zo ver. Mechelen volgde in 1463. Antwerpen had voor 1464 al voor deze regel gekozen, Brussel voor 1465.¹⁰¹ In 1464 hadden de Dordtse zusters toestemming tot deze overgang verworven.¹⁰² Hun Bossche geestverwanten zouden snel volgen. Nieuwe stichtingen zou zoveel vrijblijvendheid niet meer gegund worden.

Bogarden en kruisbroeders

In 1412 werd het testament opgemaakt van een clericus, Godfried zoon van Willem Posteel, in zijn kamer die lag binnen de *emunitas* (het afgepaalde rechtsgebied) van het bogardenklooster.¹⁰³ Op 4 september 1423 werd broeder Herman van Eindhoven ‘minister’ (leidsman) genoemd van het klooster van de bogarden van de derde orde van Sint-Franciscus.¹⁰⁴ Vermoedelijk gaat het om één kloostercomplex met redelijk losse verbanden. Later is telkens sprake van één gemeenschap bogarden die leefden volgens de derde regel van Franciscus.

De bogarden hebben in 1439 geen nieuwe regel aangenomen, maar volgden de derde-orde-regel van Franciscus al ruim een eeuw lang, zoals we gezien hebben. De hervorming waarover de Bossche kroniekschrijver Molius verhaalt, had te maken met de plannen in het bisdom Luik om de broeders van deze derde orde in een samenwerkingsverband te voegen. In 1435 werd in het jonge tertianenklooster van Zepperen een hervorming doorgevoerd naar het voorbeeld van het Kapittel van Utrecht. Deze plannen leidden uiteindelijk in 1441 tot een eigen kapittel voor de derde-ordebrouwers van Sint-Franciscus in het bisdom Luik, dat als Kapittel van Zepperen bekend zou worden. De leden ervan kregen toestemming van de Luikse bisschop de drie plechtige geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid (*tria substantialia vota*) af te leggen.¹⁰⁵ De hervorming van de Bossche bogarden, waarover we verder geen andere gegevens hebben dan de vermelding van Molius, vond juist in deze periode plaats, waarmee een verband met het ontstaan van het Kapittel van Zepperen aannemelijk is. De Luikse bisschop Jan van Heinsberg noemde in 1447 in zijn oorkonde waarin hij organisatorische regelingen trof voor het kapittel de vestiging in Den Bosch met name.¹⁰⁶

De vernieuwing bleek echter van korte duur. Een aantal bogarden, op zoek naar meer strengheid, sloot zich namelijk – volgens Molius in 1466 – bij de kruisheren aan en nam de rechten van de andere bogarden over.¹⁰⁷ Maar vier van hen wensten niet over te gaan. Na een hevig conflict met deze laatste groep moesten de nieuwbakken kruisbroeders hun overnamepoging staken.¹⁰⁸ Ze verlieten het bogardenklooster en stichtten een nieuw klooster in de stad.¹⁰⁹ De achtergebleven bogarden bleven de regel van Sint-Franciscus volgen.

98 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 283.

99 SAH, *RAH*, inv. nr. 1196, f. 64v-65r; inv. nr. 1197, f. 291v; inv. nr. 1200, f. 218r en 220r.

100 Leuven, ‘De kloosters’, 69-70.

101 Vanden Bosch, *Monasticon*, 11-15; Grootaers, *De Zwartzusters van Lier*, 24-25.

102 Leuven, ‘De kloosters’, 70.

103 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 238.7.

104 Samen met Coel van Dinther, die nu kloosterling van dit klooster genoemd werd, verhuurden ze een kamer in dit klooster aan een ander lid van dit convent, frater Jan van Roesmalen: SAH, *RAH*, inv. nr. 1193, f. 428v.

105 Van Heel, ‘Het kapittel’, 350-351.

106 Van Engen, *De derde orde*, 344-345.

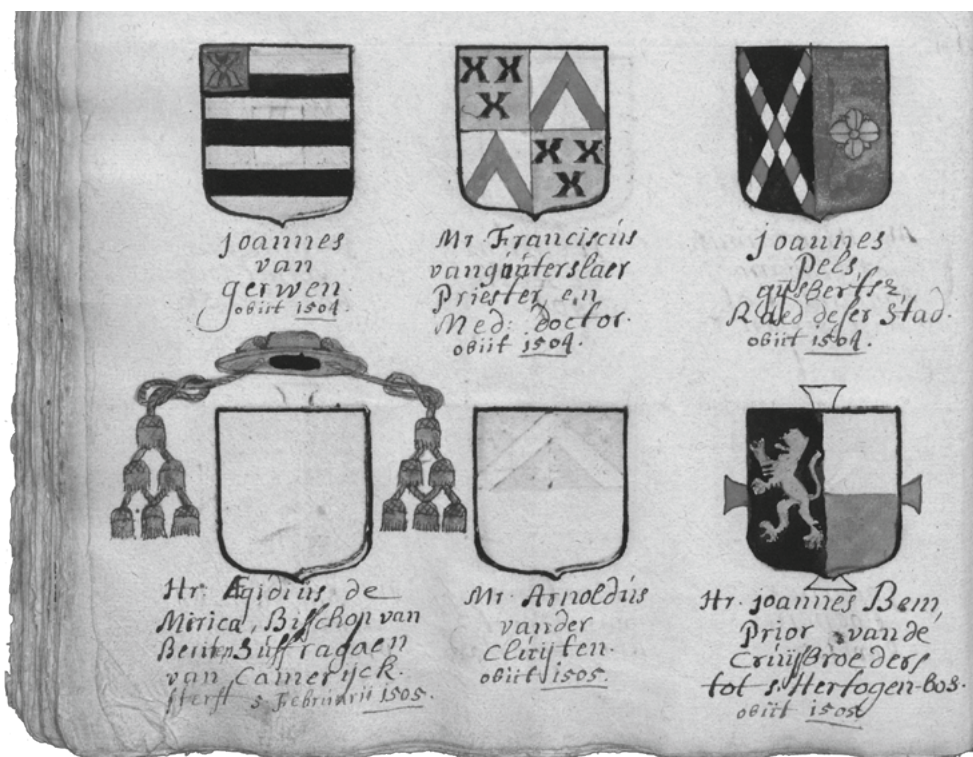
107 Molius plaatste de overgang in 1466: Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 126-127. Op 16 november 1468 wordt gesproken over het voormalige bogardenklooster dat omgevormd was tot kruisbroederklooster: BHIC, *MA*, inv. nr. 57. Rond 1460-1465 was een poging een nieuw kruisbroederklooster te stichten in de Meierij op niets uitgelopen: Sanders, *Kartuizers*, 30.

108 De uitspraak van de Curie hierover dateert van 27 februari 1469: Hermans, *Annales canonicorum regularium*, dl. 2, 343-359.

109 Enkele van de afschriften van de kroniek van Molius noemen 7 december 1469 als exacte datum waarop de kruisheren het bogardenklooster verlieten: Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 129 noot 23.



Eerste blad uit een missaal, bestemd voor gebruik in het bisdom Luik. Het was vroeger eigendom van de zusters van Sint-Elizabeth van het klooster Bloemkamp aan de Tolbrug (Collectie bibliotheek Abdijs van Berne, Heeswijk)



Enkele kruisheren waren, als enige kloosterlingen uit de stad, gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap. Rechts onder het wapen van prior Jan Bem (BHIC, 1232 I/VB, inv. nr. 146 f. 72v)

Tertiariissen

De tertiariissen aan de Papenhulst bleven daar wonen tot 1453. Op 22 januari van dat jaar kochten ze een 'groter' en een 'kleiner' huis op de Windmolenberg, grenzend aan het clarissenklooster. Op 6 maart en 30 april verkochten ze hun woningen aan de Papenhulst.¹¹⁰ In 1454 en 1455 woonden ze op de Windmolenberg.¹¹¹ Hoewel ze in januari 1455 nog 63.000 bakstenen bestelden voor de Windmolenberg, bleven ze er slechts korte tijd. Al snel betrokken ze een gebouw achter de Tolbrug.

Op 7 september 1456 woonden de zusters tertiariissen daadwerkelijk achter de Tolbrug.¹¹² Ze noemden zich zusters van Sint-Elizabeth van het klooster Bloemkamp. Drie jaar later kregen ze in een bisschoppelijk schrijven goedkeuring als klooster onder de derde regel van Sint-Franciscus *de poenitentia nuncupatae* (aan boetedoening gewijd) door het leven te gaan. De zusters mochten een kloosterkerk bouwen en laten wijden. Ook kregen ze toestemming goederen van de hand te doen, waaronder een huis en erf op de Windmolenberg.¹¹³

Het klooster op de Uilenburg volgde een vergelijkbare weg. In 1469 bevestigde de bisschop hun status als derde-ordeklooster van Sint-Franciscus. Tegelijkertijd kregen ze het recht zelf een biechtvader te kiezen en, als de omstandigheden het toelieten, de inclsuur

¹¹⁰ SAH, RAH, inv. nr. 1223, f. 35r, 129r, 191r, 208v.

¹¹¹ SAH, RAH, inv. nr. 1224, f. 339v; inv. nr. 1225, f. 309v. Ze woonden daar op goed van de overleden Elias van den Wiel. Op 31 juli 1455 kochten ze een stuk grond met opstallen erbij, dat lag aan het straatje tussen de Hinthamerstraat en de Windmolenberg.

¹¹² SAH, RAH, inv. nr. 1226, f. 565v d.d. 7 september 1456.

¹¹³ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 322-324.

(insluiting) te aanvaarden. Onder de naam van *Castrum Mariae et Barbarae* (Burcht van Maria en Barbara) mochten ze hun kerk als een volwaardige conventskerk gaan gebruiken.¹¹⁴ De naam Mariënborg werd sindsdien vaak gebruikt voor dit klooster.¹¹⁵ De kapel kon in 1488 gebouwd worden dankzij de vrijgevigheid van Aleid van Erp, weduwe van Ludolf Buck. De wijding vond plaats op 16 oktober 1491. Kort tevoren was haar lichaam, samen met dat van twee biechtvaders, overgebracht van het gemeenschappelijke kerkhof naar de nieuwe kapel om daar herbegraven te worden.¹¹⁶

Net buiten de stad werd in 1475 op de Eikendonk een nieuw tertiariisklooster gesticht. De bisschop vaardigde meteen al een bevestiging uit. Het gebouw kon al direct voorzien worden van een bidplaats, altaar en kerkhof.¹¹⁷ Evenals de twee eerder genoemde tertiariiskloosters was ook dit klooster aangesloten bij het Kapittel van Zepperen.¹¹⁸



Zegel van het klooster Mariënborg op de Uilenburg, met de afbeelding van Maria met kind, 1469 (BHIC, 252 *Klooster Mariënborg op de Uilenburg*, inv. nr. 303)

Cellebroeders

In 1413 werd de benaming *fratres de cella* (cellebroeders) als equivalent gebruikt voor de lollarden op de Triniteit. Op hetzelfde moment was voor de *zwesternen* op de Papenhulst de naam '*swertswesteren*' in zwang, blijkbaar een verwijzing naar hun zwarte kledij.¹¹⁹ Evenals de *zwesternen* was het hun toegestaan te bedelen.¹²⁰ Beide cellietengemeenschappen stonden onder toezicht van de stad.¹²¹ Deze gang van zaken hoeft niet te verbazen: alle religieuze gemeenschappen die zich zonder aansluiting bij een orde in de stad wilden vestigen, zullen op een of andere manier onder toezicht van de stedelijke regering gestaan hebben. Ook elders was dit gangbaar.¹²²

Begin 1466 woonden de cellebroeders nog steeds '*in vita communi*', gemeenschappelijk maar zonder kloosterregel.¹²³ Kort erna kozen ze krachtens de al eerder genoemde bul van paus Pius II een kloosterregel. In 1468 waren ze present bij het eerste generaal kapittel van de orde van cellebroeders of alexianen in Luik, waar ze ingedeeld werden bij de orde-provincie Brabant. Naast de Brabantse vormden de cellebroeders een Hollandse, Saksische, Rijnlandse en Vlaamse provincie.¹²⁴ In 1472 was duidelijk dat de Bossche cellebroeders de regel van Augustinus volgden en ze onder de orde der alexianen vielen, genoemd naar de Heilige Alexius.¹²⁵ Deze orde stond rechtstreeks onder de paus. Als patroonheilige kozen de Bossche alexianen de Heilige Drieëenheid (Triniteit), passend bij hun klooster op de Triniteit. Voortaan gingen ze door het leven als leden van '*domus Sanctae Trinitatis*'. Daarmee verviel het directe toezicht van de stad. Een pater uit het convent had de leiding van de cellebroeders in handen.¹²⁶

Cellezusters

De kleine vestiging van de *zwesternen* aan de Papenhulst verbreedde zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw letterlijk.¹²⁷ Hun status wijzigde niet: ze woonden gemeenschappelijk zonder richtlijnen van bovenaf. In 1464 kwam daarin verandering door bemoeienis van de paus. In dat jaar kwamen de Bossche *zwesternen* onder de bisschop te ressorteren, die hen van statuten voorzag. Met zijn brief van 10 juli van dat jaar verhief hij hun huis tot een klooster onder de regel van Augustinus en verleende hij hun toestemming tot het afleggen van de drie geloften. Hij gaf hun als visitator de prior van het augustijnenklooster van Eindhoven, die een van de zusters op advies van de conventsleden tot rectrix zou aanstellen. Deze augustijnen van Mariënhage kwamen voort uit de Moderne Devotie en waren aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. Tevens gaf de bisschop voorschriften over de minimumleeftijd van intrede, de kleding, de getijden, de vasten en de kapel met een draagbare altaarsteen. Hier komen we de benaming *cellezusters* tegen voor de *zwesternen*.¹²⁸ De praktijk was de bisschop echter al vooruitgesneld. Uit zijn brief blijkt namelijk dat de zusters de regel van Augustinus al eerder als leidraad gevolgd hadden bij hun leven. Een biechtvader stond hun enkele jaren eerder al ter beschikking, vermoedelijk geleverd vanuit de parochie.¹²⁹ Ook ondergingen ze voortaan, ingebed in de kerkelijke organisatie, minder bevoogding van stadswege. We vinden geen sporen dat ze, zoals bij de cellebrouwers het geval was, binnen een orde kwamen die de grenzen van de diocesane macht overschreed.

De overgang naar de regel van Augustinus hield het einde van privébezit in. Verliep het hele proces geleidelijk, het verbod op persoonlijke bezittingen was een abrupte breuk. Tevoren was dit bij de *zwesternen* blijkbaar nog geoorloofd. In 1475 liet Ermbert van Loemel notarieel vastleggen dat zijn dochter Catherina bij de *zwesternen* ingetreden was voordat zij de regel van Augustinus aangenomen hadden. Hiermee wilde hij aanspraken van de zusters

114 BHIC, 252 *Klooster Mariënborg op de Uilenburg*, inv. nrs. 290 en 303; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, eds. Van den Elsen en Hoevenaars, dl. 2, 347-350.

115 De naam Huis van Sint-Barbara werd 1462 bij uitzondering gebruikt: SAH, RAH, inv. nr. 1232, f. 358r. Het klooster op de Uilenburg bleef de meest gangbare aanduiding.

116 BHIC, 252 *Klooster Mariënborg*, inv. nr. 303; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 350 en 354.

117 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 363-366; Van de Meerendonk, *Het klooster*, 14-17.

118 Van Heel, 'Het kapittel', 350.

119 SAH, RAH, inv. nr. 1188, f. 170r. Het testament van de begijn Christina Meelman, waarnaar in deze akte verwezen werd, dateert van 7 februari 1412: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 235.5.

120 In 1448 worden ze bedelende lollarden genoemd: SAH, RAH, inv. nr. 1218, f. 100v.

121 Op 8 augustus 1415 werden Henricus de Weert en Petrus de Colonia, twee fraters van het convent, als hun *gubernatores* aangeduid: SAH, RAH, inv. nr. 1189, f. 184r. Vier jaar later werd deze term gebruikt voor een of meer personen van buiten het lollardenhuis: SAH, RAH, inv. nr. 1191, f. 440v. In 1460 traden drie personen van buiten als *gubernatores* van de lollarden op, te weten Theodericus de Berze, Christianus Coenen en Johannes Spiker: SAH, RAH, inv. nr. 1230, f. 169v. Ze waren allen afkomstig uit de stadsmagistraat: Jacobs, *Justitie en politie*, 265-266. Ook in 1463 traden deze personen als zodanig op ('*rectores*', '*patrini*'): SAH, RAH, inv. nr. 1233, f. 6v. In 1465 voegde het stadsbestuur aan de procurator van de 'vergaderinge' van de cellebrouwers twee 'goede' mannen toe, Jan Spijker en Peter van Drueten, om gezamenlijk de goederen van de cellebrouwers te beheren: SAH, RAH, inv. nr. 1235, f. 192. Ook de *cellezusters* stonden onder een dergelijk toezicht. In 1438 waren twee personen provisor van de zusters, namelijk Marcellus die Lu en Tielmannus de Spina: SAH, RAH, inv. nr. 1208, f. 110r en f. 265v. Beiden waren afkomstig uit de stadsmagistraat: Jacobs, *Justitie en politie*, 264.

122 Leupen, 'De kloosters', 71; Goudriaan, 'Arme vrouwenpersonen', 109-110.

123 SAH, RAH, inv. nr. 1235, f. 192r; 128r, 140r.

124 Steyaert, 'Eenheid in de verscheidenheid', 19.

125 SAH, RAH, inv. nr. 1241, f. 141v.

126 SAH, RAH, inv. nr. 1253, f. 213v.

127 Ze verwierven in 1430 rechten op een aangrenzend huis, waar tot 1401 tertiariessen gewoond hadden: BHIC, ZZ, inv. nr. 30. In 1444 konden ze opnieuw de hand leggen op een aanpalend huis, weliswaar slechts voor de helft ('*die helft van her Korsiens huys*'). Ze namen het over van de rectoren van het Groot Gasthuis die toen nog bij de Gevangenpoort woonden. In 1462 kochten ze de andere helft van het huis van deze priester, Christianus van Waelhoven: BHIC, ZZ, inv. nr. 31.

128 BHIC, ZZ, inv. nr. 1 regest 82.

129 Op 6 maart 1459 wordt Peter Molner voor het eerst als hun biechtvader genoemd: SAH, RAH, inv. nr. 1229 f. 266r. Toen hij op 10 december 1460 in die functie genoemd werd bleek hij tevens assistent ('*cooffecians in divinis*') te zijn in de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch: SAH, RAH, inv. nr. 1231, f. 28r. Ook op 27 april 1462 was hij nog hun biechtvader: SAH, RAH, inv. nr. 1232, f. 159v.

op bezittingen van zijn dochter op voorhand ontkrachten. Van haar geld en kleinodiën had hij namelijk lang tevoren met haar toestemming erfgoederen aangeschaft. Hij legateerde nu een erfcijs ter waarde van 30 pond aan de rentmeester van het kapittel van Sint-Jan om die volgens Catherina's wensen te laten beheren.¹³⁰ Op deze wijze garandeerde hij dat zijn dochter en niet het convent volledige zeggenschap over haar erfdeel zou krijgen.

Nieuwe regulering van de cellezusters

Bij bul van 9 juni 1472 gaf paus Sixtus IV aan de cellebroeders en cellezusters in de gebieden van Frankrijk en Duitsland, die er onder de regel van Sint-Augustinus leefden, een nieuw voorrecht. Hij steunde hun werkzaamheden inzake het verzorgen van zieken en het begraven van overledenen na een kerkelijke uitvaart, vooral de slachtoffers van de pest. Ze kregen het recht om op hun kapel een bescheiden klokkentoren met een kleine klok te plaatsen en een kerkhof aan te leggen om er de overleden kloosterlingen en hun huisgenoten te begraven. Ze mochten een priester aanstellen om er missen op te dragen voor de kloosterbewoners.¹³¹ Tevens zou paus Sixtus op verzoek van Karel de Stoute en de cellietenkloosters hun het recht hebben gegeven voortaan zelf naar eigen believen een generale visitator te laten kiezen door het generaal kapittel.¹³² Dit ging alleen voor de cellebroeders gelden, die immers in ordeverband onder de paus ressorteerden, hoewel ook de zusters hier nadrukkelijk bij genoemd werden.

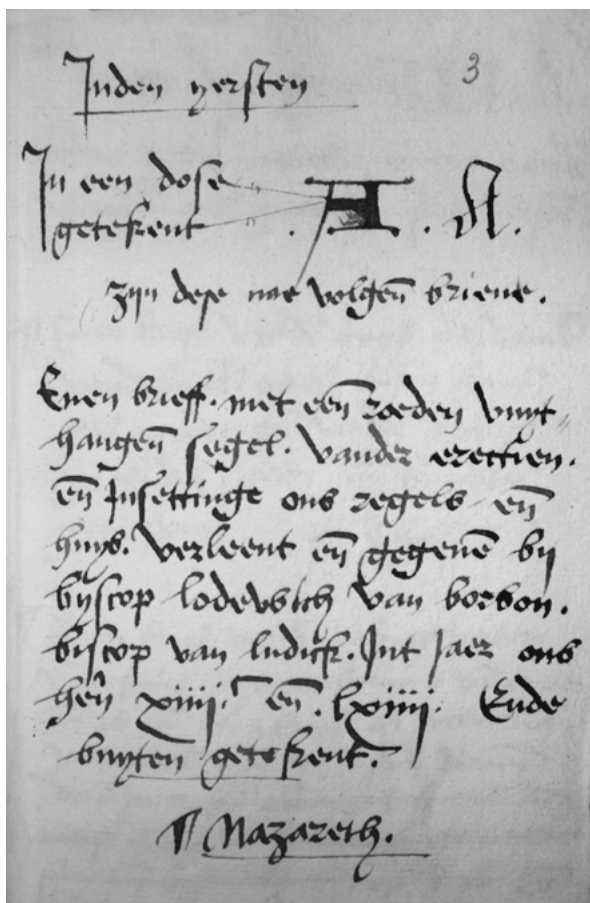
De Bossche cellezusters verzilverden hun nieuw verworven privilege. Op 12 november 1477 werden hun hierop gebaseerde wensen schriftelijk vervuld. Ludovicus de Bourbon, bisschop van Luik, bevestigde de verheffing van hun huis tot klooster onder de regel van Augustinus. Hij had het klooster de naam Nazareth meegegeven. De zusters mochten voortaan zelf een prior of prelaat van een geschikte orde als visitator kiezen met voorbijgaan aan de augustijnen van Eindhoven. Dit was blijkbaar hun invulling van de vrije keuze van een generale visitator. Met dominantie vanuit de augustijnen van Eindhoven konden de dames blijkbaar niet leven. De besloten leefwijze van deze heren sloot onvoldoende aan bij de vrijheid die de *zwestern* zich moesten veroorloven om hun charitatieve taken te kunnen vervullen. De voorschriften uit 1464 werden herhaald. Nieuw was ook dat de zusters in de kapel nu een vast altaar mochten laten bouwen waaraan ze een priester mochten verbinden.¹³³

Het aannemen van de regel van Augustinus in 1464 en de bevestiging ervan in 1477 betekenden een voortzetting van een bestaande situatie. De teksten geven aan dat de zusters al tevoren uit eigen beweging deze regel volgden. Zoals vaker was de praktijk aan de norm vooraf gegaan. De oorkonden van de bisschop gaven aan hun leefwijze officiële erkenning en betekenden de verheffing van hun communiteit tot een klooster in kerkrechtelijke zin. De formulering van de regel die ze naleefden luidde: *'regula beati Augustini per emissionem voti ad tria substantialia regule seu ordinis eiusdem'*. Zoals Koen Goudriaan kort geleden al opmerkte heeft dit niets van doen met een derde regel van Augustinus. Een dergelijke regel bestond niet en wordt in de stukken dan ook niet vermeld, hoewel de moderne literatuur er hardnekkig aan vasthoudt.¹³⁴

De aanvaarding van de regel van Augustinus en het afleggen van de drie geloften maakten de cellezusters tot reguliere kanunnikessen.¹³⁵ Dat betekende voor hen echter niet dat ze voortaan als slotzusters in een besloten klooster met een volledig koorgebed gingen leven. Daarvoor zal het peil van de zusters ook wel te eenvoudig geweest zijn. Bovendien waren ze dan niet meer in staat hun werk in de stedelijke maatschappij uit te voeren. De bisschop haastte zich dan ook na zijn goedkeuring van de regel van Sint-Augustinus te vermelden dat dit niet inhield dat hun dagelijkse werkzaamheden veranderden. Ze moesten vooral

doorgaan met het bezoeken en verzorgen van de zieken en met hun bekommernis om de gestorvenen. Voor hun getijden (vaste gebedsuren) die hoofdzakelijk bestonden uit een serie onzevaders en weesgegroeten hoefden ze niet samen te komen in de kloosterkerk.¹³⁶ De gelofte van armoede daarentegen vormde wel een duidelijke breuk met het verleden. Het aannemen van een regel heeft voor zover bekend niet geleid tot aansluiting bij een congregatie of kapittel.¹³⁷

Intussen had ook de interne organisatie meer vorm gekregen. Was voorheen de moeder alleen, soms met een of meer zusters, handelende partij bij overeenkomsten, vanaf 1491 trad bij het goederenbeheer naast haar een procuratrix op.¹³⁸ Het was Margriet Willems van Vroelaer, onder wie het klooster zijn definitieve vorm zou krijgen. Naast de procuratrix ontstond vrijwel gelijktijdig de functie van ondermoeder. In veel gevallen werden beide functies door dezelfde persoon uitgeoefend.¹³⁹



De afronding van de bouwactiviteiten was voor de zwartzusters aanleiding hun archief in 1522 te herordenen en er een inventaris van te maken. Hierin staat een korte omschrijving van ieder charter met vermelding van de dorsale aantekening en van de doos waarin het stuk bewaard werd. Iedere doos droeg in alfabetische volgorde een letter. Aan het eind van het alfabet gekomen ging de archivaris verder met heiligenamen: Maria, Jhesus, Augustinus, Geertruydt, Johannes (BHIC, 1891 ZZ, inv. nr. 21)

¹³⁰ BHIC, ZZ, inv. nr. 14.

¹³¹ RAA, ZZA, inv. nr. 1 (authentiek afschrift van een vidimus uit 1472).

¹³² RAA, ZZA, inv. nr. 2.

¹³³ BHIC, ZZ, inv. nr. 1 regest 92.

¹³⁴ Goudriaan, 'De observantie', 173-179.

¹³⁵ Kloosterlingen die de regel van Benedictus of erop gebaseerde regels volgen, zoals benedictijnen, kartuizers en cisterciënzers, zijn monniken. Volgen ze de kloosterregel van Augustinus, zoals augustijnen, premonstratenzers en kruisheren, dan heten ze reguliere kanunniken.

¹³⁶ Zie voor een Nederlandse vertaling van de akte van 1477 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 288-291.

¹³⁷ Voor het bisdom Luik moet hierover nog veel onderzoek verricht worden. Zie ook voor dergelijke verbanden Carnier, 'De reguliere vrouwelijke derde orde', 205-220.

¹³⁸ SAH, RAH, inv. nr. 1261, f. 124v.

¹³⁹ In 1519 wordt voor het eerst een ondermoeder vermeld: BHIC, ZZ, inv. nr. 23 regest 127. In 1547 of 1548 bijvoorbeeld waren de functies van ondermoeder en procuratrix in één persoon verenigd: BHIC, ZZ, inv. nr. 65 regest 149. Andere voorbeelden: SAH, RAH, inv. nr. 1261, f. 124v en BHIC, ZZ, inv. nr. 23 regest 127.

De zusters breidden hun complex de volgende jaren uit en gaven vorm aan hun interne organisatie.¹⁴⁰ In 1506 bevestigde paus Julius II de oude privileges van de cellebroeders en -zusters en voorzag hij in aanvullende regelingen.¹⁴¹ In dit stuk werden de broeders en zusters behandeld als behoorden zij tot een gezamenlijk georganiseerde orde. De werkelijkheid en in ieder de geval de wenselijkheid was anders. Rond 1508 verzochten de gezamenlijke zwartzusters aan de paus losgekoppeld te worden van de paters cellieten maar wel al hun voorrechten te mogen blijven genieten.¹⁴² Op 7 november 1511 schijnt de verlening van de aflaten nog afzonderlijk aan de zusters afgegeven te zijn door de paus.¹⁴³

Met deze aankopen en nieuwe privileges van pausen en bisschoppen grepen de Bossche zusters de kans hun huis uit te bouwen tot een volwaardig klooster. Het begin van deze grote verbouwing lag in 1513.¹⁴⁴ In 1522 werden de bouwactiviteiten afgerond. Er woonden toen vijftien zusters in het klooster.¹⁴⁵

Magdalenazusters-augustinessen

In 1452 werden de zusters van Maria Magdalena voor het laatst in de Peperstraat vermeld.¹⁴⁶ Op 28 juni 1458 huisde deze groep aan de Windmolenberg.¹⁴⁷ De Peperstraat werd niet meer als hun verblijfplaats genoemd. Ze zullen dus tussen 1452 en 1458 naar de Windmolenberg vertrokken zijn.

Deze Magdalenazusters waren verbonden met een andere gemeenschap zusters van Maria Magdalena. De oorsprong daarvan is onbekend. Deze gemeenschap woonde al voor 1454 in Vught tussen de verbindingsweg 's-Hertogenbosch-Vught en de Dommel, dicht bij de dependance van de Zusters van Orthen. In dat jaar kregen de in gemeenschap levende zusters van Maria Magdalena in Den Bosch (zoiest verhuisd?) en Vught verlof van de bisschop een eigen biechtvader en eigen visitators te kiezen, hetgeen een eerste erkenning en regeling inhield. De mis kon er opgedragen worden aan een draagbaar altaar.¹⁴⁸ Tussen 1455 en 1465 was Jan van Kalkar biechtvader van de Zusters van Maria Magdalena of Bethanië.¹⁴⁹ Mogelijk is dit dezelfde persoon als de pater van de fraters en hing deze aanstelling samen met het nieuwe voorrecht dat de Magdalenazusters in 1454 gekregen hadden.

Op dat moment hadden ze nog steeds twee vestigingen, een in 's-Hertogenbosch en een in Vught. Beide gemeenschappen hadden geen officiële kerkelijke erkenning als klooster. Vanaf 1460 kwam de naam zusters van Bethanië voor de Bossche zuster gemeenschap op. Het staat niet vast dat de zusters van Bethanië de oude behuizing van de zusters van de Tolbrug hebben overgenomen. De Vughtse groep kreeg in 1461 toestemming van de pastoor van Vught-Sint-Lambertus voor een eigen kapel met een eraan verbonden priester en bijliggend kerkhof.¹⁵⁰ Vermoedelijk is het niet tot de bouw van een kapel gekomen. Maar mogelijk zette deze toestemming de Bossche zusters aan het denken, zoals de Zusters van Orthen hun medezusters in Vught in het oog hielden.

De Bossche gemeenschap verzocht aan de bisschop hun woonplaats in Den Bosch te verheffen tot een klooster van reguliere kanunnikessen onder de regel van Augustinus met toestemming een kapel erbij te bouwen. Hij voldeed aan dit verzoek in 1466. Wegens de zwakke economische situatie van het klooster besloot hij voorsnóg de clauuur achterwege te laten.¹⁵¹ Ongeveer tegelijk met het aannemen van de kloosterregel verdween biechtvader Jan van Kalkar in die functie van het toneel. Dit zal verband houden met de aanstelling door de bisschop van de biechtvader van het jonge augustinessenklooster van Sint-Geertrui in de stad, die tevens de opdracht kreeg de zusters te kleden en de geloften te laten afleggen. Visitatie kon geschieden door de genoemde biechtvader en de rector van het fraterhuis of een overste van de eigen orde. Deze bepaling maakt de identificatie van

hun voormalige biechtvader Jan van Kalkar als rector van de fraters aannemelijk. Het klooster stond voortaan bekend als het Huis van Maria Magdalena van Bethanië.¹⁵²

In de jaren 1455-1457 was naar voorbeeld van het Kapittel van Windesheim het Kapittel van Venlo tot stand gekomen. Een van de leden van dit samenwerkingsverband van vier besloten regularissenkloosters in het bisdom Luik was het zojuist genoemde klooster van Sint-Geertrui in 's-Hertogenbosch, dat sterk onder de invloed van de Moderne Devotie stond.¹⁵³ Het ligt dan ook in de lijn dat de Zusters van Maria Magdalena, mede bestierd door Jan van Kalkar, met Augustinus' regel als richtsnoer dicht aanschurkten tegen de augustinessen van Sint-Geertrui.

In Vught verbleef toen nog steeds de aan dit klooster gelieerde groep zusters. Ze werden afzonderlijk genoemd in de bisschoppelijke toestemming van 1466. Kort daarop verlieten ze hun woning buiten de stad om zich te verenigen met hun medezusters op de Windmolenberg. Met de aansluiting bij het Kapittel van Venlo in 1485 en de voltooiing van een nieuwe kerk bij het klooster op de Windmolenberg in of kort na 1488 waren de zusters volledig geïntegreerd in de kerkelijke structuren.¹⁵⁴



Zegel van de zusters van Bethanië, 1507. De afgebeelde figuur is Maria Magdalena, herkenbaar aan haar zalfpot (BHIC, 1891 ZZ, inv.nr 47)

140 Verwerving in 1485 van een aangrenzend huis met achterhuis en hof die doorliep tot aan de gracht van de begijnen (huidige Parade), overname in 1507 van een huis aan de Papenhulst van de zusters van Bethanië en aankoop in 1515 van het aan hun klooster grenzende Vondelingenhuys van de Tafel van de Heilige Geest: BHIC, ZZ, inv. nr. 32, 47 en 33. Vanaf 1570 was het pand op de hoek van de Clarastraat en de Choorstraat vondelingenhuys (Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, dl. 2, 585-586).

141 RAA, ZZA, inv. nr. 2.

142 RAA, ZZA, inv. nr. 3.

143 RAA, ZZA, inv. nr. 4.

144 Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 214-215; Hermans, *Verzameling van kronyken*, 77.

145 De kapel en het kort tevoren aangekochte Vondelingenhuys, waren volledig vernieuwd. Er was een nieuw stuk aan de kapel gezet en het 'spynhuys', het huis achter de hof en het brouwhuis waren verbouwd. Tegen de gracht van de begijnen hadden de zusters, dankzij een schenking van land door het Groot Begijnhof, een nieuw toilet laten bouwen: BHIC, ZZ, inv. nr. 21, f. 1v-2r. Sluitstuk was de bouw van een muur achter het klooster. Ze kregen er van hun achterburen, de begijnen, een strook grond voor. Daarin mochten ze een deur maken voor onderhoudswerkzaamheden aan de muur en voor aanvoer van turf, hout en koren via pleiten: BHIC, ZZ, inv. nr. 35 en inv. nr. 22, f. 18r.

146 Op 27 oktober 1452: SAH, RAH, inv. nr. 1223, f. 9r. Vaak waren het door de Moderne Devotie geraakte priesters die devote vrouwen-gemeenschappen initieerden. In een testament uit 1451 wordt 'Lijksen Wylllem Everts dochter, wonende ten Bosch in het huys van Magdalene' genoemd (Frenken, 'Aanvullingen op Schutjes', 130). Frenken dateert dit testament dat als datum 1401 draagt, op 1450, maar 1451 is logischer als niet 'uno' in plaats van 'quingagesimo' geschreven is maar eenvoudig weggelaten is.

147 SAH, RAH, inv. nr. 1288, f. 311v-312r. Hun biechtvader was toen Jan van 'Kalkeren'. Zie ook Van Rooij, *Het Oud-archief*, dl. 3, regest 1205 en Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, 375 en 490.

148 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 276-277.

149 SAH, RAH, inv. nr. 1225, f. 290r en 313v; inv. nr. 1235, f. 128r.

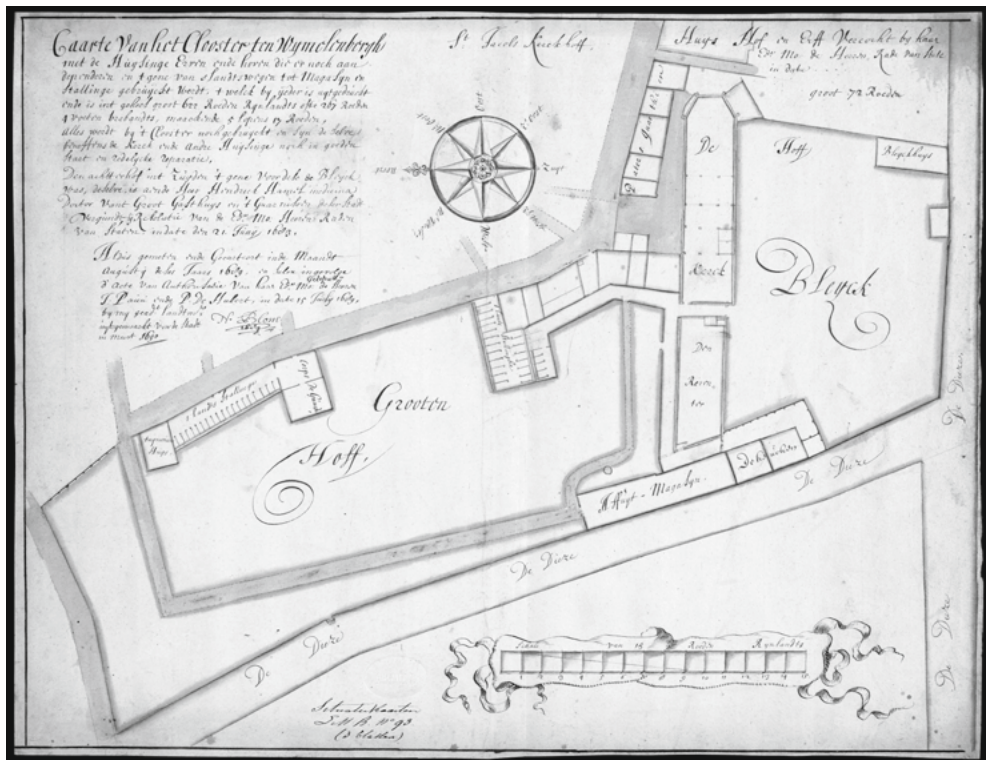
150 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 173.39.

151 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 277-282 (de uitgevers dateren de bisschoppelijke verheffing om onduidelijke redenen op 1467).

152 In de periode 1450-1485 gingen vele huizen van tertiariissen over naar de regel van Augustinus: Van Engen, *De derde orde*, 274. In noord-west Duitsland kozen rond die tijd zelfs vrijwel alle huizen van devote vrouwen voor die regel: Van Engen, *Sisters and Brothers*, 232.

153 Van Dijk, *De constituties*, 595-596.

154 SAH, RAH, inv. nr. 1257, f. 203v; Van Dijk, *De constituties*, 598.



Plattegrond van het klooster Bethanië op de Windmolenberg met de kerk en de refter als herkenbare kloosterlijke elementen, na het vertrek van de zusters, 1689 (Nationaal Archief, Den Haag, 4 *OSK Oorlog/situatiekaarten*, inv. br. B 93 (1))

Wat voor ontwikkeling hadden de zusters van het Groot Gasthuis ondergaan? Blijkbaar hielden ze zich enkel aan hun door de bisschop gegeven statuten. Nog bij de afwikkeling van de geschillen rondom deze zusters in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw ontbreekt iedere verwijzing naar een kloosterregel.¹⁵⁵ Toen de Bossche priester Molius tussen 1542 en 1550 zijn kroniek schreef, volgden de zusters naar zijn zeggen de regel van Augustinus.¹⁵⁶ In 1559 treffen we een duidelijk bewijs hiervan aan.¹⁵⁷ Een officiële vastlegging ontbreekt.

Augustinessen van Sint-Geertrui

Als uitvoering van het testament van Peter de Gorter werd het Sint-Geertruiklooster gesticht als een klooster voor slotzusters, een besloten klooster, onder de regel van Augustinus. In 1448 besloot de bisschop tot deze stichting, nadat verscheidene goederen en inkomsten aan de testamentaire toezegging toegevoegd waren. Het nieuwe convent zou gehuisvest worden in een huis dat Peter nog tijdens zijn leven ter beschikking had gesteld van de boetezusters dominicanessen die het er echter niet hadden kunnen bolwerken. De rector zou een augustijn zijn, terwijl de prior van Sint-Elizabeth bij Roermond en de rector van het klooster te Maaseik als visitator werden aangewezen. Een kapel met draagbaar altaar zou voorlopig tot hun beschikking komen, totdat het al gestichte altaar gewijd zou zijn.¹⁵⁸

Het klooster werd in 1453 tot volslagen besloten convent verheven, waarbij het visitatierecht overging naar de prior van het augustijnenklooster Mariënhege bij Eindhoven, die als medevisitator de rector van de zusters te Maaseik of een andere leidsman van zijn orde

Plattegrond van 's-Hertogenbosch met de kloosters in 1500. Na vestiging in en bij het oudste stadsdeel (minderbroeders en zusters van het Groot Gasthuis) werden plekken bij de Sint-Jan in gebruik genomen. Vervolgens werden gebieden daarbuiten gekozen (Afdeling Erfgoed Gemeente 's-Hertogenbosch)

- 1 minderbroeders
- 2 zusters van het Groot Gasthuis
- 3 begijnen van het Groot Begijnhof
- 4 predikheren
- 5 bogarden
- 6 clarissen
- 7 cellezusters
- 8 cellebroeders
- 9 zusters van Sint-Elizabeth of Bloemkamp
- 10 zusters van Orthen
- 11 zusters van de Mariënborg of Uilenburg
- 12 fraters
- 13 zusters van Bethanië op de Windmolenberg
- 14 zusters van Sint-Geertrui
- 15 begijnen van het Klein Begijnhof
- 16 kruisbroeders



aan zijn zijde had. De oorspronkelijke kapel was op den duur te klein geworden voor het bidden en zingen van de getijden. Ze kregen daarom toestemming voor de bouw van een nieuwe kerk met drie altaren.¹⁵⁹ In 1466 was de bouw ervan gereed. Op 16 april van dat jaar gaf de bisschop vergunning voor de wijding van de kerk, met inbegrip van drie vaste altaren en het gebruik van een draagbaar altaar.¹⁶⁰

Koen Goudriaan pleit ervoor de vele augustijnerzusters die een afgezwakt regiem volgden als 'conversinnen' te betitelen.¹⁶¹ Dergelijke conversinnenkloosters in 's-Hertogenbosch waren de cellezusters en de zusters van Bethanië op de Windmolenberg (vereniging van de huizen in Vught en Den Bosch) en mogelijk later ook de zusters van Sint-Elizabeth van het Groot Gasthuis. Het Sint-Geertruiklooster was in de stad het enige besloten augustinesenklooster van reguliere kanunnikessen in de strikte zin des woords.

¹⁵⁵ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 37-44; Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 285-293. De zusters waren aan het eind van de vijftiende eeuw verhuisd van hun oorspronkelijke plaats van vestiging, vooraan de Hinthamerstraat ten oosten van de Markt, naar het noorden aan de overzijde van de Dieze.

¹⁵⁶ Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 18 en 139.

¹⁵⁷ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 45.

¹⁵⁸ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 213-219.

¹⁵⁹ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 219-223. De contacten met Maaseik zullen het terugtrekken uit de wereld en het kloosterslot sterk beïnvloed hebben in deze periode. Dionysius de Kartuiser richtte zich in zijn traktaat 'De vita inclusarum' speciaal tot de priorin van de augustinessen van Maaseik (Pansters, 'The Secret of Silence', 62 noot 23).

¹⁶⁰ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 229-231.

¹⁶¹ Goudriaan, 'De observantie', 179-191, vooral 190. Aan bijlage 1 kunnen de Bossche augustinessen van de Windmolenberg toegevoegd worden, terwijl ook de zwartzusters als conversinnen aangemerkt kunnen worden. Er is geen enkele aanwijzing dat de gasthuiszusters van Sint-Elizabeth in 1376 de regel van Augustinus gingen volgen.

Conclusie

Naast kloosters in ordeverband (wilhelmieten, franciscanen, dominicanen en clarissen) woonden in 's-Hertogenbosch in de dertiende en veertiende eeuw diverse groepen religieus geëngageerde personen zonder regel in gemeenschap samen: begijnen, bogarden en gasthuizusters. In 1335 vestigden zich cellezusters of *zwesternen* in de stad, korte tijd later gevolgd door de cellebroeders of lollarden. De stedelijke overheid mengde zich veelal in hun zaken waar het ging om financiën en goederenbeheer. Hun inbedding in de kerkelijke structuren was vaak onduidelijk. Ze leefden volgens eigen gewoonten en reglementen. Sommige van deze gemeenschappen voegden zich naar een erkende regel. De derde regel van Franciscus bleek daarvoor erg geschikt. Onder druk van buiten namen de bogarden deze regel tussen 1333 en 1335 officieel aan.

De vijftiende eeuw kende een monastieke ontwikkeling in de stad die vérstrek-kende gevolgen had. De vrouwen die zich in de decennia rond 1400 in 's-Hertogenbosch in gemeenschappen vestigden, gingen al snel volgens de derde-orderregel van Franciscus of Dominicus leven. Volgelingen van de Moderne Devotie betrokken huizen in de stad. Een zusterhuis vanaf circa 1410 en een fraterhuis vanaf circa 1425 werden geïnstrueerd en bevolkt vanuit het ontstaansgebied van deze beweging. De bewoners van deze huizen van het Gemene Leven leefden niet onder een kloosterregel maar volgens goedgekeurde statuten en maakten geen onderdeel uit van een breder verband. Zij konden hun leefwijze ongewijzigd continueren.

Onder meer het gedachtegoed van de Moderne Devotie deed bestaande kloosters weer terugkeren naar de voorschriften van hun regel. De jongere gemeenschappen werden in korte tijd in kerkelijk goedgekeurde banen geleid. Tussen 1464 en 1470 ontwikkelden zich in 's-Hertogenbosch zes devote gemeenschappen tot kloosters ten gevolge van het aanvaarden of strikter onderhouden van een erkende regel, maar ieder volgde een eigen tempo en modaliteit. De invoer van een strengere regel bij de bogarden leidde in 1470 tot een scheuring waarbij de nieuwlichters, die de derde regel van Franciscus wilden vervangen door het strengere regiem van de kruisheren, bakzeil haalden en een afzonderlijk kruisherenklooster elders in de stad moesten vormen. De tertiariissen van de Papenhulst hadden na een kort verblijf op de Windmolenberg een woonplaats gevonden achter de Tolbrug. Daar werd in 1469 de verdere verkloosterling ingezet met de bouw van een kapel. De zusters van de Uilenburg kenden in dat jaar een gelijkaardige ontwikkeling. Die culmineerde in de bouw van een kloosterkerk in de jaren 1488-1491. De sinds 1475 op de Eikendonk wonende tertiariissen waren vanaf hun aanvang tertiariissen in goedgekeurd kloosterverband.

De *zwesternen* aanvaardden in 1464 officieel de regel van Augustinus, die ze in praktijk al volgden, maar tot die tijd met toelating van privébezit. Een verdere verkloosterling van deze cellezusters volgde in 1477, een volledige uitbouw inclusief kapelrechten in 1514. In het kielzog van de *zwesternen* hadden ook de cellebroeders de regel van Augustinus aanvaard. Terwijl de zusters onder de bisschop ressorteerden, stonden de broeders onder direct gezag van de orde. De boetezusters van Maria Magdalena die zich rond 1430 in de stad gevestigd hadden, onderwierpen zich in 1466 in hun nieuwe behuizing op de Windmolenberg als zusters van Bethanië aan Augustinus' regel. In 1488 waren de Vughtse zusters geïncorporeerd en was bij de gemeenschap een volwaardige kloosterkerk verrezen. De zusters van Sint-Geertrui namen rond 1450 de restanten over van een zieltoegend groepje Dominicaner penitenten en vormden het enige, vrijwel van aanvang af besloten klooster waarin geleefd werd volgens de regel van Augustinus.

Afkortingen

AAB	Archief Abdij van Berne
BAH	Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
hs.	handschrift
inv. nr(s).	inventarisnummer(s)
MA	2006 <i>Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch 1330-1719</i>
ILVB	1232 <i>Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch (1291) 1318-2005</i>
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
RAA	Rijksarchief te Antwerpen-Beveren
RAH	<i>Rechterlijk archief 's-Hertogenbosch</i>
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
ZZ	1891 <i>Zwartzusters in 's-Hertogenbosch 1335-1642</i>
ZZA	<i>Zwartzusters van Antwerpen</i>

Archivalia

Archief Abdij van Berne (AAB), Heeswijk

- hs. 6 Zuid-Nederlands getijdenboek, circa 1470
- hs. 19 Graduale kerk Groot Gasthuis, vijftiende/zestiende eeuw
- hs. 20 Commentaar van Dionysius de Kartuizer op het Bijbelboek Job
- hs. 83 Handschrift Coeverincx, ca. 1600
- inv. nr. IIIA4 Testament van Willem van den Bosch, 1332
- inv. nr. VD36.14 Akte van overdracht door Jan Thomaszoon geheten Dirkszoon en Hendrik Hendrikszoon de Coster aan heer Jan van Birk van Kalkar, rector van het klooster van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch, van een erf in de Hinthamerstraat, 1436
- inv. nr. VD36.15 Akte van schenking door Hendrik van Berkel en Goossen Brenthens aan Jan van Brik van Kalkar, rector van het klooster van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch, van goederen in de Hinthamerstraat in 's-Hertogenbosch, 1436

Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch (BAH), 's-Hertogenbosch

- Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*
- Doos 5A, zonder beschrijving

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- 252 *Klooster Mariënborg op de Uilenburg, 1447-1642*
- inv. nr. 290 Stichtingsakte, met akte van bekrachtiging door prins-bisschop van Luik, 1469
- inv. nr. 303 Verklaring door leden huis 3e Orde Heilige Franciscus in 's-Hertogenbosch op Uilenburg, dat zij als religieuzen zijn geprotest en haar huis tot klooster is verheven onder titel Mariënborg, 1469. Met bevestiging van deze verklaring door Lodewijk van Bourbon, prins-bisschop van Luik, 1469. En met bevestiging door diens opvolger, Jan van Horne, en vergunning aan klooster onder andere om kerkhof te vergroten, 1491
- 343 *Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant*
- inv. nr. 1999 Kaart kloosters aan de Hinthamerstraat
- 1232 *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch (1291) 1318-2005 (ILVB)*

- inv. nr. 116 Rekening, 1329/1330, 1335/1336, 1341/1342-1343/1344, 1345/1346-1348/1349, 1350/1351-1362/1363, 1365/1366-1367/1368, 1369/1370, 1372/1373-1376/1377, 1378/1379-1385/1386, 1387/1388-1396/97, 1398/99 en 1495/1496
 inv. nr. 117 Rekening, band 1, 1399/1400-1414/1415, 1416/1417, 1419/1420-1430/1431 en ongedateerd
 inv. nr. 119 Rekening, band 3, 1448/1449-1468/1469
 inv. nr. 146 Ledenboek ILVB
- 1891 *Zwartzusters in 's-Hertogenbosch 1335-1642 (ZZ)*
 inv. nr. 1 Verheffing door de elect, later bisschop van Luik van het huis van de cellezusters tot een klooster onder de Regel van Augustinus met voorschriften over de te volgen levenswijze, met latere aanpassing, 1464 en 1477
 inv. nr. 14 Akte waarbij Ermbertus de Loemel vastlegt dat zijn dochter in het klooster ingetreden is voor de aanname van de regel van Augustinus, met nadere bepalingen, 1475
 inv. nr. 21 Inventaris van het archief, opgemaakt naar aanleiding van een grote verbouwing, 1522
 inv. nr. 22 Legger van de pachten, cijnzen en renten van het klooster, en van het kloosterterrein, met aantekening van ontvangsten en plaats van de eigendomstitels in het archiefdepot, 1627
 inv. nr. 23 Lijst van cijnzen en renten van het klooster en van de biechtvader, 1628
 inv. nr. 26 Akte van verkoop aan Wunne van Utrecht ten behoeve van haar en haar gezellen van een huis in de Weverhulst, 1335
 inv. nr. 27 Akte van verkoop ten behoeve van de zusters van een stukje grond aan de Begijnengracht bij hun woning, 1348
 inv. nr. 28 Akte van schenking van Heylkens Huis op de Triniteit in 's-Hertogenbosch, 1359
 inv. nr. 30 Akte van aankoop van een huis naast het klooster, 1430. Met retroacta en latere bijlage, 1341-1431
 inv. nr. 31 Stukken betreffende de aankoop van Heer Corstiaans huis naast het klooster, 1444 en 1462
 inv. nr. 32, Stukken betreffende de aankoop van aangrenzende goederen van Thonis van den Hoevel, 1485
 inv. nr. 33 Akte van aankoop van het Vondelingenhuis naast het klooster, 1515
 inv. nr. 35 Akte van schenking van een stukje land aan de gracht van het begijnhof ten behoeve van een nieuwe kloostermuur, 1520
 inv. nr. 38 Verklaring van schenking van renten, onder meer aan het klooster, 1361
 inv. nr. 40 Testament waarbij de zusters een erfcijs gelegateerd krijgen, 1433
 inv. nr. 45 Akte van schenking van een roggepacht in Berlicum, onder meer aan het klooster, 1500, met latere bijlage, 1590
 inv. nr. 47 Akte van aankoop door het klooster van een huis op de Papenhulst in 's-Hertogenbosch, 1507
 inv. nr. 65 Concept van een machtiging door het klooster aan een niet nader genoemde persoon tot rechtshandelingen betreffende een lijfrente, circa 1547
- 2006 *Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch 1330-1719 (MA)*
 inv. nr. 20 Opheffing van de scholasterij, 1422-1423
 inv. nr. 38 Overeenkomst tussen het kapittel en de Zusters van Orthen over de parochiële rechten van de zusters, 1453
 inv. nr. 57 Uitbreiding van de inkomsten van het in 1451 gestichte altaar, 1468

inv. nr. 84 Stichting van drie wekelijkse missen, op te dragen door een seculiere priester, 1442

inv. nr. 130 Testament van de begijn Jutta, dochter van Martinus de Meghen, 1368

inv. nr. 135 Testamentaire schenking aan verschillende personen en instellingen, verbonden aan het begijnhof, 1434. Met retroacte, 1427

inv. nr. 168 Stukken betreffende de stichting van het bonefantenhuis in 1401 en de organisatie, 1625 en ongedateerd

inv. nr. 190 Eigendomsbewijs voor de predikheren van 's-Hertogenbosch van een erfcijs in 's-Hertogenbosch, 1369

2039 *collectie charters van het Groot Seminarie te Haaren, 1238-1801*

inv. nr. 17 Overeenkomst tussen het klooster Mariënveld en het klooster van Sint-Jan evangelist in Amsterdam, 1422

Rijksarchief te Antwerpen-Beveren (RAA)

Zwartzusters van Antwerpen (ZZA)

inv. nr. 1 19 september 1472 Vidimus gegeven door Jacobus de Mucciarellis, auditor generalis der Curia, en Joannes Botelier, abbreviator, op een bul van Sixtus IV, de 9^e juni 1472 verlenende het recht van begraven en van keuze van een geestelijke om dienst te doen aan de cellezusters van Duitsland en Frankrijk

inv. nr. 2 11 februari 1508-1509 Vidimus gegeven door Johannes, abt van Sint-Geertruiden te Leuven, van een bul van Julius II, van 20 juni 1506, bepalende de voorrechten van de orde der cellieten

inv. nr. 3 Rond 1508 Smeekschift aan de paus aangeboden door de Zwartzusters vragende ontslagen te worden van elke onderwerping aan de broeders Cellieten, en niettegenstaande, al de aflaten en geestelijke voordelen aan deze laatsten toegestaan te blijven genieten

inv. nr. 4 17 eeuw Aantekeningen aangaande sommige gratiën en privilegieën gegunt van den Stoel ofte h. pausen van Rome aen ons heilich orden

inv. nr. 101 17 augustus 1346 Vidimus gegeven door Claus van der Borch, deken van O.L.V.-kerk, van de schepenbrief van Antwerpen, van 1 oktober 1345, bestatigde de gift gedaan door Hendrik Zuderman, Duits koopman, van zijn huis gestaan buiten de Koepoort en de Predikherenmuur, met al wat er toe behoort 'om daar in te woenen maten wiven die men heet Swesteren gaende ende keerende uut wat landen dat di zijn, die van goeden levne zijn ende dit gedurende teweliken daghen' en benoemende ter besturing van dit huis drie goede personen (...)

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

014 *Rechterlijk archief van 's-Hertogenbosch (RAH)*

inv. nr. 1182-1288 Secretariële protocollen, ook bekend als het Bosch' Protocol, 1399-1517

184 *Archief van het Clarissenklooster (1281-1335-1668)*

inv. nr. 1 Notariële akte, bevattende openbare afschriften van een machtiging van de officiaal van Luik d.d. 10 januari 1334; het testament van heer Willelmus de Busco, heer van Erp, ridder, d.d. 1335 augustus 28; en aanvullingen op dit testament d.d. 13 september 1339, 6 november 1341, 1344

Sint-Jan, charters

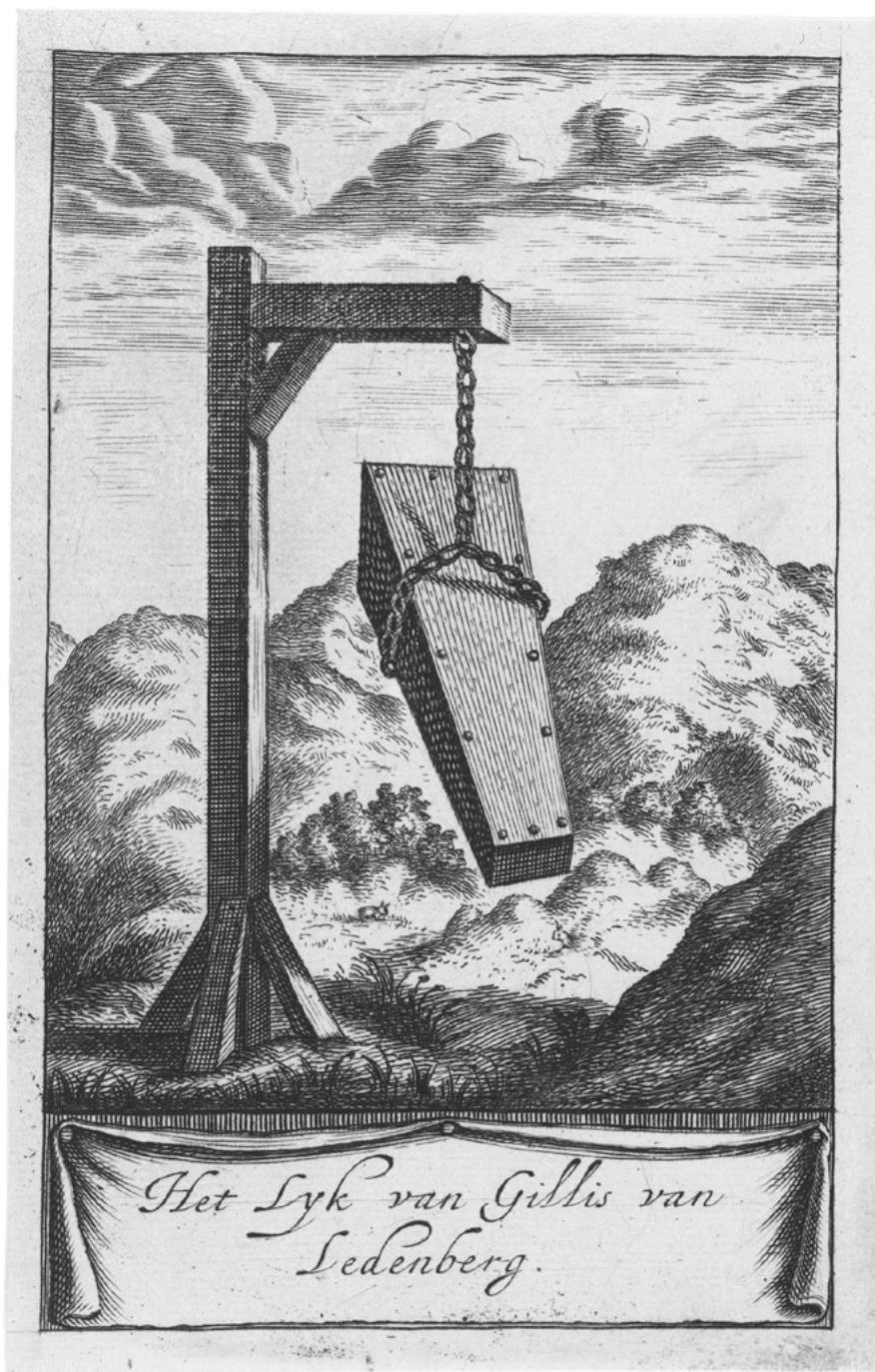
inv. nr. 697 (661), d.d. 1467 april 4 (alleen regist)

inv. nr. 1240 (2585), d.d. 1420 oktober 18 (alleen regist)

Literatuur en gedrukte bronnen

- Acquoy, J.G.R., *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* (3 dln.; Utrecht 1875-1880).
- Bichelaer, A. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).
- Bogaerts, A.M., *Het klooster Hertogin nedal der Zusters Dominikanessen te Oudergem 1262-1797*. Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden 18 (Leuven 1979).
- Brinkerink, D.A., (ed.), *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen* (Groningen 1904).
- Bruijn, M.W.J. de, 'Cnodingen en Dicbieringen. De bezitters van grote huizen in de stad 's-Hertogenbosch en hun entourage. Deel 1 Het geslacht Van den Bosch'. Intern rapport nr. 314 Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten ('s-Hertogenbosch/Utrecht 2014).
- Callaye, Fr., 'De Nederlandsche Beggaarden in St Franciscus' Derde Orde en de Weefnijverheid tijdens de Middeleeuwen (1)' in: *Neerlandia Franciscana* 1 (Iseghem 1914) 7-32.
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage 1979).
- Carnier, M., 'De reguliere vrouwelijke derde orde in de zuidelijke Nederlanden', *Trajecta* 14 (2005) 205-220.
- Dijck, L.G.C.M. van, 'Kluizenaresen in en rond 's-Hertogenbosch, ca. 1370-1630', *Varia Historica Brabantica* 9 (1980) 1-20.
- Dijk, R.Th.M. van, *De constituties der Windesheimse Vrouwenkloosters vóór 1559* (Nijmegen 1986).
- Dijk, R.Th.M. van, *Salome Sticken (1369-1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie* (Hilversum 2015).
- Dumbar, G., *Reipublicae Daventriensi ab actis analecta* (...) (dl. I; Daventriae 1710).
- Elm, K., *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens* (Keulen/Graz 1962).
- Engen, H. van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2006).
- Engen, J. van, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2008).
- Foppens, J.F., *Historia Episcopatus Silvaeducensis* (...) (Bruxellis 1721).
- Frenken, A.M., 'Aanvullingen op Schutjes "Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch"', *Bossche Bijdragen* 23 (1956-1957) 46-166.
- Gijssbertus Coeverincx, *Analecta Gijssberti Coeverincx*, eds. G. van den Elsen en W. Hoevenaars (2 dln.; ['s-Hertogenbosch] 1905 en 1907).
- Goudriaan, K., 'De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus' in: H. van Engen en G. Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Middeleeuwse studies en bronnen CX (Hilversum 2008) 167-211.
- Goudriaan, K., 'Arme vrouwenpersonen, om Goods willen gheherberghet. Gemeenschappen van devote vrouwen aan het eind van de veertiende eeuw', *Ons Geestelijk Erf* 82 (2011) 97-135.
- Gramaye, J.B., *Taxandria. In qua Antiquitates & decora Regionum* 5 (...) (Bruxellae 1610).
- Grootaers, W., *De Zwartzusters van Lier 1395-1995. 600 jaar ziekenzorg in en rond de Netestad* (Lier 1995).
- Heel, D. van, 'Het kapittel van de tertiariissen van Zep-peren' in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der minderbroeders in de Nederlanden*, bundel 12 (1953) 349-371.
- Hermans, C.R., (ed.), *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meierij van 's-Hertogenbosch* (3 bdn.; 's-Hertogenbosch 1847-1848).
- Hermans, C.R., *Annales canonicorum regularium S. Augustini ordinis S. Crucis ex monumentis authenticis* (4 dln.; Silvae-Ducis [etc.] 1858-1953).
- Hoekx, J.A.M., *Archief van het klooster der Rijke Claren te 's-Hertogenbosch, 1335-1668* (['s-Hertogenbosch] 1965).
- Hotz, B., *Beginnen und willige Armen im spätmittelalterlichen Hildesheim* (Hildesheim 1988).
- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 1 (Assen/Maastricht 1986).
- Kühler, W.J., *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (Rotterdam 1908).
- Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000).
- Leupen, S.M.C., 'De kloosters van de celebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', *Holland, Historisch Tijdschrift* 30 (1998) 63-93.
- Meerendonk, L. van de, *Het klooster op de Eikendonk te Den Dungen*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland II (Tilburg 1964).
- Meerendonk, L. van de, *Tussen Reformatie en Contra-reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ffl 1520 en ffl 1570*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland IX (Tilburg 1967).
- Meersseman, G.G., *Dossiers de l'Ordre de la Pénitence au XIIIème siècle* (2e herziene uitgave, Freiburg 1982).
- Meijer, G.A., *De predikheeren te 's-Hertogenbosch, 1296-1770. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897).
- Meijer, G.A. (ed.), *P. Jacobo Brouwer, Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis* ('s-Hertogenbosch 1908).
- Oudenhoven, J. van, *Beschryvinge der Stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bosche* (t'Amsterdam 1649).

- Pansters, K., 'The Secret of Silence. Spiritual Concentration as Theological Concern' in: K. Pansters (red.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage. Miscellanea Neerlandica XLIII – Studia Cartusiana 4* (Leuven 2014).
- Post, R.R., *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968).
- Roggen, H.R., *De Clarissenorde in de Nederlanden* (Sint-Truiden 1995).
- Rooij, H.J.M. van, *Het Oud-archief van het Groot-Zieken-gasthuis te 's-Hertogenbosch* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1963).
- Sanders, J.G.M., *Kartuizers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466-1641* (Woudrichem 2012).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch. Alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* (3 dln.; herdruk, 's-Hertogenbosch 1975).
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- Simons, W., *Bedelordenkloosters in het graafschap Vlaanderen. Chronologie en typografie van de bedelordenverspreiding vóór 1350* (Brugge 1987).
- Steyaert, D., 'Eenheid in de verscheidenheid: historiek van de Alexianen' in: *Werken van Barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (Leuven 1985) 17-28.
- Vanden Bosch, G., *Monasticon van Zwartzusters-Augustinessen in België* (Brussel 1998).
- Voecht, J. de, *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis: met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*, ed. M. Schoengen, *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, derde serie 13 (Amsterdam 1908).
- Weiler, A.G., *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland* (Nijmegen 1997).
- Werken van barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (Leuven 1985).
- Wilhelmus Molius, *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, eds. J.A.M. Hoekx e.a. ([s-Hertogenbosch 2003]).
- Wormgoor, I., 'De vervolging van de vrijen van geest, de begijnen en begarden', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 65 (1985) 107-130.



Tot in 1809 het gecodificeerd strafrecht in Nederland tot stand kwam, werden geregeld postuum processen aangespannen tegen personen die zichzelf van het leven hadden beroofd. In dit geval kwam het tot een veroordeling: het lijk van zelfmoordenaar Gilles van Leedenberch is in een kist aan de galg opgehangen. Zie ook de afbeelding op pagina 122. Ets/gravure, maker onbekend, uit: J. Naeranus, *Waarachtige historie van J. van Oldenbarneveld* (Rotterdam 1670) 585 (Collectie Duijvestein)

Erik-Jan Broers

Strafprocessen tegen een dood lichaam.

Juridische procedures wegens zelfdoding in de zeventiende en achttiende eeuw

Frans Janssen Gijsberts was *‘een kerel vande uijtterste impudentie en onbeschaemtheit’*, zo kan men lezen in de tenlastelegging die de schout van 's-Hertogenbosch in de zomer van 1712 tegen deze vagebond opstelde.¹ Gijsberts had zich van jongs af aan overgegeven aan landloperij en bedelarij en had zich tijdens zijn omzwervingen in Staats-Brabant schuldig gemaakt aan allerlei kwalijke feiten, zoals geweldpleging en bedreiging en afpersing van de plattelandsbevolking. Ook was hij aanwezig geweest bij een brandstichting *‘sonder hetselve te hebben belet ofte het trachten te beletten, a contrarie, dat hij die te ondernemene brandstichtinge met plaisier heeft aengesien’*.

Vanwege deze zeer kwalijke levenswandel eiste de schout dat de verdachte aan lijf en goed zou worden gestraft, op een wijze die de schepenen gepast achtten. Maar Frans Gijsberts wachtte de uitspraak van de schepenenbank niet af. In de gevangendoor waar hij in voorarrest zat, sloeg hij op 9 juli 1712 de hand aan zichzelf en verhing zich. Daarmee was zijn strafproces echter nog niet ten einde. Aanstonds diende de schout een rekest bij de schepenen in, waarin hij hun verzocht het dode lichaam van Gijsberts te veroordelen om op een horde naar het galgenveld te worden gesleept en daar onder de galg te worden begraven. Hoe het in deze zaak is afgelopen, zal nog blijken.

In deze bijdrage wil ik aandacht besteden aan de berechting en bestraffing van mensen zoals Frans Gijsberts, die in het verleden in Staats-Brabant door zelfdoding een einde aan hun leven maakten. Zeker voor de moderne mens zal deze strafoplegging merkwaardig overkomen. Bedoeling van deze bijdrage is dan ook wat meer licht te werpen op de zelfmoordprocessen die eeuwenlang – zowel in Brabant als elders in Europa – hebben plaatsgevonden en de redenen inzichtelijk te maken waarom zulke processen werden aangespannen. Daartoe zal ik eerst de juridische context schetsen waarbinnen de strafbaarheid van zelfdoding in de middeleeuwen en in latere tijden dient te worden gezien. Vervolgens behandel ik de strafmaatregelen die tegen suïcidanten werden genomen, het verloop van de juridische procedures waarin ook hun nabestaanden konden worden betrokken en de geleidelijke, stapsgewijze decriminalisering van de zelfdoding.²

¹ SAH, 14 ORA, ASH, inv. nr. 168-06, crimineel dossier.

² In deze bijdrage bedien ik mij zowel van de moderne term ‘zelfdoding’ als van de oude term ‘zelfmoord’ waarin de eertijdse strafbaarheid van de daad tot uitdrukking komt.

Zelfdoding als strafbaar feit

In grote delen van West-Europa, waaronder het huidige Nederland, was men eeuwenlang gewoon op te treden tegen personen die zichzelf van het leven hadden beroofd. Aanvankelijk lijkt dit optreden vooral te hebben bestaan in het nemen van ‘voorzorgsmaatregelen’. Men meende namelijk in geval van een zelfdoding met een ‘gevaarlijke dode’ van doen te hebben en men wilde voorkomen dat deze wellicht uit de dood zou terugkeren. Daarom ging men bijvoorbeeld over tot verbranding van het lichaam van de overledene, of verzinking daarvan in de rivier, of men sloeg een spies door het lichaam heen zodat de dode diens graf niet zou kunnen verlaten.³

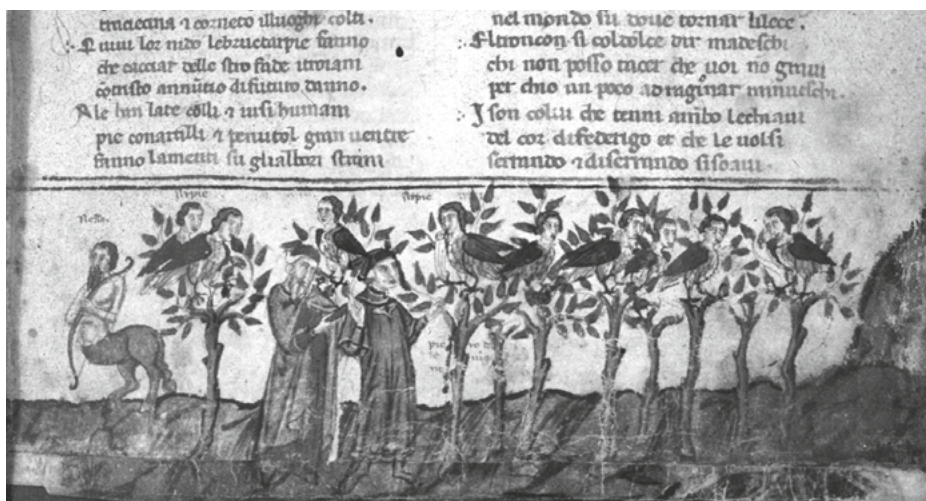
In de middeleeuwen zouden zulke voorzorgsmaatregelen geleidelijk plaatsmaken voor echte strafmaatregelen. Het was vooral in het vroegkerkelijke recht dat de laakbaarheid en strafwaardigheid van zelfdoding werd benadrukt. Reeds Augustinus (354-430) had in zijn *De Civitate Dei* het plegen van zelfmoord zonder enig voorbehoud afgekeurd met een beroep op het vijfde van de Tien Geboden. Dit Bijbelse gebod – gij zult niet doden – had niet slechts betrekking op het doden van een ander, maar ook op het beëindigen van het eigen leven.⁴ De mens had immers zijn leven gekregen van God en het was enkel God die daarover mocht beschikken: *homo non est dominus vitae suae*.⁵ Maakte de mens toch eigenhandig een einde aan zijn leven, dan beging hij een zware zonde. Een dergelijke zondaar diende, zoals alle zondaars, te worden geëxcommuniceerd en zijn lichaam moest een zogenoemde ‘ezelsbegravenis’ krijgen. De term ‘ezelsbegravenis’ gaat terug op de Bijbeltekst van Jeremia 22:19, waarin een overleden zondaar een smadelijke begravenis in het vooruitzicht wordt gesteld: ‘Als een ezel wordt hij begraven: men sleept hem weg en gooit hem buiten de poorten van Jeruzalem.’ Dat men een zelfmoordenaar een dergelijke begravenis ten deel moest laten vallen, werd uitdrukkelijk voorgeschreven in het Decreet van Burchardus van Worms, een



Een man en vrouw beroven zich met een dolk van het leven om zo overspel te voorkomen. Zelfmoord werd echter door de Kerk gezien als een nog grotere zonde. Miniatuur (1475-1480) uit *La Cité de Dieu*, een Franse vertaling van Augustinus' *De Civitate Dei* (Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, MS 10 A 11)

gezaghebbende verzameling van kerkrechtelijke regels, opgesteld aan het begin van de elfde eeuw.⁶ Feitelijk hield deze ezelsbegrafenis in dat het lijk van de zelfmoordenaar zonder enig kerkelijk ritueel in ongewijde grond moest worden begraven.

Vanuit het kerkelijke recht vond de gedachte dat zelfdoding een schandelijk en strafbaar feit was, meer bepaald een vergriep rechtstreeks tegen God, ingang in de wereldlijke rechtspraktijk van de middeleeuwen. In de latere rechtsdogmatiek werd dit vergriep wel aange-merkt als een *crimen laesae maiestatis divinae*, een misdrijf tegen de goddelijke majesteit.⁷ Het was tevens de ernstigste vorm van moord die denkbaar was, aldus de Vlaamse jurist Filips Wielant in zijn *Corte instructie in materie criminele* uit 1510: 'Want die eenen anderen doot, en doot maer [het] lichame. En die hemselven doot, die doot ziele ende lichame'.⁸ Een zodanig ernstig misdrijf mocht dan ook, ook al was de pleger daarvan niet meer in leven, niet aan de lange arm der justitie ontsnappen. Deze arm reikte tot over het graf heen.



De Kerk veroordeelde zelfmoord als een zware zonde, omdat de mens niet mocht beschikken over het leven dat God geschenken had. Dante plaatst in zijn *Divina Commedia* zelfmoordenaars in de zevende kring van de hel (Canto XIII). Zij zijn in bomen veranderd en worden gestraft door harpijen (wezens met een vrouwenhoofd en een vogellichaam) die haar scherpe klauwen in de takken zetten zodat de bomen bleeden. Afbeelding uit MS. Holkham misc. 48, p. 19 (Collectie Bodleian Library, Oxford)

Het optreden van het rechterlijk apparaat tegen personen die niet langer in leven waren, is intussen minder vreemd dan het op het eerste gezicht lijkt als men bedenkt dat het strafrecht eeuwenlang een zogeheten daadstrafrecht is geweest. In de rechtspleging, die zeer formalistisch van aard was, ging het eerst en vooral om de feiten die waren gepleegd en de gevolgen die daaruit waren voortgevloeid. Voor deze gevolgen was de dader strafrechtelijk aansprakelijk. Wat deze dader voor een persoon was en vanuit welke motieven hij had gehandeld, speelde bij deze gevolgaansprakelijkheid niet of nauwelijks een rol. Vandaar dat het strafrecht zich mede uitstreckte over de gedragingen van kinderen en dieren en ook over die van personen die zichzelf van het leven beroofden.⁹

3 His, *Geschichte des deutschen Strafrechts*, 73; Feucht, *Grube und Pfahl*, 36, 158-160, 195.

4 Wacke, 'Der Selbstmord', 32.

5 Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 269; Vanhemelryck, *Misdadigers*, 249-250.

6 Vandekerckhove, *Van straffen gesproken*, 22.

7 Martinage, *Geschiedenis van het strafrecht*, 16.

8 Wielant, *Verzameld werk. Deel I Corte instructie*, cap. 56, par. 2 (p. 86).

9 Voor het middeleeuwse daadstrafrecht zie nader Broers, *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht*, 95-98.

De bestraffing van een zelfmoordenaar

De strafrechtelijke aansprakelijkheid van personen voor de gevolgen die zij door hun optreden teweeg hadden gebracht, had als consequentie dat iemand die zichzelf van het leven had beroofd, daarvoor in rechte kon worden gedaagd en worden berecht en veroordeeld. De uiteindelijke bestraffing van de dader kwam, onder invloed van het kerkelijke recht, in het teken te staan van het tot uitdrukking brengen van de schandelijkheid van de gepleegde daad. Hoewel oude strafmaatregelen zoals spietsing van het ter aarde bestelde lijk niet geheel verdwenen, werd het in de Nederlanden en in andere delen van Europa de gewoonte om aan de dader een zogenoemde schandstraf op te leggen.¹⁰ Het hoofbestanddeel van deze straf bestond in het slepen van het lichaam van de dader over de openbare weg naar het galgenveld, soms met het gezicht over de grond, soms ook vastgebonden aan de staart van een paard, maar meestal geplaatst op een houten slede. Op het galgenveld werd het lijk dan tentoongesteld door het te plaatsen op een rad of op te hangen in een zogenoemde spriet of ondersteboven aan de galg.



Deze miniatuur illustreert het Bijbelboek Ezechiël en toont hoe de profeet wordt voortgesleept door paarden nadat hij in ongenade is gevallen. Een dergelijke schandstraf werd ook vaak aan zelfmoordenaars opgelegd (www.kb.nl)

Had de suïcidant zijn daad binnenshuis begaan, dan ving de ontterende behandeling van diens lichaam reeds eerder aan. Het lijk mocht dan namelijk niet langs de normale weg, via de deur, het huis verlaten. Het werd uit het raam geworpen, of onder de drempel van de deur doorgetrokken, of via een gat in de muur naar buiten geworpen. Deze maatregelen kunnen tevens worden beschouwd als zekere 'voorzorgsmaatregelen' waarmee men wilde voorkomen dat de geest van de overledene – volgens het oude volksgeloof – terugkeerde naar zijn woning.¹¹

Het waren evenwel niet enkel ontterende handelingen die de zelfmoordenaar ten deel vielen. De schandstraf werd namelijk gecombineerd met een confiscatie van daders bezittingen, een vermogensstraf derhalve, waarvoor de middeleeuwse juristen aanknopingspunten hadden gevonden in het aan het einde van de elfde eeuw herontdekte Romeinse recht. In

het *Corpus iuris civilis* van keizer Justinianus waren namelijk diverse teksten opgenomen waarin deze strafmaatregel werd voorgeschreven in geval van zelfdoding.¹² De herontdekking van het rechtsgoed van de Romeinen zou er evenwel ook toe bijdragen dat er in de rechtswetenschap andere theorieën over de strafwaardigheid van suïcidaal gedrag werden ontwikkeld, zoals in de volgende paragraaf zal blijken.

Verwijtbaarheid van de zelfdoding

Vanaf de dertiende eeuw zou er verandering komen in de strafrechtelijke aansprakelijkheid van de pleger van een misdrijf. Ook bij deze verandering speelden de kerkelijke juristen een vooraanstaande rol. Puttend uit het gedachtegoed van moraaltheologen als Thomas van Aquino (circa 1225-1274) en uit het herontdekte Romeinse recht, waarin zij begrippen als *dolus* (opzet) en *culpa* (schuld) aantroffen, vormden zij het traditionele daadstrafrecht geleidelijk om tot een schuldstrafrecht. Dit nieuwe concept hield in dat iemand niet diende te worden bestraft louter omdat hij een verwerpelijke daad had gepleegd, maar mede omdat deze daad aan hem kon worden toegerekend en verweten. Deze subjectivering van het strafrecht bracht tevens met zich mee dat er omstandigheden werden onderscheiden waaronder een strafbaar feit niet aan de pleger daarvan kon worden toegerekend, bijvoorbeeld in verband met zijn jeugdige leeftijd, of niet aan hem kon worden verweten, wegens het ontbreken van opzet of schuld.¹³

Op grond van deze nieuwe rechtsdogmatiek werd door de rechtswetenschappers de verwijtbare zelfdoding onderscheiden van de verontschuldigbare zelfdoding. In navolging van hetgeen de Romeinse juristen leerden, achtten zij suicide een verwijtbare en dus strafbare handeling als zij door de dader was begaan om uit handen van justitie te blijven. Slechts in dat geval was strafoplegging op haar plaats, maar bijvoorbeeld niet als de dader tot zijn daad was overgegaan omdat hij ongeneeslijk ziek was, of krankzinnig of levensmoe.

Het was de Vlaamse jurist Filips Wielant – in het voorafgaande reeds genoemd – die de nieuwe strafrechtsdoctrines aan het begin van de zestiende eeuw in de Nederlanden zou introduceren. In zijn *Corte instructie in materie criminele* heeft deze praktijkjurist weliswaar het eigen Vlaamse recht centraal gesteld, maar bij het bespreken van de diverse delicten heeft hij tevens het geleerde Romeinse recht in zijn uiteenzettingen betrokken. Voor het geleerde recht nu, aldus Wielant, moest er bij zelfdoding onderscheid worden gemaakt tussen twee situaties. Had iemand zichzelf omgebracht ‘*uut desperatien van te verliesene lyf, eere ende goet, of uuyt anderen quaden propooste*’, derhalve uit angst voor straf of uit een andere kwalijke beweegreden, dan diende deze persoon te worden gestraft. Zijn lichaam moest worden gesleept en gehangen in een spriet en zijn goederen moesten worden geconfisqueerd.¹⁴ Was de zelfdoding daarentegen ingegeven door ‘*pynen van ziecten, groote melancolie of ghebrec van zinnen*’, dan behoorde bestraffing achterwege te blijven en mocht de dader op Christelijke wijze worden begraven.¹⁵ Het Vlaamse gewoonterecht was volgens Wielant echter strenger

10 Vgl. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 411-412; Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht*, 90-91; Van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie*, 479-486; Berents, *Het werk van de vos*, 143-144. Voor lokale strafvarianten zie voorts Vandekerckhove, *Van straffen gesproken*, 49-59.

11 Van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie*, 483; Pitlo, *De lach in het recht*, 85-86. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht*, 90, stelt dat de drempel vanouds als een sacraal deel van het huis werd beschouwd, dat niet mocht worden ontwijd door er het lijk van een zelfmoordenaar overheen te dragen.

12 Wacke, ‘Der Selbstmord’, 31-32, 52-61.

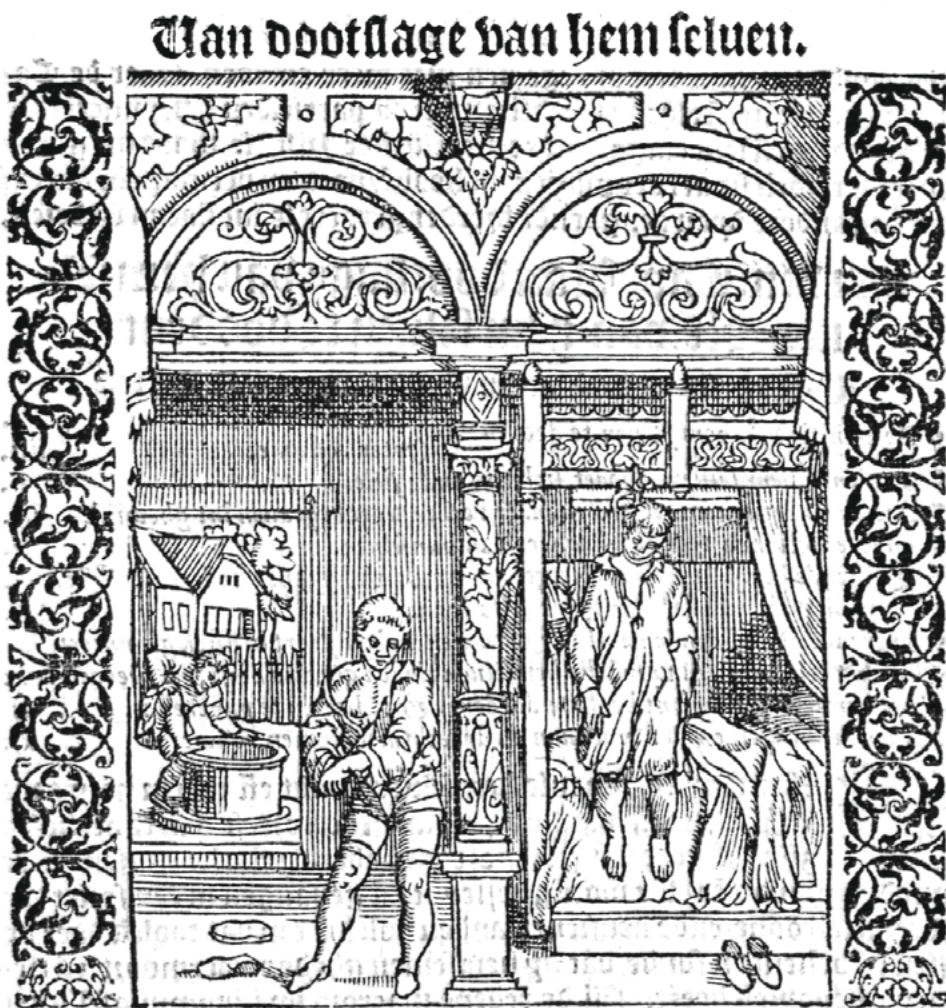
13 Voor de ontwikkeling van het daadstrafrecht tot een schuldstrafrecht, zie nader Broers, *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht*, 98-100.

14 Wielant, *Verzameld werk. Deel I Corte instructie*, cap. 56, par. 1 (p. 86).

15 Wielant, *Verzameld werk. Deel I Corte instructie*, cap. 56, par. 3 (p. 86).

en schreef voor dat iemand die zichzelf het leven benam, ongeacht de reden waarom hij dat deed, steeds voor de genoemde schand- en vermogensstraf in aanmerking kwam.¹⁶

Men mag concluderen dat in de tijd waarin Wielant zijn aan het strafrecht gewijde commentaar schreef, er nog een discrepantie bestond tussen de rechtspraak en de rechtswetenschap. Van een dergelijke discrepantie was niet alleen sprake in Vlaanderen, maar bijvoorbeeld ook in Holland, getuige hetgeen Hugo de Groot in zijn *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* uit 1631 over de bestraffing van zelfmoord opmerkt. In dit rechtsgeleerde handboek, dat De Groot reeds in de jaren 1618-1621 tijdens zijn gevangenschap op slot Loevestein had geschreven, kan men lezen dat volgens het Hollandse



Joost de Damhoudere publiceerde *Practijcke ende hantboek in criminele saken* (Antwerpen, Hans de Laet, 1561), waarin hij de *Corte instructie in materie criminele* van Filips Wielant vrijwel integraal overschreef, plagiaat dus. Wel voegde hij 'sommighe schoone figuren ende beelden totter materien dienende' toe. Pagina 137-139 is gewijd aan zelfmoord of 'dootslage van hem selven'. Op de houtsnede zijn drie manieren om zelfmoord te plegen afgebeeld: verdrinking in een waterput, steken met mes of dolk en verhangen (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, digitaal te raadplegen via anet.ua.be)

gewoonterecht eenieder die zich met opzet van het leven beroofde, tot sleping, ophanging en verbeurdverklaring van goederen moest worden veroordeeld, ‘*schoon van geene misdaden zijnde beschuldigt*’.¹⁷ Volgens De Groot werd derhalve ook in de Hollandse rechtspraktijk geen onderscheid gemaakt tussen een persoon die zichzelf van het leven had beroofd om aan zijn bestraffing te ontkomen en iemand die wegens ondraaglijk lijden, krankzinnigheid of levensmoeheid een einde aan zijn leven had gemaakt.

Halverwege de zeventiende eeuw werd de nieuwe doctrine over de strafbaarheid van zelfdoding echter door diverse gezaghebbende auteurs in hun geschriften opgenomen. De Hollandse praktijkjuristen Simon van Leeuwen en Simon van Groenewegen van der Made, die De Groots *Inleidinge* als uitgangspunt voor hun uiteenzettingen namen, verkondigden bijvoorbeeld dat fysiek lijden, gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens, mistroostigheid en wanhoop omstandigheden waren waaronder men de suïcidant zijn daad niet mocht kwalijk nemen.¹⁸ De Utrechtse hoogleraar Antonius Matthaeus op zijn beurt benadrukte dat enkel in geval de dader had gehandeld om aan bestraffing wegens een gepleegd delict te ontkomen, een veroordeling van deze dader op haar plaats was.¹⁹

Omstreeks diezelfde tijd vonden deze rechtswetenschappelijke leerstellingen weerklank in de rechtspraktijk. Evenals dat bijvoorbeeld in Holland het geval was, gingen Brabantse rechtscolleges steeds vaker de verontschuldigbare zelfdoding onderscheiden van de zelfdoding die aan de dader kon worden verweten.²⁰ In de nu volgende paragrafen zal nader worden ingegaan op het nieuwe criminele beleid van de Brabantse justitie.

De lange arm der justitie

Vanaf ongeveer het midden van de zeventiende eeuw werden door de rechterlijke instanties in Staats-Brabant de traditionele straffen van het slepen en tentoonstellen van het lijk van de suïcidant en het confisqueren van diens bezittingen steeds meer gereserveerd voor personen die zich door zelfdoding aan hun berechting wilden onttrekken. Dit blijkt onder meer uit de zaak van de in de inleiding ten tonele gevoerde Frans Janssen Gijsberts, die in afwachting van zijn strafproces in de gevangenpoort de hand aan zichzelf had geslagen. De schout van 's-Hertogenbosch had daarop een rekest bij de schepenenbank ingediend met het verzoek het dode lichaam van deze vagebond te veroordelen om op een horde naar het galgenveld te worden gesleept en daar onder de galg te worden begraven. In zijn rekest benadrukte de schout dat de gevangene tot zijn daad was overgegaan om aan zijn gerechte bestraffing te ontkomen. Volgens de nieuwe rechtsdogmatiek was er derhalve sprake van een geval van verwijtbare zelfdoding. In hun vonnis van 11 juli 1712 wezen de schepenen dan ook de eis aan de schout toe en gaven hem toestemming om het lijk naar het galgenveld op de Vughtherheide te laten slepen en daar onder de galg te begraven.²¹

16 Wielant, *Verzameld werk. Deel I Corte instructie*, cap. 56, par. 4 (p. 86).

17 Hugo de Groot, *Inleidinge* (door Dovring e.a.) boek II, deel 1, par. 44 (p. 45-46). Voor de Zuidelijke Nederlanden zie Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 270.

18 Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt*, ad Inl. II.1.4 (140). Hugo de Groot, *Inleydinge* (door Simon van Groenewegen van der Made), ad Inl. II.1.44 (p. 52).

19 Antonius Matthaeus, *De criminibus*, boek 48, tit. 5, cap. 1, par. 9-11 (deel III, p. 366-368).

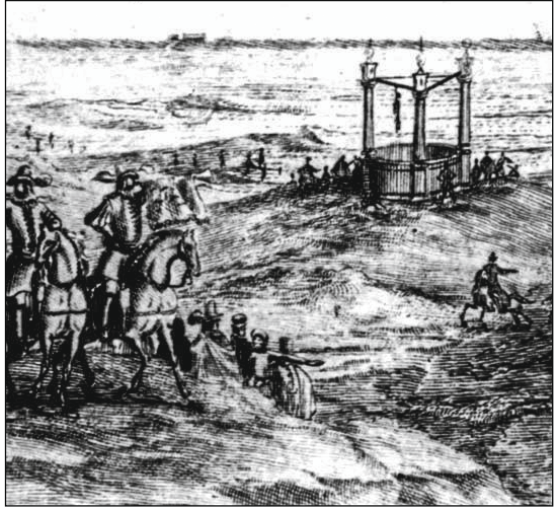
20 Voor Holland vgl. Bosman, “Vol-regt heeft niemand”, 64-80.

21 SAH, ORA, ASH, inv. nr. 39, vonnisboek, 107-109.

Frans Gijsberts was niet de enige vagebond die zich – tevergeefs – aan de arm der justitie had willen onttrekken. Zo werd in 1717 door de Bossche gerechtsofficier Jenneke Peters uit Zeelst in hechtenis genomen omdat zij in haar woonplaats brand had gesticht. Ook zij wachtte haar vonnis niet af en verdrook zichzelf door haar hoofd in het secreet onder water te houden.²² In het rekest dat de schout vervolgens aan de schepengbank richtte, kan men lezen dat ook in dit geval de gevangene door zich van het leven te beroven aan een strafprocedure wilde ontkomen. De schout stelde namelijk

‘dat soodanigen eijgen moort, voornamentlijcken door een gedetineerde en suspecte brantstichteresse in de gevangenisse gedaen, niet anders dan ex conscienta sceleris ende om de condigne straffe te ontgaen gaegt kan worden geschiet te sijn’. Onder verwijzing naar onder anderen Simon van Groenewegen van der Made en Antonius Matthaeus eiste hij dan ook het lichaam van Peters te veroordelen *‘uijt het venster van[de] poort ter aerde te smijten, op een horde gelegd onder de galg te slepen en daer begraven te worden’*, terwijl haar goederen moesten worden geconfisqueerd. Op 5 februari 1718 deden de schepenen vervolgens uitspraak overeenkomstig hetgeen was geëist.²³

Dat zowel Gijsberts als Peters er de voorkeur aan gaven zich het leven te ontnemen en niet het vonnis af te wachten dat de rechtbank over hen zou vellen, zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de straf die hen boven het hoofd hing. Op grond van het oude Brabantse gewonterecht, bevestigd in enkele wettelijke verordeningen van de Staten-Generaal, dienden personen die op enige wijze betrokken waren bij brandstichting, of die dreigden brand te stichten, door middel van de vuurdood te worden terechtgesteld. Wat betreft de uitvoering van deze spiegelstraf waren de Brabantse rechtsgewoonten aanvankelijk zeer streng. In de tweede redactie van zijn *Corte instructie in materie criminele*, uit 1515/1516, vestigt Filips Wielant de aandacht op deze harde rechtspraktijk: *‘In Brabant useert men de moortbranders te brandene ende een zeer onghenadeghe doot [te] doen sterven’* ter waarschuwing van anderen.²⁴ Onder ‘moortbrand’ werd oorspronkelijk een heimelijke, vooral nachtelijke brandstichting verstaan, maar later werden alle opzettelijke brandstichtingen onder dit begrip gebracht.²⁵ Zulke moortbranders werden in Brabant dus aanvankelijk levend verbrand en niet, zoals bijvoorbeeld in Vlaanderen gebruikelijk was, verstikt door de rook van de brandstapel. Vanaf de zeventiende eeuw echter werd deze straf in het Staatse deel van Brabant meestal nog slechts symbolisch ten uitvoer gebracht. De veroordeelde werd dan geëxecuteerd aan de galg of wurgpaal, waarna zijn of haar gezicht werd geblakerd met een brandende bos stro, om aan te geven dat dit de straf was waarvoor deze persoon eigenlijk in aanmerking kwam. In ’s-Hertogenbosch kwam het evenwel nog incidenteel voor dat brandstichters, zeker als zij hadden behoord tot een groep rondtrekkende kwaaddoeners, daadwerkelijk levend werden verbrand.²⁶



Het galgenveld van Vugtherheide. Gravure, maker onbekend, 1600 (www.geheugenvan nederland.nl)

Een laatste voorbeeld uit het archief van de schepenbank van 's-Hertogenbosch laat intussen zien dat de leden van dit college zich lang niet altijd zo hardvochtig opstelden tegenover brandstichters en zelfmoordenaars. Het betreft het geval van Adriaan Bouwens en zijn vrouw Jenneke de Rooij, die in juli 1739 waren aangehouden en in hechtenis genomen, omdat zij zich in en nabij Zeelst aan '*verscheijde enorme en verschrinkelijke bedreijgingen van moort en brandt*' hadden schuldig gemaakt.²⁷ Hoewel het Bouwens was die vervolgens daad bij woord had gevoegd en diverse brandstichtingen op zijn geweten had, was De Rooij volgens de schout van 's-Hertogenbosch toch ook niet helemaal schuldvrij. Zij moest daaraan medeplichtig zijn geweest, zo was hij van mening, aangezien zij '*niet onkundig kan zijn geweest, maar daar aan mede deel moet hebben gehad*'. Tegen beiden eiste hij dan ook dat zij zouden worden gestraft op een wijze die de schepenen passend achtten. Bouwens lijkt zich in zijn lot te hebben geschikt en wachtte in voorarrest het strafvonnis af. Op 25 januari 1740 werd hij veroordeeld om te worden opgehangen, waarna men hem het aangezicht zou blakeren met een brandende bussel stro.²⁸ Het vooronderzoek tegen zijn vrouw was toen nog in volle gang, maar De Rooij wachtte de resultaten daarvan niet af en beroofde zich op 30 april 1740 van het leven.

De schout stelde nu onmiddellijk een nieuwe strafeis op en vorderde dat haar lichaam naar buiten moest worden gesmeten en op een horde naar het galgenveld moest worden gesleept en daar diende te worden opgehangen of op een rad worden geplaatst, omdat zij tot haar daad moest zijn overgegaan '*in reactie en uijt overtuiginge van de gepleegde delicten*'. Nog diezelfde dag kwam de schepenbank tot een uitspraak en ordonneerde dat het lichaam van de suïcidant 's avonds in stilte moest worden begraven.²⁹ Men kan slechts gissen naar de redenen waarom de schepenen aan de gerechtsofficier zijn eis ontzegden, aangezien rechterlijke colleges in die tijd niet gewoon waren hun vonnissen te motiveren. Wellicht waren zij van mening dat het aandeel van De Rooij in de gepleegde misdrijven onvoldoende aannemelijk was gemaakt of te gering was geweest om haar tot de geëiste schandstraf te veroordelen.

Uit deze en soortgelijke zaken mag men concluderen dat zelfmoord iemand die van het plegen van misdrijven werd verdacht, niet vrijwaarde van strafrechtelijke sancties.³⁰ De arm van de wet reikte in dat geval tot over het graf heen. Door het postuum opleggen van een schandstraf, eventueel in combinatie met een vermogensstraf, kreeg het recht alsnog zijn beloop. De bestraffing van een geslaagde zelfdoding trad daarmee feitelijk in de plaats van de bestraffing van de wandaden die de suïcidant bij leven had gepleegd.

²² SAH, ORA, *ASH*, inv. nr. 080-01, crimineel dossier.

²³ SAH, ORA, *ASH*, inv. nr. 40, vonnisboek, 19-20.

²⁴ Wielant, *Verzameld werk. Deel I Corte instructie*, cap. 105, par.3 (p. 233). In de eerste redactie van zijn handboek (1510) wordt Brabant niet met zoveel woorden genoemd, maar wordt slechts in algemene zin opgemerkt '*dat men in eenighe plecken useert de moortbranders te bradene*', dat wil zeggen levend verbranden: cap. 69, par. 5 (p. 92).

²⁵ Vgl. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 313.

²⁶ Voor de bestraffing van Brabantse vagebonden die zich aan brandstichting of het uiten van dreigementen daartoe hadden schuldig gemaakt, zie Broers, 'Rabauwen'.

²⁷ SAH, ORA, *ASH*, inv. nr. 129-12.

²⁸ SAH, ORA, *ASH*, inv. nr. 42, 266-268.

²⁹ SAH, ORA, *ASH*, inv. nr. 42, 277-278.

³⁰ Zie bijvoorbeeld ook SAH, ORA, *ASH*, inv. nrs. 068-04 en 080-01. Voor een bespreking van deze zaken, zie Broers, 'Ex conscientia', 65-66.



Galgenveld aan de Trekvluit bij Rijswijk. Gilles van Leedenberch, raadpensionaris van de Staten van Utrecht, die in het conflict tussen prins Maurits en Johan van Oldenbarnevelt de laatste trouw bleef en daarom van landverraad werd beschuldigd, werd acht maanden na zijn dood door zelfmoord in zijn cel met kist en al opgehangen. Tekening van Essayas van de Velde, 1619 (Collectie Teylers Museum, Leiden)

De stille begrafenis

Monddde een strafproces wegens een zelfdoding die de pleger daarvan kwalijk werd genomen uit in de veroordeling van de dader, een proces waarin kwam vast te staan dat de suïcidant geen strafbare feiten op zijn geweten had, leidde tot – in moderne bewoordingen – een ontslag van rechtsvervolging. Het lichaam bleef een ontorende schandstraf bespaard en diens goederen werden niet verbeurd verklaard. Het was daarmee aan de nabestaanden van de dader om ten processe omstandigheden aan te voeren die de rechtbank ervan moesten overtuigen dat hun familielid zijn daad niet kwalijk diende te worden genomen. Het waren ook deze nabestaanden die de rechtbank vervolgens verzochten een stille begrafenis toe te staan. In de volgende paragraaf zal hierop nog worden teruggekomen.

Enkele voorbeelden van de schulduitsluitingsgronden die familieleden van de dader aanvoerden om diens bestraffing te voorkomen, mogen hier ter illustratie dienen. Toen

de bejaarde Cornelia Ginhoven zich in 1749 bij het schoonmaken van wortelen en uien met een mes in de keel stak, bleek zij dat volgens haar familieleden ‘*onnosel*’ en ‘*niet bij haer kennis*’ te hebben gedaan.³¹ Martinus van der Linden op zijn beurt leed aan ‘*getroubleerde hersenen*’ toen hij zich in 1756 van het leven beroofde, terwijl Lucas Vaelst in 1761 uit een ‘*soort van krankzinnigheijt of delirium*’ in een waterput sprong en zo een einde aan zijn leven maakte.³² Ook Anna van Beek zou krankzinnig zijn geweest toen zij zich in 1773 in haar woning in ’s-Hertogenbosch verhing.³³ En de bakkersknecht Pieter Mattie uit Vught was kennelijk het leven moe toen hij zich in 1766 ophing, wat mocht blijken uit de verklaring van zijn baas dat hij altijd erg stil was geweest en maar weinig had gegeten.³⁴

In al deze gevallen werd door de rechtbank afgezien van het opleggen van strafmaatregelen en bevolen dat het lichaam van de overledene in de avonduren zonder enig ceremonieel op het kerkhof moest worden begraven. De Christelijke begrafenis die Filips Wielant in zijn *Corte instructie in materie criminele* in gevallen van verontschuldgbare zelfdoding aanbeval, vonden de rechters in Staats-Brabant toch een stap te ver gaan, zo blijkt. Zij zagen meer heil in een zogenoemde stille begrafenis, die in wezen goeddeels overeenkwam met de ezelsbegrafenis die in het vroege kerkelijke recht was voorgeschreven.

Procederen tegen een dood lichaam

Ook de zeventienjarige Gerrit Spaendonck uit Tilburg zou uiteindelijk een stille begrafenis ten deel vallen nadat hij zich op zondag 9 maart 1681, toen zijn vader naar de vroegmis was, in het ouderlijk huis aan een balk had verhangen. Aan de hand van het strafdossier dat van deze zaak bewaard is gebleven, kan men de wijze waarop de Brabantse justitie in een dergelijk geval te werk ging, duidelijk voor ogen krijgen.³⁵

Toen Gerrits vader van de mis thuiskwam en ontdekte wat er was gebeurd, deed hij daarvan aangifte bij de schepenenbank van Tilburg. Daarop begaf een delegatie bestaande uit twee schepenen, de drossaard, een dokter en een chirurgijn zich naar de hoeve van Spaendonck om een gerechtelijk onderzoek in te stellen. De beide schepenen voerden daartoe eerst een ‘*occultaire inspectie*’ uit – dat wil zeggen een plaatsopneming – en stelden daarbij vast dat de overledene, overeenkomstig hetgeen zijn vader had verklaard, zich met een zijden strop aan een balk in de bedstede had opgehangen. Vervolgens werd door de chirurgijn, onder supervisie van de dokter, het lijk ‘gevisiteerd’. Bij deze lijkschouwing vond hij genoegzame aanwijzingen dat Spaendonck junior inderdaad door de ophanging ‘*van het leven ter doot is gebracht*’.

De drossaard stelde daarop een ‘aanspraak crimineel’ op – een tenlastelegging met een straf-eis – tegen ‘het dode lichaam’ van de dader en bracht deze uit op de rolzitting van 10 maart, de dag derhalve na de geconstateerde zelfdoding. Hij voerde aan dat de zelfdoding die de ‘verweerder’ had gepleegd ‘*een saecke ten hoogste strafbaer andere ten excempel*’ was en hij eiste dan ook dat diens dode lichaam door de scherpchter uit het huis zou worden verwijderd en op een horde naar het galgenveld zou worden gebracht en daar aan de galg zou worden opgehangen. Voorts dienden de goederen van de dader, voor zover hij deze had, verbeurd te worden verklaard. Aan de op schrift gestelde criminele aanspraak voegde de drossaard het verslag van de plaatsopneming en het rapport van de lijkschouwing als annexe stukken toe.

³¹ SAH, ORA, ASH, inv. nr. 158-09, crimineel dossier.

³² SAH, ORA, ASH, inv. nr. 089-01 resp. 157-05, criminele dossiers.

³³ SAH, ORA, ASH, inv. nr. 158-08, crimineel dossier.

³⁴ SAH, ORA, ASH, inv. nr. 158-10, crimineel dossier.

³⁵ RAT, 14 ASTG, crimineel dossier nr. 145.

Na de processtukken in ontvangst te hebben genomen wezen de schepenen een tussen-vonnis waarin zij besloten dat zij, alvorens uitspraak te doen in deze zaak, eerst te rade zouden gaan bij twee rechtsgeleerden in 's-Hertogenbosch.³⁶ Een Brabantse schepenenbank was namelijk verplicht om in belangrijke strafzaken het advies in te winnen van onpartijdige rechtsgeleerden, en de schepenen van Tilburg waren gewoon zulks te doen bij een tweetal advocaten uit 's-Hertogenbosch.³⁷ Op 13 maart verkregen de schepenen het gewenste advies in de vorm van een conceptvonnis, dat zij de dag erop tijdens een buitengewone rechtszitting uitspraken. Omdat niet was gebleken dat Gerrit Spaendonck een misdrijf op zijn geweten had, aan de bestraffing waarvan hij zich had willen onttrekken, werd bevolen dat zijn lichaam in alle stilte moest worden begraven.³⁸

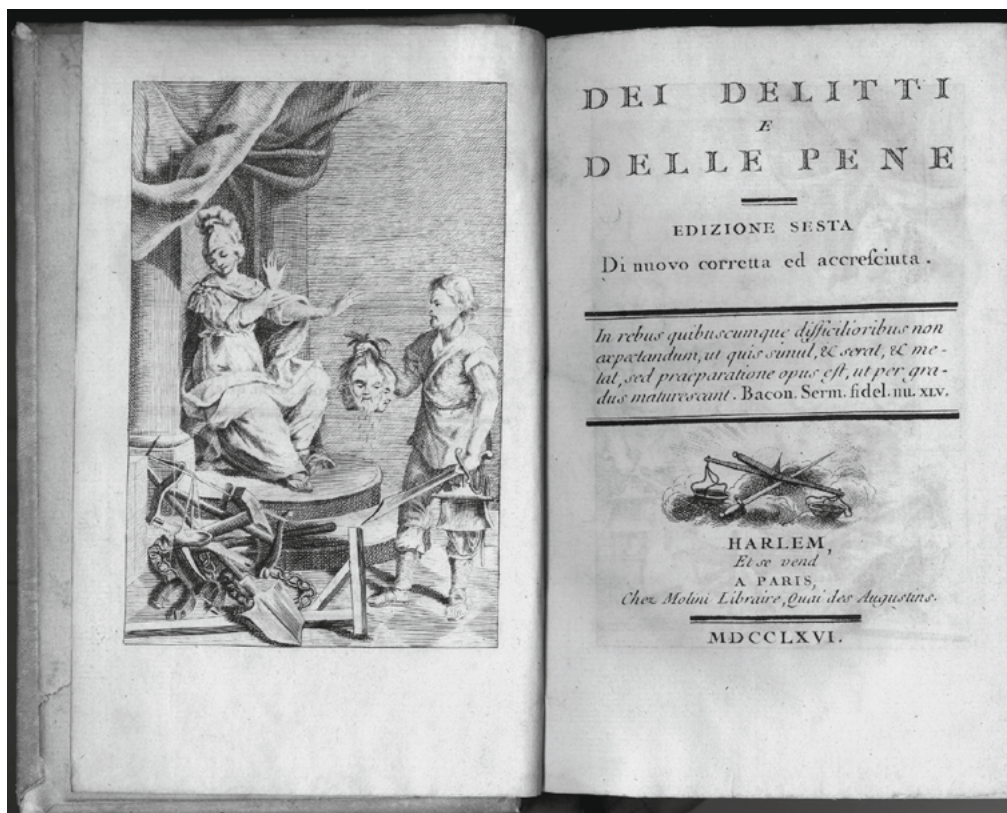
Dat de drossaard van Tilburg een strafeis tegen de dode Gerrit Spaendonck instelde, zal hiermee te maken hebben gehad dat het niet bekend was waarom de dader tot zijn daad was overgegaan. Zoals in het voorafgaande reeds is opgemerkt, was het in beginsel aan de nabestaanden van de suïcidant – de ‘verweerder’ immers – om aannemelijk te maken dat deze niet had gehandeld om aan de bestraffing voor een misdrijf te ontkomen. Zij konden daartoe ook een curator benoemen, of de rechtbank verzoeken zulks te doen, die dan namens hen het gerechtelijke debat met de gerechtsofficier zou voeren.³⁹ Nu zich in het procesdossier geen verweerstukken bevinden, en de schepenenbank reeds onmiddellijk na het indienen van de strafeis beval dat er een rechtsgeleerd advies moest worden uitgebracht, zal in het onderhavige geval het gerechtelijk debat achterwege zijn gelaten. Men mag dan ook veronderstellen dat de advocaten die het advies uitbrachten, ervan zijn uitgegaan dat de dader een blanco strafblad had en hem dus niets te verwijten viel.

Het kon intussen ook voorkomen dat de gerechtsofficier zelf reeds tijdens het gerechtelijk vooronderzoek tot de conclusie was gekomen dat de suïcidant niets te verwijten viel, bijvoorbeeld omdat hij getuigen had gehoord die de dader hadden gekend of die iets konden meedelen over de omstandigheden waaronder de zelfdoding had plaatsgevonden. In dat geval kon hij van het indienen van een strafeis afzien en een rekest aan de rechtbank overhandigen waarin hij om een stille begrafenis verzocht.⁴⁰

In die gevallen waarin de zelfmoord was begaan door iemand die in voorarrest zat en in afwachting was van zijn strafproces of de executie van zijn vonnis, vond er geen nieuw strafproces plaats. Ook dan diende de gerechtsofficier een verzoekschrift bij de schepenenbank in, deze keer om de geïndiceerde straffen aan de dader te laten opleggen.⁴¹

Besluit

De eeuwen waarin de besproken rechtszaken dienden, waren tevens de eeuwen van de Verlichting, een politiek-filosofische stroming die in de tweede helft van de achttiende eeuw haar hoogtepunt bereikte. Deze stroming, die in het teken stond van het rationele denken, van de menselijke ratio als toetssteen voor onder meer de inrichting van de staat en het daarin functionerende rechtstelsel, zou ook voor het strafrecht van grote betekenis zijn. Het was de Italiaanse jurist Cesare Beccaria (1738-1794) die als verlicht denker opteerde voor een rationeel, humaan strafrecht, ontdaan van alle willekeur en wreedheid die het tot dan toe hadden gekenmerkt.⁴² In zijn traktaat *Dei delitti e delle pene* (*Over misdaden en straffen*) uit 1764 zette hij zich onder andere af tegen de praktijk om strafmaatregelen te nemen tegen personen die zichzelf van het leven hadden beroofd.



Cesare Beccaria bepleitte in zijn boek *Dei delitti e delle pene* (1764) een rationeel en humaan strafrecht, met ook een andere kijk op en behandeling van zelfmoordenaars. Zijn visie won snel terrein. Hier zien we de zesde druk, die al in 1766 verscheen (wikimedia.org)

Beccaria beschouwde zelfmoord weliswaar als een misdrijf, maar volgens hem was het onredelijk en onzinnig om strafrechtelijk tegen dat misdrijf op te treden. Strafsancties konden immers alleen nog een gevoelloos lichaam treffen, alsook de nabestaanden van de suïcidant. Dit laatste was in strijd met het beginsel dat een straf enkel aan de pleger van een strafbaar feit mocht worden opgelegd, omdat anders een ongeoorloofde inbreuk zou worden gemaakt op de individuele vrijheid die elk mens toekwam. Strafmaatregelen tegen de suïcidant zelf waren bovendien misplaatst nu de dader de maatschappij in feite maar weinig schade had toegebracht.⁴³

³⁶ RAT, ASTG, inv. nr. 2, fol. 22; inv. nr. 3, fol. 1.

³⁷ Voor de verplichting voor schepenbanken om juridisch advies in te winnen alvorens vonnis te wijzen, zie Jacobs, 'Is het wel de rechter', 36-37. Voor de schepenbank van Tilburg zie nader: Jacobs en Steijns, 'Recht en rechtspraak in Tilburg', 218.

³⁸ RAT, ASTG, inv. nr. 2, fol. 22v; inv. nr. 3, fol. 1-1v.

³⁹ Zie ook Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 167-168.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld SAH, ORA, ASH, inv. nr. 158-08.

⁴¹ B.v. SAH, ORA, ASH, inv. nr. 168-06 en 080-01.

⁴² Voor de hervormingsvoorstellen van Beccaria en de impact daarvan op de strafrechtspraktijk, zie Broers, 'Over misdaden en straffen', 1155-1161.

⁴³ Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen*, hoofdstuk 35. Ik heb gebruik gemaakt van de editie van Beccaria's traktaat in Verhofstadt, *250 Jaar*, aldaar 232-236. Zie ook Broers, 'Afscheid van een barbaars gruwelsysteem?', 142-143.

Beccaria's traktaat zou het manifest worden van de zogenoemde Klassieke Richting in het strafrecht, een richting die in de meeste West-Europese landen aanhangers zou krijgen, die zich beijverden voor een grondige herziening van het strafrecht. Hun ideeën over een gematigd, humaan strafrecht vielen intussen in goede aarde, aangezien de strafrechtspraktijk in de loop van de zeventiende en zeker de achttiende eeuw al veel van zijn harde trekken had verloren.⁴⁴ Zoals gezien in het voorafgaande gold dat ook voor de rechtspraak in zelfmoordzaken.

De definitieve decriminalisering van dit misdrijf zou plaatsvinden in de negentiende eeuw, toen de hervormingen die Beccaria en zijn navolgers voorstonden in de meeste landen gestalte kregen in een gecodificeerd strafrecht. In de strafrechtscodificaties die achtereenvolgens van kracht werden in ons land – het *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* van 1809, de *Code Pénal* van 1810 toen Nederland een Franse provincie was en het Wetboek van Strafrecht van 1881 –, waren geen bepalingen opgenomen die betrekking hadden op suïcide.

Met de inwerkingtreding van het Wetboek van Strafrecht, die eerst in 1886 zou plaatsvinden, is het verschijnsel van de zelfdoding overigens niet volledig uit het Nederlandse strafrecht verdwenen. In de artikelen 293 en 294 van dit wetboek zijn bepaalde vormen van betrokkenheid bij andermans zelfdoding namelijk strafbaar gesteld als eigensoortige delicten.⁴⁵ Nu zelfdoding op zichzelf genomen niet langer strafbaar is, maar betrokkenheid bij het plegen daarvan wel, heeft de wetgever zich bij het opstellen van deze bepalingen eerder door juridisch-morele dan door technisch-juridische motieven laten leiden.

Afkortingen

ASH	<i>Archief Schepenbank 's-Hertogenbosch</i>
ASTG	<i>Archief Schepenbank Tilburg en Goirle</i>
ORA	Oud Rechterlijk Archief
RAT	Regionaal Archief Tilburg
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Archivalia

Regionaal Archief Tilburg (RAT), Tilburg

14 *Archief Schepenbank Tilburg en Goirle (ASTG)* ⁴⁶

Inv. nr. 2 t/m 3 criminele rol

Crimineel dossier nr. 145

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

14 Oud Rechterlijk Archief (ORA)

Archief Schepenbank 's-Hertogenbosch (ASH)

Inv. nr. 39, 40 en 42 vonnisboeken

Inv. nr. 068-04 crimineel dossier

Inv. nr. 080-01 crimineel dossier

Inv. nr. 089-01 crimineel dossier

Inv. nr. 129-12 procesdossier

Inv. nr. 157-05 crimineel dossier

Inv. nr. 158-08 t/m 158-10 criminele dossiers

Inv. nr. 168-06 crimineel dossier

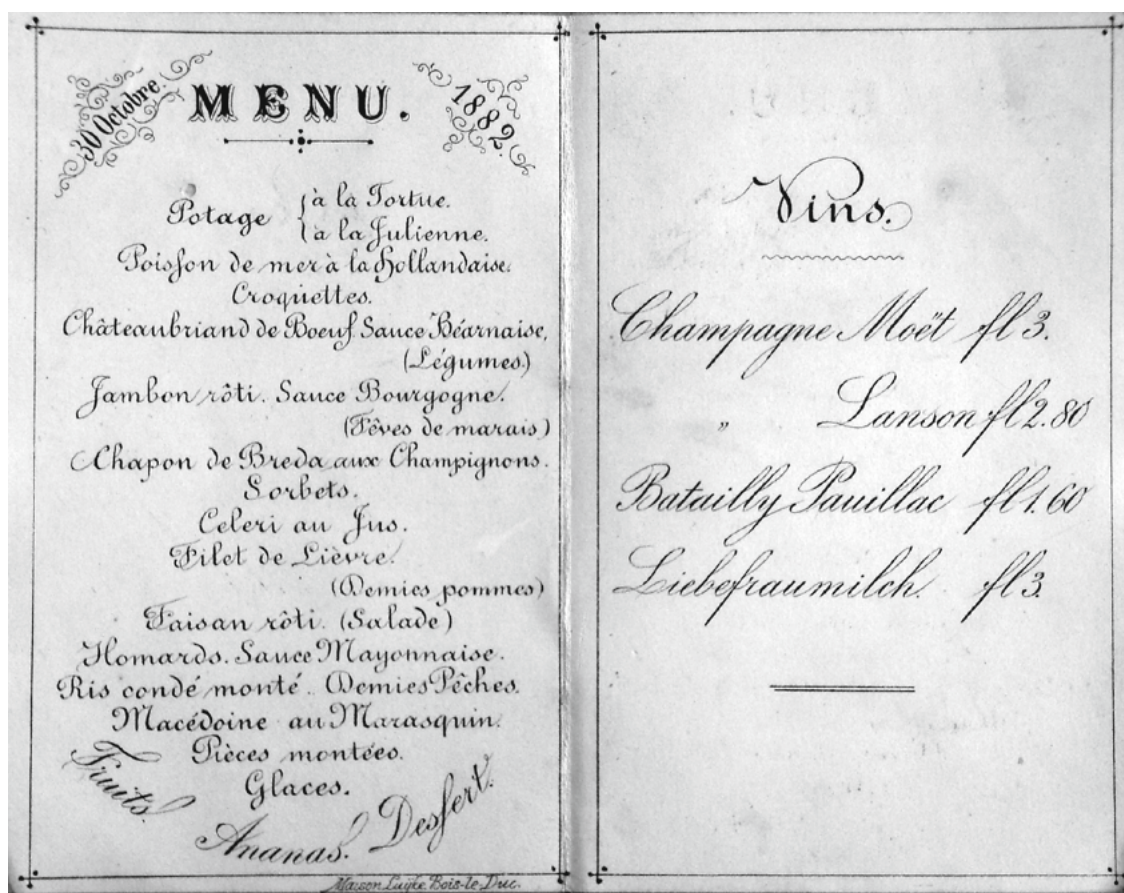
Literatuur en gedrukte bronnen

- Berents, D.A., *Het werk van de vos. Samenleving in de criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985).
- Bosman, M., “Vol-regt heeft niemand over zijn leven”. De bestraffing van zelfmoord in Amsterdam, 1532-1795’, *Pro Memorie. Bijdragen tot der rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 7 (2005) 64-80.
- Broers, E.J.M.F.C., ‘Ex conscientia criminis aut impatentia doloris. De bestraffing van zelfmoord tijdens het Ancien Régime’ in: E.J.M.F.C. Broers, B.C.M. Jacobs en R.C.H. Lesaffer (red.), *Ius Brabanticum, ius commune, ius gentium. Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag* (Nijmegen 2006) 61-69.
- Broers, E.J.M.F.C., *Van plakkaat tot praktijk. Strafrecht in Staats-Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw* (2e druk Nijmegen 2006).
- Broers, E.J.M.F.C., *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht. Een inleiding* (Apeldoorn/Antwerpen 2012).
- Broers, E.-J., ‘Rabauwen, vagebonden en andere ledige personen. Strafrechtelijke vervolging van criminele gezelschappen in de zeventiende en achttiende eeuw’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 30 (2013) 149-167.
- Broers, E.J.M.F.C., ‘Afscheid van een barbaars gruwelsysteem? Cesare Beccaria en het strafrecht van zijn tijd’, *Strafblad. Tijdschrift voor wetenschap en praktijk* 13 (2015) 138-144.
- Broers, E.J.M.F.C., ‘Over misdaden en straffen. De betekenis van Cesare Beccaria voor het strafrecht’, *Nederlands Juristenblad* 90 (2015) 1155-1161.
- Caenegem, R.C. van, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1954).
- Feucht, D., *Grube und Pfahl. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Hinrichtungsbräuche* (Tübingen 1967).
- Groot, Hugo de, *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*. Uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voor zien door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers (2e druk Leiden 1965).
- Groot, Hugo de, *Inleydinge tot de Hollantsche regtsgeleertheit*, bevestigt met placaten, hantvesten, ouden herkomen. Regten etc. door Simon van Groenewegen van der Made (Amsterdam 1667).
- His, R., *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina* (München 1967).
- Iterson, W. van, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland* (Utrecht 1957).
- Jacobs, B., ‘Is het wel de rechter die het recht vindt?’ in: E.-J. Broers en B. van Klink (red.), *De rechter als rechtsvormer* (Den Haag 2001) 27-46.
- Jacobs, B.C.M., en G.J.W. Steijns, ‘Recht en rechtspraak in Tilburg 1342-1803’ in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid. Derde Colloquium Raad van Brabant, Tilburg, 30 en 31 januari 1993* (Assen 1994) 217-245.
- Leeuwen, Simon van, *Het Rooms-Hollands-regt* (Leiden/Rotterdam 1664).
- Maes, L.Th., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen/s-Gravenhage 1947).
- Martinage, R., *Geschiedenis van het strafrecht in Europa*. Vertaald door A. Wijffels (Nijmegen 2002).
- Matthaeus, Antonius, *De criminibus*. Uitgegeven en in het Engels vertaald door M.L. Hewett en B.C. Stoop (4 dln. Kaapstad etc. 1987-1996).
- Pitlo, A., *De lach in het recht* (Haarlem 1963).
- Vandekerckhove, L., *Van straffen gesproken. De bestraffing van zelfdoding in het oude Europa* (Tielt 1985).
- Vanhemelryck, F., *Misdadigers tussen rechter en beul 1400-1800* (Antwerpen/Amsterdam 1984).
- Verhofstadt, D., *250 Jaar Over misdaden en straffen. Cesare Beccaria* (Antwerpen/Amsterdam 2014).
- Wacke, A., ‘Der Selbstmord in römischen Recht und in der Rechtsentwicklung’, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 64 (1980) 26-77.
- Wielant, Filips, *Verzameld werk. Deel I, Corte instructie in materie criminele*. Uitgegeven en toegelicht door J. Monballyu (Brussel 1995).

44 Voor Staats-Brabant zie Broers, *Van plakkaat tot praktijk*, 108; Martinage, *Geschiedenis van het strafrecht*, 38 e.v., 54 e.v.

45 In art. 293 is de levensberoving op iemands verzoek strafbaar gesteld, tenzij deze wordt uitgevoerd door een arts met inachtneming van de zorgvuldigheidseisen gesteld in de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek. Krachtens art. 294 is iemand die een ander aanzet tot zelfdoding, of hem daarbij behulpzaam is of de middelen daartoe verschaft, strafbaar indien de ander daadwerkelijk tot zelfdoding overgaat.

46 Nota bene: in 2016 werd het archief van deze schepenbank opnieuw geïnventariseerd. Bij het schrijven van deze bijdrage kon daarmee geen rekening worden gehouden.



Het door jonkheer Marinus de Jonge van Zwijnsbergen (1852-1916) bewaarde menu van de jaarlijkse maaltijd van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van 30 oktober 1882 (BHIC, DvZ, inv.nr. 196)

Klaasje Douma

‘Schep immer nieuwe vreugd, vriendschap gezelligheid’.

Over Brabantse adel, ‘herengezelschappen’ en regionale identiteit

In het negentiende-eeuwse Noord-Brabant waren mannelijke leden van families die tot de elite behoorden vaak lid van de zogenoemde ‘herengezelschappen’. Dat gold bijvoorbeeld voor leden van de adellijke families De la Court en De Jonge van Zwijnsbergen. In de archieven van deze families vinden we de neerslag van dat lidmaatschap. Jonkheer Paulus de la Court (1760-1848) bewaarde een gedicht ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van sociëteit Amicitia, waarbij tevens zijn jubileum als één van de twee oudste leden gevierd werd. Amicitia was er volgens dit gedicht vooral om ‘immer nieuwe vreugd, vriendschap en gezelligheid’ te scheppen.¹ Jonkheer Marinus de Jonge van Zwijnsbergen (1852-1916) bewaarde op zijn beurt het menu van de jaarlijkse maaltijd van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap (ILVB) van 30 oktober 1882.² Met het lidmaatschap van deze ‘herengezelschappen’ betreden we het terrein van een vooral mannelijke vorm van convivium, de omgang met elkaar als leden van sociëteiten en genootschappen.

De herensociëteit van omstreeks 1900 is wel beschouwd als mannelijke tegenhanger van het vrouwelijke thee-uur. De sociëteit bood mannen de gelegenheid met elkaar te verkeren in een informele mannen-onder-elkaar-sfeer die veel van hen waarschijnlijk deed denken aan de omgang in studentensociëteiten. Ze konden er bijvoorbeeld een buitenlandse krant lezen, een kaartje leggen of samen kegelen of biljarten. Voorts bestond de gelegenheid er een glas port te drinken of een maaltijd te nuttigen. In sommige sociëteiten vond een aantal keren per jaar een bijzondere activiteit plaats, zoals een feestmaal, bal of concert, waarbij ook de dames welkom waren.³ Om zicht te krijgen op de verhoudingen en omgang binnen plaatselijke en regionale elites is het ‘herengezelschap’ een belangrijke bron van onderzoek. Zoals ook uit dit artikel duidelijk wordt, speelden religieuze barrières binnen sociëteiten en genootschappen geen rol. Zowel protestanten als rooms-katholieken waren lid van de belangrijkste ervan.⁴ Dat gegeven staat tegenover de vrijwel strikte confessionele scheiding die bestond tussen de verschillende huwelijksnetwerken van protestantse en rooms-katholieke elitefamilies.⁵ Behalve toegang tot omgang in de betere kringen bood het lidmaatschap van een sociëteit of genootschap ook een zekere status. Men was zich hiervan terdege bewust en dus bewaakten de leden de exclusiviteit van hun vereniging en de plaats ervan op de statusladder door middel van een ballotagesysteem en het in rekening

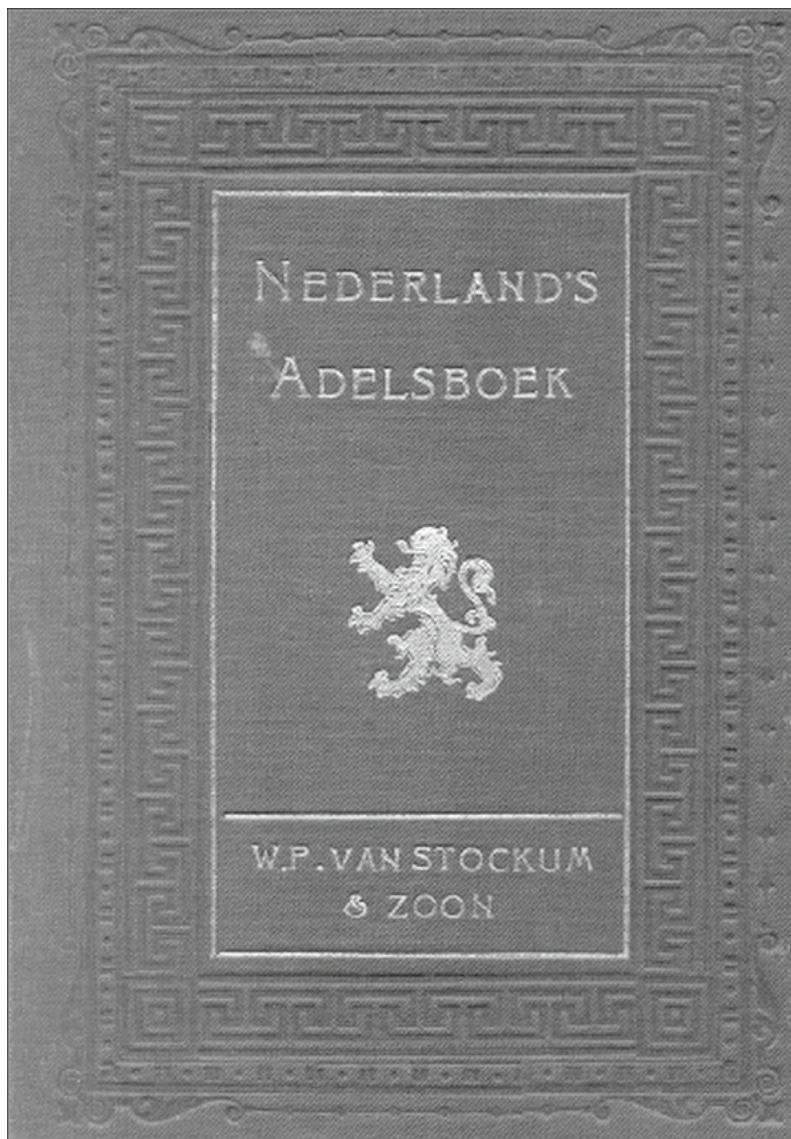
¹ BHIC, *VdMdlC*, inv.nr. 396.

² BHIC, *DJvZ*, inv.nr. 196.

³ Montijn, *Leven op stand*, 135-136; Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 96, 106-107; Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 14.

⁴ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 97, 107-108.

⁵ Zie voor de huwelijksnetwerken binnen de Brabantse adel Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 178-194.



Omslag van de eerste aflevering van het *Nederland's Adelsboek* (1903)

brengen van een forse entreesom of een hoge contributie.⁶ Tussen de 'herengezelschappen' onderling en de rest van het sociale speelveld werden wel degelijk scheidslijnen getrokken.

Naast de onderlinge omgang en de rol die status speelde, konden ook de doelstellingen van verenigingen en de met het oog daarop ondernomen activiteiten voor leden een belangrijke rol spelen. Door het lidmaatschap van een culturele vereniging als het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (GKW) en de deelname aan de activiteiten van dit genootschap gaven zij vorm aan hun band met de provincie en presenteerden zij zich als haar culturele vaandeldragers. Het lidmaatschap van een 'herengezelschap' kon naast een bron van sociaal kapitaal ook een bron van cultureel kapitaal zijn.⁷

In dit artikel staat de vraag centraal in hoeverre de Brabantse adel blijf gaf van een eigen identiteit door het lidmaatschap van ‘herengezelschappen’ in met name de tweede helft van de negentiende eeuw.⁸ Daarbij zijn twee aspecten van belang. Ten eerste de rol die dat lidmaatschap speelde bij de onderlinge omgang binnen en cohesie van het adellijk deel van de provinciale elite. Ten tweede het optreden van adellijke leden van Brabantse culturele genootschappen in het spanningsveld van enerzijds nationale eenwording en anderzijds het manifest worden van regionale identiteiten. In hoeverre lieten ze met dit optreden zien ‘Brabanders’ te zijn? De vraag naar zijn identiteit is in het geval van de Brabantse adel van na 1813 met name van belang door zijn bijzondere voorgeschiedenis, totstandkoming en verdere vorming. Hoe veranderde een aantal individuen in de loop van een eeuw gedeeltelijk in een onderling verbonden groep met een eigen identiteit?⁹

De adel in Noord-Brabant, 1814-1918

Toen na de landing van Willem I (1772-1843) op het strand van Scheveningen in 1813 de nieuwe staat vorm kreeg, was daarbinnen een rol weggelegd voor de adel. Deze rol werd onder meer zichtbaar in de vorm van provinciale ridderschappen, bevolkt door edelen met een zekere band met de betreffende provincie. Ook Noord-Brabant kreeg dus een ridderschap, waarin tussen 1814 en 1816 achttien leden benoemd werden.¹⁰ De provincie nam door haar verleden een bijzondere plaats in binnen Nederland en de vorming van de koninkrijksadel ging hier dan ook met de nodige moeilijkheden gepaard.¹¹ Toch nam na het bescheiden begin het aantal edelen in Noord-Brabant in de loop van de negentiende eeuw toe totdat de groep in het begin van de twintigste eeuw haar grootste omvang bereikte.¹²

Teneinde te bepalen wie tot deze groep behoorden, ben ik als volgt te werk gegaan.¹³ Ik heb ten eerste iedereen genoteerd die op de ledenlijsten van de ridderschap van Noord-Brabant vermeld staat. Daarnaast heb ik andere bronnen gebruikt zoals de verschillende jaargangen van het *Nederland's Adelsboek*,¹⁴ diverse almanakken uit en voor Noord-Brabant en de ‘ledenadministraties’ van sociëteiten en genootschappen. Met behulp van het *Nederland's Adelsboek* heb ik de mannelijke familieleden van de ridderschapsleden opgespoord. Ze zijn opgenomen in de onderzoekspopulatie indien ze meerderjarig waren, voorkomen in een van de genoemde bronnen of indien het aannemelijk is dat ze op enig moment in Noord-Brabant gewoond en/of gewerkt hebben. Vervolgens heb ik de almanakken en ‘ledenadministraties’ doorgenomen of hierin nog andere edelen voorkomen. Ook van deze mannen heb ik de mannelijke familieleden opgezocht en ook hen opgenomen indien zij meerderjarig waren en het aannemelijk is dat ze op enig moment in Noord-Brabant gewoond en/of gewerkt hebben.

6 De Vries, *Electoraat en elite*, 81; Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 107; Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 29; Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 383.

7 Zie voor het gebruik van de begrippen sociaal en cultureel kapitaal in het onderzoek naar elites Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 15-87, met name 82-83.

8 Zie voor het concept identiteit Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 70-73.

9 Douma, *De adel in Noord-Brabant*.

10 Indien de benoemden nog niet van adel waren, betekende hun benoeming tevens hun toetreding tot de adelstand.

11 Zie voor de vorming van de koninkrijksadel in Noord-Brabant Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 109-136.

12 Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 138, grafiek 2.1

13 Zie voor de verantwoording van de gebruikte bronnen Douma, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen, bijlage 1, 11-13 (via www.verloren.nl/downloads).

14 *Nederland's Adelsboek*.

De aldus samengestelde onderzoekspopulatie van 395 personen bestaat dus in de eerste plaats uit leden van de ridderschap.¹⁵ Hen kunnen we beschouwen als de welgestelde en sociale top van de provinciale adel.¹⁶ Deze bestond aanvankelijk voor het grootste deel uit ridderschapsleden, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw liep dit aandeel terug van 40 % tot ruim 20 %. De adel in Noord-Brabant werd in de eerste decennia van de negentiende eeuw voornamelijk gevormd door protestanten. Vanaf de jaren zeventig bestond hij in meerderheid uit rooms-katholieken, maar de protestanten maakten in het begin van de twintigste eeuw nog altijd een derde deel uit van de totale populatie.¹⁷

Om te bepalen in hoeverre er sprake was van een 'provinciale' adel, kunnen we kijken naar de woonplaatsen. Beperken we ons tot de tweede helft van de negentiende eeuw, dan blijkt dat in deze periode gemiddeld zo'n 15 % van de woonplaatsen buiten Noord-Brabant lag. Van degenen met een woonplaats in Noord-Brabant, woonde tussen 50 % en 60 % in 's-Hertogenbosch en omgeving. Het aandeel inwoners van het oosten van de provincie liep terug van iets meer dan een kwart tot iets minder dan een zesde en van het westen op van iets minder dan een kwart tot iets minder dan een derde. De leden van de ridderschap waren in nog grotere mate woonachtig in de provinciehoofdstad en omgeving, want in de laatste decennia van de negentiende eeuw geldt dat voor ongeveer driekwart.

Dat een relatief groot aandeel Brabantse edelen buiten de provincie woonde, betekent niet dat we niet kunnen spreken van een Brabantse adel. Het gaat vaak om telgen van Brabantse adellijke families die juist blijken te zijn gekomen van hun band met Noord-Brabant door het lidmaatschap van bijvoorbeeld de ILVB en het GKW. Louis ridder de van der Schueren (1841-1921) woonde bijvoorbeeld aan het einde van de negentiende eeuw in Zevenaar en werd daar later burgemeester, maar was in die tijd lid van de ILVB en de ridderschap. Jonkheer Nicolaas Johan Martini van Geffen (1820-1888) vertrok omstreeks 1870 uit Noord-Brabant, maar bleef tot aan zijn dood lid van het GKW. De spreiding van de woonplaatsen over de provincie laat zien dat er bij de door mij samengestelde onderzoeksgroep sprake is van een provinciale adel. Wel woonde meer dan de helft ervan in 's-Hertogenbosch en omgeving en van de top zelfs ongeveer driekwart. Hoewel in dit artikel de nadruk ligt op verenigingen uit 's-Hertogenbosch, mogen we daarom wel degelijk spreken van bevindingen ten aanzien van de provinciale adel.

De Bossche sociëteiten

In Noord-Brabant werden vanaf de achttiende eeuw verschillende sociëteiten opgericht in onder meer 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Tilburg en Helmond.¹⁸ De sociëteiten in 's-Hertogenbosch waren vooral bedoeld voor de Bosschenaren, maar werden ook bezocht door aanzienlijken uit de provincie. Vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw vond daar de assimilatie plaats tussen de 'oude' protestantse elite en de *homines novi* uit rooms-katholieke kring.¹⁹ In een aantal van deze sociëteiten speelde de adel een meer of minder belangrijke rol.²⁰

Sociëteit Amicitia was een vereniging met vooral leden uit de rooms-katholieke hogere burgerij van 's-Hertogenbosch en telde maar een paar edelen onder haar leden, onder meer telgen uit de rooms-katholieke Bossche families De la Court, Van Rijckevorsel van Kessel en Van der Does de Willebois. De activiteiten bij Amicitia beperkten zich tot de 'gewone' sociëteitsactiviteiten en sociëteitsdiners ter gelegenheid van jubilea van de sociëteit zelf of van haar leden.



Markt in 's-Hertogenbosch, 1920. Het gebouw met de arend op het dak is sociëteit De Zwarte Arend (Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Onder de oprichters van sociëteit De Zwarte Arend bevonden zich verschillende edelen of mannen die in de daaropvolgende jaren zouden worden opgenomen in de adelstand uit onder meer de protestantse families Bowier en Martini en de rooms-katholieke familie Van Rijckevorsel. Van De Zwarte Arend waren zowel leden uit de oude protestantse elite lid als rooms-katholieke nieuwkomers. Dezen waren vooral afkomstig uit het Bossche patriciaat en behoorden voor een belangrijk deel tot de kringen die zich op provinciaal en nationaal niveau bewogen. Men hield dan ook duidelijk afstand tot het meer burgerlijke Amicitia.

In 1828 vond met het nodige rumoer de oprichting plaats van Sociëteit Casino, de meest elitaire sociëteit met de grootste uitstraling. Tot de oprichters behoorden jonkheer Josephus de la Court (1800-1842) en Eduard van Meeuwen (1802-1873), die in 1834 werd verheven. In de sociëteit stond enerzijds het bieden van gelegenheid tot informele omgang onder de elite centraal, anderzijds wilde men het culturele leven tot bloei brengen door middel van muziekavonden, concerten en toneelvoorstellingen. Daarom nam een aantal leden, onder wie de katholiek Jan baron van Hugenpoth (1811-1889) en de protestant jonkheer Marinus de Jonge van Zwijnsbergen (1790-1864), het initiatief tot de bouw van een schouwburgzaal, die in 1853 ingewijd werd met een concert. Casino onderscheidde zich van andere sociëteiten doordat ze al in een vroeg stadium damesleden kende. Behalve van deze in vergelijking met andere sociëteiten geëmancipeerde opstelling gaf Casino ook telkens blijk van haar elitaire karakter. De notabelen van de stad en uit de provincie genoten in hun afgesloten tuin van muziekvoorstellingen en in de schouwburgzaal kwam een aparte foyer voor de burgerij, terwijl de sociëteitsleden de zaal betraden vanuit hun eigen vertrekken. De viering

15 De totale onderzoekspopulatie staat vermeld in Douma, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen, bijlage 1, tabel 1.1 tot en met tabel 1.3 (via www.verloren.nl/downloads).

16 Zie voor de ridderschap van Noord-Brabant Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 400-467.

17 De beschrijving van de adel in Noord-Brabant in deze en de volgende alinea is gebaseerd op de paragraaf 'Het profiel van de adel in Noord-Brabant' in Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 136-175.

18 Van de Sande, 'Vrijmetselaarsloges'; *Reglement De Harmonie*; Spoorenberg, 'De Eindhovenense sociëteit'; Meijls, *150 jaar Philharmonie*.

19 Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 107; Van Miert, "'Van alle Staats- en openbare zorgen ontheven'", 60-61.

20 Zie voor deze sociëteiten Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 228-232.



's-Hertogenbosch, Papenhulst 1910. Bij de brug over de Binnendieze lag het gebouw van de voornaamste sociëteit van 's-Hertogenbosch, Sociëteit Casino (Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

van het carnaval was een belangrijke activiteit voor Casino, ook financieel, waarbij de ontvangst van de hoogwaardigheidsbekleders plaatsvond in de sociëteit. Dit 'champagne-carnaval' was onbereikbaar voor de 'gewone' burgers.

In 1867 vond de oprichting plaats van de Katholieke Kring, die tot doel had het vriendschappelijk verkeer tussen de leden te bevorderen, maar vooral stond voor het behoud van de katholieke beginselen. De Kring telde weinig edelen onder haar leden. Alleen de katholieke voormannen jonkheer Jos. de la Court (1840-1907) en Louis ridder de van der Schueren waren lid, overigens naast hun lidmaatschap van andere sociëteiten en genootschappen. Deze vereniging van voornamelijk uit de burgerij afkomstige rooms-katholieken voor wie zelfs het katholieke Amicitia te liberaal was, stond duidelijk tegenover De Zwarte Arend en Sociëteit Casino met hun leden afkomstig uit een liberaal patriciërsmilieu. De laatste sociëteiten telden overigens ook wel ultramontanen onder hun leden die de overstap naar de Katholieke Kring niet maakten. Blijkbaar woog voor hen de omgang met standgenoten zwaarder dan de omgang met geloofsgenoten uit de burgerij en de middenstand.

De Brabantse adel in de Bossche sociëteiten²¹

In deze paragraaf zien we welke rol de Bossche sociëteiten speelden in het leven van de Brabantse adel en welke positie deze adel innam binnen de Bossche sociëteiten. Dat doen we door achtereenvolgens te kijken naar de populariteit van de verschillende sociëteiten onder de adel, de adellijke bestuurders in de sociëteiten en de adellijke betrokkenheid bij de sociëteiten, zoals deze blijkt uit het bijwonen van vergaderingen.

Van Amicitia zijn tussen 1814 en 1918 maar vijf edelen lid geweest, allen voorname Bosschenaren. Het betreft jonkheer Paulus de la Court, jonkheer Petrus van der Does de Willebois (1843-1937), jonkheer Hubert van Rijckevorsel van Kessel (1821-1891), Ferdinand baron van Rijckevorsel van Kessel (1815-1879) en jonkheer Jos. de la Court. De laatste vier waren tevens lid van De Zwarte Arend en de laatste twee waren in dezelfde periode ook lid van Sociëteit Casino.

Zoals uit de cijfers in tabel 1 blijkt, waren deze beide sociëteiten vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw populair onder de Brabantse adel, waarbij De Zwarte Arend dankzij het grote aantal katholieke leden populairder was dan Sociëteit Casino. Het aandeel adellijke leden bij De Zwarte Arend schommelde in deze periode tussen de 15 % en 20 %. Van Sociëteit Casino beschik ik alleen over het totale ledenbestand uit 1890 en toen was zo'n 12 % van de leden van adel.²²

Tabel 1 Overzicht van het aandeel edelen dat lid en bestuurslid was van de sociëteiten De Zwarte Arend en Sociëteit Casino, in de periode 1814-1918

Periode	Tot. gem.	Sociëteit Casino			De Zwarte Arend		
		Lid	Best.	%	Lid	Best.	%
1814-1819	23						
1820-1829	36	0,9		3	0,3		1
1830-1839	59	6,0	1,6	10			
1840-1849	72	6,3	2,6	9	8,4		12
1850-1859	72	7,3	2,6	10	21,8		30
1860-1869	81	13,0	3,0	16	30,6		38
1870-1879	86	16,1	1,7	19	33,8	0,9	39
1880-1889	90	16,7	2,2	19	28,8	0,4	32
1890-1899	93	6,5	0,6	7	26,1		28
1900-1909	94	1,1	0,1	1	21,5		23
1910-1918	91	2,1	0,3	2	25,7	0,1	28
Totaal	395	83	19	21	124	10	31

Toelichting: De bestuursleden van Sociëteit Casino vervulden de volgende bestuursfuncties: voorzitter, secretaris en lid. Tevens heb ik hiertoe gerekend de commissarissen en de leden van de commissie schouwburg. Tot de bestuursleden van De Zwarte Arend heb ik zowel de bestuursleden als de commissarissen gerekend.

Legenda: Tot. gem.: gemiddeld aantal leden dat gedurende de periode deel uitmaakte van de onderzoekspopulatie; Lid: leden van de betreffende sociëteit; Best.: bestuursleden van de betreffende sociëteit; %: aandeel van de leden van de betreffende sociëteit in het gemiddeld aantal populatielieden in de betreffende periode.

De getallen in de kolommen Lid en Best. betreffen het gemiddeld aantal leden respectievelijk bestuursleden in de betreffende periode. De regel Totaal geeft het totaal aantal leden aan gedurende de periode 1820-1918.

Bron: Casino: SAH, ASC, Notulen; inv.nrs. 6-7; inv.nr. 52; *Naamlijst leden Casino* (1890); De Zwarte Arend: SAH, AsZA, inv.nrs. 1-2; inv.nr. 7; inv.nr. 12; inv.nrs. 24-102.

De Zwarte Arend kende een adellijk ledenbestand van gemengd religieuze samenstelling. Tot in de twintigste eeuw vinden we protestanten onder haar adellijke leden. Die adellijke leden verkeerden niet alleen met andere edelen, maar vaak ook met verwanten. Het hoge aandeel bloedverwanten onder de leden werd mede veroorzaakt door het gelijktijdige lidmaatschap van vaders en zonen. In eerste instantie gaat het daarbij om mannen uit

²¹ Deze paragraaf is gebaseerd op Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 232-236 en Douma, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen, bijlage 9 (via www.verloren.nl/downloads).

²² Douma, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen, bijlage 1, tabel 1.5 en tabel 1.6 (via www.verloren.nl/downloads).

de protestantse families Martini, Van Beresteijn en De Jonge van Zwijnsbergen, daarna om de rooms-katholieke families De van der Schueren, Van Meeuwen, De Kuijper, Van Rijckevorsel van Kessel, Verheyen, Van Sasse van Ysselt en Van der Does de Willebois. In het ledenbestand van De Zwarte Arend komen we echte Bossche families tegen zoals Van Meeuwen, Van Rijckevorsel van Kessel en Van der Does de Willebois, maar ook families uit de nabije omgeving van de hoofdstad en de regio. Een aantal van de adellijke leden bekleedde een bestuurlijke functie of provinciaal niveau of bracht het tijdens het lidmaatschap van De Zwarte Arend tot lid van de Eerste of Tweede Kamer of Commissaris des Konings.

Het sociëteitsleven of in ieder geval het lidmaatschap van een vooraanstaande sociëteit was belangrijk voor leden van de elite en dus ook voor Brabantse edelen. Veel van hen waren dan ook naast De Zwarte Arend volg- of gelijktijdig lid van Sociëteit Casino. Ook deze sociëteit telde steeds protestanten onder haar adellijke leden en de adellijke ledenbestanden van beide sociëteiten kenden in de tweede helft van de negentiende eeuw dan ook een gemengd religieuze samenstelling. Omdat in die periode veel meer edelen lid waren van De Zwarte Arend dan van Sociëteit Casino, lijkt de toegang tot de eerste gemakkelijker te zijn geweest. Dat wordt weer tegengesproken door de lagere gemiddelde leeftijd van de adellijke Casinoleden, zoals die is weergegeven in tabel 2.

Tabel 2 Gemiddelde leeftijd per peiljaar van de adellijke leden van de sociëteiten De Zwarte Arend en Sociëteit Casino, in de periode 1850-1885

Peiljaar	Sociëteit Casino	De Zwarte Arend
1850	40	44
1855	43	46
1860	39	49
1865	46	47
1870	44	48
1875	48	50
1880	44	48
1885	46	47

Bron: Zie tabel 1.

Deze kan het gevolg zijn geweest van een grotere toevloed van jonge leden en/of het opgeven van het lidmaatschap op latere leeftijd. Dat laatste lijkt te worden bevestigd door het in vergelijking met De Zwarte Arend veel kleinere aantal vaders en zonen dat gelijktijdig lid was. In de jaren zestig gaat het om vader jonkheer Hendrik de Grez (1807-1874) en zoon jonkheer Jan de Grez (1837-1910) en in de jaren zeventig om vader Jan baron d'Aulnis de Bourouill (1811-1883) en zoon Frederik baron d'Aulnis de Bourouill (1848-1928), die overigens in die periode beiden ook lid waren van De Zwarte Arend. Vanaf de jaren tachtig waren vaders en zonen uit de families Van Sasse van Ysselt, Verheyen en Van der Does de Willebois gelijktijdig lid van Casino, maar ook van De Zwarte Arend.

Was Sociëteit Casino in de ogen van de adel nu een meer elitaire sociëteit dan De Zwarte Arend? In de eerste sociëteit ging men vooral met standgenoten om en in de tweede waren die standgenoten vaak ook verwanten. Toch leken de adellijke ledenbestanden van beide sociëteiten ook in dit opzicht steeds meer op elkaar. Voorgaande beschrijving levert dan ook geen aanwijzingen op dat Casino door de adel als meer elitair beschouwd werd. Mocht deze sociëteit vanwege haar culturele activiteiten al aantrekkelijker zijn geweest, dan lieten de edelen dat niet blijken door alleen van Casino lid te worden.



Het winterprogramma voor het seizoen 1877-1878 van Sociëteit Casino. Boekdrukkerij J.J. Arkesteyn en Zn. (Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

De adellijke leden van beide sociëteiten waren vooral afkomstig uit de provinciehoofdstad en omgeving, hoewel er ook edelen lid waren die elders in Noord-Brabant of zelfs buiten de provincie verblijf hielden. Jan baron van Hugenpoth woonde bijvoorbeeld tijdens een deel van zijn lidmaatschap van Casino in Eindhoven en jonkheer Eduard de Kuijper (1817-1893) was lid van zowel De Zwarte Arend als Casino toen hij in Maastricht woonde. Omdat de adel in Noord-Brabant in de tweede helft van de negentiende eeuw voor een groot deel woonde in 's-Hertogenbosch en omgeving, kunnen we toch vaststellen dat een belangrijk deel van de provinciale adel lid was van (een van) beide sociëteiten. Deze liet daarmee blijken te behoren tot de elite. Dat gold overigens ook voor een aantal leden van niet-adellijke voor- aanstaande families. We kunnen dus tevens constateren dat de adel zich niet terugtrok in een eigen sociëteit maar op gelijk niveau omgang had met andere Brabantse aanzienlijken.

Door middel van het lidmaatschap van beide sociëteiten beschikten Brabantse edelen dus over sociaal kapitaal. Dat kapitaal konden ze vergroten door ook bestuurlijk actief te zijn. Daarmee konden ze het imago van de vereniging en de statusgroep die deze vertegenwoordigde mede bepalen. Uit tabel 1 blijkt dat een bestuursfunctie bij Casino voor hen blijkbaar aantrekkelijker was dan bij De Zwarte Arend. De eerste sociëteit telde niet alleen meer adellijke bestuursleden, maar zij vervulden zo'n functie ook gedurende langere tijd. Hoewel van beide sociëteiten ook protestantse edelen lid waren, zien we dat niet vertaald in een bestuurslidmaatschap. In het peiljaar 1880 maakte Frederik baron d'Aulnis de Bourouill deel uit van het bestuur van De Zwarte Arend en van 1850 tot en met 1855 gold dat voor

jonkheer Hendrik van Thije Hannes (1805-1856) ten aanzien van Casino. Nu vormden de protestantse edelen over het algemeen een kleinere groep binnen de sociëteiten dan hun room-katholieke collega's en waren ze vaak ook korter lid. Dankzij dit kortere lidmaatschap kwamen ze wellicht niet in aanmerking voor een bestuursfunctie, maar wellicht voelden ze er ook niet voor. Het gelijktijdige lidmaatschap van sociëteiten leidde ertoe dat ongeveer de helft van de adellijke bestuursleden in één of meer peiljaren ook actief was als bestuurslid bij één van de andere sociëteiten of nog te behandelen genootschappen. Jan baron van Hugenpoth was bijvoorbeeld zowel bestuurslid bij De Zwarte Arend als lid van de schouwburgcommissie bij Sociëteit Casino. Er vormde zich dus een kern van bestuurlijk actieve edelen.

Hoewel het lidmaatschap van De Zwarte Arend dus populairder was onder de Brabantse adel, was deze bestuurlijk meer actief bij Casino. Tot die bestuurlijk actieven heb ik ook de leden van de schouwburgcommissie gerekend, maar naast Van Hugenpoth heeft alleen jonkheer Eduard de Kuijper zo'n functie bekleed. Het ligt voor de hand dat de bestuurlijke aantrekkelijkheid van Casino vooral te danken was aan het meer naar buiten gerichte karakter van deze sociëteit. Bij De Zwarte Arend speelde vooral het genoeglijk 'onder ons verkeren' een belangrijke rol, bij Casino waren culturele en maatschappelijke activiteiten ook van belang, zoals de schouwburg en het carnaval. Dergelijke activiteiten gaven deze sociëteit extra aanzien en uitstraling. De standsgrenzen werden daarbij scherp bewaakt, zodat het elitaire karakter goed bewaard bleef.

Nu biedt ook de deelname aan de ledenvergaderingen een kans om het karakter van een vereniging te bepalen of bij te sturen. Van die mogelijkheid werd niet veel gebruik gemaakt, want de opkomst op de vergaderingen was niet erg groot. Op de algemene ledenvergadering van Sociëteit Casino van 12 juni 1857 waren bijvoorbeeld maar twaalf mannen aanwezig, van wie er vijf tot de adel behoorden.²³ Op basis van de notulen van beide sociëteiten heb ik vastgesteld welke edelen in bepaalde peiljaren aanwezig waren tijdens de ledenvergaderingen. Deze cijfers heb ik opgenomen in tabel 3.

Tabel 3 Overzicht van de aanwezigheid in de ledenvergaderingen van de adellijke leden van de sociëteiten De Zwarte Arend en Sociëteit Casino in de periode 1830-1895, geordend op peiljaar

Peiljaar	Sociëteit	Aantal adellijke leden	Aanwezig	
			Aantal	%
1830	Casino	8	1	13
1835	Casino	4	4	100
1840	Casino	7	2	29
1860	Casino	15	4	27
	Zwarte Arend	22	5	23
1865	Casino	12	3	25
	Zwarte Arend	30	3	19
1875	Casino	14	5	36
1885	Casino	19	6	32
	Zwarte Arend	29	14	48
1890	Zwarte Arend	33	5	15
1895	Zwarte Arend	31	3	10

Toelichting. 1885 Zwarte Arend: Omdat uit de notulen van 1884 wel de aanwezigen beschikbaar zijn, zijn deze gebruikt voor het peiljaar 1885.

Bron: zie tabel 1.

We zien dan dat de animo om de ledenvergaderingen bij te wonen in het algemeen onder de adellijke leden van Casino groter was dan bij De Zwarte Arend. Alleen 1884 vormt een duidelijke uitzondering. In dat jaar bezocht ongeveer de helft van de adellijke leden van De Zwarte Arend minstens één van de twee ledenvergaderingen.

In het algemeen kunnen we dus vaststellen dat de betrokkenheid van de Brabantse adel bij Sociëteit Casino groter lijkt dat bij De Zwarte Arend. Edelen waren daar niet alleen bestuurlijk actiever, maar bezochten ook in groteren getale de ledenvergaderingen. Hoewel hiervoor geconstateerd is dat er op basis van de samenstelling van het ledenbestand geen aanleiding is om te denken dat Casino in de ogen van de adel een meer elitair gezelschap was, is er wel een duidelijk verschil in betrokkenheid vast te stellen. Dat kan het gevolg zijn geweest van de culturele activiteiten van deze sociëteit, maar het valt niet uit te sluiten dat Casino in de ogen van de adel wel degelijk een voornamere uitstraling had en dat het lidmaatschap ervan van meer aanzien getuigde.



Plattegrond van een deel van 's-Hertogenbosch met daarop de locaties van sociëteiten en genootschappen in de negentiende en twintigste eeuw.

Legenda:

- A Sociëteit Amicitia
- B Sociëteit De Zwarte Arend
- C Sociëteit Casino
- D Katholieke Kring

- E Spaarbank en bibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
- F Illustre Lieve Vrouwe Broederschap
- G Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten

- H–J Locaties van de bibliotheek en het museum van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen

Bossche en provinciale genootschappen

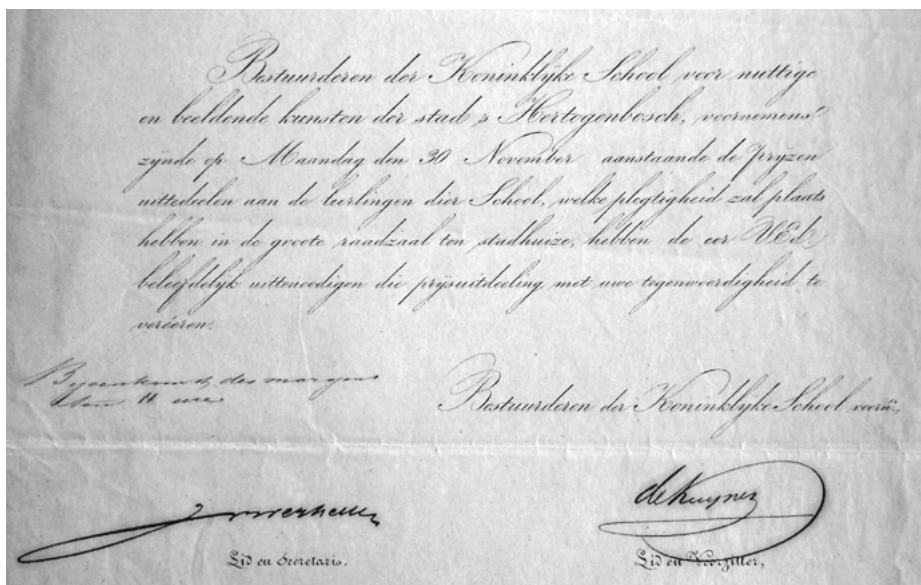
De Brabantse adel was behalve in de sociëteiten ook actief in diverse genootschappen. Deze boden gelegenheid tot onderlinge omgang maar hadden vooral een maatschappelijk of cultureel doel, zoals blijkt uit de volgende korte rondgang langs een paar genootschappen.²⁴ We beginnen met de landelijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze kende in de negentiende eeuw ook een aantal Brabantse afdelingen. In 1819 werd er één in 's-Hertogenbosch opgericht, waarna in 1820 een Nutsspaarbank en een bibliotheek volgden. Hoewel deze Bossche afdeling een voornamelijk protestantse signatuur had, waren er in de tweede helft van de negentiende eeuw ook aanzienlijke rooms-katholieken actief, onder wie edelen uit de families Van Meeuwen, Van Hugenpoth en De Kuijper. Van de afdeling in Breda waren de protestantse edelen Johan baron van Slingelandt (1807-1885) en jonkheer Ferdinand Backer (1835-1900) lid.

Het in opzet meest selecte gezelschap van aanzienlijken en tevens oudste genootschap van 's-Hertogenbosch was de in 1318 opgerichte Illustre Lieve Vrouwe Broederschap (ILVB). Hiervan waren zowel protestanten als rooms-katholieken lid. Deze Broederschap veranderde in de loop der tijd in een sociëteit waarin armenzorg en de jaarlijkse maaltijd de belangrijkste activiteiten waren. Het levenslange lidmaatschap en de daaruit resulterende moeizame doorstroming maakten het niet gemakkelijk tot de Broederschap toe te treden. Dat veranderde toen in 1855 de numerus fixus werd losgelaten. De exclusiviteit van het lidmaatschap werd toen overigens nog steeds bewaakt door het vragen van een behoorlijke entreesom.²⁵ Uit verschillende verzoeken om opname blijkt dat in de negentiende eeuw het lidmaatschap als een eer werd gezien. Pieter van der Does de Willebois (1816-1892), die in 1877 werd verheven, verzocht op 16 januari 1856 om opname zodra een opengevalle plaats ruimte bood en Adolph baron van Ittersum (1833-1904) schreef in een bedankbrief van 6 maart 1892 dat hij trots was op zijn lidmaatschap.²⁶

De in 1833 opgerichte Broederschap van Sint-Lucas was verbonden aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten en had als doel de schone kunsten te bevorderen. De leden moesten f 6 (huidige waarde € 60) contributie per jaar betalen en kregen daarvoor diverse mogelijkheden om zich te profileren als mannen die de kunsten en met name het onderwijs daarin, een warm hart toedroegen. Het lidmaatschap was alleen voor de elite weggelegd, want in het reglement werd beschreven uit welke groep de leden *gekozen* konden worden. Deze groep bestond uit de gouverneur, leden van Provinciale Staten, de ridderschap, het stadsbestuur en de rechterlijke macht, de top van de provinciale ambtenaren en leden van de hoge colleges van Staat. De broederschap ondersteunde vooral veelbelovende jonge kunstenaars met toelagen en door het opkopen van hun werken.



Het Zwanenbroedershuys aan de Hinthamerstraat in 's-Hertogenbosch, het domicilie van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Foto Klaasje Douma



Uitnodiging voor jonkheer Leopold de la Court (1795-1865) voor het bijwonen van de prijsuitreiking aan Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in 's-Hertogenbosch, 1857 (BHIC, VdMdlC, inv.nr. 812)

Het belangrijkste genootschap in Noord-Brabant was het in 1837 opgerichte Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (GKW). In Noord-Brabant bestond, evenals in andere perifere provincies, met name onder de elite de wens de culturele achterstand ten opzichte van de rest van het land te overbruggen. Zoals voorzitter jonkheer Pieter van Meeuwen (1837-1913) het in zijn feestrede bij het vijftigjarig bestaan in 1887 uitdrukte, was het geen 'wonder dus, dat men op middelen peinsde om een middelpunt te scheppen voor beschaafde of geleerde Noord-Brabanten van verschillende richting, met de bedoeling om Noord-Brabant te vergunnen de overige provincies in te halen op de baan van den vooruitgang'.²⁷ In het tweede deel van dit artikel zullen we zien hoe men aan dit streven vorm gaf. De animo om mee te doen was groot, want de plaats op de intekenlijst gold als een *epitheton ornans*. Het lidmaatschap van het GKW was een teken van status en een groot deel van de provinciale elite uit die dagen werd in de beginjaren lid en daaronder bevond zich ook een ruime vertegenwoordiging van de provinciale adel. Volgens jonkheer Alexander van Sasse van Ysselt (1852-1939) speelden religie en politieke opvattingen geen rol. Verder stelde hij vast dat het bestuur bestond uit 'de aanzienlijksten der provincie'.²⁸ Tot ongeveer 1870 mochten de bijeenkomsten van dit trefpunt van de elite zich in een goede belangstelling verheugen. Hoewel de toon vaak gezet werd door de protestantse en liberaal-katholieke leden, maakten ook ultramontanen deel uit van het bestuur. Na dat jaar werd het GKW meer en meer een elitair genootschap van Bossche heren en academici. De vaste kern van het GKW bestond voortaan voornamelijk uit liberaal-katholieken.

²⁴ Zie voor deze genootschappen Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 236-239.

²⁵ De entreesom liep gedurende de negentiende eeuw op van f 75 (huidige waarde € 743) via f 100 (€ 1.006) en f 150 (€ 1.514) tot f 200 (€ 2.160). De huidige waarden zijn berekend met behulp van www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php.

²⁶ BHIC, *ILVB*, inv.nr. 226, P.J. van der Does de Willebois en A.M.K.W. van Ittersum. Van der Does de Willebois werd nog in hetzelfde jaar toegelaten als candidatus. Van Ittersum was in 1890 broeder geworden en vroeg in 1892 om een bewijs van lidmaatschap.

²⁷ Van Sasse van Ysselt, *Gedenkschrift Genootschap*, 2.

²⁸ Van Sasse van Ysselt, *Gedenkschrift Genootschap*, 7.

De Brabantse adel in de Bossche en provinciale genootschappen²⁹

Het is niet verrassend dat een niet onaanzienlijk deel van de Brabantse adel lid was van de exclusieve Illustre Lieve Vrouwe Broederschap (ILVB) (zie tabel 4). Bij de vorming van de adel in Noord-Brabant werd vooral in de eerste jaren in dezelfde vijver gevist als waaruit de leden van de ILVB afkomstig waren. Tot eind jaren 1820 waren de adellijke leden allen al lid van dit genootschap toen zij tot de adelstand toetraden. In 1827 was jonkheer Leopold de la Court (1795-1865) de eerste edelman die als candidandus lid werd, in 1828 en 1829 gevolgd door de jonkheren Jan Bowier (1793-1853) en Daniel Bowier (1801-1847). De families Wesselman, Van der Does de Willebois en Smits (van Oyen) gingen in respectievelijk 1841, 1877 en 1909 deel uitmaken van de provinciale adel en al daarvoor waren leden van deze families lid van de ILVB.

Tabel 4 Overzicht van het aandeel edelen dat lid en bestuurslid was van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en de Broederschap Sint-Lucas, in de periode 1814-1918

Periode	Tot. gem.	ILVB			GKW			Sint-Lucas		
		Lid	Best.	%	Lid	Best.	%	Lid	Best.	%
1814-1819	23	3,2	1,7	14						
1820-1829	36	6,4	2,8	18						
1830-1839	59	13,8	4,3	23	28,6	7,0	49	12,4	1,0	21
1840-1849	72	18,2	5,3	25	29,4	7,2	41	18,8	1,5	26
1850-1859	72	17,3	4,1	24	27,0	6,1	38	11,5	1,8	16
1860-1869	81	20,0	4,9	25	34,1	9,6	42	14,3	2,4	18
1870-1879	86	22,3	6,6	26	32,6	7,5	38	12,8	1,9	15
1880-1889	90	23,1	11,3	26	33,2	6,7	37	14,1	2,7	16
1890-1899	93	24,9	9,4	27	32,6	8,6	35	9,4	2,2	10
1900-1909	94	26,4	7,6	28	34,2	8,7	36			
1910-1918	91	25,8	7,5	28	38,1	10,7	42			
Totaal	395	72	37	18	144	36	37	55	8	14

Toelichting: De bestuursleden van de ILVB vervulden de volgende bestuursfuncties: proost, proost honorair, griffier en rentmeester. Tot de leden heb ik gerekend de broeders, de kandidaten en de candidandi. De bestuursleden van het GKW vervulden de volgende bestuursfuncties: voorzitter, secretaris, penningmeester en lid. Tot de bestuursleden van de Broederschap van Sint-Lucas heb ik zowel de bestuursleden als de beoordeelaars gerekend.

Legenda: Tot. gem.: gemiddeld aantal leden dat gedurende de periode deel uitmaakte van de onderzoekspopulatie; Lid: leden van het betreffende genootschap; Best.: bestuursleden van het betreffende genootschap; %: aandeel van de leden van het betreffende genootschap in het gemiddeld aantal populatielieden in de betreffende periode.

De getallen in de kolommen Lid en Best. betreffen het gemiddeld aantal leden respectievelijk bestuursleden in de betreffende periode. De regel Totaal geeft het totaal aantal leden aan gedurende de periode 1820-1918.

Bron: ILVB: BHIC, *ILVB*, inv.nr. 250; GKW: BHIC, *GKW*, inv.nrs 1-7; inv.nrs. 9-11; inv.nrs. 51-52.

Hoewel dus in de loop van de negentiende eeuw ongeveer een kwart van de adel in Noord-Brabant lid was van de ILVB, kunnen we ons afvragen waarom dit aandeel niet nog groter was. Het loslaten van de numerus fixus leidde bijvoorbeeld niet tot een enorme toestroom van nieuwe adellijke leden, hoewel de aanwas wel groter was dan daarvoor. De hoogte van de entreesom kan van invloed geweest zijn, maar dat gold zeker niet voor de ridderschapsleden. Ook van hen is echter meer dan de helft geen lid van de ILVB geworden. Blijkbaar was het aanzien van het lidmaatschap alleen niet voor iedereen aantrekkelijk genoeg of zag men de noodzaak niet om lid te worden van een vereniging waarin de omgang met standgenoten weinig frequent was. Dat laatste vormde voor een aantal adellijke leden nu juist geen bezwaar. Ze hebben gedurende hun lidmaatschap waarschijnlijk niet in Noord-Brabant



Diploma van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap voor broeder jonkheer Leopold de la Court (1795-1865) (BHIC, *VdMdlC*, inv.nr. 815)

gewoond of bleven lid nadat ze naar elders waren vertrokken. De protestant Jacob baron Sweerts de Landas (1795-1869) was bijvoorbeeld vanaf 1844 candidandus, maar in de periode tot zijn overlijden lid van de Provinciale Staten van Gelderland en raadslid in Nijmegen. Hij heeft dus waarschijnlijk niet in Noord-Brabant gewoond. De katholiek Jacobus baron van Rijckevorsel (1785-1862) woonde wellicht nog in 's-Hertogenbosch toen hij in 1806 candidaat werd, maar vertrok daarna al snel naar Rotterdam. De protestant jonkheer Henri Ram (1864-1949) werd tijdens zijn verblijf in 's-Hertogenbosch in 1893 candidandus en bleef als broeder lid toen hij in het begin van de twintigste eeuw naar Utrecht vertrok.

Hét kenmerk van de ILVB, een vereniging waarvan in ieder geval tot 1855 evenveel protestanten als katholieken lid waren, is ook zichtbaar in het adellijke ledenbestand. Die edelen waren wel afkomstig uit een kleine groep families, zoals ook blijkt uit de relatief hoge mate van onderlinge bloedverwantschap. Van de protestantse families Van Thije Hannes, De Jonge van Zwijnsbergen en Wesselman en de rooms-katholieke families De la Court, Half-Wassenaer, Van Meeuwen en Verheyen behoorden in één of meer peiljaren zowel een vader als een zoon tot de ILVB. Na 1855 groeide het adellijke ledenbestand, met name omdat het aantal rooms-katholieke leden toenam. De mate van onderlinge bloedverwantschap nam af, maar in elk peiljaar na 1855 waren nog altijd minstens één vader en zoon samen lid. Vooral de familie Van Meeuwen telde diverse leden, zodat in de jaren 1900, 1905 en 1910 tweemaal een vader en zoon uit deze familie tot de leden van de ILVB behoorden. Van de protestantse families waren na 1855 alleen nog de familie De Jonge van Zwijnsbergen en de 'nieuwe' familie Snoeck prominent aanwezig onder de adellijke leden van de ILVB.

29 Deze paragraaf is gebaseerd op Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 240-244 en Douma, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen, bijlage 9 (via www.verloren.nl/downloads).

Zoals blijkt uit tabel 4, was het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (GKW) het populairste genootschap onder de edelen. Dat gold al meteen bij de oprichting in 1837 en in het peiljaar 1840 waren van de totale adellijke populatie van 69 mannen er 29 (42 %) lid van het GKW. Hoewel het GKW daarna soms meer dan 35 adellijke leden telde, nam de populariteit onder de adel af (een kleiner deel van de provinciale adel was lid van het GKW) omdat het totale aantal edelen in Noord-Brabant toenam. In de eerste jaren bestond het ledenbestand van het GKW voor ongeveer een tiende uit Brabantse edelen (zie tabel 5). In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw liep dat aandeel op tot ongeveer 15 % en in 1900 behoorde een vijfde van de leden van het GKW tot de Brabantse adel. Dit sluit aan bij de vaststelling dat het GKW na 1870 een meer elitaire vereniging werd. Dat deze tevens een 'Bosscher' gehalte kreeg, zien wij ook bij de edelen. Tot 1860 woonde gemiddeld 15 % van de adellijke leden in de provincie. Na dat jaar daalde hun aandeel naar 10 %.³⁰

Tabel 5 Overzicht van de samenstelling van het ledenbestand van het GKW per peiljaar, in de periode 1837-1900

Peiljaar	Totaal Aantal	Adel		Overige	
		Aantal	%	Aantal	%
1837	341	28	8	313	92
1840	357	28	8	329	92
1843	313	36	12	277	88
1850	275	26	9	249	91
1855	261	26	10	235	90
1859	247	32	13	215	87
1881	217	32	15	185	85
1885	231	35	15	196	85
1890	205	30	15	175	85
1900	176	34	19	142	81

Bron: BHIC, GKW, inv.nrs 1-7; inv.nrs. 9-11.

Evenals de andere hier besproken sociëteiten en genootschappen kende het GKW een gemengd religieuze samenstelling en dat gold ook voor het adellijke ledenbestand. De protestantse edelen waren in de jaren 1840 en 1870 in de meerderheid; in de overige jaren kwamen de adellijke ledenbestanden van GKW en ILVB in grote lijnen overeen, zowel qua religieuze samenstelling als ten aanzien van de onderlinge verwantschap van de adellijke leden. In alle peiljaren waren uit meer dan één familie een vader en minstens één zoon lid. De groep families met gezinnen waarin het lidmaatschap van het GKW 'erbij hoorde' is wel veel groter dan in de ILVB. Sommige leden uit deze groep woonden tijdens hun lidmaatschap niet in de provincie, zoals vader jonkheer Carel van Nispen tot Pannerden (1807-1870) en zoon jonkheer Carel van Nispen tot Pannerden (1828-1901), die in de jaren 1860 samen lid waren. Anderen hadden geen Brabantse 'roots' maar waren wel werkzaam in de provincie, zoals vader Jan baron d'Aulnis de Bourouill en zoon Frederik baron d'Aulnis de Bourouill in de jaren 1870. De familie Martini telde in de eerste decennia veel leden van het GKW en hoewel een aantal van hen behoorde tot de adellijke elite van ridderschapsleden, werd alleen jonkheer Antoni Martini (1791-1869) tevens lid van de ILVB.

De Broederschap van Sint-Lucas had evenals het GKW een cultureel emanciperend doel, maar was onder de provinciale adel veel minder populair. Als leden van het GKW niet meer in de provincie woonden, bleven ze vaak wel lid en dat gold niet voor de leden

van Sint-Lucas. We vinden in het adellijk ledenbestand van Sint-Lucas dan ook vrijwel geen leden van buiten de provincie. Het overgrote deel van de adellijke leden woonde in de provinciehoofdstad en omgeving. Deze samenstelling was overigens mede een gevolg van de bepalingen over het lidmaatschap in het reglement. De groep adellijke families waaruit Sint-Lucas leden rekruteerde, was niet groot, en er bestond dan ook een behoorlijke mate van onderlinge bloedverwantschap. Het gelijktijdig lidmaatschap van vaders en zonen, dat in zo ruimte mate voorkwam bij GKW en ILVB, was echter vrijwel afwezig. Gezien de relatief hoge leeftijd van de leden (deze schommelde tussen de 49 en 57 jaar) was Sint-Lucas een vereniging waarvan ‘gearriveerde’ edelen lid waren. Het lidmaatschap van deze broederschap diende niet zozeer de ‘genoeglijke omgang’ met gelijken, maar was een teken van betrokkenheid bij de culturele emancipatie van Noord-Brabant.

Ook in de genootschappen was een aantal edelen actief als bestuurslid. In de ILVB vloeide de samenstelling van het bestuur mede voort uit het bestand aan broeders en uit de gelijkwaardigheid van protestanten en rooms-katholieken die men zoveel mogelijk probeerde te realiseren.³¹ Van de 37 edelen die een functie hebben bekleed in de ILVB, waren er 17 van protestanten huize, onder wie 11 proosten of honorair-proosten. Voor deze functie kwam men ‘automatisch’ in aanmerking als men op jonge leeftijd lid werd en lang genoeg bleef leven. De gemiddelde leeftijd van de adellijke bestuursleden van de ILVB was dan ook hoger dan bij andere verenigingen (zie tabel 6). Het bestuur van de ILVB bestond voor een deel uit invloedrijke mannen die tijdens hun leven al een netwerk van relaties hadden opgebouwd en voor een deel uit mannen die op relatief jonge leeftijd proost werden en zich gedurende hun lange proostschap een plaats in zo’n netwerk verwierven. Bestuursleden van de ILVB waren invloedrijk en zijn geregeld gelijk- of volgtijdig ook bestuurslid van andere organisaties geweest.

Tabel 6 Gemiddelde leeftijd per peiljaar van de bestuursleden van de ILVB, het GKW en Sint-Lucas, in de periode 1840-1895

Peiljaar	ILVB	GKW	Sint-Lucas
1840	59	46	44
1845	52	54	35
1850	62	59	48
1855	57	49	47
1860	59	47	49
1865	64	49	53
1870	59	49	53
1875	55	52	46
1880	56	52	51
1885	58	57	52
1890	59	56	57

Bron: zie tabel 4.

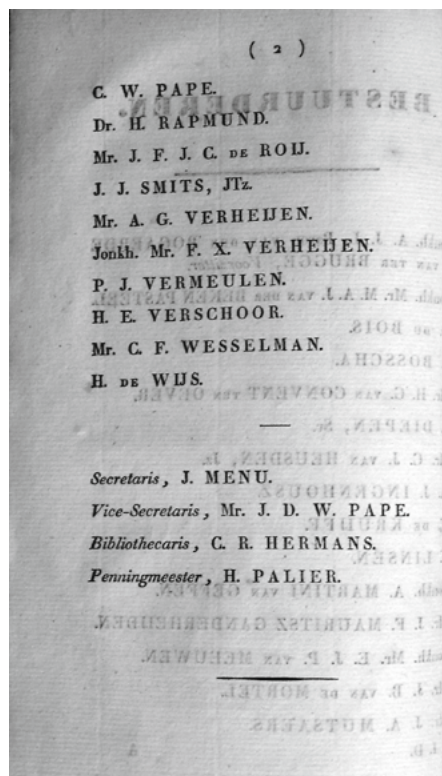
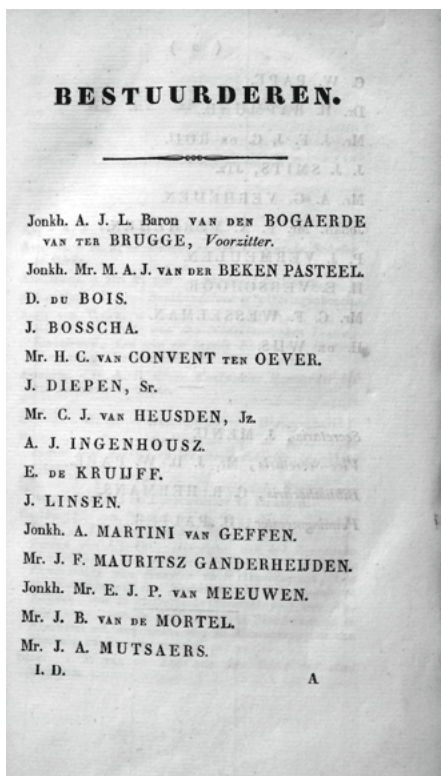
Een functie als bestuurslid van het GKW bood edelen de kans zich extra te manifesteren als bevorderaar van cultuur en wetenschapsbeoefening in Noord-Brabant. Na enige tijd bestond het bestuur van het GKW uit 36 leden.³² Dat gaf geïnteresseerde edelen voldoende

³⁰ Douma, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen, bijlage 9, tabel 9.9 (via www.verloren.nl/downloads).

³¹ Zie voor de bestuurssamenstelling van de ILVB Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 243.

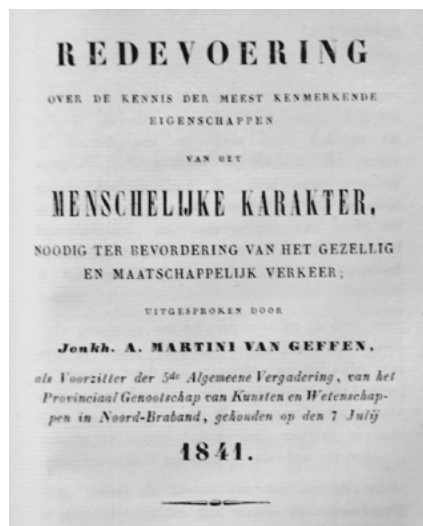
³² Van Sasse van Ysselt, *Gedenkschrift Genootschap*, 7.

kans om daarvan deel uit te maken en in totaal 35 hebben die kans gegrepen, onder wie 10 protestanten. In elk peiljaar vervulden daardoor één of meer adellijke protestanten een bestuursfunctie. De totale adellijke inbreng in het bestuur was in 1840 33 % en daalde daarna omdat het bestuur in de eerstvolgende jaren omvangrijker werd. Vanaf de jaren 1860 vormden edelen tussen een vijfde en een kwart van het bestuur. Ze kwamen vrijwel uitsluitend uit 's-Hertogenbosch en omgeving, terwijl we in de periode daarvoor ook de woonplaatsen Eindhoven en Helmond tegenkomen. Deze cijfers laten zien dat het bestuur een grotere adellijke inbreng kende dan op grond van de samenstelling van het ledenbestand verwacht mag worden. Relatief veel adellijke leden wilden dus een actieve rol spelen binnen het GKW.



Het bestuur van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen bij de oprichting in 1837 (BHIC, GKW, inv.nr. 1)

Een aantal van hen is belangrijk geweest voor het GKW omdat zij langdurig een bestuursfunctie hebben bekleed. Jonkheer Antoni Martini behoorde in 1837 tot de oprichters en bleef lid van het bestuur tot zijn overlijden in 1869 en ook jonkheer Eduard van Meeuwen was vanaf de oprichting tot zijn overlijden in 1873 bestuurslid. Zijn zoon jonkheer Pieter van Meeuwen behoorde meer dan vijftig jaar tot het bestuur en ook jonkheer Johannes Verheijen (1818-1898) en jonkheer Leopold van Sasse van Ysselt (1819-1906) konden bogen op een bestuursperiode van meer dan 45 jaar. Zij waren de kampioenen van een groep mannen van wie menigeen minstens tien of vijftien jaar bestuurslid was. Het lijkt er dus op dat voor een deel van de Brabantse adel, vooral woonachtig in de provinciehoofdstad, het bestuurslidmaatschap van het GKW bijna een levenstaak was. In sommige adellijke families was het



Redevoering door jonkheer Antoni Martini (1791-1869) tijdens de vergadering van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen op 7 juli 1841 (BHIC, GKW, inv.nr. 1)

Jonkheer Antoni Martini (1791-1869) was medeoprichter van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en jarenlang bestuurslid. Hij publiceerde meermaals in de Handelingen van dit genootschap. Foto L. Stollenwerk (BHIC, RNB, inv.nr. 18)

lidmaatschap van het GKW een traditie en dat zien we ook terug bij de adellijke bestuurders. De al genoemde vader en zoon Van Meeuwen waren samen bestuurslid, evenals vader jonkheer Antoni Martini en zoon jonkheer Hendrik Martini van Geffen (1814-1883) en vader jonkheer Leopold van Sasse van Ysselt en zoon jonkheer Alexander van Sasse van Ysselt. De meest opvallende familie is de familie Verheyen, waarvan jonkheer Franciscus Verheyen (1779-1851), zijn zoon jonkheer Johannes Verheyen en zijn kleinzoon jonkheer Franciscus Verheyen (1852-1929) achtereenvolgens deel uitmaakten van het bestuur.

Deze gegevens over de deelname aan het bestuur van het GKW door Brabantse edelen wekken de indruk dat het hen niet alleen ging om het verkrijgen en behouden van sociaal kapitaal, maar dat zij ook affiniteit voelden met de doelstellingen van het GKW. Dat blijkt tevens uit het feit dat onder de acht edelen die in enig peiljaar bestuurslid of beoordelaar bij Sint-Lucas waren, er zich zeven bevinden die ook een bestuurslidmaatschap bij het GKW bekleedden. De enige voor wie dat niet geldt, Elias ridder van Rappard (1802-1865), was overigens wel lid van het GKW en zo'n kleine dertig jaar beoordelaar bij Sint-Lucas. Hij was samen met jonkheer Antoni Martini de enige protestantse edelman in deze groep van adellijke betrokkenen bij zowel het GKW als Sint-Lucas, zodat zelfs in deze bescheiden groep beide religieuze stromingen vertegenwoordigd waren.

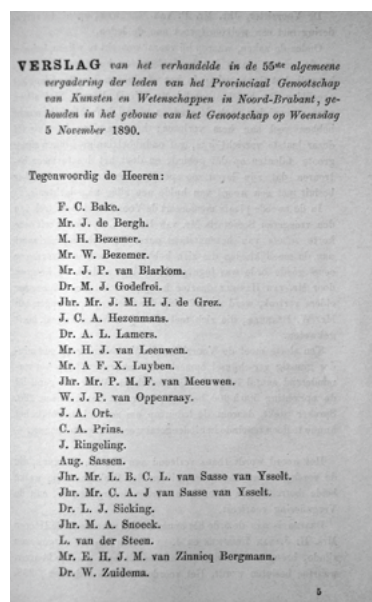
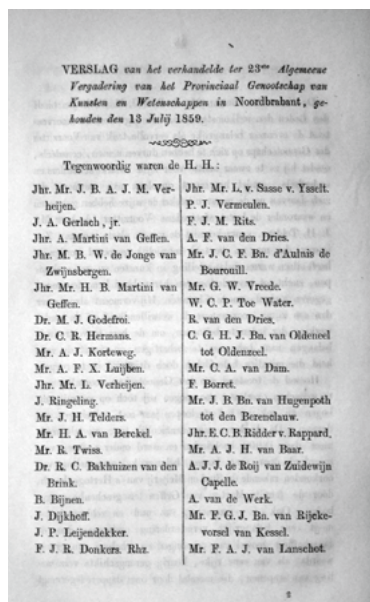
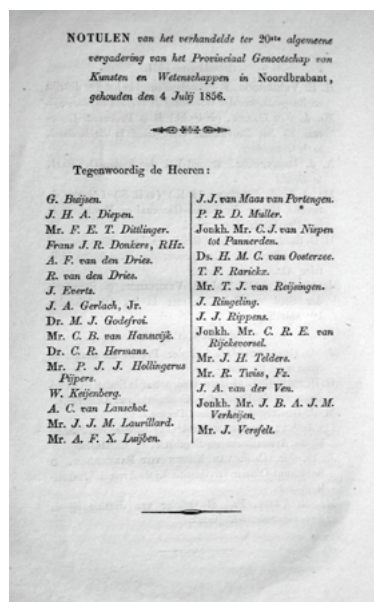
De opkomst bij de vergaderingen van het GKW varieerde sterk, uiteenlopend van de 72 mannen die in 1850 acte de présence gaven tot de 20 mannen die in 1875 aanwezig waren. Door de bank genomen was zo'n 10 % tot 15 % van de leden aanwezig (zie tabel 7). Ook de adellijke leden toonden een zeer wisselende belangstelling voor de vergaderingen, maar vanaf de jaren 1880 waren ze gemiddeld in grotere mate aanwezig dan in de jaren daarvoor.

Tabel 7 Overzicht van de aanwezigheid op de vergaderingen van het GKW per peiljaar, in de periode 1850-1900

Peiljaar	Aantal leden			Aanwezige leden						
	Totaal	Adel	Overige	Totaal		Adel		Overig		% adel van de aanwezigen
				Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	
1850	275	26	249	72	26	5	19	67	27	7
1855	261	26	235	41	16	3	12	38	16	7
1859	247	32	215	37	15	11	34	26	12	30
1881	217	32	185	19	9	4	13	15	8	21
1885	231	35	196	35	15	9	26	26	13	26
1890	205	30	175	24	12	5	17	19	11	21
1900	176	34	142			10	29			

Legenda: %: aandeel van de aanwezige leden in de betreffende categorie.
Bron: zie tabel 5.

Al vanaf de jaren 1860 bezocht een groter deel van de adellijke leden dan van de overige leden de vergaderingen. Beide ontwikkelingen leidden ertoe dat de adellijke inbreng in de vergaderingen toenam tot tussen een vijfde en een kwart van de aanwezigen, nogmaals een bevestiging van het toenemend elitaire karakter van het GKW. Overigens bestond de overgrote meerderheid van de adellijke aanwezigen uit mannen die op enig moment ook bestuurslid waren en uit dien hoofde dus al betrokken waren bij het genootschap. De overige adellijke leden lieten hun gezicht sporadisch of helemaal niet zien.³³ Voor hen was het lidmaatschap van het GKW waarschijnlijk inderdaad een *epitheton ornans*, maar hield het geen actieve ondersteuning in van de idealen van het GKW.



Overzicht van de aanwezige leden van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen tijdens de vergaderingen van 4 juli 1856, 13 juli 1859 en 5 november 1890 (BHIC, GKW, inv.nr. 4 en 10)

De rol van Brabantse edelen in de Brabantse 'herengezelschappen'

Een aanzienlijk deel van de Brabantse adel was dus in de negentiende eeuw lid van één of meer van de 'herengezelschappen'. Duijvendak stelt dat vooral de sociëteiten van belang waren voor de informele omgang hoewel dat aspect ook bij de genootschappen een rol speelde.³⁴ Verschillende edelen werden van de laatste overigens ook lid omdat ze de doelstellingen hiervan onderschreven. Een opvallend kenmerk van het onderlinge contact in de 'herengezelschappen' was het overschrijden van de confessionele grens. Verder blijkt telkens weer dat het lidmaatschap een teken van aanzien was. Door lid te zijn van deze elitaire gezelschappen hoorde men erbij en maakte daarmee deel uit van de Bossche en provinciale elite. Dat gold zeer zeker voor die edelen die diverse lidmaatschappen 'stapelden'. Ten slotte hebben we gezien dat het lidmaatschap van de hier besproken verenigingen in sommige adellijke families een zodanig belang kreeg dat we kunnen spreken van een familietraditie.

Wat is nu het belang geweest van het hier behandelde voor het adellijk deel van de provinciale elite? Ten eerste droeg de omgang binnen de 'herengezelschappen' bij aan een versterking van de onderlinge cohesie. We hebben gezien dat in een aantal verenigingen onder de adellijke leden een hoge mate van verwantschap bestond. De familienetwerken die in de loop van de negentiende eeuw werden gevormd en waarvan een belangrijk deel van de Brabantse adellijke families deel uitmaakte, hadden hun weerslag op de ledenbestanden van sociëteiten en genootschappen. De omgang binnen die verenigingen heeft waarschijnlijk weer invloed gehad op de vorming van die familienetwerken. Verder hebben we gezien dat in een aantal verenigingen zo'n 10 % tot 20% van de leden tot de Brabantse adel behoorde. Het lijkt erop dat vooral edelen zich hier met voorrang wilden profileren als Bossche casu quo provinciale elite. Ze zetten daarbij niet in op een strikt adellijke elitevorming, maar zagen zich als onderdeel van de Brabantse elite.

Niet voor alle edelen was het gezellig sociëteitsleven of het lidmaatschap alleen voldoende. Zij bezochten de vergaderingen en/of bekleedden bestuursfuncties en toonden daarmee hun betrokkenheid. Daardoor konden zij ook het karakter, de uitstraling en de doelstellingen van de betreffende vereniging mee bepalen, sturen en ondersteunen. Bij het GKW was bijvoorbeeld een bovenmatig deel van de adellijke leden lid van het bestuur en kregen ook de vergaderingen een steeds adellijker aanzien. Die betrokkenheid leverde meer invloed op. Bestuursleden gingen frequenter en wellicht persoonlijker met elkaar om en vormden zo invloedrijke netwerken waarin persoonlijke en verwantschapsbanden zorgden voor de onderlinge cohesie. Dat gold dus ook voor een deel van de Brabantse adel. Duijvendak heeft de bestuurders van de hier besproken organisaties tot de bestuurlijke elite gerekend.³⁵ De adellijke top van die bestuurlijke elite bestond uit diegenen die verschillende bestuursfuncties combineerden. De bestuurlijke kampioenen onder hen waren jonkheer Antoni Martini, die het proostschap bij de ILVB combineerde met een bestuursfunctie bij het GKW en die gedurende een aantal jaren ook beoordelaar was bij de Broederschap van Sint-Lucas, en jonkheer Johannes Verheyen, die achtereenvolgens griffier en rentmeester bij de ILVB was en in diezelfde periode ook bestuurslid bij De Zwarte Arend, de Broederschap van Sint-Lucas en het GKW. De elitegroep van adellijke bestuurders vormde een redelijk gesloten bolwerk van edelen die kans zagen om op grote schaal sociaal kapitaal te verwerven en te behouden. Zij bepaalden in hoge mate of Brabantse edelen zich konden herkennen in het

³³ In de meeste jaren bestond de helft of meer van de aanwezige adellijke leden uit mannen die in datzelfde jaar bestuurslid waren.

³⁴ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 105.

³⁵ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*, 105.

karakter van de verenigingen waarvan zij lid waren en in hoeverre die verenigingen een adellijk stempel droegen. Kortom, zij bepaalden mede in hoeverre de Brabantse 'herengezelschappen' beschikten over en blijf gaven van een regionale (adellijke) identiteit.

Hoe Brabants was de Brabantse adel?

Na de behandeling van de rol die de Brabantse adel speelde in een aantal 'herengezelschappen', kijken we in het vervolg naar de al of niet 'Brabantse' identiteit van deze adel en de wijze waarop deze hiervan blijf gaf in de activiteiten van zijn leden. Het gaat dan niet over de hiervoor besproken wijze waarop edelen via hun lidmaatschap lieten weten tot de Brabantse elite te behoren, maar over de manier waarop ze door specifieke activiteiten invulling aan hun identiteit gaven. De nadruk ligt daarbij vooral op de activiteiten in het GKW en de rol van de adel als vaandeldrager van de Brabantse cultuur en identiteit.

Identiteit is hierbij op te vatten als een creatie, een min of meer actieve verwerving die verwijst naar een beleavings- en gevoelswereld. Mensen identificeren zich mede onder invloed van wisselende omstandigheden met één of meer al of niet verbeelde *communities*.³⁶ Het geografische niveau van de communities waarmee mensen zich verbonden voelden, was in de negentiende eeuw afhankelijk van stand, religie en woonplaats. De communis opinio is dat de lagere standen sterk plaatselijk of regionaal georiënteerd waren en dat de hogere standen zich vooral richtten op het bovenregionale, nationale of zelfs internationale niveau.³⁷ Dat gebeurde in een tijd waarin de verhoudingen tussen de verschillende niveaus aan voortdurende veranderingen onderhevig waren. In de negentiende eeuw ontstond in Nederland met horten en stoten een eenheidsstaat waarin lokale en regionale samenlevingen werden opgenomen, beïnvloed door steeds ruimere nationale en internationale kaders. Die staat werd langzamerhand een natie.³⁸ Regionale elites speelden bij de opname van de regio's in de natie een actieve rol.³⁹

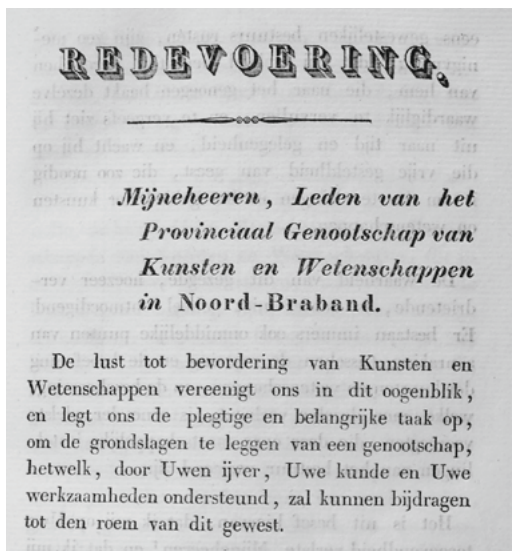
Hierna blijkt of deze vaststelling ook voor de Brabantse adel en Noord-Brabant geldt. Teneinde het speelveld waarop de adel acteerde af te bakenen, noem ik kort enige mythen en ontwikkelingen die van invloed zijn geweest op de verbeelde community Noord-Brabant en de identiteit van de Brabanders.

De eerste mythe is die van het 'arme Brabant', een mythe die tot ver in de twintigste eeuw heeft standgehouden. Deze mythe werd in 1796 welbewust gecreëerd door de Brabantse representanten toen zij de achterstand die Brabant als 'Generaliteitsland' had opgelopen, flink uitventten.⁴⁰ De tweede mythe die een lang leven beschoren is geweest, is de suggestie dat protestanten geen echte Brabanders konden zijn. Deze mythe ontstond naar aanleiding van de in 1819 opgelaaide 'Candidus-polemiek', een pamflettenstrijd die getuigde van de heersende controverse tussen protestanten en katholieken.⁴¹ In deze polemiek gaf een aantal katholieke Brabanders blijf van zelfbewustzijn en een ontluikende eigen (katholieke) identiteit. Zij zetten zich daarmee af tegen het beeld dat vooral buiten Noord-Brabant van de provincie bestond, het uit de achttiende eeuw overgeërfd stereotype van het onverdraagzame, roomse en arme Brabant. De ontwikkelingen rondom de Belgische Opstand in 1830 en de daaropvolgende Status-Quotijd droegen niet direct bij aan een positiever beeld van de provincie in het Noorden, maar deden bij de Brabanders wel het besef doorbreken dat Noord-Brabant voortaan een onlosmakelijk onderdeel van de Nederlandse natie was.⁴²

De Brabantse geschiedenis als bron van culturele emancipatie

In de jaren dertig van de negentiende eeuw werden in verschillende provincies (bijvoorbeeld Drenthe, Gelderland, Zeeland, Utrecht, Friesland) genootschappen opgericht waarin de belangstelling voor regionale en nationale geschiedenis een belangrijke plaats innam. Regionale geschiedenis was in deze genootschappen een middel om het culturele leven op een hoger peil te brengen en de regionale identiteit te versterken. Ook in Noord-Brabant vond in 1837 de oprichting plaats van een dergelijk genootschap, het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (GKW).

De Brabantse elite die betrokken was bij het GKW, zag zich in deze jaren geconfronteerd met een weinig positief beeld van de provincie buiten Noord-Brabant. Het was pijnlijk voor haar te moeten constateren dat de provincie beschouwd werd als een onbetrouwbaar en achtergebleven aanhangsel van de natie.⁴³ Daarnaast moest het protestantse deel zich verweren tegen de idee geen echte Brabander te zijn. Men zette dus binnen het GKW in op het propageren van Noord-Brabant als integraal onderdeel van de natie en het zoeken naar middelen om de provincie op te stoten in de vaart der volkeren en zo te ontdoen van de kwalificaties achtergebleven en arm. Voorts streefde men naar een neutraal klimaat waarin religieuze en staatskundige controversen op afstand werden gehouden. We hebben hiervoor al gezien dat de omgang tussen personen van verschillende religieuze denominatie onder de elite usance was en dus meende jonkheer Pieter van Meeuwen in 1887 dan ook dat in 1836 'het hoofdkenmerk van de Noord-Brabanders, zonder enig verschil van afkomst of religie, was verdraagzaamheid, wederzijdsche welwillendheid en omzichtigheid, teneinde de ontlukende samenleving te behoeden tegen godsdienstigen of staatskundigen tweespalt'.⁴⁴ Hij bezag de Brabantse samenleving bij deze constatering overigens wel door een elitaire bril.



Aanvang van de redevoering die de eerste voorzitter, gouverneur André baron van den Bogaerde van Terbrugge (1787-1855), hield tijdens de oprichtingsvergadering van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen op 8 maart 1837 (BHIC, GKW, inv.nr. 1)

³⁶ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 4; Storm, 'Regionalism in History', 253.

³⁷ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 19; Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 34 e.v.

³⁸ Dat rijkgeschakeerde proces van eenwording is beschreven in Knippenberg en De Pater, *De eenwording*. Zie voor het culturele integratieproces ook Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*.

³⁹ Storm, 'Regionalism in History', 254; Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*.

⁴⁰ Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 429.

⁴¹ Zie voor de 'Candidus-polemiek' met name De Haan-Burghoorn, 'Never the twain shall meet?'.

⁴² Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 429-432; Van Oudheusden, 'Herinneringscultuur', 170.

⁴³ Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden', 11.

⁴⁴ Van Sasse van Ysselt, *Gedenkschrift Genootschap*, 2.

Een belangrijk middel om de beoogde doelen te bereiken was de binnen het GKW beoefende geschiedschrijving. Deze zou zich volgens de eerste voorzitter, André baron van den Bogaerde van Terbrugge (1787-1855), vooral moeten richten op 'grote mannen', 'roemvolle daden' en de voortgang van de kunsten en wetenschappen.⁴⁵ Op die manier kon men de culturele emancipatie van Noord-Brabant bevorderen en de verbondenheid met de rest van Nederland benadrukken. Vooral het integreren van de roemrijke Brabantse geschiedenis in die van Nederland stond centraal, niet het uitdragen van de eigenheid van de provincie en de 'eigen' Brabantse volkscultuur.

De in het GKW beoefende geschiedschrijving valt in drie vormen uiteen.⁴⁶ Vooral in de eerste jaren hielden diverse dilettanten zich bezig met de documentatie – beschrijven en tekenen – van verzamelde antiquiteiten, munten en penningen. Onder hen bevonden zich de edelen jonkheer Antoni Martini, jonkheer Hendrik de Grez en jonkheer Matthias Snoeck (1838-1911). Een tweede vorm van geschiedbeoefening is de uit praktische overwegingen beoefende rechtsgeschiedenis. Het ging daarbij om de grillige juridische erfenis van het Ancien Régime, zoals die onder meer van belang bleek bij de juridische strijd om de tienden. Een van de leden, jonkheer Hendrik Martini van Geffen, beschreef bijvoorbeeld in een dissertatie de rechtsgeschiedenis van de tienden in Noord-Brabant.⁴⁷ Mede met behulp van archiefonderzoek probeerden de GKW-leden greep te krijgen op de voorliggende problemen. Dat archiefonderzoek ging sowieso een steeds grotere rol spelen in de laatste decennia van de negentiende eeuw, toen de dilettanten van het eerste uur plaatsmaakten voor archivariissen en andere vaklieden. Al in 1869 benadrukte Pieter ridder van der Does de Bye (1798-1885) het belang van archiefonderzoek in zijn bijdrage over Mondragon. Hij stelt daarin dat de openstelling van archieven een nieuw tijdperk in de *vaderlandse* geschiedenis zou inluiden.⁴⁸ Zijn bijdrage past wel in de geschiedenis van de 'grote mannen', zoals die binnen het GKW werd voorgestaan, maar is toch een verrassende keuze. Een stuk over een Spaanse legeraanvoerder ten tijde van de Opstand is niet voor de hand liggend in het kader van het voor het voetlicht brengen van de vooraanstaande plaats van Brabant in de vaderlandse geschiedenis. Wel kunnen we de 'verheerlijking' van een rooms-katholieke legeraanvoerder door een protestantse edelman opvatten als een teken van de beoogde neutraliteit van de geschiedbeoefening binnen het GKW.

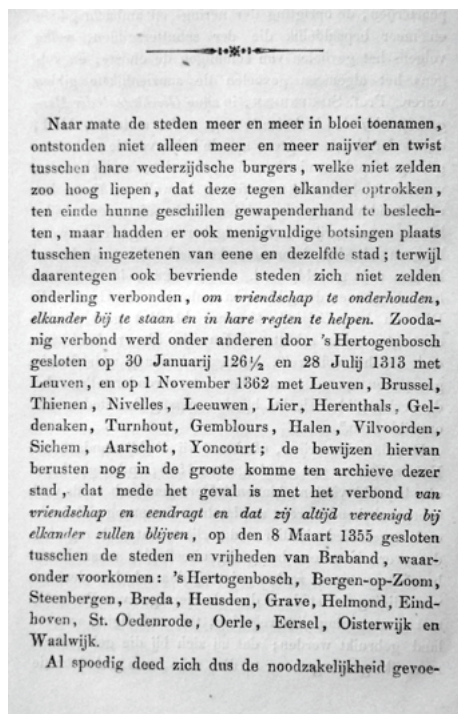
In de tijd dat Van der Does de Bye zijn bijdrage leverde, was de belangstelling voor de 'grote mannen' overigens al tanende. Dat kunnen we ook zien aan de hand van de uitgeschreven prijsvragen. Prijsvragen waren een instrument van genootschappen om hun doelstellingen te bereiken. In de eerste helft van de negentiende eeuw was dat middel nog van betekenis, hoewel de opbrengst toen al gering was. De uitgeschreven prijsvragen vormen echter een goede afspiegeling van de belangstelling van de leden en het belang dat zij hechtten aan de diverse onderwerpen.⁴⁹ De uitgeschreven prijsvragen uit de jaren 1840 laten bijvoorbeeld zien dat er toen belangstelling bestond voor de levensgeschiedenissen van Brabanders. Deze waren bij uitstek geschikt om de boodschap over te brengen dat de Brabantse geschiedenis een glorieus onderdeel was van de vaderlandse geschiedenis.⁵⁰ Een favoriete periode van de leden van het GKW was de Bataafse Tijd. Hoewel 1795 in de ogen van veel negentiende-eeuwers voor geheel Nederland het verlies van zelfstandigheid bracht, betekende het volgens jonkheer Hendrik de Grez voor Noord-Brabant dat 'het den rang onder de provincieën [kon] innemen, welke haar met regt toekwam, [...] tot groote vreugde en opbeuring der Noord-Brabandsche inwoners'.⁵¹

In de jaren 1870 ontleenden de protestantse en liberaal-katholieke leden van het GKW hun Brabantse trots nog steeds niet aan datgene wat de provincie van de rest van het land

onderscheidde – het katholicisme – maar aan de mate waarin zij zich in het Brabantse de nationale cultuur hadden eigen gemaakt. Toch vonden zij het blijkbaar niet meer nodig deze boodschap met behulp van de geschiedschrijving over te brengen. Het doel van de geschiedbeoefening was in deze jaren de beoefening zelf. De keuze van de onderwerpen werd bepaald door het belang ervan voor de geschiedenis van Noord-Brabant, niet vanwege de plaats ervan in de vaderlandse geschiedenis. Een voorbeeld van deze nieuwe geschiedbeoefening is de bijdrage uit 1856 van jonkheer Johannes Verheyen over de voormalige schuttersgilden uit 's-Hertogenbosch. Verheyen baseert zich in zijn stuk mede op ordonnances en archiefstukken en kreeg daarin in de volgende decennia steeds meer navolging. Ook binnen het GKW was geschiedenis een 'vak' geworden.⁵²



Jonkheer Johannes Verheyen (1818-1898) was jarenlang bestuurslid van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en leverde verschillende bijdragen aan de Handelingen van dit genootschap. Foto Hector de Sadeler (Stadsarchief 's-Hertogenbosch)



Eerste pagina van de bijdrage van jonkheer Johannes Verheyen (1818-1898) over de Geschiedenis van de schuttersgilden van 's-Hertogenbosch aan de Handelingen van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen van 1856 (BHIC, GKW, inv.nr. 4)

⁴⁵ BHIC, GKW, inv.nr. 1, Handelingen 1837, 25-58.

⁴⁶ Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden', 36-37. Zie voor de adellijke invulling van de verschillende activiteiten bij het GKW Douma, *De adel in Noord-Brabant*, 471-476.

⁴⁷ Martini van Geffen, *De juris decimandi*.

⁴⁸ BHIC, GKW, inv.nr. 6, Handelingen 1869, 20, cursivering van mij. Het hele stuk bestaat de bladzijden 20-44.

⁴⁹ Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden'. In dit artikel wordt mede op basis van de uitgeschreven prijsvragen geanalyseerd wat de ontwikkeling van geschiedvisie en belangstellingswereld is geweest in samenhang met politieke en religieuze verhoudingen.

⁵⁰ Vergelijk Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden', 26.

⁵¹ Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden', 27; BHIC, GKW, inv.nr. 2, Handelingen 1848, 33-44, citaat 43.

⁵² Van Oss en Rosendaal, 'Noord-Brabants verleden', 33 en 37; BHIC, GKW, inv.nr. 4, Handelingen 1856, 35-64.

Naast de geschiedbeoefening als emanciperende activiteit moeten we nog de bibliotheek van het GKW noemen. Voorzitter Andre baron van den Bogaerde van Terbrugge beschouwde in zijn openingsrede het oprichten van een gewestelijke bibliotheek, 'eene der meest voortreffelijke inrichtingen', als een middel dat zou kunnen bijdragen aan de roem van Noord-Brabant.⁵³ In zo'n provinciale bibliotheek moesten alle bronnen met betrekking tot de geschiedenis van Noord-Brabant verzameld worden om zo schrijvers in de gelegenheid te stellen die geschiedenis te ontrafelen en voor het voetlicht te brengen. De in de loop der jaren bijeengebrachte verzameling bestond niet alleen uit schriftelijke bronnen, maar bevatte ook voorwerpen die de regionale geschiedenis tastbaar moesten maken. Een van die voorwerpen was de in 1838 door jonkheer Antoni Martini aangeboden maliënkolder van de beroemde Bossche cavalerie-luitenant Lekkerbeetje (Gerard van Houwelingen). Het onderkomen van de verzameling is tijdens de negentiende eeuw overigens een voortdurende bron van zorg geweest, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het rapport dat jonkheer Hendrik de Grez in 1848 uitbracht.⁵⁴

De rol van het GKW binnen de Brabantse geschiedbeoefening is ongetwijfeld van belang geweest. De producten van de door de leden beoefende geschiedschrijving veranderden in de loop van de negentiende eeuw van propagandistische verhalen in op serieus bronnen-onderzoek gebaseerde publicaties. Dit was vooral te danken aan de inbreng van archivariissen en amateurs die met name gebruik maakten van archieven. Leden van het GKW publiceerden ook buiten het genootschap, onder wie jonkheer Matthias Snoeck en jonkheer Alexander van Sasse van Ysselt. De laatste was een adellijk historicus, die, hoewel in de strikte zin van het woord een amateur, gerekend mag worden tot de meer professionele geschiedvorsers. Zijn kennis betrok hij voornamelijk uit primaire bronnen die hij aan een kritische beschouwing onderwierp. Zijn wellicht belangrijkste werk, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroeger eeuwen* (1910-1913), baseerde hij op de Bossche schepenprotocollen.⁵⁵ Ook hedendaagse historici maken nog geregeld gebruik van de publicaties van Van Sasse van Ysselt.

Van Sasse van Ysselt kunnen we rekenen tot een moderner slag historici, voor wie bronnenkritiek een groot goed was. Hij hield zich, in overeenstemming met de mores van zijn tijd, ook bezig met het publiceren over gewoonten en gebruiken en met volkskundige literatuur. Het mobiliseren van bevolkingsgroepen buiten de elite kreeg allengs meer aandacht door het geven van lezingen, het houden van tentoonstellingen en het openen van musea. Bij dit alles stond vooral het eigen karakter, de *Volksgeist*, van de regio voorop. Dat eigen karakter was het gevolg van de wisselwerking tussen (natuurlijke) omgeving, historische tradities en bevolking.⁵⁶ Evenals in Europa en de rest van Nederland groeide in Noord-Brabant de aandacht voor de *eigen* geschiedenis en cultuur. We zien dat aan het groeiend aantal feesten, herdenkingen en stedelijke optochten die herinnerden aan de tijd van de Blijde Inkomsten.⁵⁷ Er ontwikkelde zich ook in onze provincie een collectief identiteitsbesef, waarbij voor herinneren en herdenken een belangrijke rol was weggelegd.⁵⁸

De ontwikkeling van dat identiteitsbesef vond plaats aan de hand van een ander beeld van Brabant en de Brabantse geschiedenis dan dat van de elite waartoe de leden van het GKW behoorden. Tussen de gehanteerde beelden en de zich ontwikkelende regionale identiteit bestond een voortdurende wisselwerking.⁵⁹ In de loop van de negentiende eeuw werden twee verschillende beelden van Brabant geconstrueerd. Dat gebeurde door elementen uit het verleden te selecteren, manipuleren en zo nodig te verzinnen die pasten bij het doel dat de constructeurs van die beelden voor ogen stond. Beide beelden waren gebaseerd op mythen.⁶⁰ De elite, waaronder verschillende Brabantse edelen, baseerde zich op de mythe van het roemrijke en gelijkwaardige Brabant, als onderdeel van de Nederlandse

natie. Dit beeld van Brabant was dominant in de periode 1840-1880. Daarna kreeg het beeld van het katholieke Brabant de overhand, gebaseerd op de oudere mythen van het 'arme' Brabant en het idee dat alleen katholieken echte Brabanders konden zijn. Er ontstond zo een autochtoon-Brabants zelfbesef van ultramontaanse snit, dat niet zozeer gedragen werd door de elite maar door de geestelijkheid en het kerkvolk. Er ontstond een exclusief katholieke geschiedschrijving van de hand van geestelijken als Gerlacus van den Elsen (1853-1925) en later Thomas Goossens (1882-1970). Zij beschouwden Brabant als een katholiek reservaat waarin protestanten niet thuis hoorden. Het idealiseren van het 'volkseigene' van Brabant zou rond 1930 uitmonden in de beweging *Brabantia Nostra*.⁶¹

De rol van de Brabantse adel bij de ontwikkeling van een regionale identiteit

Als gevolg van het hiervoor aangeduide eenwordingsproces van Nederland ontwikkelden regionale culturen zich tot subculturen, maar ontstond in de randprovincies ook een toenemend regionaal bewustzijn. De negentiende-eeuwse inwoners van die regio's voelden zich enerzijds meer 'Nederlander', maar anderzijds ook meer 'Zeeuw', 'Fries', 'Drent' en 'Brabander'. In de zuidelijke provincies viel het regionaal bewustzijn samen met de zich ontwikkelende loyaliteit aan de zuil, waardoor dat bewustzijn een sterk confessionele inslag kreeg.⁶²

In verschillende provincies ontstond dus een sterke regionale identiteit. Zoals we hiervoor gezien hebben was de provinciale elite, waaronder de Brabantse adel, die verzameld was in het GKW, betrokken bij het proces van identiteitsvorming. Die betrokkenheid bestond vooral uit het verankeren van de (uitgevonden) regionale geschiedenis in de nationale geschiedenis om zo bij te dragen aan de emancipatie van de eigen regio. Door de bijzondere geschiedenis van de moderne adel in Noord-Brabant ontbrak het deze aan een instrument dat andere provinciale adelsgroepen wel ten dienste stond, namelijk de koppeling van materiële cultuur in de vorm van voorname huizen en de regionale geschiedenis. Het moderne idee van de *lieux de mémoire*, dat bijvoorbeeld in Friesland al opgeld deed, kon in Noord-Brabant geen wortel schieten.⁶³ De Brabantse negentiende-eeuwse adel kon niet bogen op een ononderbroken eeuwenoude geschiedenis in de regio, werd niet gezien als opvolger van middeleeuwse voorgangers en heeft zich, voor zover mij bekend, ook niet als zodanig gepresenteerd. Het ontbrak de Brabantse adel kortom aan historisch zelfbewustzijn en het ontbrak het Brabantse platteland aan monumenten en voorname (adellijke) huizen om hieraan een eigen identiteit af te lezen.⁶⁴ De voorname huizen en landgoederen in handen van de (adellijke) elite vormden in het bewustzijn van de negentiende-eeuwse Brabanders geen plaatsen waar zich Brabantse geschiedenis had afgespeeld. Toen het zelf-

53 BHIC, *GKW*, inv.nr. 1, Handelingen 1837, 25-58, met name 44.

54 BHIC, *GKW*, inv.nr. 2, Handelingen 1848, 45-48.

55 Van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen*.

56 Storm, 'Regionalism in History', 254-257.

57 Van Oudheusden, 'Herinneringscultuur', 162.

58 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 7.

59 Die wisselwerking tussen het beeld van de Brabantse geschiedenis en de regionale identiteit vindt ook vandaag nog voortdurend plaats. Bijsterveld, 'Het maakbare verleden', 25.

60 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 6.

61 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 32, 36; Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 433-434; Van Oss en Rosendaal, 'Noordbrabants verleden', 32 en 36.

62 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 46 en 82. Zie ook Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant'; Nissen, 'Confessionele identiteit'.

63 Kuiper, 'Onder notabelen', 161-169.

64 Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 429.

beeld van de Brabanders een katholieke signatuur kreeg met isolationistische trekken, paste dat vooral bij de nieuwe elites die rond 1900 op het toneel verschenen. De adel, en met name het protestantse en liberaal-katholieke deel ervan, herkende zich niet meer in dat nieuwe beeld en trok zich terug in het meer elitaire bastion van het GKW.

Conclusie

Edelen in het negentiende-eeuwse Noord-Brabant profileerden zich via het lidmaatschap van verschillende 'herengezelschappen' als (deel van) de Bossche casu quo Brabantse elite. Dat lidmaatschap droeg tevens bij aan versterking van de cohesie binnen de Brabantse adel. Verenigingen kregen een meer elitair karakter door de deelname van de adel en vooral de bestuurlijke elite onder de edelen droeg bij aan het vormgeven van het imago ervan. Door deze activiteiten presenteerden edelen zich als Brabanders.

Dat deden ze ook door hun bijdragen aan het ontwikkelen van een beeld van Brabant. Daarmee construeerden zij tevens een eigen (groeps)identiteit en zo lang het door hen gekoesterde beeld doorging voor het beeld waarin de Brabanders zich herkenden, had zowel hun imago als hun zelfbeeld een Brabants karakter. Toen een ander beeld van Brabant de overhand kreeg, stonden zij als constructeurs van de Brabantse identiteit buiten spel. Ze bleven waarschijnlijk wel een Brabants zelfbeeld koesteren, maar hun imago was niet Brabants meer. Ze werden niet langer beschouwd als vaandeldragers van de Brabantse cultuur en identiteit.

Afkortingen

ASC	<i>Archief van de 'Vereniging Sociëteit Casino'</i>
AsZA	<i>Archief van de sociëteit De Zwarte Arend</i>
BHIC	Brabants Historisch Centrum
DJvZ	<i>(Archief) Familie De Jonge van Zwijnsbergen</i>
GKW	Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen
ILVB	Illustre Lieve Vrouwe Broederschap
inv. nr(s).	inventarisnummer(s)
RNBr	<i>Ridderschap van Noord-Brabant</i>
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
VdMdlC	<i>(Archief) Familie Van de Mortel-De la Court</i>

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

216 *Provinciaal Genootschap Kunsten & Wetenschappen, 1836-2006 (GKW)*

- Inv.nr. 1 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1837-1845
- Inv.nr. 2 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1846-1852
- Inv.nr. 3 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1851-1855
- Inv.nr. 4 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1856-1860
- Inv.nr. 5 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1861-1865
- Inv.nr. 6 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1866-1870
- Inv.nr. 7 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1871-1875
- Inv.nr. 9 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1881-1884
- Inv.nr. 10 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1885-1893
- Inv.nr. 11 Handelingen van het Provinciaal Genootschap, 1893-1909
- Inv.nr. 51 Staten van leden, 1836-1881
- Inv.nr. 52 Staten van leden, 1881-1949

305 *Familie Van de Mortel-De la Court, 1384-1978 (VdMdlC)*

- Inv.nr. 396 Gedicht bij 50-jarig bestaan gezelschap 'Amicitia' in 's-Hertogenbosch en jubileum van onder andere Paulus E.A. de la Court als oudste lid van dit gezelschap, 1839

319 *Familie De Jonge van Zwijnsbergen, 1760-1960 (DJvZ)*

- Inv.nr. 196 Menukaarten van Marinus B.W. de Jonge van Zwijnsbergen, circa 1860-1916
- 1232 *Illustre lieve vrouwe broederschap in 's-Hertogenbosch, (1291) 1318-2005 (ILVB)*
- Inv.nr. 226 Persoonsdossiers overleden/uitgetreden leden, 1856-1891
- Inv.nr. 250 Lijsten van leden in de periode 1318-1993

1304 *Ridderschap van Noord-Brabant, 1814-1989 (RNBr)*

- inv.nr. 18 Album met foto's leden Ridderschap, negentiende eeuw

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

171 *Archief van de sociëteit De Zwarte Arend, 1893-1949 (AsZA)*

Inv.nr. 1 Notulen van de Commissarissen en Algemene Vergaderingen, 28 september 1861-25 april 1894, 2 delen in 1 band

Inv.nr. 2 Notulen van de Commissarissen en Algemene Vergaderingen, 11 mei 1894-22 mei 1907, 1 deel

Inv.nr. 7 Reglementen, 1856; 1867; 1876; 1887; 1906; 1916; 1926; 1938; 1945, 14 deeltjes

Inv.nr. 12 Ledenboek, 1889-1896, 1 deel

Inv.nrs. 24-102 Rekeningen 1838/39 tot en met 1918/19

482 *Archief van de 'Vereniging Sociëteit Casino' te 's-Hertogenbosch, 1828-1986 ASC)*

Notulen van algemene ledenvergaderingen, 1828-1853

Inv.nr. 6 Notulen van bestuurs- en algemene ledenvergaderingen, 03.11.1856-10.05.1895

Inv.nr. 7 Notulen van bestuurs- en algemene ledenvergaderingen, 16.11.1914-21.02.1935

Inv.nr. 52 Reglementen met concepten, 1839-1968, 1 omslag

Literatuur en gedrukte bronnen

- Bijsterveld, A.-J., 'Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw' in: A.-J. Bijsterveld, *Maakbaar erfgoed, Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 17-51.
- Dijk, G.C.M. van, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973).
- Douma, K., *De adel in Noord-Brabant, 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum 2015).
- Duijvendak, M.G.J., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in Oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990).
- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland. Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies*, 13 IJkpunt 1950 (Den Haag 1999).
- Haan-Burghoorn, J. de, 'Never the twain shall meet? Over de onevenredige verdeling van ambten tussen katholieken en protestanten in Noord-Brabant aan het begin van de negentiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 31 (2014), 133-155.
- Knippenberg, H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Kuiper, Y., 'Onder notabelen. Buitenplaatscultuur in Friesland in de korte negentiende eeuw' in: R. van der Laarse en Y. Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw*. Adelsgeschiedenis 3 (Hilversum 2005) 149-174.
- Luyckx, J., *Theater in drie eeuwen. Geschiedenis van de Vereniging Sociëteit Casino 's-Hertogenbosch 1828-2003* (Den Bosch 2003).
- Martini van Geffen, H.B., *De juris decimandi in Brabantia Septentrionali origine et fatis ad annum usque 1648* (Utrecht 1849).
- Meijs, A.P.J., *150 jaar sociëteit Philharmonie, 1840-1990* (Tilburg 1990).
- Miert, J. van, "'Van alle Staats- en openbare zorgen ontheven': J.B. van Son als ijveraar voor kerk en katholicisme", *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 (1990) 48-83.
- Montijn, I., *Leven op stand, 1890-1940* (Amsterdam 1998).
- Naamlijst der leden van de Sociëteit Casino te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch [1890]).
- Nederland's Adelsboek* ('s-Gravenhage 1903 ...).
- Nissen, P.J.A., 'Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving' in: C. van der Borgt (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 155-172.
- Oudheusden, J.L.G. van, 'Beelden van Brabant' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant deel I Traditie en modernisering, 1795-1890* (Amsterdam/Meppel 1996) 429-434.
- Oudheusden, J. van, 'Herinneringscultuur in enkele Noord-Brabantse steden in de negentiende en twintigste eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) 159-177.
- Oss, J. van, *Eene Vereeniging van Vrienden. Gedenkboek van de Bossche sociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend, 1789-1989* ('s-Hertogenbosch [1989]).
- Oss, J.D.J. van, en J.G.M.M. Rosendaal, 'Noordbrabants verleden als nationaal erfgoed: geschiedbeoefening en beeldvorming in het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1837-1886', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 (1990) 9-47.
- Reglement voor de sociëteit De Harmonie te Helmond* (Helmond 1867).
- Sande, A.W.F.M. van de, 'Vrijmetselaarsloges in Noord-Brabant, ca. 1770-1840. Een proeve van sociabiliteitsonderzoek', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 5 (1988) 121-152.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1910-1913).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Gedenkschrift van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, opgericht te 's-Hertogenbosch 8 Maart 1837, ter gelegenheid van zijn honderd jarig bestaan* (Bergen op Zoom 1937).
- Spoorenberg, J., 'De Eindhovense sociëteit Harmonie', *De Negentiende Eeuw* 21 (1997) 144-149.
- Storm, E., 'Regionalism in History, 1890-1945: The Cultural Approach', *European History Quarterly* 33 (2003) 251-267.
- Vries, B. de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986).

Websites

- Douma, Klaasje, *De adel in Noord-Brabant*, bijlagen op www.verloren.nl/downloads (website van Uitgeverij Verloren in Hilversum).
- www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php (website van het International Institute of Social History).



Affiche van de Nederlandse grafica Dolly Rudeman (1902-1980) voor de film Marokko (Morocco, 1930) van Josef von Sternberg uit 1931. Het behoudende deel van de Rooms-Katholieke Kerk had weinig op met in mannenkleding gehulde, sigaretten rokende, vrijgevochten vrouwen en met films over het thema romantische liefde (media.tumblr.com)

Thunnis van Oort¹

‘Stel je voor zeg! Meisjes, jongens, zoo maar zittend zij aan zij!’

Katholieken, gender en sociale klasse in de Paleis Bioscoop te Rucphen (1929)

Het onderwerp van de bioscoop als fysieke ruimte wordt niet vaak aangesneden binnen de filmgeschiedschrijving, ondanks het toenemende belang dat wordt gehecht aan ‘ruimtelijkheid’ in de sociale filmgeschiedenis.² Het onderzoek dat wel voorhanden is naar de indeling van theaterzaal als indicator van maatschappelijke verschillen, richt zich dan eerder op sociale klasse (bijvoorbeeld door een analyse van de verschillende rangen in de zaal) of etniciteit (zoals de ‘ingebouwde’ rassenscheiding in bioscopen in de Zuidelijke Verenigde Staten ten tijde van de Jim Crow-wetten).³ Er is echter weinig wetenschappelijke aandacht geweest voor de vraag hoe gender van invloed was op de ruimtelijke indeling van de bioscoopzaal. De samenstelling van het historische bioscooppubliek laat zich dan ook lastig onderzoeken door een gebrek aan empirisch bewijs: zaalindelingen laten weinig sporen achter.⁴ Zo nu en dan kunnen echter door een toevallig incident sociale en culturele voorveronderstellingen uit het verleden zichtbaar worden die doorgaans impliciet blijven omdat ze door tijdgenoten als vanzelfsprekend werden beschouwd, maar die voor hedendaagse beschouwers op het eerste gezicht misschien wat raadselachtig lijken.⁵ Deze bijdrage gaat in op een voorval in de gemeente Rucphen dat meer algemene vragen oproept over de grenzen aan de katholieke disciplineren van het bioscooppubliek, met name wat betreft de regulering van genderverhoudingen in de zaal zelf.

Want in de Brabantse plattelandsgemeente Rucphen was gender inderdaad een factor in de pogingen om het bioscooppubliek onder de duim te houden door het afbakenen van de fysieke ruimte in de zaal. In 1928 haalde de gemeenteraad van Rucphen het landelijke nieuws met het besluit om gangpaden van ten minste 85 centimeter breed te eisen tussen de gescheiden zitplaatsen voor mannelijke en vrouwelijke bioscoopbezoekers in de plaatselijke Paleis Bioscoop. Deze maatregel leidde tot verontwaardiging bij landelijke liberale en socialistische kranten en werd gezien als een buitensporige reactie die kenmerkend was voor het katholieke ‘donkere Zuiden’.⁶ Het voorval in Rucphen zou echter een geval apart blijven. Ondanks het feit dat (vooral jeugdige) katholieke mannen en vrouwen van elkaar

1 Een Engelstalige versie van dit artikel verscheen eerder als ‘Separating the Sheep From the Goats: Gendering Space in the Cinema Auditorium in Rucphen (1929)’ in: Daniël Biltereyst en Daniela Treveri Gennari red., *Moralizing Cinema: Film, Catholicism, and Power* (London 2014) 239-254. Mijn dank gaat uit naar University College Roosevelt vanwege de vertaalsubsidie, naar Maud Bovelander voor haar vertaalwerk, en naar Arnoud-Jan Bijsterveld die me jaren geleden het besproken spotlied (zie afbeelding p. 171) onder de aandacht bracht.

2 Dit als gevolg van de zogenaamde ‘spatial turn’ in de sociale en geesteswetenschappen. Zie Allen, ‘The Place of Space’.

3 Zie bijvoorbeeld: McKenna, ‘Tri-racial Theaters’.

4 Interessante uitzonderingen zijn Thissen, ‘The Emergence of Cinema’ en Gras e.a., ‘Did Men of Taste’. Beide zijn schaarse voorbeelden van studies waar specifiek de relatie tussen de fysieke indeling van de theaterzaal en sociale verhoudingen onderwerp is van onderzoek.

5 Als een inspirerend voorbeeld geldt hier Darnton, *The Great Cat Massacre*.

6 *Het Vaderland*, 19 januari 1929 en 26 mei 1929.

werden gescheiden bij veel instellingen in het dagelijks leven, zoals onderwijs, sport, het verenigingsleven en religie, werd gendersegregatie in de bioscoop niet als een haalbare optie gezien door katholieke beleidsmakers. Hoewel de katholieke autoriteiten een reeks uiteenlopende maatregelen hadden genomen om bioscoopbezoek aan banden te leggen (zoals censuur en leeftijdsgrenzen om jeugdig bezoek te beperken), vonden zij het scheiden van de 'bokken en de schapen' kennelijk een brug te ver. Dit voorval laat zien dat het disciplineren van het katholieke bioscooppubliek niet slechts een 'top-down' strategie was, maar een meer complexe onderhandeling tussen beleidsmakers en hetgeen nog acceptabel geacht werd door de katholieke burger.

Het doel van dit artikel is niet om een definitief antwoord te geven op de vraag waarom gendersegregatie niet werd ingevoerd in bioscopen in het katholieke Zuiden. In plaats daarvan wil ik de aandacht vestigen op de paradox dat het katholieke onbehagen met commercieel amusement vooral draaide om de angst voor het overschrijden van grenzen op het terrein van seksualiteit en de fatsoenlijke verhoudingen tussen de seksen, terwijl in het beleid dat katholieken ontwikkelden ten aanzien van de bioscoop de scheiding der seksen niet werd ingevoerd, of zelfs maar serieus werd overwogen, ondanks het feit dat het heel normaal was dat mannen en vrouwen fysiek van elkaar werden gescheiden in vele andere geledingen van het katholieke leven. Ik wil deze schijnbare tegenstelling voor het voetlicht brengen door het afwijkende geval van Rucphen in de context te plaatsen van de beleidsregels voor het reguleren van bioscoopbezoek die tijdens de jaren 1910 en 1920 werden ontwikkeld door Nederlandse katholieken.

Het vrouwelijke bioscooppubliek is in de mediageschiedenis een veelbesproken onderwerp, en te complex om hier ook maar samen te vatten.⁷ Het is echter goed om in gedachten te houden dat in de literatuur over het vrouwelijk bioscooppubliek ten tijde van de zwijgende film (tot circa 1930) de bioscoop vaak wordt beschouwd als een nieuwe openbare ruimte voor vrouwen, of tenminste als een betwiste sociale ruimte waar nieuwe genderverhoudingen tot stand kwamen. Hier zijn twee invalshoeken te onderscheiden: ten eerste toeschouwerschap zoals dat is geïmpliceerd door de filmische tekst en ten tweede de sociale geschiedenis van het filmpubliek. Een voorbeeld van de eerstgenoemde invalshoek is Miriam Hansens baanbrekende werk over hoe het vrouwelijke 'spectatorship' zich verhiel tot de transformatie van de openbare ruimte.⁸ Zij baseert zich in haar analyses op de manier waarop films uit deze periode een vrouwelijk publiek aanspraken en op basis van de tekstuele strategieën uit die films theoretiseert zij over de aard van het vrouwelijke bioscooppubliek. Een grondlegger van de tweede invalshoek is Kathy Peiss, die in haar sociaalhistorisch onderzoek naar New York aan het begin van de twintigste eeuw aantoonde dat commercieel amusement zoals het bioscoopbedrijf nieuwe sociale en genderheterogene ruimten schiep, wat leidde tot de herdefiniëring van sociale, seksuele en genderverhoudingen.⁹ Zij neemt niet de films als uitgangspunt, maar probeert via een breed scala aan historische bronnen te achterhalen hoe het (vrouwelijke) uitgaanspubliek er daadwerkelijk uitzag.

Dit artikel is gegrond in de laatstgenoemde traditie en voegt daar een specifiek religieus-historisch perspectief aan toe. Daarnaast houdt de geschiedschrijving van het vrouwelijke bioscooppubliek zich gewoonlijk bezig met de stedelijke bioscoopervaring. Volgens Robert Allen was religie echter een cruciale factor in het onderscheiden van de bioscoopbeleving op het platteland van Noord-Carolina ten opzichte van die in de grote stad.¹⁰ Het geval-Rucphen toont dat deze bewering ook opgaat voor Nederland door te suggereren dat de bioscoopervaring verschillend was voor katholieke vrouwen en mannen op het Nederlandse platteland.

Dit artikel biedt eerst een overzicht van de ontwikkeling van het Nederlands-katholieke bioscoopbeleid en de totstandkoming van een censuursysteem, wat uiteindelijk het meest concrete gevolg van dit beleid zou blijken. Na een korte schets van het Brabantse bioscoopwezen volgt een beschouwing van het geval-Rucphen in de context van gendersegregatie in het sociale en culturele leven van Nederlandse katholieken.

Katholieken en film in Nederland

Aan het begin van de negentiende eeuw was ongeveer 60 procent van de Nederlandse bevolking protestant en ongeveer 38 procent katholiek. De meeste katholieken woonden in het zuiden van het land.¹¹ Zowel Noord-Brabant als Limburg was overwegend katholiek. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw begon de katholieke minderheid gaandeweg aan zelfvertrouwen en politieke invloed te winnen. Katholieken vormden de grootste religieuze minderheid in een land waarin de Nederlandse Hervormde Kerk de boventoon voerde en protestanten van oudsher hoge en invloedrijke posities bekleedden. In het laatste kwart van de eeuw begonnen beide religieuze kampen (en later ook twee kleinere socialistische en liberale bewegingen) zich steeds meer te organiseren in zuilen. Tegen de jaren twintig van de twintigste eeuw waren hierdoor uitgebreide sociale netwerken ontstaan van zowel particuliere als door de overheid gefinancierde scholen, politieke partijen, mediaorganisaties zoals kranten en omroepen, vakbewegingen, vrijetijdsverenigingen, zorginstellingen en woningcorporaties.

De katholieke beweging drong steeds verder door in het dagelijks leven van gelovigen, tot ver buiten de kerkmuren.¹² De geestelijkheid speelde hierbij een belangrijke rol als intermediair tussen kerk en gelovige. Priesters hielden toezicht op het leven van hun gelovigen door middel van stelselmatig huisbezoek.¹³ In 1916 adviseerde het Limburgse bisdom pastoors om kaartsystemen aan te leggen waarmee ze gelovigen konden volgen in hun levensloop. In de zuidelijke provincies oefenden katholieke geestelijken grote invloed uit op het openbare leven, niet alleen als zielzorgers maar ook als officiële bestuursleden of, gebruikelijker, als 'geestelijk adviseurs' bij diverse organisaties en instellingen. Ook hadden zij informele en onofficiële invloed als leden van de katholieke elite van politici, ondernemers, intellectuelen en andere hoogwaardigheidsbekleders.

Hoewel er grote sociale en politieke verscheidenheid bestond onder katholieke gezagsdragers en opinieleiders, waren de meesten van hen verenigd in een algemene stemming van crisis over de vermeende gevaren van de moderne tijd. De wereld was snel aan het veranderen en secularisering vormde een acuut probleem. 'De moderne mensch voelt zich volkomen autonoom', aldus de bekende Limburgse aalmoezenier Henri Poels in 1921 over de vermeende toenemende onafhankelijkheid van de mens ten opzichte van de Kerk en God.¹⁴ Deze bezorgdheid blijkt ook uit het feit dat katholieke leiders in andere delen van Europa opriepen tot een 'herkerstening' van de samenleving. Zij richtten hierbij hun pijlen onder andere op commercieel amusement (theater, kroeg, bioscoop, lectuur, pers, kermis, dans,

7 Enkele klassiekers zijn: Stacey, *Star Gazing*; Staiger, *Bad Women*; Stamp, *Movie-Struck Girls*; Kuhn, *Dreaming of Fred and Ginger*.

8 Hansen, *Babel & Babylon*.

9 Peiss, *Cheap Amusements*.

10 Allen, 'Decentering Historical Audience Studies'; Thissen en Zimmerman, *Cinema Beyond the City*.

11 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 26–27.

12 Roes, 'In de kerk geboren', 79.

13 Perry, *Roomsche kinine*, 239.

14 Poels, *Een zesttal redevoeringen*, 124.

sport), aangezien dit een van de arena's leek te zijn waar hun invloed zichtbaar dreigde af te brokkelen. Tegen het einde van de negentiende eeuw was een hecht netwerk ontstaan van particuliere en semiopenbare katholieke vrijetijdsactiviteiten op gebieden als sport, theater en muziek. Een bruisend verenigingsleven had zich ontwikkeld onder het toeziend oog van katholieke geestelijken, centraal aangestuurd door de bisdommen. Het bleek echter lastig om het sinds de jaren 1910 aanzienlijk toegenomen commerciële amusement (waaronder uiteraard ook film) onder controle te houden.

Daar waar de protestantse geestelijkheid modern beeldend amusement zoals film en theater afkeurde, trachtten de katholieken het te reguleren, en in sommige gevallen het zich toe te eigenen en te 'verbeteren'. Sommigen van hen zagen het mogelijke 'goede' ervan in. Daarnaast was film dusdanig populair in de katholieke gemeenschap dat de autoriteiten gedwongen waren met een antwoord te komen op het fenomeen. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog hadden sommige katholieken een filmcultuur voor ogen die productie, distributie en exploitatie omvatte. De reeks ongecoördineerde pogingen was echter weinig succesvol, mede omdat deze niet volmondig vanuit de kerkelijke hiërarchie werd ondersteund. De katholieke filmproductie bleef onbeduidend en bestond uit ofwel artistieke avant-garde experimenten van jonge intellectuelen, ofwel politieke en religieuze propaganda. Geen van beide sprak het grote publiek erg aan.¹⁵ Filmdistributeurs die zich specialiseerden op het katholieke publiek bleven van ondergeschikt belang in de Nederlandse filmindustrie. En wat de vertoning aanging, rond 1910, toen vaste bioscopen geopend werden in de steden en stadjes van het katholieke Zuiden, ontstonden verschillende initiatieven om katholieke bioscopen in het leven te roepen.¹⁶ Dit werd meestal gedaan door plaatselijke organisaties die enerzijds makkelijk geld wilden verdienen aan de plotselinge populariteit van de bioscoop en anderzijds de vermeende gevaren voor kinderen en jongvolwassenen wilden beperken. Deze katholieke bioscopen hielden het niet lang uit. Sommige veranderden al snel in reguliere commerciële bioscopen. De weinige bioscopen die hun katholieke identiteit behielden, lijkten zich voornamelijk te hebben gericht op kinderen en het jonge publiek en bevonden zich in economische en culturele zin in de marge.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef de bioscoop aan populariteit winnen. Toenemende bezorgdheid over de vermeende schadelijke gevolgen van bioscoopbezoek leidde tot plaat-



Advertentie voor filmvoorstellingen in het bescheiden Luxor Theater te Breda. Prijzen varieerden van 35 tot 90 cent, zowel op zondag als door de week. Naast sensationele films is vanwege de Kersttijd ook een stichtende film over het leven van Sint Franciscus van Assisi geprogrammeerd, begeleid door een zangkwartet (Bron: *Bredasche Courant*, 15-12-1921)



Krantenfoto uit het *Algemeen Dagblad* van 15 juni 1929 van de Nieuwe Bioscoop, ook wel Willem II Theater te Tilburg, afgedrukt ter gelegenheid van het bioscoopconflict dat in het katholieke Zuiden woedde in de zomer van 1929 tussen de Nederlandsche Bioscoopbond en de katholieke keuringsvereniging. Op de reclameborden staat de aankondiging 'Deze bioscoop is op last van de overheid gesloten'

selijke maatregelen. De landelijke overheid stelde in 1918 een onderzoek in naar de gevaren van film. De (dreigende) toename van overheidsbemoeienis in het bioscoopwezen leidde tot een bundeling van de bedrijfsbelangen van filmdistributeurs en -exploitanten. Mede dankzij de hechte organisatie in de Nederlandsche Bioscoopbond (NBB) kon de bedrijfstak zich handhaven te midden van een wildgroei aan gemeentelijke maatregelen, waaronder verhoogde vermakelijkheidsbelastingen, censuurwetten en jeugdverboden.¹⁷

In dit gepolariseerde klimaat wisten expliciet katholieke bioscopen het hoofd niet boven water te houden. In 1921 kwam het katholieke gemeentebestuur van Venlo in aanvaring met de Bioscoopbond. Naar aanleiding van de fiscale en andere voordelen die een plaatselijke bioscoop genoot (geëxploiteerd door een katholieke standsorganisatie, de Piusvereniging), kwam de NBB op voor de belangen van de reguliere commerciële bioscopen in Venlo. Alle bioscopen in Venlo bleven langer dan een jaar gesloten omdat de in de Bond verenigde distributeurs films weigerden te leveren. De bioscoopexploitanten ontvingen een bijdrage uit de weerstandskas totdat het gemeentebestuur inbond. De uitkomst van dit plaatselijke conflict was mede bepalend voor de relatie tussen de bioscoopindustrie en de katholieken voor de rest van het decennium, want na de Venlose 'bioscoopoorlog' verdwenen katholieke bioscopen nagenoeg van het toneel. Pas later, tijdens de jaren 1930, kwam expliciet katholieke filmexploitatie weer op. Dit bleef echter beperkt tot incidentele, in commercieel opzicht verwaarloosbare smalfilmvertoningen die vooral plaatshadden in kleine steden en dorpen zonder reguliere exploitatie, oftewel: daar waar katholieke bioscopen niet hoefden te concurreren met reguliere bioscoopexploitatie.¹⁸

Katholieke bioscoopexploitatie in Nederland mislukte niet alleen door de efficiënte organisatie van de bedrijfstak die geen concurrentie van een verzuild vertoningscircuit duldde, maar ook door een gebrek aan bovenlokale coördinatie en ondersteuning onder de

15 Slot, 'Katholieken en film'.

16 Zie Van Oort, *Film en het moderne leven*. Specifiek over Brabant: Van den Oord. *Voor het oog*, 38–39, 116–121.

17 Van der Velden e.a., "De bewogen beginjaren".

18 Van Oort, *Film en het moderne leven*, 69–93.

katholieken. De geestelijkheid voelde niet de behoefte om de 'verdachte' activiteit van filmbezoek actief te ondersteunen of interesse erin aan te wakkeren. De weinige initiatieven van katholieke organisaties op het gebied van filmdistributie of -exploitatie werden eerder gedoogd dan omarmd door de Kerk. Deze houding tegenover film is echter onvoldoende verklaring, vooral omdat katholieke bioscopen het uitstekend deden in België.¹⁹ Er is meer vergelijkend onderzoek nodig voor een beter antwoord op de vraag waarom katholieke bioscopen niet van de grond kwamen in Nederland, in tegenstelling tot in België. Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat de filmmarkten in deze landen sterk van elkaar verschilden. Zo was het aantal bioscoopbezoekers per inwoner in België een van de hoogste op het Europese vasteland, terwijl dit aantal in Nederland een van de laagste was.²⁰

Na de mislukte pogingen in het begin van de jaren 1920 om te komen tot een infrastructuur voor een katholieke filmcultuur legden beleidsmakers zich toe op het door middel van censuur beïnvloeden van de inhoud van de films die werden vertoond in reguliere bioscopen. Sinds 1912 bestonden in verschillende Nederlandse steden censuurcommissies, zowel protestantse als katholieke en gemengde. In tegenstelling tot de mislukkende pogingen tot katholieke exploitatie, kregen pogingen om censuur te coördineren meer steun van katholieke autoriteiten. In 1915 begon de publicatie van het tweewekelijkse tijdschrift *Tooneel en Bioscoop*. Dit tijdschrift bevatte een lijst met films en toneelstukken die geschikt of ongeschikt (of alleen geschikt op voorwaarde dat bepaalde scènes zouden worden verwijderd) werden geacht voor het katholieke publiek. *Tooneel en Bioscoop* werd samengesteld vanuit het invloedrijke seminarie Rolduc. Steeds meer katholieke gemeenteraden hanteerden het tijdschrift als een officieel overzicht van films die vertoond mochten worden in plaatselijke bioscopen. *Tooneel en Bioscoop* legde de basis voor nadere regionale samenwerking op het gebied van filmcensuur.²¹

Een in 1918 opgestelde staatscommissie adviseerde de regering om een nationale bioscoopwet in te voeren. Het zou echter tien jaar duren voordat deze van kracht werd. De burgemeesters van een aantal belangrijke katholieke steden in het zuiden wilden niet langer wachten. In nauw overleg met de eerste katholieke minister-president van Nederland, Charles Ruys de Beerenbrouck, richtten zij in 1923 de 'Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten ter gemeenschappelijke filmkeuring' op. De Eindhovense burgemeester Verkerk vormde een belangrijke spil van deze organisatie, die Eindhoven als zetel had. Deze Zuidelijke Filmkeuring was in feite een groep burgemeesters die het beoordelen, couperen en verbieden van films in het katholieke Zuiden coördineerde. Als gemeenteraden ermee instemden om lid te worden van de vereniging, moesten de bioscopen in hun stad zich schikken naar het oordeel van de Filmkeuring. Van oorspronkelijk achttien leden breidde de vereniging zich uit naar zevenendertig steden in 1939, de grote meerderheid van alle gemeenschappen in het katholieke Zuiden met een vaste bioscoop. Maar niet alle Brabantse en Limburgse gemeenten waren (of bleven) lid; sommige gemeentebesturen prefereerden een (vaak strengere) lokale regeling boven de Zuidelijke Filmkeuring. Overigens hielden gemeenten die zich aansloten bij de Zuidelijke Filmkeuring nog altijd de zeggenschap over de verstrekking van bioscoopvergunningen en konden individuele films altijd nog worden verboden wanneer de burgemeester zich beriep op zijn taak als hoeder van de openbare orde (artikel 188 van de Gemeentewet). Dit gebeurde bijvoorbeeld in veel gemeenten toen de beruchte communistische film *Pantserkruiser Potemkin* (1926) in Nederland werd uitgebracht, een evenement dat volop beroering bracht onder confessioneel Nederland in het algemeen en binnen de Zuidelijke keuringsvereniging in het bijzonder.²²



Affiche uit 1926 van de Nederlandse grafica Dolly Rudeman voor de omstreden film *Pantserkruiser Potemkin* van Sergej Eisenstein uit 1925 (moviemail.com)

In maart 1928 trad uiteindelijk de nationale Bioscoopwet in werking die de verhouding tussen de overheid en bioscoopexploitatie reguleerde via een licentiesysteem. Er kwam een nationale keuringscommissie. Plaatselijke commissies kregen de taak om erop toe te zien dat de wet werd nageleefd door exploitanten. De katholieke autoriteiten in het Zuiden waren echter van mening dat een nationale beoordelingscommissie waar ook niet-katholieken zitting in hadden, geen specifiek katholieke morele standaard kon garanderen. Daarom zorgde minister-president Ruys de Beerenbrouck voor een maas in de Bioscoopwet van 1928, waardoor de Zuidelijke Filmkeuring (voortaan uitgevoerd door de Katholieke Filmcentrale, KFC) kon blijven bestaan naast de nationale censuurprocedure. Deze situatie van dubbele censuur in het katholieke Zuiden bleef bestaan tot 1967.

Over het algemeen hield de katholieke pers, die onder toezicht stond van het bisdom, zich trouw aan het oordeel van de censors. Hoewel plaatselijke autoriteiten zo nu en dan ontsteld waren over de toelating van een bepaalde film, bleef de onvrede

meestal binnenskamers. Onenigheid tussen katholieke gezagsdragers werd zo veel mogelijk uit de openbaarheid gehouden. In de jaren 1930 vormde zich een meer onafhankelijke katholieke filmkritiek, maar tegen die tijd had het katholieke beleid zich al gezet.²³ In plaats van zich het medium werkelijk toe te eigenen, legden katholieke autoriteiten zich toe op het reguleren van filmdistributie door middel van censuur. Naast deze gecentraliseerde katholieke censuur gebruikten gemeentelijke autoriteiten verschillende methoden om bioscoopbezoek te reguleren, zoals het heffen van hoge vermakelijkheidsbelastingen en het instellen van leeftijdsgrenzen aan bioscoopbezoek. Ingrepen in de ruimte van het bioscoopgebouw zelf bleven echter beperkt tot technische (brand)veiligheidsvoorschriften voor bijvoorbeeld nooduitgangen en de operatorscabine.

¹⁹ Convents en Dibbets, 'Verschiedene Welten'; Biltreyst e.a., *De Verlichte Stad*.

²⁰ Van Oort, 'Industrial organization'.

²¹ Zie voor deze passage over de geschiedenis van de katholieke filmcensuur Van Oort, *Film en het moderne leven*, 137-190.

²² Biltreyst en Van Oort, 'Censuurmodaliteiten', 61-63.

²³ Van Oort, 'Domburg'.

Bioscopen in Brabant

Brabant telde in 1930 ongeveer 39 bioscopen, dat is elf procent van een totaal van circa 352 filmtheaters in heel Nederland. Dit aandeel komt overeen met de relatieve bevolkingsgrootte want in Noord-Brabant woonden destijds ook elf procent van de Nederlanders.²⁴ Net als elders in het land bestonden er aanzienlijke verschillen tussen de bioscopen, van luxueuze filmpaleizen zoals het Grand Theatre in Breda, tot aan de goedkoopste zogeheten 'vlooientheaters', onder welke benaming bijvoorbeeld het Eindhovense City bekend stond, of de onaanzienlijke dorpszaaltjes zoals de Rucphense Paleisbioscoop. In de grotere steden was de bioscoopervaring vaak wezenlijk anders dan op het platteland. In steden als Eindhoven, Breda en Tilburg openden al begin jaren 1910 meerdere bioscopen, zodat de toeschouwer ook wat te kiezen had omdat er differentiatie in het aanbod ontstond. Om bij het voorbeeld van Breda te blijven: het in 1921 geopende chique Grand Theatre richtte zich op een typisch middenklasse publiek, zo suggereert de hogere entreprijs, de gedistingeerde inrichting en de programmering van uitsluitend de meest recente 'kwaliteitsfilms'. Daartegenover stond bijvoorbeeld de meer bescheiden Luxorbioscoop, die een beduidend lagere entreprijs vroeg voor een selectie van vaak oudere misdaadfilms.²⁵ Overigens bestond een dergelijke differentiatie niet alleen in een middelgrote stad als Breda: ook de kleine industriestad Helmond vertoonde een dergelijk beeld van een bioscooppark dat zich toelegde op min of meer specifieke doelgroepen.²⁶ De variëteit in het aanbod van bioscoopvermaak laat trouwens onverlet dat filmbezoek in Nederland lang een volks vermaak bleef dat slechts moeizaam acceptatie vond bij de culturele elites.

Interieur van het Bredase Grand Theatre. Het contrast met het cafézaaltje in Rucphen (zie afbeelding pagina 170) is sprekend (erfgoed.breda.nl)





Advertentie voor filmvoorstellingen in het luxueuze Grand Theatre te Breda. Prijzen varieerden van 50 cent tot maar liefst 2 gulden, een bovengemiddeld hoog bedrag voor een bioscoopvoorstelling in die tijd (Bron: *Bredasche Courant*, 15-12-1921)

Niet alleen binnen de Brabantse steden bestond variatie van bioscoop tot bioscoop, maar ook tussen de verschillende steden lijkt de omgang met het cinemabezoek te wisselen. Terwijl er in Breda relatief weinig ophef was over het filmvermaak, werd in fabrieksstad Tilburg veel feller van leer getrokken tegen het vermeende bioscoopkwaad, dat slechts een onderdeel was van een veel breder offensief om de arbeidersjeugd te weerhouden van allerlei vormen van hachelijk modern commercieel amusement zoals dansen, gemengd zwemmen, gevaarlijke lectuur, enzovoorts.²⁷ Dit beschavingsoffensief markeerde ook een onderscheid tussen sociale klassen en dat kwam ook tot uitdrukking in de Tilburgse gemeentepolitiek. De R.K. Volkspartij bekritiseerde de strikte houding van de gemeente ten aanzien van filmkeuring en wees er op dat de bioscopen nu eenmaal voorzagen in één van de voornaamste vrijetijds-

bestedingen van de Tilburgse werkmans. Maar de kritiek op de strenge katholieke keuring, die gedeeld werd door de socialisten, mocht niet baten.²⁸ De lokale autoriteiten maakten zelfs een vroegtijdig einde aan de Tilburgse Filmliga (opgericht in 1936) vanwege de programmering van communistische films, al ging het om legale vertoningen in besloten kring.²⁹

Een typisch fenomeen in Noord-Brabant (al kwam het ook elders in katholiek Nederland voor) was de zogenoemde Witte Bioscoop. Deze term verwees naar het moreel veilige karakter van de bioscoop: een Witte Bioscoop was een ware familiebioscoop waar, als het goed was, niets werd vertoond dat met het goede fatsoen vloekte.³⁰ Sommige Witte Bioscopen stonden onder toezicht van een geestelijke, maar het waren vaak wel commerciële instellingen, zodat in de meeste gevallen zakelijke en ethische belangen al snel op gespannen voet bleken te staan. Zo namen de Tilburgse bioscoopexploitanten Jos van Gorp en Cor van Gils in 1920 het initiatief voor de Waalwijkse Witte Bioscoop. Pastoor Van Riel verleende hen toestemming om films te vertonen in het gebouw van de R.K. Werkliedenvereniging. De ondernemers gaven hoog op van hun idealen om de bevolking 'op een deftige wijze te kunnen vermaken en daardoor de Neutrale Bioscopen te bestrijden, en ook om de drankbestrijding in de hand te

²⁴ Zie <http://www.cinemacontext.nl> en <http://statline.cbs.nl/Statweb/?LA=nl> (volkstelling 1930).

²⁵ Aarts, 'Bioscopen in Breda', 21-31.

²⁶ Jager en Van Schijndel, 'Filmvermaak', 21-24.

²⁷ Van den Oord, *Voor het oog*, 23-24; Aarts, 'Bioscopen in Breda'.

²⁸ Van den Oord, *Voor het oog*, 117.

²⁹ Van den Oord, *Voor het oog*, 121.

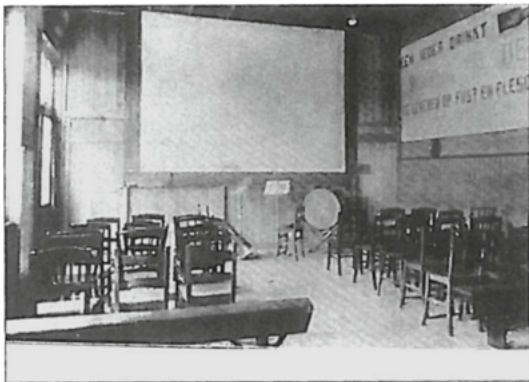
³⁰ De eerste Nederlandse Witte Bioscoop werd geopend in Amsterdam in 1911. Voor zover bekend waren er bijna 30 in Nederland, waarvan de volgende in Noord-Brabant: Bostel (1913-1915); Breda (1913-1923); Oisterwijk (1918-1929); Oss (1918-1927); Tilburg (1913-1914 en 1918-1920); Waalwijk (1920-1932); Weert (1919-1932). Bron: www.cinemacontext.nl

werken'. Maar al snel bleek dat de pastoor nauwelijks ruimte kreeg voor de beloofde controle vooraf op de programmering. En na enkele jaren was van de nette reputatie van de Witte Bioscoop al niet zo veel meer over. Een anonieme briefschrijver klaagde in 1924 over de buitenreclame van de bioscoop, die 'weder hare voorgangsters [overtroef] in natuurgetrouwe weergave, aantal en omvang der ontblootingen'.³¹ En die Witte Bioscopen die stug vasthielden aan de vertoning van brave films, moesten al snel de deuren sluiten wegens gebrek aan belangstelling, zoals de Tilburgse kapelaan Verschure moest ervaren in 1914.³²

In de kleinste steden en dorpen was meestal maar één bioscoop, of in veel gevallen: geen enkele. Vaak waren deze plattelandsbioscopen gevestigd in multifunctionele zalen: ofwel in verenigingsgebouwen zoals de eerder genoemde Waalwijkse werkliedenvereniging of bijvoorbeeld het Ontspanningsgebouw te Budel, ofwel in horecagelegenheden zoals het Luxor in Oosterhout dat oorspronkelijk in de feestzaal van Hotel De Koppelpaarden gevestigd was en de Apollo bioscoop in Veghel die draaide in Hotel Van der Leeden. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog bereikten reisbioscopen de kleinste plaatsen waar een vaste bioscoop ontbrak. Onder andere de van oudsher Katholieke filmonderneming N.V. Goflex had tijdens de naoorlogse periode een groot verspreidingsgebied in Noord-Brabant.³³ Maar deze vaak incidentele voorstellingen zorgden niet automatisch voor een bloeiende filmcultuur, integendeel. Een onderzoek naar de filmbeleving in het dorp Aarle-Rixtel suggereert dat filmvermaak voor velen nauwelijks impact had op de lokale vrijetijdsbesteding, zelfs al waren de Helmondse bioscopen op fietsafstand.³⁴ Maar dit is slechts één casus – naar filmcultuur op het platteland bestaat nog weinig onderzoek, al helemaal voor de vroegere periode die in dit artikel wordt behandeld.

Het merkwaardige geval van Rucphen

Wat gebeurde er in Rucphen? Of, om preciezer te zijn, in het dorpje Sint-Willebrord in de gemeente Rucphen, een agrarisch gebied in het westen van Brabant? In februari 1928 vroeg de heer Daniël Luykx, uitbater van de kroeg De Eendracht op Dorpsstraat 44, bij de burgemeester een vergunning aan om zijn Paleis Bioscoop te openen. Afgaande op een oude foto (zie afbeelding) betrof dit een niet bepaald paleisachtig zaaltje met losse stoelen en een grote bierreclame aan de muur.³⁵ Luykx ontving een vergunning voor bioscoopexploitatie op de voorwaarde dat mannen en vrouwen apart zouden zitten.³⁶ Hij weigerde hieraan te voldoen en na twee waarschuwingen werd zijn vergunning ingetrokken. Toen Luykx' bezwaar tegen deze beslissing werd afgewezen door hogere provinciale autoriteiten, kwam dit de nationale pers ter ore, waarschijnlijk via de nationale belangenorganisatie NBB.



Zowel liberale als socialistische kranten uitten scherpe kritiek op zowel plaatselijke als provinciale autoriteiten en zetten het voorval neer als een perfect voorbeeld van hoe achtergebleven het 'donkere' katholieke Zuiden zou zijn.

De cafézaal van Luykx die ook dienst deed als Paleisbioscoop in Sint-Willebrord. Datum en fotograaf onbekend (Bron: 'Van het Brabantse bioscoop conflict', 250)

De NBB gooide maar al te graag olie op het vuur door te wijzen op de eigenaardige situatie in Rucphen, met als doel de katholieke filmactie in het algemeen in verlegenheid te brengen. De Bond voerde namelijk een verhitte strijd tegen de Zuidelijke Filmkeuring die nog altijd aandrang op katholieke censuur, zelfs nadat een nationale beoordelingscommissie was ingesteld. Er werd zelfs een satirisch lied over de affaire verspreid:

Van Rucphen begint de victorie

Eventjes een lans getrokken/Voor die brave B&W
Zij zijn in het reine Rucphen/Baken in de ondeugdzee
Want zij scheiden in de filmzaal/'t schuchter schaapje van den bok
links de mannen, rechts de vrouwen/ieder in zijn eigen hok
Stel je voor zeg, meisjes, jongens/Zoo maar zittend zij aan zij!
Zoo iets past niet in een nette./Goede, brave maatschappij!
Zoent de filmheldin den filmheld/Iets wat hevig animeert
Oeh, dan zijn er groote kansen/Dat de zaal het repeteert
Daarom: bokken van de schapen/Net als kippen in een loop
Toen ook B&W nog zoenden/Was er nog geen bioscoop
Rucphen's jeugd! het is niet anders/'t is voor uw geluk gedaan
wacht maar tot het filmpje uit is./troost u bij de goede maan
Brave B&W van Rucphen./Uw besluit is ideaal
Maar we weten nog iets beters/Laat het licht aan in de zaal³⁷

Nadat Daniël Luykx' bezwaar tegen de gemeentelijke vergunningsvoorwaarden werd afgewezen, werd zijn vergunning ingetrokken. Daarnaast kreeg hij een boete van vijftig gulden omdat hij geweld had gebruikt tegen een lid van de gemeentelijke bioscoopcommissie. Zijn broer nam de bioscoop over en wist alsnog een vergunning te bemachtigen. Johannes hield zich wel aan de strikte seksescheiding in de zaal en de censuurregels, wat de plaatselijke autoriteiten tevreden stemde. In de zomer van 1935 verzocht Johannes Luykx de raad om de eis terug te draaien dat mannen en vrouwen in een apart gedeelte van de zaal moesten zitten, en met succes.³⁸

Van Rucphen begint de victorie

*Eventjes een lans getrokken
Voor die brave B en W
Hij zijn in het reine Rucphen
Baken in de ondeugdsee.
Want zij scheiden in de filmzaal
't schuchter schaapje van den bok,
Links de mannen, rechts de vrouwen,
Ieder in zijn eigen Lok.
Stel je voor zeg meisjes, jongens,
Zoo maar zittend zij aan zij!
Zoo iets past niet in een nette,
Goede, brave maatschappij!
Zoent de filmheldin den filmheld,
Iets wat hevig animeert.
Oeh dan zijn er groote kansen,
Dat de zaal het repeteert
Daarom: bokken van de schapen.
Net als kippen in een loop.
Toen ook B en W nog zoenden.
Was er nog geen bioscoop.
Rucphen's jeugd! Het is niet anders
't is voor uw geluk gedaan
Wacht maar tot het filmpje uit is
Proost ik bij de goede maan.
Brave B en W van Rucphen!
Uw besluit is ideaal
Maar we weten nog iets beters
Laat het licht aan in de zaal.*

Spotlied op rijm over de bioscoopkwestie in Rucphen. Hoewel noch de auteur noch de precieze herkomst van het spotlied bekend zijn, is het goed denkbaar dat de Nederlandsche Bioscoopbond verantwoordelijk was voor het auteurschap (Collectie Jan Spoorenberg, Eindhoven)

³¹ Van Oss, 'Vloek of vermaak?'

³² Van den Oord, *Voor het oog*, 117.

³³ Van Oort, "'Coming up'".

³⁴ Hendriks, 'Filmvertoning'.

³⁵ 'Van het Brabantse bioscoop conflict'.

³⁶ RAWB, SAR, 18/4: bioscopen.

³⁷ Hoewel noch de auteur noch de precieze herkomst van het spotlied bekend zijn, is het niet onwaarschijnlijk dat het afkomstig is uit de geledingen van de Nederlandsche Bioscoopbond. De ironische stijl sluit naadloos aan bij de versjes die werden gecomponeerd bij sociale gelegenheden in het bondsleven. Zie ook De Jong, *Joodse ondernemers*. Een kopie van een handgeschreven tekst van het lied werd me verstrekt door Arnoud-Jan Bijsterveld (tevens redactielid van dit jaarboek). Op zijn beurt had hij de kopie ontvangen van verzamelaar Jan Spoorenberg uit Eindhoven.

³⁸ RAWB, SAR, 18/4: bioscopen.

Het conflict tussen Daniël Luykx en de plaatselijke autoriteiten was een episode uit een langere geschiedenis van onenigheid en moet bovendien worden beschouwd in de context van de problematische sociaaleconomische omstandigheden in de regio. Ten eerste was Luykx al langer verwikkeld in een machtsstrijd met de plaatselijke pastoor, Leo van Mierlo. De plaatselijke Harmonie, die zoals gewoonlijk onder pastoraal toezicht stond, was in 1924 uit elkaar gegaan. Er werd een concurrent opgericht, spottend Eendracht genoemd. De nieuwe band gebruikte Luykx' café als oefenruimte.³⁹ Luykx was ook een van de aanstichters van de splitsing binnen de tuinbouwvereniging waar pastoor van Mierlo voorzitter van was. Van Mierlo had niet alleen informele invloed op de plaatselijke gemeenschap, maar beïnvloedde ook gemeentelijk beleid in zijn functie als voorzitter van de plaatselijke bioscoopcommissie. Van Mierlo was dan ook degene die had voorgesteld om mannen en vrouwen te scheiden in de Paleis Bioscoop. Deze aparte maatregel werd dus mede veroorzaakt door de persoonlijke rivaliteit tussen Luykx en Van Mierlo. De verstandhouding tussen de autoriteiten en de Paleis Bioscoop verbeterde nadat Daniël Luykx in 1929 het beheer van de bioscoop overdroeg aan zijn broer Johannes. Van Mierlo legde in december 1930 zijn functie in het bestuur van de bioscoopcommissie neer.

Deze persoonlijke vete moet echter worden geplaatst in het bredere perspectief van de algemene (klassen)verhoudingen tussen de bewoners en de autoriteiten van Sint-Willebrord. De arme bewoners verdienden legaal de kost als mandenmakers of timmerlieden en illegaal als smokkelaars en stropers. De regio was berucht om haar hoge misdaadcijfers.⁴⁰ Dit blijkt uit een onderschrift in de catalogus van een nationale tentoonstelling over traditionele klederdracht die werd gehouden in 1898 (zie afbeelding), dertig jaar eerder, waarin bewoners van Sint-Willebrord in streekdracht werden omschreven:

Twee foto's van een pop in het kostuum van een meisje uit Sint-Willebrord, die op de tentoonstelling Nationale Kleederdrachten van Harer Majesteits onderdanen in 1898 te Amsterdam werd getoond. Foto H.W.J. Bickhoff (Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem; www.geheugenvannederland.nl)



Uitnodiging voor de filmvoorstelling ter gelegenheid van de opening van het Luma theater te Sint-Willebrord (Bron: 'Van het Brabantse bioscoop conflict', 249)



‘Gelegen op voormaals betwist gebied, zoodat er alle toezicht ontbrak en het een toevluchtsoord werd voor allerlei gespuis, dat er half in het wild leefde. Een Roomsche Katholiek priester heeft er in den laatsten tijd de bevolking ietwat weten te beschaven. De mannen smokkelen in het geheim en verhandelen hoenders in het openbaar, de vrouwen en kinderen verkoopen eigengemaakte mandjes en besems en bedelen.’⁴¹

In 1929, toen provinciale autoriteiten een verklaring vroegen voor de merkwaardige maatregel van gendersegregatie in de bioscoopzaal, overlegde de burgemeester een lijst van de maatschappelijke kwalen die de regio teisterden om de lage ‘morele standaard’ van zijn burgers aan te tonen:

‘Over het zedelijke peil van de bevolking: tussen 1919-1927 vonden er 67 huwelijken plaats. Van de 67 waren er 25 huwelijken zonder vroegtijdige geboorten, 4 waarvan reeds een kind geboren was vóór het huwelijk, terwijl er 38 huwelijken waren waarbij een kind verwekt was, nog vóór het sluiten van het huwelijk. De laatste tijd zijn er veel gevallen van abortussen en we hebben sterk het vermoeden dat dit zich uitbreidt. In de loop van 2 jaar zijn er 6 echtscheidingen geweest onder 2000 inwoners.’⁴²

Het is veelzeggend dat de burgemeester het belangrijk vond de onderliggende maatschappelijke en morele beweegredenen voor het scheiden van mannen en vrouwen in de Paleis Bioscoop te vermelden. Verder werd een aantal specifieke incidenten en getuigenverslagen aangehaald om te laten zien welke morele gevaren er schuilden in Luykx’ etablissement. Voorbeelden hiervan zijn de vechtpartijen die geregeld uitbraken in de bioscoop, waarbij twee mensen met messen waren gestoken en ramen waren gesneuveld. Op zondag 3 februari 1929 observeerden twee rijkswachters in de Paleisbioscoop ‘verschillende meisjes en jongens [...] van 15 à 16 jaar oud [die] van de geheele voorstelling niets zagen en den geheele avond zaten te vrijen en dat er bij waren die hun meisjes op de knie namen om alzoo hun hartstochten beter te kunnen botvieren.’⁴³ De Paleis Bioscoop was beslist geen keurige bioscoop voor een middenklasse publiek, maar een omgeving waar volgens de autoriteiten stevige maatregelen nodig waren om orde te scheppen, zoals in Rucphen überhaupt ingegrepen moest worden om moreel verval tegen te gaan.



Exterieur Café Luykx en de bioscoop in Sint-Willebrord. De Paleisbioscoop was de voorloper van het Luma theater (dat is genoemd naar eigenaar Luykx en zijn vrouw Marijnissen). Datum en fotograaf onbekend (Bron: ‘Van het Brabantse bioscoop conflict’, 252)

39 Voor de lezer bekend met Haanstra's speelfilm *Fanfare* (1958) moet dit een déjà-vu zijn. Schrauwen, *Rucphen 200 jaar*, 90.

40 Evrengun en De Fijter, ‘De georganiseerde misdaad’; Huige, ‘Over godsvruchtige West-Brabantse herders’.

41 Catalogustekst *Nationale Kleederdrachten*, zoals geciteerd op www.geheugenvannederland.nl [laatst geraadpleegd 29 april 2016].

42 RAWB, SAR, 18/4: bioscopen. Brief van de burgemeester van Rucphen aan de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, 5 december 1928.

43 RAWB, SAR, 18/4: bioscopen.

De bokken en de schapen

De vijandige verhouding tussen Luykx en het lokale gezag verklaart wellicht waarom mannen en vrouwen van elkaar werden gescheiden in de Paleis Bioscoop. Een andere gedeeltelijke verklaring is te vinden in de spanning tussen de paternalistische autoriteiten en de als sociaal zwak te boek staande inwoners van Sint-Willebrord, die in de hand gehouden en 'geciviliseerd' moesten worden. Geen van beide kan echter goed verklaren waarom het scheiden van mannen en vrouwen in de bioscoop alleen in deze uitzonderlijke gemeenschap gebeurde, maar niet als een optie werd gezien door katholieke beleidsmakers elders. Het feit dat een scheiding naar sekse gangbaar was in vele aspecten van het katholieke leven maakt dit geval nog opmerkelijker.

In de kerk zaten mannen en vrouwen geregeld apart.⁴⁴ In het dorp Etten, dat grenst aan Sint-Willebrord, bestond zelfs de fietsenstalling van de kerk uit een mannengedeelte en een vrouwen-gedeelte.⁴⁵ Daarnaast hadden katholieke religieuzen natuurlijk ook hun eigen congregaties en orden. Vrouwen bekleedden geen kerkelijke posities. Aangezien de Kerk invloed uitoefende op vele aspecten van het sociale leven, zoals onderwijs, zorg en vrijetijdsorganisaties, kon zij aandringen op gendersegregatie, vooral waar het de 'gevaarlijke' leeftijd ('rijpe' jeugd) betrof. Jongens en meisjes gingen naar aparte scholen en jeugdverenigingen. Veel verenigingen binnen het uitgebreide netwerk van vrijetijdsactiviteiten, waaronder sport, muziek en theater, waren gescheiden op basis van gender of alleen toegankelijk voor mannen. Meisjes en vrouwen werden niet geacht zogenaamd 'mannelijke' sporten zoals voetbal en wielrennen te beoefenen. Sportverenigingen voor vrouwen kwamen later op dan sportverenigingen voor mannen, en meisjes en vrouwen werden aangemoedigd om aan binnensporten zoals gymnastiek te doen.⁴⁶ Hoewel professionele actrices tegen het einde van de negentiende eeuw schoorvoetend werden geaccepteerd op het toneel, bleven amateuractrices een taboe in het katholieke Zuiden. Tot in de jaren 1950 werden hier en daar aparte toneelvoorstellingen gegeven, eerst voor mannelijk en dan voor vrouwelijk publiek.⁴⁷

Er is jarenlang weinig onderzoek geweest naar de rol van vrouwen in de katholieke gemeenschap van Nederland. De traditionele katholieke geschiedschrijving heeft vrouwen veelal buiten beschouwing gelaten. Pas in de afgelopen dertig jaar is het stereotype beeld van de 'onderdrukte' of 'ongeëmancipeerde' vrouw verder uitgediept.⁴⁸ Het is duidelijk dat vrouwen deelnamen aan het openbare leven. Dit blijkt met name uit het feit dat er allerlei vrouwenorganisaties bestonden voor arbeidsters, boerinnen, meisjes uit de middenklasse, enzovoort. Vrouwen speelden dus een actieve rol in het bredere culturele offensief dat katholieke beleidsmakers en opinieleiders jarenlang uitvoerden in hun poging om de bevolking te 'herkerstenen'.

Desalniettemin namen katholieke vrouwen nauwelijks deel aan de pogingen om de bioscoop te disciplineren en hervormen, tenminste niet vanuit katholieke instellingen, en ook niet vanuit de verschillende landelijke organisaties of vanuit plaatselijke censuurcommissies in het katholieke Zuiden. Dit onderwerp is niet systematisch onderzocht, maar uit mijn onderzoek naar Limburg komt naar voren dat plaatselijke censuurcommissies bestonden uit mannelijke hoogwaardigheidsbekleders, zoals ambtenaren, fabrieksdirecteuren, politieagenten, schoolhoofden enzovoort. Anekdotisch bewijs doet vermoeden dat zelfs wanneer censurs werden geworven uit bijvoorbeeld de onderwijssector (waarin veel vrouwen werkten), nog steeds alleen mannen – vaak schoolhoofden – werden aangesteld. Meer vergelijkend onderzoek is nodig om vast te stellen of deze afwezigheid van vrouwen typisch Nederlands was, typisch katholiek of geen van beide.

Uiteraard mochten vrouwen naar de film, en dat deden ze ook. Het is echter niet bekend voor deze periode hoe vaak vrouwen naar de bioscoop gingen ten opzichte van mannen,

en of ze dit met of zonder mannelijke begeleiding deden. Veel hing af van de specifieke bioscoop. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk dat er meer jongens naar bioscopen gingen die zich specialiseerden in een jong publiek, maar we weten het niet. Annette Kuhn heeft geschreven over de verschillen in bioscoopervaring tussen mannen en vrouwen in Groot-Brittannië, maar religie vormt geen hoofdthema in haar interviews.⁴⁹

Wat bioscoopbezoek onderscheidde van de eerdergenoemde voorbeelden van katholieke invloed op het dagelijks leven, is dat bioscoopexploitanten zelfstandige ondernemers waren. Scholen, ziekenhuizen en het uitgebreide sociale netwerk van verenigingen en organisaties waren (semi-)openbaar en stonden onder toezicht van de Kerk of werden nauwlettend in de gaten gehouden door aangewezen 'geestelijk adviseurs', die aanzienlijke formele en informele invloed hadden. Bioscopen daarentegen waren particuliere ondernemingen met een commercieel doeleinde. De plaatselijke overheid kon echter wel degelijk ingrijpen, zoals blijkt uit onder andere de leeftijdsgrenzen en andere gemeentelijke verordeningen omtrent bioscoopbezoek. Het besluit in Rucphen om mannen van vrouwen te scheiden in de bioscoop lijkt ook juridisch in orde te zijn geweest, aangezien de maatregel werd gehandhaafd in de bezwaarprocedure door de Provinciale Staten.

Dus hoe kunnen we verklaren dat katholieke beleidsmakers Rucphen niet als voorbeeldcasus zagen? De katholieke pers zweeg over dit voorval, waaruit valt af te leiden dat het onderwerp niet geschikt werd geacht voor het publieke debat. Waarom niet? Doordat er geen openbare discussie heeft plaatsgevonden in de katholieke pers, zijn deze vragen lastig te beantwoorden. Het lijkt echter helder dat het scheiden van mannen en vrouwen in een openbare ruimte simpelweg te ver ging. Per slot van rekening werden niet alle bioscopen in het katholieke Zuiden gezien als broedplaatsen van sociale onrust en moreel verval of als trekpleisters voor de arbeidersklasse, zoals de Paleis Bioscoop in Sint-Willebrord. Hoewel expliciet katholieke bioscopen het niet overleefden in het katholieke Zuiden, en hoewel er spanning bleef bestaan tussen de autoriteiten en de exploitatie- en distributietakken van de filmindustrie, slaagden sommige lokale bioscoop eigenaren er in een prima verstandhouding met de plaatselijke middenklasse op te bouwen. Vooral sinds de regulering van bioscoopbezoek van een plaatselijk naar een gecentraliseerd regionaal en nationaal niveau was getild, fungeerde de plaatselijke exploitant als een tussenpersoon die het internationale filmaanbod toesneed op zijn publiek. Sommige exploitanten joegen de middenklasse tegen zich in het harnas met hun sensationalistische aanpak, terwijl andere exploitanten de middenklasse juist probeerden te verleiden door hun bioscoop te verpakken als een plaats voor meer gedistingeerd amusement.⁵⁰ Het scheiden van misdeelde jongens en meisjes uit de arbeidersklasse in het beruchte Sint-Willebrord was tot daar aan toe, net als het beschermen van de kwetsbare jeugd voor vermeend moreel gevaar door middel van censuur en leeftijdsgrenzen, maar eisen dat keurige getrouwde stellen overall in het katholieke Zuiden niet naast elkaar mochten zitten, was geen reële beleidsoptie. Zo suggereert het geval-Rucphen dat de maatregelen die gericht waren op het disciplineren van bioscooppubliek niet uitsluitend de vorm van een 'top-down' strategie aannamen, waarbij de autoriteiten de wet oplegden, maar de vorm van een onderhandelingsproces, al vond dit proces impliciet plaats en zonder (gedocumenteerde) openbare discussie.⁵¹

44 Van der Plas en Roes, *De kerk gaat uit*, 22.

45 Huige, 'Over godsvruchtige West-Brabantse herders', 94.

46 Derks, 'Fiere sportlijven'; Derks, 'Modesty and Excellence'.

47 Schillings, *Toneel en theater*; Bijsterveld, 'Tussen gehoorzaamheid'.

48 Derks en Monteiro, 'Met wijsheid'.

49 Kuhn, *Dreaming of Fred and Ginger*.

50 Van Oort, *Film en het moderne leven*, 193-194; Van Oort, 'Christ Is Coming'.

51 Biltereyst en Van Oort, 'Censuurmodaliteiten'.

Besluit

De casus Rucphen laat zien dat de regulering van genderverhoudingen (en onderliggende seksuele verhoudingen) nauw verbonden is met klassenverhoudingen en maakt alternatieve invalshoeken denkbaar om het historische bioscooppubliek te onderzoeken. Voor de katholieke autoriteiten was angst voor veranderende genderverhoudingen, met name seksuele verhoudingen, een belangrijke reden om te proberen de bioscoop te beheersen.

Genderverhoudingen zijn dus interessant voor de zogenoemde 'new cinema history', die zich de afgelopen jaren voornamelijk heeft beziggehouden met het sociale aspect van de filmervaring.⁵² In de traditionele, filmtekstgeoriënteerde filmwetenschap is de analytische categorie van gender geliefd onder zowel onderzoekers als studenten. Als een empirisch gegronde geschiedenis van bioscoopbezoek zich wil meten met de meer conventionele, in feite literatuurwetenschappelijke benaderingen die nog altijd de overhand hebben in de filmgeschiedschrijving, biedt het nog onderbelichte onderwerp van gender en sekse in de bioscoopzaal mogelijkheden in aanvulling op vaker behandelde thema's als sociale klasse en etniciteit.

Afkortingen

KFC	Katholieke Filmcentrale
NBB	Nederlandsche Bioscoopbond
RAWB	Regionaal Archief West-Brabant
SAR	<i>Secretarie Archief Rucphen 1926–1941</i>

Archivalia

Regionaal Archief West-Brabant (RAWB)⁵³

Secretarie Archief Rucphen 1926–1941 (SAR)
18/4 bioscoopen

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aarts, I., 'Bioscopen in Breda. De ontwikkeling van het bioscoopwezen in Breda tussen 1920 en 1921', *masterscriptie Film- en Televisiewetenschap* 2012.
- Allen, R.C., 'The Place of Space in Film Historiography', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9 (2006) 15–27.
- Allen, R.C., 'Decentering Historical Audience Studies: A Modest Proposal' in K.H. Fuller-Seeley (red.), *Hollywood in the Neighborhood. Historical Case Studies of Local Moviegoing* (Berkeley 2008) 20–33.
- Bijsterveld, A.-J., 'Tussen gehoorzaamheid en verzet: hoe beleefden West-Brabantse katholieken het rijke roomse leven?' in: A.-J. Bijsterveld (red.), *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 79–97.
- Bilteyreyst, D., en Ph. Meers, *De Verlichte Stad: Een geschiedenis van bioscopen, filmvertoningen en filmcultuur in Vlaanderen* (Leuven 2007).
- Bilteyreyst, D., en Th. van Oort. 'Censuurmodaliteiten, disciplineringspraktijken en film. Een comparatieve analyse van de historische receptie van Sergej Eisensteins Pantserkruiser Potemkin (1925) in België en Nederland', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 8 (2011) 53–82.
- Convents, G., en K. Dibbets. 'Verschiedene Welten: Kinokultuur in Brüssel und Amsterdam', *Die alte Stadt* 28 (2001) 240–246.
- Darnton, R., *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (New York, 1984).
- Derks, M., 'Fiere sportlijven en kenautumsters. Katholieke percepties van moderne sportbeoefening, 1910–1940' in: D.J. Wolffram (red.), *Om het christelijk karakter der natie: confessionelen en de modernisering van de maatschappij (1850–1940)* (Amsterdam: 1994) 59–88.

- Derks, M., en M. Monteiro, 'Met wijsheid opent zij haar mond. Vroomheid, visie en vrouwelijkheid' in: M. Cornelis e.a. (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996) 9–26.
- Derks, M., 'Modesty and Excellence: Gender and Sports Culture in Dutch Catholic Schooling, 1900–1940', *Gender & History* 20 (2008) 8–26.
- Evrengun, H., en N. de Fijter, 'De georganiseerde misdaad in Nederland. 'Haar benen worden met zwavel ingesmeerd en gebrand', *Spiegel Historiael* 37 nr. 1 (2002) 12–19.
- Gras, H., Ph.H. Franses en M. Ooms, 'Did Men of Taste and Civilization Save the Stage? Theater-going in Rotterdam, 1860–1916. A Statistical Analysis of Ticket Sales', *Journal of Social History* 36 (2003) 615–655.
- Hansen, M., *Babel & Babylon. Spectatorship in American Silent Film* (Cambridge en London 1991).
- Hendriks, Ch., 'Filmvertoning in het patronaat. Een micro-historisch onderzoek naar de herinnering aan het dagelijks leven, religie en filmvertoning in Aarle-Rixtel in 1945 – 1955', masterscriptie Film- en Televisiewetenschap 2014.
- Het Vaderland*, 1929.
- Huige, J., 'Over godsvruchtige West-Brabantse herders en hun kudde', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 22–23 (2005–2006) 85–123.
- Jager, Th., en L. van Schijndel, 'Filmvermaak in de Helmondse samenleving 1910–1940', *Helmonds Heem* 15 (2012) 18–31.
- Jong, F. de, *Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940* (dissertatie Universiteit Utrecht 2013).
- Kuhn, A., *Dreaming of Fred and Ginger: Cinema and Cultural Memory* (New York 2002).
- Maltby, R., D. Biltereyst en Ph. Meers (red.), *Explorations in New Cinema History. Approaches and Case Studies* (Malden (VS) 2011).
- McKenna, Ch.J., 'Tri-racial Theaters in Robeson County, North Carolina, 1896–1940' in: R. Maltby, M. Stokes and R.C. Allen (red.), *Going to the Movies. Hollywood and the Social Experience of Cinema* (Exeter 2007) 45–59.
- Nationale Kleederdrachten van Harer Majesteits onderdanen* (z.p. 1898).
- Oord, A. van den, *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927–1939* (Tilburg 2007).
- Oort, Th. van, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909–1929)* (Hilversum 2007).
- Oort, Th. van, 'Domburg, A.J.P. (Janus) van' in: J. Gabriëls (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland. Zesde deel* (Den Haag 2008).
- Oort, Th. van, '"Christ Is Coming to the Elite Cinema": Film Exhibition in the Catholic South of the Netherlands, 1910s and 1920s' in: D. Biltereyst, R. Maltby and Ph. Meers (red.), *Cinema, Audiences and Modernity. New Perspectives on European Cinema History* (London en New York 2012) 50–63.
- Oort, Th. van, 'Industrial organization of film exhibitors in the Low Countries: comparing the Netherlands and Belgium, 1945–1960', *Historical Journal of Film, Radio and Television* (online 2016) [<http://dx.doi.org/10.1080/01439685.2016.1157294>]
- Oort, Th. van, '"Coming up this weekend": Ambulant film exhibition in the Netherlands', in: J. Thissen en C. Zimmermann (red.), *Cinema Beyond the City* (Londen in productie, verwacht 2016), paginering nog onbekend.
- Oss, J. van, 'Vloek of vermaak? De film in Waalwijk, 1907–1992', *De Klopkei* 16 (1992) 5–12.
- Peiss, K., *Cheap Amusements: Working Women and Leisure in Turn-of-the-Century New York* (Philadelphia 1986).
- Perry, J., *Roomsche kinine tegen roode koorts: Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880–1920* (Amsterdam 1983).
- Plas, M. van der, en J. Roes, *De kerk gaat uit. Familiaalalbum van een halve eeuw Katholiek leven in Nederland* (Bilthoven 1973).
- Poels, H., *Een zestal redevoeringen* (Heerlen 1935).
- Roes, J., 'In de kerk geboren. Het Nederlandse katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving', *Jaarboek van het katholiek documentatiecentrum* 24 (1994) 61–102.
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (tweede, herziene editie) (Amsterdam 2005).
- Schillings, H., *Toneel en theater in Limburg* (Assen en Amsterdam 1976).
- Schrauwen, A., *Rucphen 200 jaar in beeld. 5 schone durpkes. Rucphen Schijf Sprundel St. Willebrord Zegge*. (Zundert 2011).
- Slot, P., 'Katholieken en film in Nederland, 1912–1940. Pogingen tot vorming van een katholieke filmzuil', *Jaarboek van het katholiek documentatiecentrum* 21 (1991) 61–98.
- Stacey, J., *Star Gazing: Hollywood Cinema and Female Spectatorship* (London en New York 1994).
- Staiger, J., *Bad Women: Regulating Sexuality in Early American Cinema* (Minneapolis 1995).
- Stamp, S., *Movie-Struck Girls: Women and Motion Picture Culture after the Nickelodeon* (Princeton 2000).
- Thissen, J., 'The Emergence of Cinema in Jewish New York: How the Movies Came to Rivington Street' in: C. Müller en H. Segeberg (red.), *Kinoöffentlichkeit/Cinema's Public Sphere, 1895–1920* (Marburg 2008) 196–209.
- Thissen, J., en C. Zimmerman (red.), *Cinema Beyond the City* (Londen, verwacht in 2016).
- 'Van het Brabantse bioscoop conflict', *Jaarboek Heemkundekring Willebrord* 2 (1990) 248–253.
- Velden, A. van der, F. de Jong en Th. van Oort, 'De bewogen beginjaren van de Nederlandsche Bioscoopbond, 1918–1925', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 16 (2013) 23–42.

Websites

<http://statline.cbs.nl>
www.cinemacontext.nl
www.geheugenvannederland.nl

52 Maltby e.a. *Explorations*.

53 Het Regionaal Archief West-Brabant is per 1 juli 2016 opgegaan in het West-Brabants Archief, gevestigd in Bergen op Zoom.



Prof. mr. J.P.A. (Jos) Coopmans in actie tijdens een voordracht. Foto uit 1995

Beatrix Jacobs en Erik-Jan Broers

Ter herinnering aan prof. mr. J.P.A. (Jos) Coopmans (1925-2016)

Gedurende de tweede helft van de vorige eeuw traden drie personen in de Noord-Brabantse geschiedbeoefening sterk naar voren, Harry van den Eerenbeemt, Louis Pirenne en Jos Coopmans. Zij lieten van zich horen in de Historische Sectie van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, op de Katholieke Hogeschool Tilburg en latere Tilburgse universiteit, in de (Brabantse) archiefwereld, in het politieke debat in en over de provincie Noord-Brabant, in het onderwijs en in talrijke publicaties. Na het overlijden van Van den Eerenbeemt in 2008 en Pirenne in 2014, is op 8 februari 2016 nu ook de derde persoon van dit prominente driemanschap aan de Brabantse geschiedbeoefening ontvallen.

Jos Coopmans werd op 9 september 1925 in 's-Hertogenbosch geboren. Zijn middelbare schooltijd bracht hij grotendeels door in Langeweg bij de paters kapucijnen. Hij studeerde heel even Nederlandse taal en letterkunde in Nijmegen, maar maakte al snel de overstap naar de rechtenstudie. Na zijn afstuderen keerde hij terug naar 's-Hertogenbosch, waar hij als jurist ging werken bij de afdeling Algemene Zaken van de gemeente. Later kwam hij aan het hoofd te staan van de afdeling waarin algemene zaken en onderwijs en cultuur waren samengevoegd. Vanuit zijn werk bij de gemeente raakte hij in de jaren vijftig betrokken bij de Stichting 's-Hertogenbosch Muziekstad en het daaruit voortgekomen Internationaal Vocalisten Concours. In de jaren zestig werd hij secretaris van het Stadsgewest 's-Hertogenbosch, een samenwerkingsverband van verschillende gemeenten in de regio.¹

Bij de gemeente 's-Hertogenbosch kreeg de jonge jurist te maken met enige bijzondere rechtsinstellingen. Zo was er de Afdeling Orthen in de zin van het toenmalige art. 254 van de Gemeentewet als restant van de oorspronkelijke zelfstandige positie van deze gemeenschap. Daarnaast waren er de Godshuizen, een groep instellingen voor gezondheids-, ouderen- en jeugdzorg, ontstaan uit een samenvoeging van talrijke uit de Middeleeuwen daterende instellingen en fondsen, waarvoor het gemeentebestuur een toezichhoudende taak had. Naast zijn dagelijkse werk leidde Coopmans' belangstelling hiervoor tot een proefschrift bij prof. mr. B.H.D. Hermesdorf in Nijmegen over *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629*.² Al snel daarna, in 1965, volgde zijn benoeming in Tilburg als buitengewoon hoogleraar Oud vaderlands recht. Toen hij in 1968 tot gewoon hoogleraar werd benoemd, zowel voor de rechtsgeschiedenis als voor de inleiding tot de rechtswetenschap, zegde hij het Stadsgewest 's-Hertogenbosch vaarwel. Toch verdween de bestuurlijke problematiek van de stads- en streekgewesten niet uit zijn gezichtsveld. Hij bleef bij de toenmalige politiek-bestuurlijke discussies over de districtsvorming en over de opdeling van de provincie Noord-Brabant betrokken, vooral door middel van diverse rechtshistorische en modern-rechtelijke wetenschappelijke publicaties over de territoriale decentralisatie.³

1 Coopmans blikt zelf terug op deze jaren in zijn *Jeugdherinneringen*. Voor zijn studietijd en latere jaren, zie ook Coppens en Jacobs, 'Rechtshistorici'; Jacobs e.a., 'Ten geleide'.

2 Coopmans, *De rechtstoestand*.

3 Zie hiervoor Coopmans' bibliografie in Bosman e.a., *Brabants recht*, 5-10.



Jos Coopmans

9 september 1925

8 februari 2016

Zijn inaugurale rede *Renaissance van oud recht* wijdde Coopmans aan de continuïteit, discontinuïteit en herleving van rechtsinstellingen.⁴ Deze meer theoretische benadering van de rechtsgeschiedenis zou ook later in zijn onderzoek geregeld terugkeren, onder andere in artikelen over wetgeving als instrument van bemiddeling en over het privilege als vorm van wetgeving, overigens steeds met een Brabantse insteek. Daarnaast hield hij zich bezig met constitutionele en vergelijkende rechtsgeschiedenis. Artikelen over het Plakkaat van Verlatinge en de Amerikaanse Declaration of Independence waren daar onder andere de resultaten van. Ook zijn afscheidsrede *Verzet en opstand als factoren in de vorming van het constitutiebegrip* was aan dit onderdeel van de rechtsgeschiedenis gewijd⁵.

Toch bleven 's-Hertogenbosch en Brabant in zijn historische belangstelling een belangrijke plaats innemen en hij droeg dit uit in zowel zijn onderwijs als zijn onderzoek. Studenten schreven scripties over Brabantse onderwerpen en de bij hem verdedigde proefschriften hadden allemaal in meerdere of mindere mate betrekking op de Brabantse rechtsgeschiedenis. Diverse malen participeerden Coopmans en zijn medewerkers niet alleen in de organisatie maar ook inhoudelijk in bijeenkomsten van het Colloquium De Brabantse Stad.

Toen begin jaren 1980 bij het Rijksarchief in Noord-Brabant, waar zijn goede vriend Louis Pirenne de scepter zwaaide, de inventaris met nadere toegangen van de Staatse Raad van Brabant gereedkwam,⁶ organiseerde de Tilburgse vakgroep rechtsgeschiedenis samen met het Rijkarchief in Noord-Brabant een congres om de mogelijkheden tot onderzoek in dat archief te laten zien. Het was de tijd waarin projectonderzoek financiële impulsen kreeg en Coopmans tilde daarop een Raad van Brabant-onderzoeksproject van de grond, waar hij en zijn medewerkers een aantal jaren aan konden werken. In het verlengde daarvan richtte hij een Werkgroep Raad van Brabant op, waarin archivariissen en wetenschappers uit Nederland en België die zich bezighielden met onderzoek naar dit Staats-Brabantse hof van justitie en naar andere hoge rechterlijke instellingen in de oude Nederlanden zitting hadden.

Een tweede werkgroep waarin leden van de Tilburgse vakgroep participeerden, hield zich bezig met de mogelijkheden van het toen nog in de kinderschoenen staande gebruik van de computer bij (rechts)historisch onderzoek. Collega's uit binnen- en buitenland kwamen naar Tilburg om ideeën en modellen te bespreken en naar de resultaten van serieel bronnenonderzoek te kijken.

Via congressen, waarvoor ook onderzoekers van andere rechterlijke instellingen in de Nederlanden werden uitgenodigd, en publicaties in de *Brabantse Rechtshistorische Reeks* die Coopmans in het leven riep, kreeg de Brabantse rechtsgeschiedenis een brede uitstraling.⁷ Tot kort voor zijn overlijden bleef hij nog actief bezig met lezen over en onderzoek doen naar die Brabantse rechtsgeschiedenis. Zoals hij zelf zei: hij was dankbaar dat zijn geest nog zo jong was dat hij zijn dagen nog altijd kon en mocht doorbrengen 'in de boeken'.

In zijn onderwijs bracht Coopmans in de jaren 1960 interessante nieuwigheden. Zo voorzag hij als een van de eerste hoogleraren in Tilburg de studenten van een syllabus bij zijn colleges. Daarnaast nam hij de eerstejaarsstudenten voor de rechtspraktijk buiten de collegebanken mee op excursie naar de gemeente 's-Hertogenbosch en de Provincie Noord-Brabant, en natuurlijk ook stevast aansluitend naar de bekende bierbrouwerij in 's-Hertogenbosch.

Aan de Tilburgse rechtenfaculteit hield Coopmans zich niet enkel bezig met onderwijs en onderzoek, maar vervulde hij ook talloze bestuursfuncties, waaronder gedurende drie jaar die van decaan. Namens de toenmalige Hogeschool had hij tevens zitting in de Academische Raad en de Onderwijsraad. Niet alleen via Louis Pirenne en door zijn rechtshistorisch bronnenonderzoek had hij nauwe banden met de archiefwereld, maar ook was hij 23 jaren lid van de Rijkscommissie voor de archiefexamens. Zijn belangrijkste functie met betrekking tot het archiefwezen was evenwel zijn lidmaatschap en voorzitterschap van de Archiefraad, die de minister adviseerde in archiefzaken.

In zijn vrije tijd en na zijn emeritaat was Coopmans onder andere maatschappelijk actief als voorzitter en later nogmaals als vicevoorzitter van de Parochie Binnenstad van 's-Hertogenbosch en van de Stichting Nationaal Monument Sint Jan. Vanuit deze Sint Jan werd hij dan ook als prominent Bosschenaar en Brabander op 15 februari 2016 ten grave gedragen. Zijn boeken en artikelen over de rechtsgeschiedenis, in het bijzonder die van Brabant, zullen zijn naam nog lang laten voortleven.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Bosman, Th.E.A., J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs (red.), *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn. Colloquium gehouden te Tilburg, 7 april 1988* (Brabantse Rechtshistorische Reeks 4, Assen-Maastricht 1989).
- Bosman, Th.E.A., e.a. (red.), *Brabands recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen-Maastricht 1990).
- 'Colloquium Raad van Brabant, 16 en 17 september 1983 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1983) 1-128.
- Coopmans, J.P.A., *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964).
- Coopmans, J.P.A., *Renaissance van oud recht* (Deventer 1965).
- Coopmans, J.P.A., *Verzet en opstand als factoren in de vorming van het constitutiebegrip* (Deventer 1990).
- Coopmans, J.P.A., *Jeugdherinneringen van Jos Coopmans* (z.pl. 2009).
- Coppens, Ch., en B. Jacobs, 'Rechtshistorici van de Lagenlanden (9): Interview met Jos Coopmans', *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8:2 (2006) 191-207.
- Jacobs, B., e.a., 'Ten geleide' in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabands recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen-Maastricht 1990) 1-3.
- Jacobs, B.C.M., en P.L. Nève, *Hoven en banken in Noord en Zuid. Derde colloquium Raad van Brabant, Tilburg, 30 en 31 januari 1993* (Brabantse Rechtshistorische Reeks 7, Assen 1994).
- Lindemann, W.M., en Th.F. van Litsenburg, m.m.v. H.M.B. Jacobs, *Inventarissen van de Raad en het Leenhof van Brabant en de Landen van Overmaze te 's-Gravenhage 1591-1795, het Hof van Justitie en het Leenhof van Bataafs Brabant te 's-Hertogenbosch 1795-1802 en het Departementaal Gerechtshof en het Leenhof van Bataafs Brabant te Breda 1802-1811* (6 dln. 's-Hertogenbosch 1981).

4 Coopmans, *Renaissance van oud recht*.

5 Coopmans, *Verzet en opstand*.

6 Lindemann e.a. *Inventarissen*.

7 'Colloquium Raad van Brabant', 1-128; Bosman e.a., *De Staatse Raad van Brabant*; Jacobs en Nève, *Hoven en banken*.



Impressies van de deelnemers aan het congres *Waardevol! Culturele duurzaamheid en regionaal erfgoedbeleid*, 's-Hertogenbosch 3 maart 2016. Foto's Boudewijn Bollmann

Arnoud-Jan Bijsterveld en Monique Groot m.m.v. Christian Curré

Verslag congres

Waardevol! Culturele duurzaamheid en regionaal erfgoedbeleid

(’s-Hertogenbosch, 3 maart 2016)

Op 3 maart 2016 organiseerden Erfgoed Brabant en FARO (Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed) het congres ‘Waardevol! Culturele duurzaamheid en regionaal erfgoedbeleid’ in de Verkadefabriek in Den Bosch. Deze dag bracht bestuurders, beleidsmakers, erfgoed-professionals, wetenschappers en deskundigen uit verwante domeinen uit Nederland en Vlaanderen samen om met elkaar de betekenis te verkennen van erfgoed voor regionale en lokale gemeenschappen. Het congres komt voort uit de observatie dat de term erfgoed misschien wel ingeburgerd is in het beleid, maar bij het publiek amper als zodanig leeft. Ook bespeuren we dat erfgoed onder druk staat wanneer er bezuinigd moet worden en dan gerekend wordt tot de afdeling ‘leuk maar niet noodzakelijk’. Daarentegen menen de organistoren dat het behoud en de benutting van erfgoed een wezenlijk onderdeel zouden moeten zijn van sociaal en cultureel beleid. Erfgoed is meer dan ‘leuk’: het is een voorwaarde voor sociale cohesie en worteling en ook een belangrijke pijler van toerisme en economie. Tijd dus voor bezinning en vooral voor een stevig schot voor de boeg. Met Clair Polak als uitstekend sturende en prikkelende dagvoorzitter wisselden de deelnemers uit Nederland, Vlaanderen en het verre buitenland ervaringen uit om zo een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van een visie op erfgoed voor de toekomst.¹

De eerste auteur introduceerde allereerst het begrip ‘culturele duurzaamheid’ als toevoeging aan de traditionele duurzaamheidsdriehoek van *people*, *planet* en *profit* en definieerde dit als ‘maatschappelijke verandering die culturele waarden respecteert’.² Daarna volgde een tweegesprek tussen Henri Swinkels, gedeputeerde Leefbaarheid en Cultuur van de provincie Noord-Brabant, en Bart Caron, sinds 2014 voorzitter van de Vlaamse commissie voor cultuur, jeugd en sport. Zij bespraken openhartig de verschillen en overeenkomsten in doelstellingen van het erfgoedbeleid in Vlaanderen en Noord-Brabant en de mogelijkheid van het verankeren van dat beleid in een sociale, culturele en economische visie op de toekomst. Aansluitend toonde prof. dr. Malcolm Ridges (University of New England, Australia) hoe in de Australische staat New South Wales op het snijvlak van wetenschap en beleid handen en voeten wordt gegeven aan een erfgoedbeleid dat bijdraagt aan culturele en ecologische duurzaamheid, vooral met oog voor het erfgoed en de cultuur van Aboriginals en van de kolonisten. Een andersoortige spanning bestaat in de Canadese staat Quebec, die een grote Franstalige gemeenschap heeft. Prof. dr. Laurier Turgeon belichtte het erfgoed-

1 Een uitgebreid verslag van de plenaire en de werksessies is te lezen via <http://www.erfgoedbrabant.nl/projecten/erfgoed-academie-brabant/vormingsaanbod-2016/congres-waardevol-culturele-duurzaamheid-en-regionaal-erfgoedbeleid/>.

2 Zie Arnoud-Jan Bijsterveld en Monique Groot, ‘Erfgoed en culturele duurzaamheid. Een gezamenlijke zoektocht naar de juiste focus en schaal’, in *Brabant* 6 nr. 4 (2015) 66-69.

beleid en de -praktijk, gericht op investeringen in het potentieel van cultuur en erfgoed en daarmee in processen van duurzame ontwikkeling.

Patrick Timmermans, directeur van Erfgoed Brabant, en Marc Jacobs, directeur van FARO, gingen vervolgens in gesprek over de kansen en uitdagingen van de lezingen in het ochtendprogramma. Wat kunnen we in Noord-Brabant en Vlaanderen doen om erfgoedbeleid te integreren in sociaal, economisch en ecologisch beleid? Wat vraagt dit van ons als sector? Waar Jacobs vooral pleit voor een evaluatie van (beleids)concepten en begrippen, kiest Timmermans meer een *hands-on* aanpak.

In het middagprogramma waren er vijf werksessies, waarin goede erfgoedinitiatieven in de Noord-Brabantse en Vlaamse context werden verkend met de vraag hoe ze onderdeel kunnen worden van erfgoedbeleid dat bijdraagt aan sociale, economische en culturele duurzaamheid. Oftewel: hoe bouwen we samen met alle betrokken partijen aan culturele duurzaamheid in Noord-Brabant en Vlaanderen? De geselecteerde erfgoedinitiatieven zijn goede voorbeelden van de koppeling van erfgoed aan andere maatschappelijke opgaven, zoals (ouderen)zorg, leefbaarheid, gemeenschapsvorming, de vorming van mondige en betrokken burgers en de ontwikkeling van nieuwe verdienmodellen in economie en toerisme.

In de werksessie 'On(t)roerend erfgoed' stond de vraag centraal welke bruggenbouwers, gemeenschappen en intermediairs nodig zijn voor duurzame herbestemming. De concrete casus waren 'Kloostergemeenschap 2.0' – de herontwikkeling van de voormalige abdij Koningsoord in Berkel-Enschoot – en het al veel langer bestaande Kloosterhuis Sambeek, waar in beide gevallen de gemeenschap fungeert (of moet gaan fungeren) als drager van erfgoed. Particulieren, overheden en commerciële instellingen moeten elkaar vinden om dit mogelijk te maken.³

De werksessie 'Erfgoed ben je zelf: jongeren worden hoeders' startte met de observatie dat het traditionele eenrichtingsverkeer van kennisoverdracht in het onderwijs heeft afgedaan: jongeren van tegenwoordig ontdekken zelf de wereld en geven er zelf inhoud en betekenis aan. De centrale vraag was: wat gebeurt er als jongeren worden 'losgelaten' op ons erfgoed, in musea en oude complexen? Heidi van Cuijk, beleidsmedewerker cultuur van de provincie Noord-Brabant, Sanne Van de Werf, educatief medewerker van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten en Britt Werner, van JOB-House en Erfgoed Brabant lieten zien hoe jongeren worden betrokken bij de advisering over museumbeleid en de herbestemming van erfgoed.⁴ Het gaat om concrete projecten waardoor jongeren een stem krijgen in de wereld van het museum en het erfgoed. Belangrijke les is dat alles *bottom up* wordt georganiseerd: jongeren trekken andere jongeren aan. Dat is de beste manier om hen te bereiken. Belangrijk is ook een goede balans tussen vrijblijvendheid en binding: hierbij past het begrip *flexivolunteering*, verwijzend naar voorwaarden die jongeren belangrijk vinden als ze vrijwilligerswerk doen. Het moet flexibel zijn, een unieke en prettige ervaring, en er moet iets tegenover staan.

In de werksessie 'Duurzame bijvangst' werd allereerst verslag gedaan van een project dat het Vlaams Instituut voor de Zee en het Centrum voor Agrarische Geschiedenis ontwikkelden om senioren en kinderen samen te brengen rond garnalenverhalen aan de Vlaamse kust.⁵ Naast de overdracht van het immaterieel cultureel erfgoed van het garnalenpellen kregen de kinderen zo de kans om erfgoed te ontfutselen aan ouderen. Het was een sociaal project, waarin zorg en erfgoed in samenhang met elkaar ontwikkeld waren. De centrale vraag in deze sessie was: hoe verduurzaam je dergelijke projecten? Er komen veelal duurzame producten uit voort: lesmateriaal, website, boeken. Maar hoe zorg je ervoor dat deze projecten ook daadwerkelijk vaker uitgevoerd worden?

De bloemencorso's in Zundert en Loenhout zijn prachtige evenementen met erfgoed in het vaandel, ontstaan en gedragen door de lokale bevolking.⁶ Massa's mensen komen op deze festijnen af en samen brengen zij heel wat geld in het lokale laatje. Hier worden lokale trots en identiteit in hechte sociale verbanden gevierd. In de werksessie 'Verbloemd gewin' ging het over de vraag of dit succes een gevolg is van een uitgekiend staaltje beleidsmatig overheidshandelen en toeristisch-recreatieve branding, of voortkomt uit de kracht van de gemeenschap. Hoe zit het met de driehoek gemeenschap-ondernemerschap-overheid? De sprekers gaven een helder antwoord: de corso's zijn ontstaan en worden gedragen door de lokale bevolking; de gemeente treedt slechts faciliterend op. Kernwaarden zijn competitie, creativiteit en gemeenschap. Deze sessie eindigde met een vraag die zowel op Loenhout als op Zundert van toepassing is: is de samenhang van de gemeenschap er door het bloemencorso of is het corso er door de samenhang van de gemeenschap?

Bij digitalisering gaat het zeker niet alleen om het borgen en ontsluiten van kennis. Door de grenzen van de instelling (archief, museum, heemkundekring) los te laten en de eigen data bruikbaar te maken voor iedereen, maken we die kennis dynamisch. Dat leidt tot de vorming van nieuwe gemeenschappen, *digital communities*, een goed voorbeeld van culturele duurzaamheid. De werksessie 'Sharing is caring' ging in op de vraag hoe je ervoor zorgt dat deze manier van werken ook door beleid ondersteund wordt. Aan de hand van twee projecten, het vrijwilligersproject *Itinera Nova* van het Stadsarchief Leuven en het project Brabant Cloud van Erfgoed Brabant werd verteld hoe de initiatieven tot gemeenschapsvorming rondom digitalisering leiden.⁷ Volgens Marco de Niet, directeur van DEN (Digitaal Erfgoed Nederland) staan de intrinsieke waarden die voorheen altijd aan cultuur zijn toegekend, los van waar het vandaag de dag om gaat, namelijk de betekenis die cultuur en erfgoed hebben voor de samenleving. Het gaat niet langer meer alleen om de perspectieven en meningen die de experts uitdragen, maar juist om de betrokkenheid van de samenleving op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau. De ontsluiting van de Leuvense schepenbankregisters met en door vrijwilligers, die nadrukkelijk hun eigen inbreng hebben, is een goed voorbeeld van waar het congres over ging: de wisselwerking tussen het beleid, de experts en een *community* die zorgdraagt voor 'hun' erfgoed. Annette Gaalman, van Erfgoed Brabant, benadrukte dat de Brabant Cloud collectiviteit en ontsluiting van kennis moet ondersteunen en gebaseerd is op drie uitgangspunten: iets wordt erfgoed als het gedeeld wordt; met het delen van deze kennis wordt kennis vermenigvuldigd; en gedeelde voorzieningen maken dat het delen en vermenigvuldigen van kennis mogelijk worden. Volgens haar is het digitaliseren van erfgoed niet alleen een kwestie van 'Sharing is Caring', maar vooral van 'Sharing is Daring', het lef om verschillende informatie digitaal beschikbaar te stellen voor het brede publiek.

³ Voor meer informatie: <http://www.onskoningsoord.nl> en <http://www.hetkloosterhuis.nl>

⁴ Zie <http://www.kmska.be/nl/deelnemen/Jongeren/Jongbloed/>; <http://www.kvloisterwijk.info/home/kvl-leerfabriek/job-house-en-leerlokaal/>.

⁵ Zie <http://www.vliz.be/nl/garnalen-pellen-en-mondelinge-geschiedenis>.

⁶ Zie <http://www.corsozundert.nl> en <http://www.bloemencorsoloenhout.be>.

⁷ Zie <http://www.erfgoedbrabant.nl/portfolio/brabant-cloud> en <http://www.erfgoedcelleuven.be/nl/itinera-nova-1>.

Nabeschouwingen

Erfgoedkramp – over (be)houdbaarheid en (be)leefbaarheid

Christian Curré⁸

De titel van deze reflectie kwam bij me op tijdens het lezen van het congresverslag. Omgaan met erfgoed roept bij professionals blijkbaar nog geen grote vrijheid op, eerder iets beschermends: 'maken we niks kapot?'; 'tonen we onszelf wel goede rentmeesters?'; 'zijn we wel eerbiedig genoeg?' Toch lees ik tussen de regels door een soort baldadigheid en zelfs een lichte frustratie die gaat over vragen als: 'wat levert onze terminologie ons eigenlijk op?'; 'blijven we met onze behoudzucht niet te statisch?'; en 'gaat kennisvermeerdering eigenlijk een betere zaak opleveren?' Laten we het onderwerp nu eens simpel benaderen en redeneren vanuit de eigen beleving. Wat maakt erfgoed nou zo leuk en fascinerend en waarom zou er dus aandacht voor moeten zijn? Er zijn meer Museumkaarthouders dan ooit, de *lifestyle*-beurzen en landschapsfairs zijn nog steeds zeer in trek en toeristen boeken steeds vaker een citytrip naar een onbekende bestemming. Kortom: we willen iets ontdekken, we willen vermaakt worden en het moet toch ook passen in ons idee van een recreatief uitje. Erfgoed als deel van het graaslandschap, als onderdeel van een arrangement op maat.

Erfgoedbeleving is ook cultureel bepaald en aangeleerd, in zowel opvatting als gedrag. Met deze constatering hebben we direct een belangrijke factor van erfgoedbeleid te pakken. Ik hoorde een tijd geleden iemand zeggen over cultuurverschillen tussen Nederland en Vlaanderen: 'In Nederland maakt men afspraken en komt die na, in Vlaanderen werkt men via arrangementen aan vanzelfsprekende meerwaarde'. De spijker op de kop: de *top down/bottom up* impasse die we onszelf aanpraten, kunnen we doorbreken door te denken in coalities op basis van aantrekkelijkheid, die in zichzelf levensvatbaar zijn. Of ze daarmee duurzaam zijn, is een vraag die ons opnieuw in de knel kan brengen.

Erfgoedbeleid moet direct of indirect aansluiten bij wat mensen bezighoudt en beleving en ontsluiting mogelijk maken, ofwel valorisatie en *enabling*. Stedelijke landschappen die tot leven komen (Turgeon) versus *living the connection* (Ridges): dit zijn geen elkaar uitsluitende benaderingen maar twee kanten van dezelfde medaille. Beleving vergt dat je betekenis kunt aflezen en doorvertellen, waarbij we ons geen zorgen zouden moeten maken over de exacte juistheid van de informatie: álles is in beginsel een product van betekenisgeving en dus een construct. Of het nu een kasteel is, een inmiddels zeldzaam en dus kostbaar voorwerp of een legende die in verschillende vormen op verschillende plekken opduikt. Angst voor verlies van betekenis en authenticiteit is begrijpelijk, maar werkt ook verlamdend. Misschien moeten we ook in het erfgoedveld de kramp en stress wat verzachten door wat meer *mindful* in het moment te leven. Wat wij nu erfgoed noemen, is door de makers of bedenkers nooit bedoeld om 'niet aan te komen', het ontstond vanuit creativiteit en begeestering.

Het congres was zeker waardevol, alleen al omdat er een ontmoeting plaatsvond tussen allerlei betrokkenen uit verschillende relevante sectoren vanuit en rondom het erfgoedveld. Op diezelfde leest moet worden voortgewerkt, door het faciliteren van ontmoetingen, maar dan vooral ook van de beoogde doelgroepen van het erfgoed zelf. Een geweldige uitkomst vond ik dat jongeren prima in staat blijken om zelf (opnieuw) waarde toe te kennen aan ons zo stevig gekoesterde erfgoed. Dát is nou rentmeesterschap: iets durven overdragen aan volgende generaties in het vertrouwen dat het altijd een betekenis zal houden, maar tegelijkertijd in de wetenschap dat de toe-eigening van vorm en inhoud aan veranderende inzichten en modes onderhevig zal zijn. Jongeren van nu vragen zich bij alles wat ze doen af wat de toegevoegde waarde van hun inzet

zal zijn; dat is een gevolg van de tijdgeest waarin ze zijn grootgebracht. Dat is prima, dat is de flexibiliteit die de kern vormt van het begrip culturele duurzaamheid. En of dit als concept nu thuishoort in een duurzaamheidsdriehoek of niet, is eigenlijk van ondergeschikt belang.

Veeleer moeten we kijken naar de kracht van vraag en aanbod, naar vorm en inhoud. De wenselijkheid en houdbaarheid zullen zich vanzelf uitwijzen. Het denken in dynamische arrangementen biedt ons het verfrissende perspectief na te kunnen denken over de vraag welke vitale initiatieven er zijn en wat we elkaar daarover kunnen vertellen, zonder verstrikt te raken in de vraag hoe we vanuit onze *best practices* beleidsregimes kunnen veranderen. Schrijft u deze laatste zin rustig op in uw beleidsnota – maar besteed uw echt goede energie aan het oefenen, opstellen en doorgeven van de verhalen verbonden aan ons erfgoed, of dat nou onroerend, roerend of immaterieel is. Beheren, consumeren en conserveren van erfgoed vragen, nee roepen, om durf, creativiteit en *engagement*. Op die manier wordt ‘praten over’ vanzelf ‘praten met’ en uiteindelijk ‘gewoon dóen’. Werken aan een prettig, dynamisch en veelzijdig woon-werk-leefklimaat. Culturele duurzaamheid is voor mij ‘erfgoed als werkwoord’.

Meer durven betrokkenheid

Arnoud-Jan Bijsterveld

Met name door de lezingen van Ridges en Turgeon realiseerde ik me dat we in Nederland wel erg de veilige kant van erfgoed opzoeken. We moeten in onze sector af van onze smetvrees, alsof erfgoed alleen maar leuk mag zijn en niet hedendaagse sociale en culturele problemen mag blootleggen en ‘adresseren’. Twee weken na de bijeenkomst in 's-Hertogenbosch was ik op een congres over Public History in de Verenigde Staten met de veelzeggende titel ‘Challenging the exclusive past’. Daar heb ik geleerd dat wij wel heel braaf zijn en bang zijn voor politieke stellingnames, inbreng in sociale vraagstukken, het blootleggen van zaken als ongelijkheid in gender, klassen, rassen, et cetera. We gaan uit van een wel heel uniform maatschappijbeeld, alsof iedereen vanzelfsprekend deelneemt in waardering van erfgoed en koestering van het verleden. Juist de focus op duurzame ontwikkeling vraagt van ons betrokkenheid bij maatschappelijke vraagstukken, zoals de positie van ouderen en jongeren in onze samenleving, kwesties van sociale en genderongelijkheid, en van etnische, culturele en religieuze diversiteit. Juist door uit te gaan van historische verhalen en plekken en daarbij de pijnlijke onderwerpen (onze koloniale erfenis; oorlog en vervolging; discriminatie) niet te vermijden kan onze sector een bijdrage leveren aan debatten over vluchtelingen, sociale uitsluiting en de groeiende verschillen tussen mensen op grond van geslacht, seksuele geaardheid, gezondheid of opleiding.

Wat vraagt dit van ons? Ik denk de durf meer casuïstiek in te brengen in het erfgoedgebeuren: niet alleen handelen vanuit abstracte beleidslijnen die suggereren dat er sprake kan zijn van objectieve keuzecriteria maar juist daar interveniëren waar individuen, groepen of gemeenschappen bereid zijn om vanuit een betrokkenheid met erfgoed een bijdrage te leveren aan leefbaarheid en duurzame ontwikkeling. Een dynamische discussie kan de boel flink opschudden en verfrissen, en de aanzet daartoe is gegeven tijdens dit congres. De uitdaging is nu de opgedane inzichten in de praktijk te brengen. In het lopende begeleidingstraject van heemkundekringen, georganiseerd door de Erfgoed Academie Brabant, staat culturele duurzaamheid in ieder geval vast op de agenda als het streven naar maatschappelijke ontwikkeling die sociale verbanden (leefbaarheid), ecologie (milieu), economische meerwaarde en culturele waarden in samenhang respecteert en bevordert.



Foto Maria van der Heyden, Regionaal Archief Tilburg

Astrid de Beer en Arnoud-Jan Bijsterveld

Verslag symposium

‘Omdat we weten van hun lot’. *Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant,* *1930-1945*

(Tilburg, 21 april 2016)

Op 21 april 2016 organiseerde Regionaal Archief Tilburg het symposium ‘Omdat we weten van hun lot.’ Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant, 1930-1945.¹ Het kwam tot stand in samenwerking met de leerstoel Cultuur in Brabant/Erfgoed Academie Brabant, het Tilburg Cobbenhagen Center, Nationaal Monument Kamp Vught en het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Ruim honderd belangstellenden waren die dag aanwezig in het Regionaal Archief om te luisteren naar de verschillende lezingen en om mee te discussiëren over het thema herdenken. De deelnemers kwamen niet alleen uit Brabant: andere archieven waren goed vertegenwoordigd, net als verschillende struikelsteenstichtingen binnen en buiten Brabant en de Stichting 18 september (Eindhoven).

De afgelopen jaren zijn er in Noord-Brabant diverse initiatieven geweest om Joodse medeburgers te herdenken en om stil te staan bij hun leven en lot voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Op verschillende plaatsen in Noord-Brabant zijn struikelstenen gelegd en boeken, wandelingen, films, educatieve projecten en websites gerealiseerd. Tijdens ons symposium wilden we erkenning geven aan de talrijke recente initiatieven in Noord-Brabant. Tevens verkenden we de mogelijkheden en ambities van verder onderzoek, mede met het oog op herdenken.

Ad van den Oord, historisch onderzoeker en publicist, publiceerde al in 1998 een boek over het leven en de vervolging van Duitse en Nederlandse Joden in Oisterwijk.² In zijn lezing met de titel ‘Vervolgd en vergeten’ ging hij opnieuw in op de komst van Duits-Joodse vluchtelingen naar Oisterwijk, die veelal te maken had met de aanwezigheid van de Oisterwijkse Lederfabriek. Van den Oord belichtte vervolgens hun opties, overlevingskansen en lot tijdens de oorlog en de vraag waarom zij zo lang zijn vergeten. Pas in 1998 kwam het tot een monument.

Ruud Weissmann onderzoekt sinds enkele jaren de administratieve en praktische aspecten van de Jodenvervolging in de grote steden van Noord-Brabant om te komen tot een betere reconstructie van het verloop van de deportatie. In zijn lezing stelde hij de vraag ‘Hebben wij het geweten?’ ‘Wir haben es nicht gewußt’ was de gebruikelijke reactie van Duitse burgers toen zij werden geconfronteerd met de feiten over de Jodenvervolging.

1 De symposiumbundel, onder redactie van Jojanneke van Zandwijk en Astrid de Beer, met de teksten van de lezingen en bespiegelingen van enkele symposiumdeelnemers is te bekijken en te bestellen via <http://jil.st/symposiumbundel>. Zie ook <http://www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2016/06/21/symposiumbundel-omdat-we-weten-van-hun-lot-online-beschikbaar/>.

2 Ad van den Oord, *Vervolgd en vergeten: Duitse en Nederlandse joden in Oisterwijk 1933-1945* (Oisterwijk 1998).

Maar weten we nu wel wat er werkelijk gebeurd is? Veelal niet! Lokaal onderzoek laat zien dat bestaande beelden van de vervolging genuanceerd moeten worden. Door het administratieve proces en de geleidelijke ontrecting van de Joden in Noord-Brabant te reconstrueren kunnen we niet alleen de effectiviteit nagaan van de verplichte melding, ophaalacties en arrestaties van de Joden in Noord-Brabant maar ook een antwoord geven op de vraag waarom er zulke opmerkelijke verschillen zijn in de percentages slachtoffers tussen 's-Hertogenbosch en Oss (waar twee op iedere drie Joden werden vermoord), Breda (één op de twee), en Eindhoven en Tilburg (één op de drie).

Op basis van recent onderzoek naar de Joodse gemeenschap in Tilburg in de periode 1930-1945 gaf Jardena Gil een indringend beeld van de komst van Duitse Joden en Joden uit Oost-Europa naar Tilburg in de jaren dertig. Relatief veel van deze Joodse vluchtelingen kwamen in Tilburg terecht, sommigen rechtstreeks, anderen via andere steden in Nederland. Terwijl op 1 januari 1930 nog maar drie vluchtelingen deel uitmaakten van de 168 personen tellende Joodse gemeenschap in Tilburg, was het aantal vluchtelingen op 1 januari 1940 gestegen tot 110 (36 %). Op 1 januari 1942 vormden de vluchtelingen met 170 personen bijna 47 % van de Joodse gemeenschap in Tilburg. Deze telde toen 364 personen. Gil ging in op de vraag waarom zo veel vluchtelingen naar Tilburg kwamen, wie zij waren en waar ze vandaan kwamen. En natuurlijk: hoe verging het hun na aankomst in Tilburg? Het antwoord op deze vragen is gebaseerd op gedetailleerd onderzoek van de levensverhalen van de individuele personen die samen tussen 1930 en 1945 de Joodse gemeenschap in Tilburg vormden. Onderlinge familieverbanden en arbeidsrelaties blijken inzicht te geven in de beweegredenen om naar Tilburg te vluchten. Dat de Joodse gemeenschap in Tilburg de vluchtelingen zelf opving, maakte de stad extra aantrekkelijk. Uit het onderzoek is ook gebleken dat van de Joden uit Tilburg die de oorlog overleefden, er relatief veel van Duitse herkomst waren.

Conny Leijten nam in Oss het initiatief tot het leggen van 207 struikelstenen voor de vermoorde Osse Joden. Toen haar straat negentig jaar bestond, wilden de buurtbewoners een boek maken over de geschiedenis ervan. Leijten kreeg 'de schrik van mijn leven' toen zij ontdekte dat uit de 23 huizen in haar straat 32 mensen gedeporteerd en vermoord bleken te zijn. Dat was het startpunt van een langdurig project dat leidde tot de herdenkingsstenen, een boek met herinneringen en een film.³ Immense betrokkenheid van vele inwoners, jong en oud, herinneringen van velen, voorwerpen en foto's, informatie uit archieven en de financiële bijdrage van sponsors en particulieren zorgden ervoor dat een stuk vergeten geschiedenis in Oss blijvend verankerd is.

In de daaropvolgende discussie met de zaal en met enkele drijvende krachten achter herdenkingsinitiatieven werden vooral ervaringen gedeeld en mogelijkheden van zinvol herinneren en herdenken geïnventariseerd en geëvalueerd. In de middag kon men kiezen voor een stadswandeling over Tilburg in de Tweede Wereldoorlog onder leiding van de Stadsgidsrij Tilburg of voor de workshop 'Wie was Nico Wolf?' Wolf was student aan de Tilburgse hogeschool en stierf in maart 1944 in of nabij Auschwitz. Hij is één van de 22 Tilburgse studenten die in de oorlog omkwamen en naar wie nader onderzoek wordt gedaan in het kader van het gedenkproject 'Vrijheid doorgeven' van het Tilburg Cobbenhagen Center van Tilburg University, geleid door Liesbeth Hoeven. De deelnemers aan de workshop maakten zichzelf wegwijs in de vele databases, digitale archief- en krantenbestanden en genealogische websites die informatie kunnen verschaffen. Tot verbazing van iedereen en vooral van Nico Wolfs aanwezige schoonzus kwam er uit alle gegevens een eerste beeld van hem naar voren.

Daarna kwam Herman van Rens aan het woord. Hij deed onderzoek naar de vervolging van Joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de provincie Limburg. Hij liet zien hoe de nazi's weliswaar overal in hun machtsgebied probeerden de Joden te vermoorden maar dat de manier waarop dat gebeurde, sterk verschilde van land tot land en van regio tot regio. Evenals in Noord-Brabant voltrok de Jodenvervolging in Limburg zich op belangrijke punten anders dan in de grote steden in het westen van Nederland, en ook anders dan in de noordelijke provincies. Die verschillen kunnen belangrijke informatie geven over de kans voor de Joden om de massamoord te overleven. Lokale studies zijn noodzakelijk om meer inzicht te krijgen in de Holocaust. Ook werpen ze enig licht op de vraag hoe en waarom sommige gewone mensen laf wegkeken en anderen zich ontwikkelden tot helden. Dit lichtte hij op heldere en indrukwekkende wijze toe aan de hand van het Limburgse voorbeeld, dat onder meer aantoonde dat Joden minder passief waren dan vaak gedacht en dat Limburg prachtige voorbeelden biedt van de manier waarop een netwerk van helpers zich soms kon vormen. Ook wees hij erop dat zijn onderzoek 'vanzelf' werd gevolgd door nieuwe acties op het gebied van wetenschappelijk onderzoek, herdenking en bewustmaking.

Uit het verloop van de dag, de discussie achteraf en de actieve deelname van de aanwezigen spraken grote persoonlijke betrokkenheid en de behoefte aan meer context en kennis, en aan het delen van persoonlijke ervaringen en verhalen. Gedeeld wordt de overtuiging dat een focus op het herdenken en herinneren van concrete personen op concrete plekken in onze dagelijkse leefomgeving en gemeenschap de beste garantie biedt voor het doorgeven van verhalen en het levendig houden van herinneringen aan de gedeporteerde en vermoorde Joden. Maar ook het lot en de ervaringen van hen die wél terugkeerden en overleefden, en van hun kinderen, verdienen de volle aandacht. Daarom ook was het verheugend dat enkelen van hen aanwezig waren en hun ervaringen op indringende wijze deelden. Duidelijk kwam verder naar voren dat meer lokaal onderzoek naar de rol van de helpers, van onderduikverschaffers en naar onderduikers, dringend nodig is.

In het proces van herinneren en onderzoeken spelen de beschikbaarheid van beeldmateriaal en digitale ontsluiting van archieven en bronnen een sleutelrol. Uit de aanwezigheid van verscheidene archiefmedewerkers blijkt dat ook onze archieven zich realiseren dat zij hierin een cruciale rol vervullen. Sowieso is het van belang dat de professionele sector (wetenschap, onderzoeksinstituten, herdenkingsplekken, musea, archieven) ondersteuning biedt aan lokale onderzoekers.

Ook al leek het op het einde van het symposium even anders, er gaapt geen kloof tussen lokale onderzoekers en wetenschappers. Al zijn herdenkingen vooral gericht op het delen van emoties en verhalen en is de wetenschap gericht op kennisverwerving, allen die op deze terreinen actief zijn delen dezelfde grote bevlogenheid en betrokkenheid. Iedereen is in gelijke mate overtuigd van het belang van het delen van deze geschiedenis om mensen bij elkaar te brengen, over generaties heen en ondanks de lange tijd die sinds de Tweede Wereldoorlog en Holocaust verlopen is. Ieder draagt hieraan op zijn of haar eigen manier bij. Opdat wij niet vergeten!



Op 10 september 2016 werd in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis uitgereikt, een initiatief van Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en de Stichting Zuidelijk Historisch Contact. Op de bovenste foto opent Patrick Timmermans, directeur van Erfgoed Brabant, de bijeenkomst. Op de onderste foto zien we uiterst links Ans Buys, die de prijsuitreiking voor haar rekening nam, en tweede van rechts Arnoud-Jan Bijsterveld, de juryvoorzitter. Verder de kandidaten op de shortlist: van links naar rechts Ruud Verstraten, Tine Faassen, Helga Kliffen, Florian Daemen en Mark Vermeer (foto's Ria de Folter)

Kitty de Leeuw

Voor de eerste keer:

Uitreiking tweejaarlijkse Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis

(’s-Hertogenbosch, 10 september 2016)

Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en de Stichting Zuidelijk Historisch Contact willen de wetenschappelijke beoefening van de Brabantse geschiedenis aan de Nederlandse en Belgische universiteiten en hogescholen bevorderen en jonge onderzoekers op dit terrein aanmoedigen en hebben daartoe een prijs ingesteld voor masterscripties die handelen over de geschiedenis van Brabant. De prijs bestaat uit een geldbedrag van 1.000 euro en de mogelijkheid de bekroonde scriptie, omgewerkt tot een artikel, te publiceren in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek (NHJ)*. De redactie van het *NHJ* verzorgt de begeleiding bij het omwerken van de scriptie tot een artikel.

Mededinging naar deze tweejaarlijkse scriptieprijs staat open voor degenen die in de twee voorafgaande jaren een masterstudie aan een Nederlandse of Belgische universiteit of hogeschool succesvol hebben afgerond en wier masterscriptie de Brabantse geschiedenis in zeer brede zin als onderwerp heeft. Tot ‘Brabant’ worden alle gebieden gerekend die ooit tot het hertogdom Brabant hebben behoord, dat wil zeggen de huidige Nederlandse provincie Noord-Brabant en de Belgische provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Waals-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Er is geen beperking qua historisch tijdvak of historische discipline. Ook studies op het gebied van bijvoorbeeld archeologie, historische taal- en letterkunde, historische psychologie, rechtsgeschiedenis, medische geschiedenis, kunstgeschiedenis of bouwgeschiedenis komen in aanmerking.

In januari 2016 kwamen vijftien inzendingen binnen bij de jury van de Scriptieprijs, de redactie van het *NHJ*. Een verheugend aantal en bovendien van goede kwaliteit! Ook de beoogde breedte was aanwezig: er waren inzendingen van afgestudeerden aan Nederlandse en Belgische onderwijsinstellingen, van uiteenlopende historische tijdvakken en disciplines en van mannen en vrouwen. Op basis van de criteria vakbekwaamheid (gedegen onderzoek, bronnenkeuze, structuur, toegankelijkheid, taalgebruik/schrijfstijl), originaliteit/creativiteit en engagement (zowel persoonlijk als maatschappelijk) kwam de jury tot een shortlist van vijf kandidaten:

- Mark Vermeer (*‘Gescreven tOesterwijk’. The town secretariat of Oisterwijk, ca. 1200 tot 1550*) onderzocht met veel geduld en uiterst secuur welke schrijvers in de latere middeleeuwen in Oisterwijk actief waren en hoe hun werk eruit zag en werd gewaardeerd.



De eerste winnaar van de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis, Tine Faassen (foto Ria de Folter)

- Helga Kliffen (*Een Antwerpse École Modèle?*) ging na of de Brusselse École Modèle ook toonaangevend was voor de scholenbouw in Antwerpen in de latere negentiende en begin twintigste eeuw, ontdekte dat dit niet het geval was en waarom. Zij inventariseerde welke typen scholenbouw er wél waren, hoe zij er in 2015 aan toe waren en of behoud mogelijk was.
- Ruud Verstraten (*En eindelijk, na zoveel jaar, is ons Tontje nou groot. Een casusonderzoek naar de totstandkoming van de alledaagse historische cultuur*) vond uit hoe het kon dat de bij leven verguisde zwerver Toon van Els (1865-1922) vele jaren na zijn dood in Oploo uitgroeide tot een cultuurfenomeen met een eigen toneelstuk, lied, standbeeld en jaarlijkse feestdag.
- Tine Faassen (*Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen in Antwerpse burger- en herenhuizen, 1860-1930*) inventariseerde met veel vindingrijkheid (via Google Earth) welke overkappingen en wintertuinen in glas en metaal in Antwerpen nog aanwezig waren en in welke staat ze verkeerden en deed aanbevelingen hoe wat nog resteert mogelijk te redden is.
- Florian Daemen (*De welvaart en sociale achtergrond van de Leuvense brouwers tijdens de zeventiende eeuw (1600-1713)*) toonde door nauwkeurig archiefonderzoek aan dat de bierbrouwers in Leuven ondanks een economische neergang in de zeventiende eeuw hun eigen welvaart en sociale positie wisten te verstevigen.

Zoals uit de titels en korte omschrijving van de inhoud al is af te lezen, weerspiegelt de shortlist wederom de beoogde breedte qua historische tijdvakken en disciplines en Brabantse regio's. Omdat alle scripties op de shortlist van uitstekende kwaliteit waren, had de jury graag vijf prijzen uitgedeeld. Maar na een stevige discussie kwam uiteindelijk Tine Faassen als winnaar uit de bus.

Op zaterdag 10 september 2016 reikte Ans Buys, lid van de Raad van Toezicht Erfgoed Brabant, in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch voor de eerste keer de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis uit. Behalve de hierboven al omschreven prijs kreeg Tine Faassen ook een door haarzelf te vullen speciale editie van het *NHJ* met op de omslag een collage van afbeeldingen uit haar scriptie (zie afbeelding pagina 10). Alle kandidaten op de shortlist kregen als aandenken een oorkonde (zie afbeelding pagina 8).

In januari 2018 hoopt de redactie van *NHJ* opnieuw een ruim aanbod aan masterscripties over de Brabantse geschiedenis te ontvangen. Naar verwachting zullen de huidige kandidaten én die van volgende edities van de Scriptieprijs de toekomstige jaargangen van het *NHJ* met hun bijdragen verrijken. Het is belangrijk dat ook jonge onderzoekers en publicisten de weg naar het *NHJ* weten te vinden.



Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Archeologie, bouwgeschiedenis en historische geografie



**Brinkkemper, O.,
T. van den Hurk,
J-W. de Kort, P. Maas,
J. Timmers, D. Vangheluwe,
J. Verspay, D. Zweers,**

't Goet te Arle, de Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zeven eeuwen een boerderij (Woudrichem: Pictures Publishers, 2015). 182 p. ill. ISBN 978-90-73187-92-4. € 29,50



Schabbink, M. (red.),
*Vier eeuwen boeren. Synthese
Oogst voor Malta onderzoek:
Archeologische sporen van
boerderijen en erven 1250-1650*
Nederlandse Archeologische
Rapporten 049 (Amersfoort:

RCE, 2015). 244 p. ill. krtn. ISBN 978-90-579-9247-6). Als pdf beschikbaar bij Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Het fraai geïllustreerde boek *'t Goet te Arle, de Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zeven eeuwen een boerderij* beschrijft 750 jaar geschiedenis van één boerderij, de Armenhoeve in Aarle bij Best. Zoals de titel aangeeft, droeg deze boerderij in die lange tijd heel wat verschillende namen en dat weerspiegelt de veranderingen van haar plek in de Bestse maatschappij. Ze begon als een centrum van een hertogelijk leengoed van 33 hectare waartoe ook een cijs en wat tiend-rechten behoorden, werd de hoeve van een rijke inwoner en vervolgens pachthoeve van een van

de armenkassen van Oirschot. Tegenwoordig is het een zelfstandig boerenbedrijf. Het bijzondere aan deze boerderij is de gebintconstructie in het stalgedeelte. Die werd door onderzoek van de jaar-ringen in het eikenhout gedateerd op 1263. Menige stad zou een groot feest houden bij het bereiken van een dergelijke leeftijd, maar hier gaat het om een houten constructie op het platteland: werkelijk heel bijzonder. Zó bijzonder dat bij hoge uitzondering deze hoeve als nieuw rijksmonument erkend werd. Deze hoge ouderdom en de slechte staat waarin de constructie verkeerde, waren een goede reden om de hele stal eens grondig te onderzoeken en te restaureren. Dit omvatte ook beperkt archeologisch onderzoek, waarbij bleek dat de steunblokken onder de staanders gemetselde kolommen van 1,2 meter hoog waren. Dat was nodig wegens de haast even diepe potstal die er ooit tussen lag. Bouwhistorisch onderzoek van de gebintconstructie leerde dat die ooit op een ongebruikelijke wijze opgezet was: niet portaal voor portaal, maar juist eerst de lange zijden en dan pas de dwarsverbindingen. De constructie was langer en moet ook het woonhuis omvat hebben. Dat woongedeelte verkeerde rond 1700 in zo slechte staat dat het toen geheel nieuw gebouwd werd, met de bakstenen die toen juist op het platteland doordrongen.

In dit boek wordt van dit alles uitvoerig verslag gedaan. Johan Verspay plaatst deze hoeve in het kader van de boerderijbouw van Best waarnaar hij een kilometer verderop net een omvangrijk archeologisch onderzoek verricht heeft. Jan Timmers plaatst de Bestse boerderij vervolgens in het bredere kader van de ontwikkeling van de Brabantse boerderijen. Ton van den Hurk beschrijft de historie van de Aarlese hoeve zelf, van de eerste schriftelijke vermelding in 1312 (als leengoed van de hertog van Brabant) tot de omzetting van pachtbedrijf naar volledig eigendom in

handen van de huidige landbouwer en bewoner in 1987. Daarna gaan we naar binnen en direct de grond in met het door Jan-Willem de Kort en Otto Brinkkemper beschreven archeologische onderzoek. Het lijken maar kleine kijkgaatjes, maar met moderne technieken vertellen die toch veel over de bouw, het gebruik van de stal en zelfs de planten die in het hooiland en op de hei te vinden waren. Jan Timmers en Dick Zweers behandelen de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek van de gebintconstructie. Dat gaat niet alleen over dateren, want hout is net als de bodem: ieder gat dat je er in maakt of ieder vlak dat je er in aanbrengt, blijft in principe herkenbaar en vertelt zo hoe dat hout gebruikt werd. Zo wordt de gebruiksgeschiedenis van de stal ontrafeld: iets dat in geen archiefstuk beschreven staat. Dick Zweers voert in de discussie over de restauratieaanpak daarom terecht de term 'gebouwd archief' op. Aan de boerderij is in de laatste 750 jaar veel verbouwd en veranderd om steeds weer aan nieuwe behoeften te voldoen: dat mag je er best aan afzien. Tegelijk moet dat alles uiteraard weer op een stevige wijze beschermd worden tegen de volgende 750 jaar. Hierna volgt een samenvattend hoofdstuk. Merkwaardigerwijze volgt daarna pas een brede historische beschouwing van Paul Maas en Daniel Vangheluwe, met een overzicht van de veldnamen van de landerijen van deze bijzondere boerderij, een beschouwing die eigenlijk veel eerder in het boek een plaats had moeten vinden.

Het boek over de Aarlese hoeve is niet zo maar een uitvoerige beschrijving van een enkele, bijzondere, boerderij. Het is een goed voorbeeld van wat er bereikt kan worden als de vele erfgoedonderzoekstradities de handen ineenslaan: archeologie, bouwhistorie, gewone geschiedschrijving, toponymie, historische geografie enzovoorts. Het is ook een gedetailleerd verslag van het 'leven' gedurende maar liefst 750 jaar van een van vele oude boerderijen die er nog staan op het Brabantse zand, waarmee haast naadloos aangesloten wordt op de resultaten van het archeologisch boerderijonderzoek, dat vaak ergens in de dertiende eeuw stopt omdat men toen de gebintstijlen niet meer in de grond ingroef, maar op poeren ging zetten, wat geen bodemsporen nalaat, zodat archeologen de jongere boerderijen moeilijk kunnen herkennen.

Die problematiek staat centraal in de publicatie *Vier eeuwen boeren. Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250 – 1650* die onder redactie van Martin Schabbink bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verscheen. Het boek is onderdeel van een reeks waarin teruggekeken wordt naar wat in het kader van de Malta-wetgeving in Nederland aan archeologisch onderzoek gedaan werd. Hier gaat het dus juist over die moeilijk herkenbare boerderijen.

Deze publicatie betreft heel Nederland. Na het inleidende hoofdstuk volgen er eerst vijf hoofdstukken over andere delen van het land, voordat het Zuid-Nederlandse dekzandgebied aan de beurt komt. Dat hoofdstuk beslaat dan met 56 bladzijden wel een kwart van de hele publicatie. Daarna volgen nog de behandeling van het Maasdal en het Limburgse lössgebied en het eigenlijke syntheseshoofdstuk. Zo vinden we hier niet alleen een overzicht van recent archeologisch boerderijonderzoek in het zuidelijke zandgebied, maar wordt dat tegelijk geplaatst in een landelijk kader. Helaas gaat dat onderzoek voorbij aan de rest van het Maas-Demer-Scheldegebied: wat daar gebeurd is voor Noord-Brabant zeker ook van belang. Maar je kunt niet alles hebben...

Schabbink bespreekt 63 onderzoeken in het zuidelijk zandgebied waarbij gebouwplattegronden herkend werden: een kleine groep rond Breda en een grote in de Meierij. Bij de beschrijvingen valt op dat af en toe het noorden zoek is: de stad Bergen op Zoom ten oosten van Borgvliet en meer van dergelijke oriëntatiefouten. Vermoedelijk zijn dat fouten in de archeologische basisrapporten. Die leveren meer rare dingen op: zou alleen het gehucht Westrik in het geologische Dal van Breda liggen? Nee, heel Breda ligt daarin. Het ene rapportje zegt iets over geologie en het andere niet, terwijl Schabbink het niet kan corrigeren. Anderzijds is Schabbink dan weer al te kritisch als hij moppert dat niet aangegeven wordt waarom bepaalde sporen op een schuur van het Vlaamse type zouden wijzen, terwijl de voorafgaande zin stelt dat men een Vlaamse schuur opgroef die in 2012 afgebroken werd! Waarom werd die schuur toen niet eerst bouwhistorisch onderzocht? De kritische instelling van de auteur maakt dat hij al te enthousiaste interpretaties van de archeologen

terugbrengt tot wat meer algemene beelden: 'hopteelt' wordt dan 'gespecialiseerde vorm van landbouw' omdat botanisch onderzoek geen uitsluitsel over de aanwezigheid van hop gaf.

Het blijkt een probleem te zijn om uit te maken wat een boerderij-hoofdgebouw is en wat een grote schuur. Pas als er een potstal of een haardplaats herkend wordt, is dat duidelijk. Er waren kennelijk kleine bedrijven met mogelijk maar één gebouw op het erf (naast allerlei kuilen, hooibergen et cetera), maar ook grote bedrijven die meerdere grote bedrijfsgebouwen hadden. Ook dat is niet altijd te zien, vooral als de opgravingsvlakken te klein zijn, wat bij Malta-onderzoek nogal eens gebeurt. Doordat men vanaf de veertiende eeuw de gebinten van grote gebouwen op poeren van hout, ijzeroer of baksteen ging zetten, worden ze moeilijk herkenbaar. Kleinere gebouwtjes werden nog wel met ingegraven palen gebouwd. Potstallen in de boerderij-hoofdgebouwen werden vanaf het begin van de vijftiende eeuw aangetroffen, maar in de zeventiende eeuw hebben nog niet alle boerderijen een dergelijke potstal. Kelders werden maar sporadisch aangetroffen, waarvan twee van rond 1500. De waterput op het erf is vanaf de veertiende eeuw tot in de zeventiende-achttiende eeuw meestal een plaggenput. Daarna bouwt men bakstenen waterputten. Het erf was vaak met een greppel omgeven. Archeologisch onderzoek laat blijkbaar niet toe vast te stellen of daar een heg langs stond, maar herkent nu wel de moestuin als die ooit diep omgespit werd.

Bij de interpretatie bekruipt me het gevoel dat onbewust gedacht wordt dat alle boerenbedrijven min of meer gelijk van omvang waren en bleven. Dat leidt dan tot een opmerking als 'In de loop van de achttiende eeuw wordt de behoefte om woon-, stal- en tasruimte gezamenlijk in het hoofdgebouw onder te brengen groter en wordt de achterzijde van de boerderij verlengd met een dwarsdeel met oogstberging.' Het is echter ook goed mogelijk dat grote bedrijven voor iedere bedrijfsfunctie een apart gebouw nodig hadden, terwijl kleine alles onder één dak kwijt konden. Een geleidelijke bedrijfsverkleining in de loop van de tijd of meer plotse splitsing zou dan tot dezelfde veranderingen in het hoofdgebouw kunnen leiden, zoals ik in *De Dynamische Hoeve*

liet zien. Zo biedt Schabbinks overzicht van het recente archeologische boerderijonderzoek volop nieuwe stof voor discussie.

Karel A.H.W. Leenders



Leenders, K.A.H.W., *De dynamische hoeve; veranderingen in boerderijgebouwen en hun omgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1662-2015* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2015). 146 p. ill. krtn. reg. ISBN 978-90-73187-88-7. € 22,50.

Denkend aan Brabant, en zeker aan de Meierij, denkt men aan de langgevelboerderij, de populieren en de vele dennenbomen. Zij zijn immers kenmerkend voor het typisch Brabants landschap. Of toch niet? Karel Leenders laat in *De dynamische hoeve* op grond van gedegen historisch onderzoek zien dat het Meierijsche hoevelandschap ooit heel anders was en in zijn ontwikkeling een geheel eigen dynamiek heeft gekend.

Bij de Vrede van Munster (1648) viel de Meierij toe aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De stad 's-Hertogenbosch was al sinds 1629 in handen van de noordelijke provincies, maar vanaf 1648 maakte het gehele gebied deel uit van Staats-Brabant. De Republiek confisqueerde het bezit van de in het gebied gevestigde kerkelijke instellingen en gaf het in beheer aan de Raad van State, die het feitelijk beheer toewees aan een aantal rentmeesters. De opbrengst van deze bezittingen werd gebruikt voor het nut van het algemeen, maar men was ook uit op verkoop, al dan niet onder een erfpachtclausule. Ter voorbereiding van de verkoop dienden de bezittingen zo nauwkeurig mogelijk geïnventariseerd en beschreven te worden. Het hier besproken boek geeft een analyse van het verslag van de inspectietocht die in januari 1662 werd opgedragen aan notaris Van Kampen en controleur Blom. Zij zetten zich voortvarend aan die taak en leverden al in mei 1662 hun uitgebreid gedocumenteerde en met pachtrapporten van de rentmeesters onderbouwde verslag in. Dit Verbaal

wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag, in het archief van de Raad van State (toegang 1.01.19) onder nummer 2157.

Het eerste deel van het boek bevat de analyse van het Verbaal. Na een inleiding en de hierboven geschetste achtergrond volgt een schets van het geconfisqueerde bezit aan geestelijke goederen. Het betrof 155 objecten, voornamelijk hoeven en wind- en watermolens. De opdracht aan Van Kampen en Blom luidde *eenen keer door haere quar-tieren te doen ende hoeven, landen ende het houdt daerop onder haere administratien wassende te besichtigen*. Uiteindelijk beschreven zij 116 objecten. Sommige objecten waren al verkocht en kerken, kloosters en kapellen bleven buiten het verbaal, evenals losse stukken land.

Daarna wordt de opbouw van het Verbaal toegelicht. Per rentmeester zijn de objecten dorps-gewijs beschreven, waarbij naam, plaats, lasten en voorrechten, verpachtingsfeiten, het gebouwen-complex en soms de oppervlakte van het akkerland werden vastgelegd. Vervolgens werd de toestand van de gebouwen en van de bomen en struiken op de landerijen weergegeven met als slot een vaste vermaning aan de pachter; het betrof vaak een herinnering aan de pachtvoorwaarden, maar soms ook – blijkbaar noodzakelijke – aansporingen tot onderhoud of extra inspanningen.

Om de totale beschrijving goed te kunnen duiden geeft het volgende hoofdstuk inzicht in de toen gebruikte maten voor land en houtgewas en de geldsoorten. Dan wordt duidelijk dat de in het Verbaal beschreven boerderijen groter waren dan de gewone boerderijen van het Meierijsse platteland en dat de pachters tot de kapitaalkrachten behoorden.

Na deze inleidende hoofdstukken is er alle ruimte voor de kern van het eerste deel, het beschrijven van het hoevenlandschap van 1662. Het hoofdstuk gewijd aan de boerderijgebouwen is het omvangrijkste. Nauwgezet schetst Leenders het boeren-bedrijf van zo'n 350 jaar geleden. Het was normaal dat er meer gebouwen op het met een afscheiding omgeven boerenerf stonden; men spreekt dan van een meerledige hoeve. Er waren bijna altijd een hoofdgebouw en een schuur. In het hoofdgebouw, het woonstalhuis, werden woonhuis en koeienstal gescheiden door een wand waarvan de schouw met oven deel uit maakte. Het hing van de omvang van

de hoeve af wat er verder aan bijgebouwen te vinden was, zoals een bakhuis, varkenskooi, (turfs)chop of paardenstal. Bouwwijze, terminologie en in het Verbaal gegeven bijzonderheden worden uitgebreid besproken. Het ging in 1662 nog om gebouwen opgetrokken uit natuurlijke materialen: houten balken voor de draagconstructie, wanden van paaltjes, vlechtwerk met leem of planken en een dak van stro. De 'verstening' begon al wel langzaam in te zetten met als eerste de scheidingswand binnen en later de – nog niet dragende – ommuring van wanden. Waarom en hoe de verstening pas in de late negentiende eeuw werd voltooid, is onderdeel van het tweede deel.

Omdat het ging om via rentmeesters verpachte objecten, wijdt Leenders ook een hoofdstukje aan de verpachting; de pachtregimes *halve schaer* of *bloot aan de stoppelen* zijn een verwijzing naar het moment van aanvaarding of verlating van de pachthoeve; wat de pachter mee mocht nemen of wat er achterbleef voor de nieuwe pachter. Het veel voorkomende *halve schaer* sloeg op de helft van de veestapel, het stro en de oogst; bij *bloot aan de stoppelen* was alle opbrengst voor de vertrekkende pachter en moest de nieuwe van de kale grond af beginnen. Na de verwoestingen van de Tachtigjarige Oorlog waren er heel wat hoeven verlaten en dus slechts *bloot aan de stoppelen* te verpachten. Uiteraard had het pachtregime invloed op de hoogte van de pachtsom, maar ook ligging, bodemkwaliteit, watervoorzieningen en de te betalen cijzen en belastingen bepaalden mede het pachtbedrag. De beschrijving van de molens in het Verbaal geeft niet alleen details over functie, water- of windmolen, en bouwwijze, maar ook een inkijkje in aspecten van de bedrijfsvoering. Zo waren de maalstenen bijna altijd eigendom van de pachter, was de verdeling van de verantwoordelijkheid voor het onderhoud meestal goed vastgelegd en werd zelfs in een enkel geval bij het begin van de pacht een waarborgsom gevraagd.

De inventarisatie van de beplanting wordt in twee aparte hoofdstukken weergegeven: soort, vorm en toestand van de bij de hoeven aangetroffen opgaande bomen en de hakhout leverende struiken worden beschreven. Het bijhouden van het hak- en opgaande houtbestand was essentieel voor het voortbestaan van de hoeve. Eiken maakten ruim

95 procent van het totaal uit; er was dus nog geen sprake van een 'populierenlandschap'. Ook het hakhout was meestal eikenhout. Maar er werden voor de natte gronden ook elzen, wilgen en berken geplant en geknot om zo in cycli van enkele jaren hakhout te kunnen leveren. Hakhout had velerlei nut: het werd gebruikt als brandhout, vlechthout voor omheiningen, *vitsel* in wanden en daklatten.

Het beschrijvende eerste deel wordt afgesloten met een concluderende beschouwing over het Meierijse landschap anno 1662: de winterstorm van februari had in Brabant veel schade aangericht, maar voor alles was men de oorlogsschade van de Tachtigjarige Oorlog nog niet te boven. De zorg voor de toestand van de hoeven, voor het hak- en opgaande hout en de kweek van nieuwe aanplant kreeg in het Verbaal dan ook veel aandacht. Maar vooral toont het Verbaal ons een hoevenlandschap dat volkomen anders was dan dat van rond 1900, met meerledige boerderijen, gedekt met stro en opgetrokken uit hout en leem met hier en daar enige 'verstenening'. De eikenboom domineerde het landschap, de dennenboom was nog een uniciteit.

Wat door het hele eerste deel heen de beschrijvingen verlevendigt, is de aandacht voor de terminologie. We maken kennis met een reeks van nauwelijks meer gekende benamingen en omschrijvingen. Zo was een boom die aftakelde een *crod* of *croddig*, met als dieptepunt: *quade crotten, meest doot ende rijp*. In het uitzoeken van de gebezigde terminologie toont de auteur zijn liefde voor het detail en de drang tot volledigheid.

De tussenconclusie vormt de opmaat voor het tweede deel van het boek over 350 jaar veranderingen bij boerderijen, molens en landschap. Want, hoe interessant de bevindingen op grond van het onderzoek in dit Verbaal op zichzelf al zijn, Leenders gaat verder. Hij stelt zich namelijk de vraag: wat is er gebeurd tussen 1662 en 2015 dat het grote verschil tussen de toestand van de Meierijse boerderij van toen en nu verklaart? Waarom, wanneer en hoe traden die ingrijpende veranderingen op?

Met als ijkpunten het Verbaal van 1662, de eerste kadastrale gegevens van 1831, huidige kaarten, *Google Streetview* en een hedendaagse reprise van de inspectietocht van Van Kampen

en Blom, is er naar antwoorden gezocht. De eerste stap was het zo goed mogelijk lokaliseren van de oude statenhoeven en de molens uit het verbaal van 1662. De kadasterkaarten die begin negentiende eeuw in de Meierij werden opgemaakt, konden op moderne kaarten geprojecteerd worden en vervolgens is de situatie met *Google Streetview* en/of in werkelijkheid bekeken. Ook verpondingsregisters, schepenbrieven en cijsboeken leverden informatie om tot exacte plaatsbepaling te komen. In totaal is het met de hulp van lokale heemkundigen en historici gelukt om alle molens en 82 van de honderd hoeven te lokaliseren.

Van de acht wind- en zeven watermolens die in het Verbaal beschreven worden, bestaan er nu nog drie. Zij zijn thans rijksmonumenten. De 82 getraceerde hoeven zijn in de afgelopen 350 jaar deels afgebroken of verdwenen, deels als enkelvoudige hoeve blijven bestaan en deels opgedeeld. Door de opdeling werd een oorspronkelijk grote hoeve een verzameling van kleinere boerderijen, die tezamen een gehucht zijn gaan vormen. De diverse gebouwen op het erf veranderden niet alleen door verstenening en een pannendak, maar ook door verandering van functie na de opdeling. Het oorspronkelijke hoofdgebouw verenigde voortaan verschillende functies, zoals wonen, stal en schuur in één gebouw en aan een oorspronkelijke schuur werd een woning aangebouwd of het geheel werd verlengd om als zelfstandige eenheid te kunnen functioneren. Zo ontstonden de langgevelboerderijen.

Het is een interessante speurtocht, naar oude gebinten, gebintstructuren en al dan niet dragende constructies, die de geschiedenis vertellen van de Brabantse boerderij. De geschiedenis is natuurlijk ook bepaald door sociaaleconomische factoren zoals welvaartsschommelingen en vanaf 1750 de opkomst van de baksteen en de klompenindustrie. Met de metselaars, die in de zomer metselden en in de winter klompen sneden uit het toen wel volop aangeplante populierenhout, trad de daadwerkelijke verstenening van de hoeven in. Gemetselde muren bleken stevig genoeg om de dakconstructies te kunnen dragen; gebinten waren niet meer nodig, maar bleven wel nog vaak behouden. Het zijn deze oude gebinten die de geschiedenis van de Brabantse boerderij vertellen. Leenders besluit

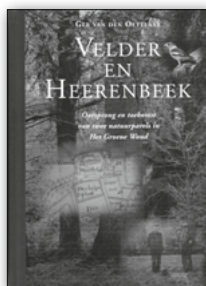
dan ook met een pleidooi voor meer waardering – in het bijzonder door monumentenzorg – voor het inwendige van de boerderijen. Te veel wordt er naar de uiterlijke gedaante van een boerderij gekeken en naar eenheid van stijl. Het onderhavige onderzoek laat juist zien dat de waarde van een gebouw veel meer zit in de betekenis van een gebouw voor het begrijpen van de geschiedenis. Juist in het inwendige deel is de informatie opgeslagen die de veranderingen door de geschiedenis heen weergeeft.

De dynamische hoeve is een boeiend verslag van een zoektocht in oude bronnen. Minutiekus zijn gegevens genoteerd, naast elkaar gelegd, vergeleken en besproken. Nergens is er gespeculeerd of vrijelijk ingevuld, daar blijft Leenders verre van. Bij hem spreken de bronnen voor zichzelf en leveren een schat aan informatie op die in dit goed en prettig leesbare boek niet alleen wordt weergegeven, maar ook de basis vormt voor vervolgonderzoek. De illustraties zijn goed gekozen en instructief met duidelijke tabellen, tekeningen en kaarten. De herhaling van de tocht van Van Kampen en Blom heeft voor prachtige foto's gezorgd.

Wat mij betreft had de uitleg van woorden, termen en uitdrukkingen in het tweede deel net zo uitgebreid als in het eerste deel mogen zijn. Ze vormen een interessante toevoeging aan de hoofdstukken van het eerste deel. Maar dat neemt niet weg dat het boek zoals het er nu ligt, een voorbeeld is voor een ieder die ambieert een dergelijk bronnenonderzoek zelf uit te voeren.

Het boek is ook een aanrader voor een ieder die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de landbouw, de bouw en/of de economie van Brabant of in het algemeen. Maar bovenal zou het verplichte kost moeten zijn voor een ieder die zich bezighoudt met het bepalen van wat wij aan erfgoed voor het nageslacht willen beschermen en behouden. Het boek toont aan dat we nog steeds kunnen leren van en over ons verleden en dat we bij het bepalen van wat waardevol is voor het nageslacht, niet alleen naar het historische gegeven moeten kijken, maar vooral naar het verhaal dat het ons over het geheel vertelt.

Karlín van Blom



Oetelaar, G. van den, *Velder en Heerenbeek. Oorsprong en toekomst van twee natuurgebieden in Het Groene Woud* (Woudrichem: Pictures Publishers, [2015]). 520 p. hb. ill. ISBN 978-90-73187-89-4. € 29,95.

De stroom publicaties over en met betrekking tot het nationaal landschap Het Groene Woud is inmiddels onafzienbaar; de boeken in kwestie zijn vaak groot en zwaar. *Velder en Heerenbeek* is daarvan een goed voorbeeld: A4-formaat, ruim 520 pagina's op zwaar papier en – gelukkig, bij deze omvang – stevig gebonden, met een gewicht van 2,5 kilogram. Er is over beide landgoederen uit de titel dan ook weinig te bedenken dat in dit boek niet is te vinden.

Maar eerst even Het Groene Woud, want ondanks de borden langs de invalswegen is dit nationaal landschap nog redelijk onbekend, zelfs bij 'inwoners'. De naam doet al snel denken aan iets dat al heel oud is, maar dat is niet het geval. Wat nu voluit 'Nationaal Landschap Het Groene Woud' heet, werd pas begin jaren 1990 bedacht in het kader van een studie over de toekomst van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) in het gebied rondom Boxtel. Dat was een toekomstgerichte studie naar de vraag wat er zou gebeuren als het toen net ingezette rijksbeleid zou slagen. De natuurgebieden die werden bekeken waren Geelders, Dommeldal, Scheeken, Kampina en Mortelen. Dat waren toen allemaal nog los van elkaar bestaande (en beheerde) gebieden, maar het nieuwe rijksbeleid was erop gericht deze – en andere – natuurgebieden aan elkaar te koppelen en zo in Nederland een aaneengesloten netwerk van natuurgebieden tot stand te brengen: de Ecologische Hoofdstructuur.

Dat de toekomstgerichte studie voor het gebied in de wijde omgeving van Boxtel de naam 'Het Groene Woud' kreeg, kwam doordat de deelnemers aan deze studie elkaar een aantal keren troffen in café 't Groene Woud in Kasteren, onder Liempde en nabij de Geelders. De studie inventariseerde de knelpunten en schetste een beeld van wat er

zou gebeuren wanneer deze knelpunten konden worden opgelost. Ook dit toekomstbeeld kreeg de naam Het Groene Woud. Dit 'gedroomde' Groene Woud vormt nu de natuurkern van Nationaal Landschap Het Groene Woud, dat in 2004 deze formele status kreeg. Op 27 november 2007 stelde Gedeputeerde Staten van de Provincie Noord-Brabant de begrenzing van dit nationaal landschap vast. Een dergelijke vaststelling is verplicht vanuit de Nota Ruimte van het Rijk en heeft (wettelijke) consequenties voor de ontwikkelingen in het gebied. De verschillende organisaties die zich met het Groene Woud bezighouden, hanteren zelf een lossere en minder formele omschrijving van het gebied. Voor hen is Het Groene Woud globaal gelegen binnen de stedendriehoek Tilburg - Eindhoven - 's-Hertogenbosch. De landgoederen Velder en Heerenbeek liggen er middenin.

Drijvende kracht achter het ontstaan van dit nationaal landschap is vanaf het eerste uur Ger van den Oetelaar geweest. Geboren en getogen in het gebied leerde hij al als scholier – in eerste instantie als vogelaar – landgoed Velder kennen en werd hij een gedreven natuurbeschermmer. Van 2002 tot 2010 was hij wethouder in Boxtel en kon hij veel van zijn idealen en interessegebieden op de politieke agenda zetten. Die interesses zijn breed en reiken van ecologie en landschap tot oude boerderijen en geschiedenis in het algemeen. Het zijn die brede belangstelling en het ontembare enthousiasme van de persoon die mede de omvang van dit boek verklaren.

De landgoederen Velder en Heerenbeek grenzen aan elkaar, maar zijn door hun eigen geschiedenissen en grondgebruik behoorlijk verschillend. Met name in de historische hoofdstukken worden zij dan ook afzonderlijk behandeld. Het boek opent met een rondwandeling door beide gebieden met veel aandacht voor de flora en fauna. Daarna volgt een kort hoofdstuk dat de geografische en (vooral middeleeuws) historische context geeft. Dan volgen vijf hoofdstukken die elk een afzonderlijke periode behandelen: de 'oertijd', de middeleeuwen tot 1500, 1500-1700, 1700-1852 en 1852-2015. Drie thematische hoofdstukken behandelen het gegeven dat er een waterscheiding door het gebied loopt, de jacht op landgoed Velder en de bosbouw. De families Van Boeckel en De Girard

de Mielet van Coehoorn komen aan bod en tot slot is er een hoofdstuk dat een blik werpt op de toekomst. Daarna volgen dan nog vijf bijlagen over specifieke onderwerpen. Het geheel sluit af met twee korte samenvattingen, voor elk landgoed een. Een register is in het boek zelf niet opgenomen, maar is te vinden op de website van de auteur: <http://genealogievandenootelaar.nl/Velder.htm>.

Een belangrijk element op Velder is de bijna vijf kilometer lange aarden wal die het gebied omsluit. Velder had in de middeleeuwen de functie van warande, een adellijk jachtgebied, en deze wal zal mede hebben gediend om het wild binnen en ongewenste bezoekers buiten te houden. Recent heeft de wal van Velder (samen met andere historische wallen in het Groene Woud) veel aandacht gekregen en is ook een archeologisch onderzoek verricht. Tot een eenduidige datering van de wal heeft dit niet geleid. De ongeroerde bodem onder de wal kon worden gedateerd tussen 1259 en 1395 en dat is zelfs voor archeologen een ruime marge. Op grond van een aantal historische argumenten en een vergelijking met de situatie in Engeland wordt geconcludeerd dat de wal zal zijn aangelegd in de tweede helft van de dertiende eeuw.

Ook de pollenanalyse die onderdeel uitmaakte van dit onderzoek, leverde geen eenduidig beeld op. De pollen onder de wal laten zien dat deze werd opgeworpen in een bosrijke omgeving, zowel binnen als buiten de wal, maar uit een jongere laag uit de greppel naast de wal komt een beeld naar voren van een sterke afname van het bosareaal ten voordele van weidegronden (gras en heide) en akkers. De onderzoekers nemen aan dat dit vooral is te wijten aan ontginningen buiten de wal, maar sterke argumenten worden hiervoor niet aangevoerd. In elk geval in de late veertiende eeuw, en mogelijk al in de dertiende, was er een Velderse Hoeve en werd er op Velder dus ook landbouw bedreven.

Heerenbeek was sinds 1303 bezit van de Abdij van 't Park bij Leuven, die de uitbating in 1400 in handen gaf van erfpachters. In 1760 verkocht de abdij het goed aan Marcellus Bles tot Tilbergh, heer van Moergestel, die het geheel omzette van een landbouwbedrijf naar een adellijk buiten. Bles was een typische *nouveau riche*, die in dienst van de VOC fortuin had gemaakt in Ceylon en India.

Sindsdien kende het landgoed seculiere eigenaren. In 1924 werd het opnieuw en nu in delen verkocht, maar uiteindelijk kwam een aanzienlijk deel van het landgoed in handen van de Stichting Het Noordbrabants Landschap.

In het afsluitende hoofdstuk over de toekomst van Velder en Heerenbeek gaat het uiteraard over behoud van erfgoed en duurzaam beheer en dus ook over geld. Geld genereren om een landgoed duurzaam en ecologisch verantwoord te beheren is geen sinecure en het in beperkte mate toestaan van bebouwing met extra woningen is één van de mogelijkheden die tegenwoordig in beeld komt. Haast terloops merkt Van den Oetelaar in dat verband op dat projectontwikkelaars daarbij buiten de deur moeten worden gehouden. Dat is een waarheid als een koe, maar het zou dan goed zijn als ook de mazen in de regelgeving worden gedicht. De regels die dit bouwen mogelijk maken, laten immers ook toe dat een ontwikkelaar zich een stuk buitengebied toe-eigent, dat ontwikkelt als nieuw 'landgoed' en er vervolgens (gesubsidieerd?) villa's in zet. Daarbij is zelden sprake van verfraaiing van het landschap.

Het boek is rijk geïllustreerd met zowel veel nieuwe foto's van het landschap en flora en fauna als met historisch beeldmateriaal, waaronder ook veel oude kaarten. Opmerkelijk zijn de vele foto's van 'middeleeuws' Velder en Heerenbeek die zijn gemaakt in het woud van Bialowieza in het oosten van Polen.

Het is wel ronduit onhandig dat de talrijke voetnoten niet aan het eind van een zin of een alinea staan, maar kwistig in de tekst zijn rondgestrooid. Aangezien de bijbehorende tekst achterin het boek staat, leidt dit erg af. Bovendien bieden die noten vaak woordverklaringen of andersoortige uitleg, die beter in de tekst zelf hadden gekund, of voor een aantal technische termen in een afzonderlijke woordenlijst.

Lauran Toorians



Straaten, J. van der,
Canon van Het Groene Woud. Ontwikkeling van landschap, natuur en bewoning (Woudrichem: Pictures Publishers, 2015).
160 p. ill. ISBN 978-90-73187-87-0. € 29,95.

Het Groene Woud is een gebied dat ligt ten zuidoosten van Den Bosch. De wegen die Den Bosch, Eindhoven en Tilburg met elkaar verbinden, omsluiten het grootste deel van het gebied. Het is het deel van Brabant waarin de belangrijke natuurgebieden De Kampina en de Oisterwijkse Vennen liggen. Ten oosten van de lijn Eindhoven-Den Bosch breidt het gebied zich uit langs Sint-Michielsgestel, Schijndel, Veghel en Son en Breugel.

De *Canon van Het Groene Woud* heeft als doel te beschrijven wat er zo bijzonder is aan het landschap in dit gebied met zijn grote biodiversiteit. Hierbij veronderstelt de auteur, Jan van der Straaten, een goede kennis van deze regio. Veel namen van de verschillende delen van Het Groene Woud passeren de revue. Voor lezers bij wie deze kennis ontbreekt, is het een gemis dat er geen kaart van de streek is opgenomen die ondersteuning had kunnen bieden bij het situeren van de verschillende grote en kleine delen in Het Groene Woud.

Het boek begint met de beschrijving van de vorming van het landschap vele tientallen miljoenen jaren geleden. Hierbij wordt de ontwikkeling van Het Groene Woud geplaatst binnen het grotere geheel van de ontstaansgeschiedenis van Europa. De aarde was toen dusdanig in beweging dat zich ook in Nederland hoogten en laagten in het landschap vormden, gescheiden door breuklagen. Het Groene Woud ligt in zo'n laagte, de Roerdalslenk geheten, omsloten in het oosten door de Peelhorst en de Maashorst, in het westen door het Kempennblok.

De eerste invloed van de mens op het landschap begon zo'n 8000 jaar geleden met de overgang van het leven als jagers naar een boerenbestaan, waarin de mens ging bepalen wat er op kleine stukjes land moest groeien. Deze invloed was beperkt. Maar toen volgde de ontwikkeling van de menselijke invloed

op het landschap vanaf de tijd van de Romeinen tot onze huidige tijd. Na het jaar 1000 werd deze invloed door technische vooruitgang in de landbouw groter. Dit kwam door onder andere het gebruik van een keerploeg in plaats van een haakploeg, het gebruik van plaggen van de heidevelden, ontstaan na ontbossing, die als mest over de landerijen werden gelegd tot uiteindelijk aan het einde van negentiende eeuw het gebruik van kunstmest zijn intrede deed. Wat de variatie in het landschap betreft had de periode van de tweede helft van de negentiende eeuw de grootste biodiversiteit, de periode vóór het gebruik van kunstmest. Van deze biodiversiteit wordt een uitgebreide beschrijving gegeven aan de hand van kaartbladen van Het Groene Woud, de zogeheten 'Bonnebladen'. Ondanks de samenvatting zijn de beschrijvingen moeilijk te volgen als je geen kenner van het gebied bent. Het gaat hier om elf kaartbladen. Niet één blad is afgedrukt, zelfs niet als voorbeeld.

Tot slot komt de twintigste eeuw aan bod. De gevolgen van water- en luchtverontreiniging worden uitgebreid besproken. Van der Straaten hekelt de grootschalige, intensieve productie van de boerenbedrijven met gevolgen als mestoverschotten, verzuring van de grond en angst bij burgers voor de gevolgen voor de gezondheid. Volgens hem wordt deze sector beschermd door de overheid, die onvoldoende doet tegen de negatieve gevolgen van de bedrijfsvoering van de agrarische sector. Een lichtpunt is de ontwikkeling van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Hier is de auteur positief over. Hij stelt dat Het Groene Woud in hoge mate heeft geprofiteerd van de uitvoering van de plannen binnen de EHS, zoals te zien is aan het meanderen van rivieren en beekjes, de aanleg van vistrappen en natte verbindingzones.

De *Canon van het Groene Woud* is een informatief, over het algemeen prettig geschreven boek, ook al herhaalt de auteur zichzelf een enkele keer, zoals bij de beschrijving van het behoud van de Kampina door de voorzitter van Natuurmonumenten Pieter van Tienhoven. Het boek is een mooie uitgave, rijk geïllustreerd met landschapsfoto's en foto's van de vogels en planten die in het boek genoemd worden.

Jopie de Haan-Burghoorn



Jong, Th. de, S. Peters en I. Vossen, *Verwerkt verleden. Helmond vanaf prehistorie tot heden* (Leiden: Sidestone Press, 2015). 319 p., hb. ill. krtn. ISBN 978-90-8890-329-8. € 24,95 (+ gratis pdf). Ook beschikbaar

als e-book (pdf): ISBN 978-90-8890-301-4, € 9,95.

Een historisch overzicht dat begint in de prehistorie en pas halverwege, op bladzijde 157, is aanbeland bij de vroege middeleeuwen moet wel uit archeologische hoek komen. Dat is met dit boek, met als ondertitel 'Helmond vanaf prehistorie tot nieuwe tijd', inderdaad het geval. De auteurs zijn alle drie archeoloog en het boek is vooral een synthese van meer dan anderhalve eeuw archeologisch onderzoek (al is 'onderzoek' zeker tot in de jaren 1970 een groot woord; pas vanaf 1987 is er in Helmond een gemeentelijk archeoloog actief). Een dergelijke synthese valt toe te juichen en het resultaat kan zeker geslaagd worden genoemd.

In zekere zin is het jammer dat voor de latere middeleeuwen en de moderne tijd niet ook een historicus bij de productie van dit boek is betrokken. Dat had voor die periodes waaruit ook geschreven bronnen voorhanden zijn, het verhaal wat meer vlees op de botten kunnen geven. Anderzijds blijkt vaak dat archeologische en historische bronnen lastig op elkaar aansluiten, zodat er ook iets voor valt te zeggen om beide disciplines hun eigen verhaal te laten vertellen en pas daarna te zien hoe die twee elkaar aanvullen. Hoe dan ook: dit boek vraagt om een vervolg en het draagt daarvoor ook materiaal aan.

Een belangrijke verdienste is dat dit boek ook voor de niet-archeoloog vlot leesbaar is, rijk en doeltreffend geïllustreerd en geannoteerd, waarmee het op voorhand al onmisbaar is voor iedereen die zich verder met het verleden van Helmond wil bezighouden. De gemeente Helmond betekent hier uitdrukkelijk niet alleen de stad met die naam. Het is eigen aan de archeologie dat met uitzondering van recente nieuwbouwprojecten (Brandevoort!) bebouwde gebieden minder goed

in beeld zijn dan het 'buitengebied'. Er vonden in de historische kern van Helmond weliswaar enkele belangrijke opgravingen plaats, maar die leveren alles bij elkaar nog maar weinig inzicht in de ontstaansgeschiedenis en de vroege ontwikkeling van de nederzetting.

Soms gaat het vertrouwen van de auteurs in de oudere historische literatuur te ver. Frenkens *Helmond in het verleden* verscheen in 1928-1929 en is in een aantal opzichten verouderd. Hieruit overnemen dat de waternaam *Ameide*, een zijtak van de Aa, is afgeleid van *Aa* en *meide* en dat dit 'zijtak' betekent, is daarmee niet verstandig (p. 40, noot 37). Die naamsverklaring is namelijk onzin. *Ameide* komt als toponiem geregeld voor (ook als plaatsnaam aan de Lek) en wordt algemeen begrepen als 'slagboom; grensafbakening'. De opmerking dat de Helmondse Ameide 'in de late middeleeuwen [is] gegraven of uitgediept en opgenomen in het systeem van de stadsgrachten rond het stadscentrum', maakt duidelijk dat deze betekenis ook hier zal gelden. De Ameide markeerde een deel van de stadsgrens.

Ook de opmerking op pp. 115-116 dat de naam van de *Texuandri* 'hoogstwaarschijnlijk [kan] worden teruggevoerd op "taxus"' is onzin. Hier heeft de auteur (Ivo Vossen in dit geval) blijkbaar ergens een klok horen luiden. De namen *Texuandri*, *Texandria* en ook *Teisterbant* zijn afgeleid van een woord dat verwant is met Gotisch *taihsva* en Latijn *dexter* en dat zowel 'rechts' als 'zuid(delijk)' betekent (Ferdinand Smulders liet zich hierdoor al in 1938 inspireren tot de titel van zijn dichtbundel *Land der Zuidwandelaars*). De stamnaam *Eburones* is dan weer wel vrijwel zeker afgeleid van een (Keltisch) woord voor taxus. Overigens is alles aan de taxus giftig en dus niet alleen de pitten (zoals Vossen zegt), met uitzondering van het rode vruchtvlees van de schijnbessen, dat nog lekker is ook. Het gaat hierbij natuurlijk om details, maar die illustreren wel dat ook details er toe doen en dat het een gemis is dat in Nederland de naamkunde uit de academische wereld is wegbezuinigd.

De suggestie dat boekweit voorkwam onder de tuinbouwgewassen in de Romeinse tijd (p. 148) is misschien een *slip of the pen* in een langere opsomming, maar indien daar in Helmond inderdaad bewijs voor bestaat, zou dat een voetnoot met een bewijspplaats verdienen.

Door de puur archeologische benadering blijft de historicus met name bij de behandeling van de moerasburcht het 'Oude Huys' en het kasteel van Helmond op zijn honger zitten. Hierover verscheen weliswaar al in 2001 een afzonderlijke publicatie en de huidige auteur (Sem Peters) maakt duidelijk dat het archeologisch onderzoek naar het 'Oude Huys' niet bepaald onder gunstige omstandigheden heeft plaatsgevonden, maar het blijft toch een pijnlijk gemis dat we hier precies uit de periode van de 'brabantisering' een grote en belangrijke archeologische site hebben die in historisch opzicht nauwelijks of niet tot spreken wordt gebracht. Door de schaarste aan historische bronnen zal dat nooit een volledig sluitend verhaal worden, maar het 'wie, wat, waarom' van deze burcht verdient ten minste een serieuze poging. Ook het gegeven dat de kerk van Rixtel de moederkerk is van de parochie waartoe oorspronkelijk ook Helmond behoorde, is misschien niet meteen een kwestie waarin de archeologie voor antwoorden kan zorgen, maar zou toch enige aandacht hebben verdiend.

Wel is er op p. 210-211 aandacht voor 'de kerk in het Buurtschap "De Haag"' (ook wel De Hage), die als parochiekerk van Helmond ging fungeren en als zodanig dienst deed totdat halverwege de vijftiende eeuw een kapel binnen de stadsmuren werd vervangen door de Sint-Lambertuskerk, die in 1456 werd ingewijd als nieuwe parochiekerk. Het koor van kerk in De Haag – de rest was gesloopt – werd kort daarop overgedragen aan de reguliere kanunnikessen van het klooster Mariaweide bij Venlo, die hier het convent Onze-Lieve-Vrouw in De Hage stichtten. Dit convent ging ten onder in 1543 toen Maarten van Rossum de stad bedreigde. De vraag die zich opdringt, is uiteraard of deze kerk in De Haag haar bestaan begon als (hof)kapel bij het 'Oude Huys'. Het boek leert ons – in een voetnoot – niet meer dan dat '[i]n de bodem nog meer funderingsresten van de kerk, kloostergebouwen en (delen van) het parochiekerkhof te verwachten' zijn. Ook hier moet de historicus dus geduld oefenen. Dat deze kerk al in 1178 wordt genoemd, zoals de website van het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven meldt (www.rhc-eindhoven.nl/artikel/351/De-oude-parochiekerk-in-De-Hage), is niet juist. De oorkonde (ONB nr 71) spreekt slechts van

curtis de Helmont cum suis pertinentiis en daaruit blijkt niet of daarbij al een kerk was inbegrepen.

Het boek sluit af met een kort hoofdstuk over het Helmondse archeologiebeleid en een nog kortere 'Samenvatting', gevolgd door een uitgebreide literatuurlijst. Helemaal achterin bevindt zich een 'Overzicht van waarnemingen en opgravingen in de gemeente Helmond' waarbij het gaat om de meldingen in het landelijke databestand Archis.

Zoals alle boeken van Sidestone Press is ook dit boek in zijn geheel en gratis te lezen (maar niet te downloaden) op de website van de uitgeverij: www.sidestone.com.

Lauran Toorians



Koopmanschap, H.,

Grensgebied tussen zand en veen. Een archeologisch perspectief op de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzende zandlandschap van Noord-

Brabant (Hilversum: Verloren/Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2015). 439 p. ill. ISBN: 978-90-8704-495-4. € 39.

Archeologie en geschiedenis, ze zijn nauw aan elkaar verbonden, maar lijken toch twee verschillende werelden voor hen die zich ermee bezighouden. In het proefschrift *Grensgebied tussen zand en veen* van Hans Koopmanschap wordt niet alleen het geografisch grensgebied verkend, maar ook dat tussen beide disciplines. Terecht stelt de auteur, die na zijn opleiding tot geschiedenisleraar als universitair geschoold archeoloog werkzaam is, dat er weinig uitwisseling bestaat tussen beide disciplines en toont hij aan dat vanuit de archeologie nieuwe inzichten in de landschapsgeschiedenis kunnen worden verkregen. Centraal staat de vraag 'wat kan op basis van archeologisch materiaal worden gezegd over de ontwikkeling van de twee landschappen [het veengebied van de Langstraat en de Brabantse zandgronden die daar ten zuiden van liggen, JR] van het studiegebied in ruimtelijk-fysieke en in sociaaleconomische zin tussen 1100 en 1450?'

Het studiegebied wordt aangeduid als de Langstraat. Dit levert echter een eerste vraag op: waar is de afbakening door bepaald? Wat onder Langstraat wordt verstaan, blijkt bepaald te worden door de *Belvedere Nota* uit 1999. Deze nota van de landelijke overheid die tot 2009 van kracht was, had ten doel cultuurhistorisch erfgoed in een waardenkaart vast te leggen uitgaande van hiertoe aangewezen gebieden. De Langstraat vormt met Brabantse Wal (ten zuiden van Bergen op Zoom) en Dommeldal een van de drie gebieden in Noord-Brabant. Het karakteristieke slagenlandschap in de westelijke Langstraat was het uitgangspunt bij deze gebiedsbepaling. Ambtelijk besloeg dit gebied grofweg de gemeenten Waalwijk, Geertruidenberg, Loon-op-Zand, Dongen en Oosterhout. Dit leverde een ahistorische aanduiding op: de oorspronkelijke Langstraat omvat immers het gebied tussen Geertruidenberg en Den Bosch. De huidige gemeenten Dongen en Geertruidenberg zijn tot de Langstraat te rekenen omdat de voormalige gemeenten 's Gravenmoer en Raamsdonk hierin zijn opgenomen, maar Oosterhout en Loon op Zand hebben weinig met de Langstraat gemeen. Door het overnemen van deze Belvedere gebiedsbenadering maakt Koopmanschap zijn studie tijdsgebonden en doet hij zijn onderzoek tekort. Soms leidt dit tot geforceerde rechtvaardigingen: de oostelijke Langstraat zou een andere ontwikkeling hebben gekend en wordt daarom buiten beschouwing gelaten, terwijl Oosterhout, dat historisch gezien weinig binding had met de Langstraat, uitgebreid behandeld wordt.

Ondanks deze kritiek op de gekozen afbakening en het ontbreken van een goede verantwoording voor de Belvedere-keuze, levert de geografische begrenzing toch verrassende inzichten op. In het contrast tussen de twee landschappen worden de ontwikkelingen helderder. De herhaaldelijk gebruikte aanduiding 'zuidelijke zandrand' is echter minder gelukkig. Het gaat hier immers om de geologisch noordelijke zandgrens van Noord-Brabant.

De schrijver baseert zijn onderzoek op 118 jaar archeologische opgravingen en studies in het gebied. Het is zeer prijzenswaardig dat uiteindelijk deze vaak fragmentarische onderzoeken nu met elkaar in verband worden gebracht. Tien

opgravingssites worden aangeduid als ‘key sites’. Het doel is om vanuit archeologisch onderzoek de ontwikkelingsgeschiedenis van de laatmiddeleeuwse veenontginningen en de openlegging van de aanpalende zandgronden inzichtelijk te maken. Van de sleutelsites ligt er slechts één binnen het veengebied van de Langstraat. De andere hebben alle betrekking op Geertruidenberg, Oosterhout en Dongen. Dat is niet vreemd omdat de auteur archeoloog van de gemeente Oosterhout was en nu in de regio West-Brabant werkt. Hier wringt zich dan ook het onderzoek. Over de zandgronden is zeker veel interessants te melden, maar er is tot op heden weinig archeologisch onderzoek verricht in de Langstraat – hier bedoeld als het historisch als zodanig aangeduid gebied. Conclusies voor dit gebied zijn dan ook maar zeer beperkt te trekken.

Ter beantwoording van de centrale vraag is gekozen voor vijf deelvragen die op een Braudeliaanse wijze de verschillende gelaagdheden van ontwikkelingen behandelen. De beperkingen van de fysieke ondergrond voor de ontginningen vormen de eerste onderzoekbenadering. Vervolgens komen de demografische ontwikkeling en de vorming van nederzettingen aan bod. Ten slotte worden de rol van politieke machthebbers bij de ontginningen onderzocht en de ontwikkelingen van kerkgebouwen als afspiegeling van economische welvaart.

De archeologische en cultuurhistorische benadering levert interessante inzichten op. Overtuigend maakt Koopmanschap bijvoorbeeld duidelijk dat turfvaarten in de veertiende-veertiende eeuw tot grote welvaart leidden in dorpen als Sprang en Loon op Zand, zoals weerspiegeld wordt in de grote kerkgebouwen. Hoewel het model voor de landschapsontwikkeling als nieuw wordt gepresenteerd, kan geen uitsluitel worden gegeven in het debat tussen Fockema Andreae en De Bont, die de zuidelijke oeverwal van de Maas als uitgangspunt van de ontginningsbeweging nemen, tegenover Hoppenbrouwers, die de bestaande Grotestraat als oorspronkelijke ontginningsas ziet. Koopmanschap lijkt een voorkeur te hebben voor het model van De Bont. Gelijktijdig, zo toont hij aan, was er een ontwikkeling vanuit de Brabantse zandgronden naar het noorden te zien. Het wordt duidelijk dat zowel de graaf van

Holland als de hertog van Brabant, of beter: hun vazallen, vanaf de elfde eeuw zich op de ontwikkeling van dit gebied hebben gericht.

De studie van Koopmanschap geeft veel materiaal voor verdere interpretatie. Een verdere kruisbestuiving tussen verschillende disciplines kan hier vruchtbaar zijn. De studie had aan waarde gewonnen als meer gebruik was gemaakt van beschikbaar historisch materiaal. Over de kerk van 's Grevelduin Capelle wordt bijvoorbeeld gezegd dat de locatie daarvan niet bekend is. Historicus J. van der Hammen Nicz. publiceerde reeds in 1921 een reeks artikelen waarin hij op basis van archivalisch materiaal een reconstructie maakte van de oudste geschiedenis van het dorp en de bouw van de kerk.

Een tweede voorbeeld vormt de waterloop de Loint, die we volgens Koopmanschap ‘niet goed kunnen duiden’. Een onderzoek naar de naamgeving, waarover onder meer G.F. Couwenbergh heeft gepubliceerd, had kunnen verhelderen dat de benaming Loint een zestiende-zeventiende-eeuwse samentrekking is van de benaming Loondonksloot. In tegenstelling tot De Bont en in navolging ook Koopmanschap, die er een veenstroom in zien, pleit dit voor de visie van De Jongh dat het een gegraven wetting was. Maar belangrijker nog met dit tweede voorbeeld wordt duidelijk dat de ontwikkeling van toponiemen inzicht geeft in het oude landschap. De Loondonk was de zandrug waarop het huidige Waalwijk is gelegen. Er waren meer van deze zandruggen in het veengebied, ‘zandingen’ of ‘zanddonk’ genaamd. Later verbasterde het begrip ‘zanding’ tot ‘zeine’, waarvan er in Waalwijk drie lagen bezuiden de Loondonk. Welke betekenis hadden deze in de veenontginning?

Er zijn nog veel vragen die open liggen. Koopmanschaps studie is een dappere poging de grenzen tussen de disciplines archeologie en geschiedenis te slechten. Hij toont – zeker met de voorbeelden uit Geertruidenberg, Oosterhout en Dongen – aan dat dit vruchtbaar is en dat dit al bereikt kan worden door gebruik te maken van al bestaand, maar nog niet geanalyseerd en gecombineerd archeologisch onderzoek. Voor de Langstraat had dit nog verder mogen gebeuren. Zijn pleidooi dat dit gebied zeker meer

archeologisch onderzoek verdient en dat dit, in tegenstelling tot de bewering in de *Belvedere Nota*, ook tot rijke resultaten zal leiden, lijkt gegrond. Grensgebied tussen zand en veen nodigt uit tot verder wetenschappelijk onderzoek en debat.

Joost Rosendaal



Oosten, R. van, *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Leiden: Sidestone Press, 2015). 344 p. pb. ill. ISBN 978-90-8890-314-4. € 34,95

(boek + pdf); ISBN 978-90-8890-315-1 (alleen download pdf) € 9,95; gratis te lezen op www.sidestone.com.

We staan er niet vaak bij stil wat er gebeurt met hetgeen we doorspoelen in de wc. Toch zijn weinig dingen zo gewoon als de gevolgen van eten en drinken. Nu is doorspoelen in een watercloset een tamelijk recente innovatie, die in stedelijke omgevingen veelal werd voorafgegaan door een vrije val in een beerput. Archeologen leggen al geruime tijd een warme belangstelling voor beerputten aan de dag, maar daarbij gaat het steeds om de oneigenlijke inhoud daarvan: keukenafval en huishoudgerei dat opzettelijk in de beerput werd weggegooid of daar per ongeluk in terecht kwam. De put zelf kreeg echter nauwelijks aandacht en in die lacune voorziet dit proefschrift van Roos van Oosten. Door de situatie in zeven Nederlandse steden met elkaar te vergelijken komt zij tot een geschiedenis van de beerput. Die steden zijn Haarlem, Leiden, Alkmaar, Dordrecht, Deventer, Amersfoort en 's-Hertogenbosch. De onderzoeksperiode reikt van de late middeleeuwen tot ver in de negentiende eeuw, en soms zelfs nog daarna.

Een eerste conclusie moet zijn dat de variëteit groot is: zowel in de chronologie – waar en wanneer raakten beerputten in gebruik en weer in onbruik – als in de vorm (rond, vierkant, diep, ondiep, overwelfd of gewoon met een plank erop) en in de stedelijke regelgeving (of het gebrek daaraan) blijkt veel mogelijk. Door haar heldere benadering weet

Van Oosten hier toch een inzichtelijk beeld te geven waarbij de lezer en passant veel leert over de aanleg van putten, ook waterputten.

Naast de regelgeving komt ook het bijbehoren-de taalgebruik aan de orde. Net als nu voerden eufemismen daarbij de boventoon en zo waren er tal van woorden voor 'lieden die beerputten leegden': *beerboeren*, *beerstekers*, *gemakruimers*, *heimelykheidruimers*, *kakhuislegers*, *privaatruimers*, *privaatschoonders*, *privaatvegers*, *putruimers*, *putscheppers*, *stilleruimers*, *stilleschrobbers*, *stillevegers* en *strontreinigers* (p. 104). Behalve vermakelijk is het hier beschreven fenomeen echter ook van groot belang voor de archeologie. Dat beerputten met regelmaat werden geleegd, heeft namelijk grote consequenties voor de interpretatie van de archeologische inhoud van deze putten. Die is daarmee namelijk geen afspiegeling van een lange periode – tot wel 75 jaar – zoals vaak is aangenomen, maar eerder een 'momentopname'. Zo'n 'moment' duurde dan altijd nog tussen de vijf en 21 jaar (p. 136-137; maar veel vaker vijf dan 21). De conclusie is dat een beerput geen zogeheten 'gesloten vondstcomplex' is. Vaak werd een beerput bij het reinigen niet volledig leeggemaakt, waardoor er een gelaagdheid in de vulling kon ontstaan. Bij 'traditioneel' archeologisch onderzoek van beerputten wordt hiermee geen rekening gehouden (en wordt het ook niet waargenomen) en dat leidt tot onjuiste interpretaties van het vondstmateriaal.

Dat 'de bruid' een achttiende-eeuws eufemisme is voor de inhoud van een beerput, zoals op p. 104 wordt gezegd, is een vergissing. *Bruut*, *bruyt* (soms ook *bruyd*) komt al in het Middelnederlands voor als woord voor mest en we kennen ook het begrip *bruutwech* voor een weg (met een gestandaardiseerde breedte) waarover mestkarren reden. Het woord komt van het middeleeuws-Latijnse woord *brodium* (Frans *brouet*) 'bouillon; pap' en is wellicht ook verwant aan ons woord *brood*.

Jammer is dat voor 's-Hertogenbosch de beschikbare informatie over het legen van de beerputten erg onvolledig is. Die is er voor de achttiende en de negentiende eeuw wel degelijk voor de door de stad geregeerde legingen, maar het is duidelijk dat er ook 'beerboeren' (uit Orthen) actief waren die voor eigen rekening beerputten leegden en de stadsmest op het omliggende platteland aan de

man brachten. Voor de vaak kleine boeren op de zandgronden was deze aanvulling op de stalmest zeer welkom, maar zeker wanneer zij wat verder van de stad woonden, vaak ook weer te duur door de transportkosten. Zo is wel beargumenteerd dat het Helvoirts Broek pas zo laat (1918) werd drooggelegd en ontgonnen doordat de Helvoirtse boeren door gebrek aan voldoende mest niet meer land konden beakkeren dan zij al deden. Helvoirt was te ver van 's-Hertogenbosch om de aanvoer van stadsmest rendabel te maken. De aanleg van de weg van Tilburg naar 's-Hertogenbosch leek hier in de negentiende eeuw verandering in te brengen, maar die weg kreeg geen aftakking naar Helvoirt en bleef daarmee voor de boeren van weinig betekenis. Het zou interessant zijn geweest om deze veronderstelling vanuit het perspectief van de beerboeren te kunnen onderbouwen, maar dat kan dus niet bij gebrek aan bronnen.

Ook de lichte opleving van het aantal beerputten in 's-Hertogenbosch in de tweede helft van de negentiende eeuw (en in tegenstelling tot de andere steden in het onderzoek) wijst in elk geval ook op de grote waardering die stadsmest in die periode genoot en op de 'symbiotische relatie' tussen de stad en het omliggende platteland (pp. 188, 205). Ondanks de hoge waarde die de mest vertegenwoordigde, werd juist ook in deze periode (de negentiende eeuw en tot ver in de twintigste eeuw) ook geloozd op de Binnendieze, waarop ook het gemeentelijk rioleringsstelsel tot nog niet zo lang geleden loosde. Deze ontwikkeling hing ook samen met 'sociale segregatie' (p. 239). Het armere bevolkingsdeel verdiende aan de stadsmest, had die inkomstenbron ook nodig en leefde dus met en tussen de viezigheid, terwijl wie het zich kon veroorloven deze inkomsten te missen, zijn afval onbekommerd loosde op de Binnendieze.

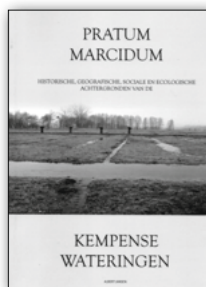
Opmerkelijk is dat ook in de andere steden 'het grote lozen' op stadsgrachten en andere binnenwateren pas begin negentiende eeuw op gang kwam. Dit hing samen met de afname van het gebruik van beerputten en was – zoals ook toen al werd vastgesteld – een gevolg van 'verslapt toezicht' door de stedelijke overheden. Ook de opkomst van de huisjesmelkerij speelde hierbij een rol. Huisjesmelkers waren veelal (kleine) middenstanders die probeerden iets bij te verdie-

nen en die weinig genegen waren te investeren in de kwaliteit van de woningen die zij verhuurden (pp. 210-211). Ook de opkomst van fabrieken speelden bij deze ontwikkeling een rol. Waar de stadbesturen geen strenge regels wilden of durfden opleggen aan de fabrieken, konden zij dat ook niet doen aan hun burgers. De economische belangen wogen zwaarder dan de (stank)overlast.

De introductie van beerputten lijkt in de 'landgewesten' (en dan met name in Deventer en 's-Hertogenbosch) samen te hangen met striktere bouwvoorschriften die leidden tot een verdere 'verstening' van de stad. In Den Bosch gebeurde dit met name na de grote stadsbrand van 1463. Het was daarmee in deze steden een relatief laat verschijnsel in vergelijking met de steden in de kustgebieden.

Wie zich door de titel of het onderwerp van deze studie laat afschrikken, vergist zich deerlijk. Roos van Oosten schreef een mooi boek dat niet alleen archeologen kapittelt en maant tot beter (en anders opgezet) onderzoek van beerputten. Dit proefschrift werpt ook licht op aspecten van het stedelijk leven in de late middeleeuwen en de (vroeg)moderne tijd die in andere bronnen onbelicht blijven en die toch voor elke stedeling dagelijkse kost zijn geweest. En dat raakt aan veel meer aspecten van het dagelijks leven dan alleen aan de kortstondige bezoeken aan het privaat.

Lauran Toorians



Jansen, A., *Pratum Marcidum - Kempense wateringen. Historische, geografische, sociale en ecologische achtergronden van de Kempense wateringen* (Dendermonde/ Opglabbeek: Uitgeverij Het Punt, 2015). 102 p. ill. titlist. ISBN

978-946-079-214-4. Verkrijgbaar via www.uitgeverijhetpunt.be/boeken/pratum-marcidum, € 19 (+ € 12 porto naar NL).

Met de 'Kempense wateringen' worden de vloeiwiden bedoeld die in de negentiende eeuw vooral in het noorden van België en het zuiden van Noord-Brabant aangelegd zijn. Vloeiwiden

zijn graslandgebieden die via een aangelegd stelsel van kanaaltjes, sloten, greppels en sluisjes geregeld bevoloed en ontwaterd worden, in de Kempen vaak met kalkrijk Maaswater dat via de grote kanalen aangevoerd werd. Dat leidde in de regel tot een aanzienlijk betere grasopbrengst en dat was in de Kempen een hele winst.

Jansen beschrijft op goed gedocumenteerde wijze niet alleen deze bevoeiingssystemen, maar ook en vooral de geschiedenis ervan, iets waar we in Nederland amper een idee van hebben. Bovendien plaatst hij het fenomeen in de context van soortgelijke initiatieven in nabije en verder weg gelegen delen van Europa, en ten opzichte van eerdere zelfs middeleeuwse bevoeiingssystemen. Kortom, een degelijk overzichtswerk. Het boek is op eenvoudige wijze uitgegeven, waarbij de kwaliteit van sommige afbeeldingen helaas ver onder de maat is. Dat moet tegenwoordig toch beter kunnen.

De Kempense vloeiveiden zijn het resultaat van het plan Teichmann-Masui uit 1835. Dat was opgesteld door twee ingenieurs die de Kempen onderzocht hadden op de mogelijkheid om met vloeiveiden de haperende heideontginning op gang te brengen. Het plan voorzag onder meer in de aanleg van kanalen even ten zuiden van de Belgische noordgrens, van de Zuid-Willemsvaart in het oosten naar de Schelde in het westen. Het oostelijke gedeelte was gereed in 1844. In 1858 werd het kanalenstelsel voltooid en bracht het kalkrijk Maaswater de Kempen in. De Belgische staat kocht van de gemeenten woeste gronden op en legde daarop de eerste vloeiveiden aan, waar onder een aantal proefvelden waar men de beste manier van werken wilde leren. Daarbij was ingenieur Kümmer de centrale figuur: hij ontwierp de kanalen, de vloeiveiden en alle hulpmiddelen daarbij. De schone droom was de woeste Kempen om te vormen tot een weelderig Waasland.

Helaas liep dat wat anders. Het land en de mensen waren niet zo ideaal als gedroomd, de gewenste grote oppervlakten konden niet gerealiseerd worden en de particuliere projecten die wel doorgezet werden, bleven een stuk kleiner. Sommige lagen dwars over de grens en uiteraard zag men in Noord-Brabant ook wat er gebeurde, zodat ook daar deze manier van vloeiveiden

aanleggen overgenomen werd, vooral ten zuiden van Eindhoven, waar overigens al eerder beemden met Dommelwater bevoloed werden. Het leidde in Eindhoven tot wateroverlast. De aanvoer van streekvreemd water en waarschijnlijk ook van streekvreemde zaden heeft de vloeiveiden een rijke 'natuur' gegeven. Daarom en omdat ze getuigen van de grote negentiende-eeuwse inspanningen om de heide te ontginnen, zijn de nog resterende vloeiveiden zeker bescherming waard.

Karel A.H.W. Leenders

Middelleeuwen en nieuwe tijd



Vink, E., *Machtig en dienstbaar. De Bredase elite tussen 1350 en 1550* (Utrecht: Stichting Matrij, 2015). 96 p. ill. krtn. ISBN 978-90-5345-503-6. € 19,95.

In de jaren tachtig en negentig heeft drs. Jacques H. van Hooydonk (1928-1999) bronnenonderzoek gedaan naar de Bredase elite tussen 1350 en 1550. Hoewel hij daarover een publicatie in voorbereiding had, bleek zijn manuscript in de vorm waarin hij het naliet, niet publicabel, vooral omdat de bronverwijzingen incompleet en vaak foutief bleken. De Stichting Jacques H. van Hooydonk heeft in samenwerking met onder meer de Geschied- en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom' het nagelaten bronnenmateriaal en de bijbehorende genealogieën geordend, gecorrigeerd en toegankelijk gemaakt. Ester Vink kreeg de opdracht op basis van dit materiaal een 'prettig leesbare publicatie' voor te bereiden.

Haar fraaie en geheel in kleur geïllustreerde boek biedt de historische context van de meer dan 35 families die samen de Bredase elite vormden. Hiermee krijgt een breed publiek een goed beeld van de zogenoemde Gouden Eeuw van Breda tussen 1450 en 1550. In die honderd jaar bouwden de Nassaus als heren van stad en land van Breda de stad uit tot een pronkvolle residentie. De lage

aristocratie die hun hofhouding vormde, bouwde er zogeheten hofhuizen, grote woningen met een representatieve uitstaling. In dit boek worden het leven, werken en wonen van de Bredase elite dan ook mede belicht in de ruimtelijke context van de stad. In de binnenstad van Breda is immers nog altijd heel goed herkenbaar waar deze families woonden: maar liefst zeventien hofhuizen staan er nog altijd en zijn in de laatste jaren in ere hersteld. Daarnaast getuigen ook de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk, het kasteel, het Begijnhof, de resten van twee laatmiddeleeuwse kloosters (Catharinadal en het nooit voltooid mannenklooster behorend bij de Wendelinuskapel, nu Waalse kerk) en het buiten de stad gelegen kasteelachtige buitenhuis Bouvigne van de toenmalige glorie. Daarnaast is er een schat aan portretten, iconografisch materiaal, grafmonumenten, roerend erfgoed, verluchte handschriften, geschreven bronnen en zelfs literaire teksten bewaard. Breda neemt daarmee in Noord-Brabant en Nederland een unieke plaats in, want waar anders treffen we een zo complete erfenis van een laatmiddeleeuwse residentiestad aan? Zonder iets af te doen aan Bergen op Zoom, waar de gelijknamige heren of markiezen resideerden, moeten we dan toch vooral kijken naar steden als Brugge, Gent, Brussel en Mechelen.

Ester Vink plaatst eerst het fenomeen 'illustere geslachten' in de context van de geschiedschrijving en het bronnenmateriaal en komt zo tot een afbakening van de verschillende elites die Breda kende: een politieke en bestuurlijke elite; de vermogende elite; de intellectuele en geestelijke elite; en de hogere hovelingen van de heren van Breda. De banden met het hof worden daarna verder uitgewerkt, waarbij benadrukt wordt dat de Bredase Naussaus ook in Brussel, Mechelen en Diest hof hielden en jarenlang meereiden in het gevolg van de Bourgondische en Habsburgse hertogen van Brabant. Dat leidde tot internationale culturele invloed in Breda. De uitingen van macht en status staan centraal in een volgend hoofdstuk, dat ingaat op het vermogen, het bezit, de huizen, buitenplaatsen en heerlijkheden van de elite, hun familiewapens, hun tijdverdrijf (vooral de jacht en eet- en drinkpartijen), hun kleding en (al dan niet wettige) kinderen, hun goede werken en stichtingen en hun aandeel in het openbare stedelijke leven

zoals broederschappen en processies. Hun dienstbare rol in het bestuur van stad en land en aan het hof komen aan bod in een volgend hoofdstuk. Het laatste hoofdstuk belicht de bouwgeschiedenis en archeologie van de hofhuizen.

Dit boek legt niet alleen verdienen vast wat Jacques van Hooendonk zo gedreven op de kaart probeerde te zetten – dat Breda uniek is in wat het aan archiefbronnen en erfgoed bewaarde en daarvoor meer waardering zou moeten genereren – maar laat vooral de wetenschappelijke potentie van dit erfgoed zien. Want in het bestek van 96 pagina's was het natuurlijk niet mogelijk de afzonderlijke families die tot de elite behoorden, laat staan de genealogische gegevens, in details te bestuderen of weer te geven. Wordt hopelijk vervolgd!

Arnoud-Jan Bijsterveld



M. Dahlhaus, *Leven tussen 't Klooster en de Wereld* ([Breda]: Stichting Breda's Begijnhof Museum, [2011]). 96 p. ill. ISBN 978-90-78199-00-7. € 17,50 (verkrijgbaar bij het Begijnhofmuseum en Boekhandel van Kemenade en Hollaers in Breda)



I. Roozen, *Vrijheid in gebondenheid* ([Breda]: Stichting Breda's Begijnhof Museum, [2013]). 80 p. ill. ISBN 978-94-6228-254-4. (verkrijgbaar bij het Begijnhofmuseum en Boekhandel van Kemenade en Hollaers in Breda)



W.L.A.H.M. Mastenbroek MA, M.M.M. Rasenberg, F.H.M. Roelvink, J.A.M. Snijders, E.C.M. Wagemakers en H.D. Wessels, red. J.J. Brouwers, beeldred. M.M.M. Rasenberg en J.G.O.M. Bakers, *Het geschrevene blijft. Het archief van het Begijnhof Breda* ([Breda]:

Stichting Breda's Begijnhof Museum, [2015]). 192 p. ill. krtn. ISBN 978-90-823716-0-4. € 24,50 (verkrijgbaar bij het Begijnhofmuseum en Boekhandel van Kemenade en Hollaers in Breda)

In 2017 herdenkt en viert het Bredase Begijnhof zijn 750-jarig bestaan. Op 22 maart 1267 schonk Hendrik V, heer van Breda, de Bredase begijnen de grond waarop zij zich gevestigd hadden in eigendom en gaf hun toestemming daarop een kerk te bouwen en een begraafplaats aan te leggen. Vanaf dat moment kan voor het eerst worden gesproken van een volwaardig begijnhof in Breda. In 1535 werd het hof verplaatst van het voorhof van het kasteel naar de huidige locatie in het Valkenberg aan de Catharinastraat, achter de in de vijftiende eeuw gebouwde Wendelinuskapel, ooit bedoeld voor een ander, nooit voltooid klooster.

In aanloop naar het jubileum timmert sinds enkele jaren een actieve stichting aan de weg om de geschiedenis en het erfgoed van het Begijnhof onder de aandacht van Bredanaars en anderen te brengen (zie de informatieve website www.begijnhofbreda.nl). Het hof werd gerestaureerd, er werd een beeld geplaatst van Johanna van Polanen, hofbeheerder en stuwende kracht Martin Rasenberg nam zijn intrek in de voormalige pastorie en allerlei activiteiten kwamen van de grond, waaronder de inventarisatie van het archief, de restauratie van het boekenbezit, de herinrichting van het Begijnhof Museum, de herbegraving van bij opgravingen gevonden resten van begijnen en de publicatie van enkele boeken. Als smaakmaker verscheen in 2011 een mooi fotoboek, getiteld *Leven tussen 't Klooster en de Wereld*. Hierin staan foto's en enkele tekeningen waarin de geschiedenis van het gebouwencomplex maar vooral het leven van de laatste begijnen in beeld wordt gebracht. Zuster Frijters, de laatste begijn in Breda én in Nederland, stierf in 1990. Ook de huidige bewoonsters – op Rasenberg na allemaal vrouwen – komen aan bod.

In 2012 studeerde Ine Roozen af aan de faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Haar scriptie over de spiritualiteit van de Bredase begijnen verscheen in 2013 – mooi geïllustreerd – onder de titel *Vrijheid in gebondenheid*. Als ongebonden en niet aan een kloosterregel of eeuwige geloften gebonden vrouwen (en aanvankelijk ook mannen) die een leefgemeenschap vormden, stonden de begijnen sinds hun oorsprong in de dertiende eeuw onder verscherpte aandacht van Kerk en overheid, die hun steeds

weer regels en normen oplegden. Toch oefende deze levensstaat een grote aantrekkingskracht uit op ongehuwde en verweduwd vrouwen, die hun enerzijds de geborgenheid en veiligheid van een religieuze gemeenschap bood en hun anderzijds in staat stelde hun brood te verdienen en dienstbaar te zijn aan de stedelijke bevolking in wier midden zij woonden. De meeste begijnhoven in het huidige Nederland werden opgeheven toen de Reformatie haar intrede deed, met uitzondering van het hof in Breda, dat bescherming genoot van de Oranjes als heren van de stad. Wel verloren de begijnen hun kerk aan de Waalse gemeente. In 1838 mochten zij binnen het hof een nieuwe kerk bouwen.

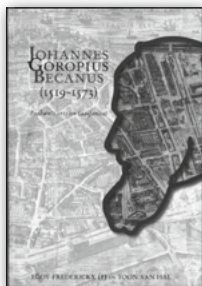
Roozen schetst de geschiedenis van het Bredase begijnhof en de ontwikkeling van de statuten. Deze werden gegeven door de bisschop om de begijnen toch te binden aan zekere regels en de tijdelijke geloften van gehoorzaamheid en zuiverheid – niet die van armoede! Vooral de bijzondere spiritualiteit schenkt zij aandacht, die gericht was op de eucharistische vroomheid, zo kenmerkend voor het bisdom Luik, bidden en op praktische 'liefdewerken'. Ook de rol van de eigen pastoor licht Roozen toe. Over de werkzaamheden van de begijnen lezen we weinig: in het fotoboek zien we dat de laatste begijnen de kost verdienden met naaiwerk, wassen en strijken, kinderopvang en het houden van een bewaarschool, catechismusles geven, in de ziekenverzorging en als hulp in de huishouding.

Het archief van het Bredase Begijnhof kan zeker als uniek worden bestempeld: de oudste oorkonde dateert uit 1269 – meteen het oudste stuk in het Bredase archief – en het archief loopt vrijwel ononderbroken door tot de dag van vandaag. In 2013 is het archief over de periode 1267-1997 in het kader van Metamorfoze, het nationaal programma voor het behoud van het papieren erfgoed, geïnventariseerd, waar nodig gerestaureerd en gedigitaliseerd. Zodoende is het Begijnhofarchief thans digitaal te raadplegen via de website van Stadsarchief Breda. Het bestuur van de stichting bracht in 2015 een schitterend geïllustreerd boek uit dat een uitstekende ingang biedt op het archief, met als kern de inventarislijst (19-83) en een selectie uit de door Joop IJsseling vervaardigde regestenlijst. Daaromheen vinden we een inleiding op het archief en bijdragen over de geschiedenis, de orga-

nisatiestructuur, cijnzen en inkomsten van het begijnhof, en een artikel over de oudste oorkonde, 'de oudst bekende West-Brabantse oorkonde in het Middelnederlands' en ook nog eens voorzien van het oudste zegel met het stadswapen van Breda. Demografische gegevens, lijsten van geprofeste begijnen, meesteressen, pastoors en biografieën van de laatste vijftien begijnen, en een overzicht van de contacten met de Nassaus vanaf de Bredase heren uit de vijftiende eeuw tot en met prinses Margriet completeren het boek.

Voorwaar een mooie opmaat tot de viering van een voor Nederland en Noord-Brabant uniek jubileum. Hopelijk kan in de komende jaren de geschiedenis van het Bredase begijnhof ook wetenschappelijk verder worden uitgediept.

Arnoud-Jan Bijsterveld



Frederickx, E. (†), en T. van Hal, Johannes Goropius Becanus (1519-1573).

Brabants arts en taalfanaat
(Hilversum: Verloren, 2014).
336 p. geb. ill. bibl. reg. ISBN
978-90-8704-426-8. € 29.



Glas, N. de (vert.), Van Adam tot Antwerpen. Een bloemlezing uit de Origines Antwerpianae en de Opera van Johannes Goropius Becanus (Hilversum: Verloren, 2014). 447 p. geb. ill. krtn. bibl. reg. ISBN 978-90-8704-431-2. € 39.

De zestiende-eeuwse Jan uit Gorp bij (Hilvaren) beek, die naar de gewoonte van zijn tijd zijn werken onder de gelatiniseerde auteursnaam Johannes Goropius Becanus publiceerde, was een veelzijdig laat-humanistisch geleerde. Al snel na zijn dood in 1573 zijn zijn oeuvre en verdiensten in vergetelheid geraakt, en als er al naar verwezen werd, dan was het veelal in een context van hoon en spot (zie besproken biografie, hoofdstuk 12, p. 191-205). Dit ging zelfs zo ver dat Leibniz (1646-1716) een eeuw later het werkwoord 'Goropiser(en)'

munte als omschrijving voor 'het bedenken van kolderieke etymologieën' (biografie, p. 203). Deels is een dergelijke reputatie onmiskenbaar verdiend, zoals hierna zal blijken, maar anderzijds zijn de rol en betekenis die Goropius heeft gehad voor de ontwikkeling en vorderingen op het gebied van de algemene en vergelijkende taalwetenschap, ten onrechte onderbelicht gebleven. Dit hiaat wordt nu opgevuld met de twee in samenhang verschenen boeken die hier besproken worden. Het betreft een biografie van Goropius, geschreven door de classicus Toon van Hal, werkzaam bij de Leuvense onderzoeksgroep Comparatieve, Historische en Toegepaste taalkunde, op basis van de ongepubliceerde Leuvense dissertatie (1973) van wijlen Eddy Frederickx. Als compendium bij de biografie is gelijktijdig en in onderlinge samenspraak (biografie, p. 10 en vertaling, p. 26) een berede- neerde keuze uit het oorspronkelijk in het Latijn gepubliceerde werk van Goropius in Nederlandse vertaling verschenen. De Eindhovense classicus Nico de Glas heeft een buitengewoon soepele en prettig leesbare vertaling afgeleverd, die nochtans het Latijn van de brontekst goed en adequaat weergeeft. Dit is mij gebleken nadat ik steekproefsgewijs enkele vertaalde passages had vergeleken met de oorspronkelijke tekst, die digitaal raadpleegbaar is, zij het niet langer op de site hortus-linguarum.be, zoals in de besproken publicaties wordt gesteld. Ik vond deze door bij Google 'Origines Antwerpianae' in te tikken, waarna ik op deze link terechtkwam: <http://anet.uantwerpen.be/digital/opacehc/ehc/dg:ehc:609/N>, alwaar ook een pdf kan worden gedownload. Het bleek mij toen dat het Latijn van Goropius inderdaad 'aangenaam helder en leesbaar' is (vertaling, p. 26), maar daarmee zeker niet overal eenvoudig, zoals De Glas eerder al had opgemerkt (p. 16-17). Dit alles maakt de bewondering voor de soepele en vlotte stijl van de vertaling alleen maar groter.

Een context en duiding van de ruim 400 pagina's vertaalde tekst treft men in de biografie, die bestaat uit vier delen (Leven; Werking; Denkbeelden; Nawerking), die op hun beurt weer zijn onderverdeeld in tezamen dertien hoofdstukken. De drie hoofdstukken in het deel 'Leven' (p. 15-66) beschrijven hoe de telg uit een herenboerengeslacht uit Hilvarenbeek na zijn studietijd in

Leuven hofarts werd van de zusters van Karel V en uiteindelijk stadsarts te Antwerpen, van circa 1555 tot zijn dood in 1573. Hier kon hij Christoffel Plantijn tot zijn patiënten, maar ook tot zijn vrienden rekenen. Tevens fungeerde hij als geldschietster voor diens uitgeverij. Afgezien van een *grand tour* door West- en Zuid-Europa na het afronden van zijn universitaire studie en een levensavond in het prinsbisdom Luik – waar hij als (niet al te fanatiek) katholiek zijn toevlucht zocht in de roerige periode waarin het hervormde Antwerpen door de Spanjaarden belegerd werd – heeft Goropius zijn gehele leven in het toenmalige Brabant doorgebracht. Maar al was hij professioneel werkzaam als arts, zijn hart lag bij de taalkunde.

Het oeuvre van Goropius omvat twee vuistdikke pillen,¹ waarvan de eerste in 1569 bij zijn leven verscheen, en de tweede (een selectie uit) de nagelaten werken behelst, na zijn dood in 1580 bezorgd door zijn jeugdvriend en vroegere studiegenoot Laevinus Torrentius (p. 77-80). De totstandkoming van deze uitgaven wordt beschreven in de drie hoofdstukken van het tweede deel (p. 69-98).

De rode draad in al die vele pagina's is Goropius' tweevoudige these dat de oorspronkelijk door God aan de eerste mens Adam geschonken taal perfect was, en dat deze perfecte taal ook vandaag nog moet bestaan. Zijn denkbeelden worden geanalyseerd in het derde gedeelte (p. 101-171). Bij vergelijking van de vele talen op de wereld blijkt dat er in slechts één taal een één-op-één relatie is tussen 'betekenis' en 'betekende', namelijk in het Nederlands, dat als enige in directe lijn afstamt van het Cimbrisch, de taal die door Noach en zijn zonen werd gesproken. Diens zoon Japhet was niet bij de bouw van de toren van Babel aanwezig en daarom zijn diens nazaten (de Cimmeriërs) geen slachtoffer geworden van de spraakverwarring die God als straf zond vanwege de torenbouw (biografie, hoofdstuk 8-10, p. 124-171). Uiteindelijk zijn deze Cimmeriërs in Antwerpen terechtgekomen. In de passage die Van Hal wijdt aan de wijze waarop Goropius etymologieën ontwikkelt door enkel te kijken naar het actuele woordbeeld, zonder zich te verdiepen in de genese van de actuele vorm

(p. 145-150), doet hij naar mijn smaak Goropius onrecht. Op een dergelijke manier werd er al vanaf Isidorus van Sevilla (560-636), en na hem gedurende de gehele middeleeuwen en Renaissance door, geëtymologiseerd. Goropius mag dan hierin verder zijn gegaan dan veel anderen, uitzonderlijk was hij hierin niet. Omdat Goropius zijn ideeën in één ruk opschreef en hij er prat op ging dat hij nooit nalas wat hij had opgeschreven, wordt zijn betoog bij voortduring onderbroken door invallen, spontane gedachten en allerlei andere uitweidingen, die ons evenzovele levendige inkijkjes geven in de wereld en mentaliteit van de zestiende-eeuwse elite.

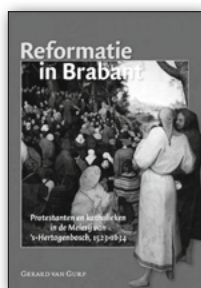
Aansluitend op de biografie volgen zes appendices, onderverdeeld in drie groepen, die tezamen een kleine zeventig pagina's omvatten. In de eerste appendix wordt de inhoud van het oeuvre van Goropius samengevat. De tweede appendix bestaat uit enkele alfabetisch geordende lijsten, waarin allereerst een overzicht wordt geboden van de eenlettergrepige woorden waaruit alle andere woorden in de veronderstelde 'oudste taal' Nederlands zijn opgebouwd. Apart gesignaleerd worden de zogenoemde 'keerwoorden', een bijzondere vondst van Goropius, woorden die bij omdraaiing hun tegendeel betekenen, zoals *alp* 'berg' *pla* 'vlakte'. De spitsvondigheden waartoe Goropius in staat was, zouden in de *Oppeerlandse taal- & letterkunde* niet hebben misstaan. Deze bijlage wordt gevolgd door een lijst van de voornaamste door Goropius voorgestelde etymologieën, met paginaverwijzingen naar de vindplaatsen in de Latijnse uitgave. Omdat Goropius zijn etymologieën verspreid door zijn werk voorstelde en hij deze zelf niet heeft geïndiceerd, zijn deze lijsten uiterst zinvol, leuk ook om in te grasduinen, met name voor degenen die er aardigheid in hebben zich over de etymologieën te verbazen of er de spot mee te drijven. Buitengewoon handig is het dat De Glas in zijn vertaling ook paginaverwijzingen heeft opgenomen naar de oorspronkelijke Latijnse tekst van Goropius. Dit maakt het mogelijk de summiere woordverklaringen in de lijst te vergelijken met de vertaalde (soms wijdlopige) oorspronkelijke

1 De totale omvang in aantal pagina's van het oeuvre van Goropius wordt in geen van de twee besproken boeken genoemd; de tekst van de *Origines Antwerpianae* omvat 1058 genummerde pagina's, waarbij het voorwerk en de index, die ongepagineerd zijn gebleven, niet zijn meegerekend. De in 1580 postuum gepubliceerde nagelaten werken omvatten ook nog eens meer dan 1000 pagina's. Ten onrechte heeft Van Hal het in zijn biografie over foliëring, maar de werken zijn door Plantijn gepagineerd.

versie in de lopende tekst van Goropius. Uiteraard is dit uitsluitend mogelijk voor de passages die De Glas heeft geselecteerd voor zijn bloemlezing, die slechts tien procent van het oorspronkelijke werk omvat. Zo bevat de lijst (biografie, p. 293) vier vindplaatsen voor de etymologie van 'Adam' (< 'haat-dam' > 'een dam tegen de haat (van het serpent)'), waarvan er maar één de vertaling heeft gehaald (p. 267, waar we de verwijzing [539] naar de Latijnse brontekst vinden; zie ook biografie, p. 148). Omgekeerd kunnen we zo ook omissies in de lijst van verwijzingen op het spoor komen. Bij het lemma 'Belgae' (< 'balgen (= vechten)' of 'belgen (= kwaad worden, ruzie maken)' > 'woeste vechters'; biografie, p. 297) worden wel drie andere vindplaatsen opgenomen, maar ontbreekt de vindplaats uit *Indoscythica*, het vijfde boek van de *Origines Antwerpianae*, waar Goropius in samenhang met de verklaring van de naam 'Abel' (< 'A-belg' of 'haat-belg' < 'haat' + 'belgen' > 'hij die tegen haat en afgunst moet strijden'; vertaling, p. 268 verwijst naar de Latijnse tekst, waar hij op p. [541] terloops opmerkt dat ook de (volks)naam 'Belgen' van het (werk-)woord 'belgen' (= ruzie maken) is afgeleid.

In conclusie kan ik stellen dat met de publicatie van deze twee banden een ten onrechte in vergetelheid geraakte universeel geleerde uit een boeiende episode in de historiografie van de taalkunde voor het voetlicht is gebracht. Veel van wat Goropius Becanus heeft beweerd, heeft de toets der kritiek niet kunnen doorstaan, maar voor enkele vruchtbaar gebleken onderzoeksterreinen op het gebied van de taalkunde heeft hij eerste aanzetten gegeven die een blijvend effect hebben gesorteerd. Zijn betekenis voor de taalkunde wordt door Van Hal genuanceerd en in context gereleveerd. Wie de stellingen en beweringen van Van Hal niet voetstoots wil aannemen, kan het zelf nalezen in de vlot leesbare en toch betrouwbare Nederlandstalige weergave van een representatieve selectie uit het Latijnse werk van Goropius.

Rijklof Hofman



Gorp, G. van, *Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634*
(Hilversum: Verloren, 2013). 272 p.
reg. ISBN 978-90-8704-356-8. € 29

Gerard van Gorp brengt met *Reformatie in Brabant* een chronologisch opgebouwd overzicht van de Reformatie in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Hij kiest daarbij voor een brede benadering: de religieuze ontwikkelingen worden gesitueerd in hun politieke, sociale en economische context. In de slotbeschouwing geeft hij aan dat hij het boek daarmee een interdisciplinair karakter heeft gegeven (p. 228), maar dat is enigszins overdreven. Een historisch breed uitgewerkte studie is wellicht een betere typering. Het boek is gebaseerd op een uitgebreide lijst secundaire literatuur en werd op verschillende plaatsen aangevuld met eigen archiefonderzoek.

Het eerste hoofdstuk schetst de ontwikkeling van de Reformatie in de Meierij van 1523 – het jaar waarin de eerste lutherse martelaren in Brussel terechtgesteld werden – tot 1565. De specifieke ontwikkelingen in de Meierij zijn bij gebrek aan bronnen echter vaak moeilijk te vatten. De auteur staat dan uitvoerig stil bij de algemene situatie in de Nederlanden. Voor een goed begrip van de Brabantse situatie is die context overigens noodzakelijk maar toch leidt deze benadering de lezer meer dan eens af van de kern van de zaak. De vroege reformatorische stromingen, de wederdopers, de vreedzame doopsgezinden en de gereformeerden krijgen in dit hoofdstuk allen een plaats, net als de vervolging door de overheden. Een echte georganiseerde gereformeerde gemeente blijkt er vóór het Wonderjaar (1566-1567) in 's-Hertogenbosch en elders in de Meierij nog niet geweest te zijn. Voor de aanwezige gereformeerden waren de banden met de gereformeerde kerk van Antwerpen en met de vluchtelingenkerken in Engeland en het Duitse Rijk wel van groot belang. De betekenis van de doopsgezinden lijkt Van Gorp te onderschatten. Het feit dat de doopsgezinde oudste Lenaert

Bouwens in de periode 1557-1565 te 's-Hertogenbosch 67 personen doopte en de gegevens over de repressie (p. 55) blijken toch te wijzen op een relatief stevige verankering in de Meierij.

In het tweede hoofdstuk over het stormachtig Wonderjaar is er een steviger focus op de Meierij. Vooral voor 's-Hertogenbosch, waar de gereformeerde kerk zich niet alleen manifesteerde als een religieuze maar ook als een politieke macht, zijn de ontwikkelingen goed gedocumenteerd. De hagenpreken, de beeldenstorm, de rol van de consistories en het aandeel van de gereformeerden in het gewapend verzet worden goed geanalyseerd. De door de Raad van Beroerten aangeleverde gegevens bieden ook enig inzicht in de sociale positie van de gereformeerden. Het contrast tussen de positie van de beeldenstormers en de consistorieleden dat reeds eerder voor andere steden werd vastgesteld, komt ook hier duidelijk naar voren. Van Gulp worstelt enigszins met het hoge aantal consistorieleden dat in de bronnen vermeld wordt (p. 113). Voor dit hoge aantal is echter een aannemelijke verklaring. Alles wijst er immers op dat er te 's-Hertogenbosch, net zoals te Antwerpen en te Middelburg, naast een 'kerkelijk' ook een 'politiek' consistorie functioneerde. Van Gulp besteedt verder ook de nodige aandacht aan de ontwikkelingen in Eindhoven, waar eveneens een georganiseerde gereformeerde gemeente tot stand gekomen was. Merkwaardig genoeg maakt hij hier geen gebruik van het artikel van J.G.C. Venner over de beeldenstorm in Eindhoven, gepubliceerd in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1985.

Het Wonderjaar bracht voor de gereformeerden echter slechts een kortstondig hoogtepunt. In hoofdstuk 3 volgt dan een analyse van de massale emigratie na het Wonderjaar en het herstel van de gereformeerde kerken dat vooral sedert de afkondiging van de Pacificatie van Gent (1576) op gang kwam. De toenemende politiek-religieuze radicalisering die zich voordeed in het kader van de Opstand en de algemene oorlogssituatie zorgden echter vanaf 1579 voor een nieuwe emigratiegolf. Na het Wonderjaar vluchtten de gereformeerden uit de Meierij vooral naar het niet zo veraf gelegen Land van Kleef, waar Wezel en Goch belangrijke toevluchtsoorden waren. De recente bronnenpublicaties van J.G.J. van Booma hebben hier inte-

ressante informatie aangebracht. Het is jammer dat Van Gulp geen gebruik heeft gemaakt van het recente boek van Jesse Spohnholz over Wezel (*The Tactics of Toleration: A Refugee Community in the Age of Religious Wars*, 2011), maar misschien verscheen dit net te laat om verwerkt te kunnen worden.

In hoofdstuk 4, 'Gereformeerde landverhuizers 1579-1629', krijgt de emigratie van gereformeerden uit de Meierij opnieuw nadrukkelijke aandacht. Wie vertrouwd is met het eerdere werk van Van Gulp, zal het niet verwonderen dat we hier interessante en op grondig onderzoek gebaseerde informatie krijgen over de migratiestromen die vanaf 1579 op gang kwamen naar een aantal steden in Holland. Bijzonder instructief zijn de gegevens over de herkomst van de nieuwe lidmaten van de gereformeerde kerk van Haarlem (p. 186-190). Dit leert dat de gereformeerden uit de Meierij die in Haarlem geregistreerd werden, niet alleen afkomstig waren uit 's-Hertogenbosch en Eindhoven maar ook uit de dorpen van de Meierij. In de periode 1590-1619 leverden de dorpen zelfs een groter contingent dan de steden (zie tabel 4.1 p. 189). Deze vaststelling is merkwaardig omdat Van Gulp eerder in het boek geregeld benadrukt dat de Reformatie vooral een stedelijk fenomeen was en het platteland veel minder beroerde. Van Gulp is zich van deze paradox bewust en stelt dat deze emigratie wellicht te verklaren valt door de voortdurende oorlogstoestand in de Meierij. Die oorlogstoestand vormde ongetwijfeld een *push factor* voor de emigratie, maar hij verklaart nog niet waarom er in de betrokken dorpen een gereformeerde aanwezigheid was die sterker was dan aanvankelijk gedacht. Ook de suggestie dat er op het platteland mogelijk nogal wat 'liefhebbers' of sympathisanten van de gereformeerden waren, vormt geen sluitende verklaring. De lidmatenregisters van de gereformeerde kerk bevatten immers namen van lieden die de geloofsbelijdenis onderschreven en de kerkelijke tucht aanvaardden. Het overgrote deel van de 'liefhebbers' uit de Meierij zal in Haarlem ongetwijfeld voor hetzelfde statuut gekozen hebben.

In hoofdstuk 5, 'Einde en nieuw begin 1579-1634', staan opnieuw de religieuze ontwikkelingen in de Meierij centraal. De kansen van de gereformeerden hingen vooral af van het verloop van de Opstand. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) creëerde via de toegenomen mobiliteit nieuwe

mogelijkheden voor de gereformeerden en de overgave van 's-Hertogenbosch in 1629 vormde eveneens een kantelmoment. De Contrareformatie bleek in de Meierij slechts moeizaam op gang te komen. Op het platteland werd er volgens de rapporten van de dienstdoende bisschoppen weinig vooruitgang geboekt. De situatie van de priesters was er soms bijzonder lamentabel (zie de treffende getuigenissen, p. 215). Een contra-reformatorische actie kwam vooral op gang in 's-Hertogenbosch. De vestiging van de jezuïeten in 1609 was in dat verband van groot belang. De stelling van Judith Pollmann dat zich na de val van Antwerpen (1585) een contra-reformatorische actie ontwikkelde die bij katholieke leken leidde tot een strijdbare katholieke identiteit, ziet Van Gorp niet bevestigd voor de Meierij. Toch is volgens mij op dit punt nog bijkomend onderzoek vereist. De bewering in de slotbeschouwing (p. 231) dat de religieuze scheiding tussen Noord en Zuid niet primair veroorzaakt werd door de Contrareformatie of katholieke Reformatie, lijkt me dan ook voorbarig.

Deze en andere opmerkingen nemen echter niet weg dat Gerard van Gorp met dit boek een mooie synthese over de Reformatie in de Meierij heeft gebracht. In de rij van regionale monografieën over Reformatie en Opstand is het een mooie aanwinst.

Guido Marnef



Otten, J., *Duivelskwartier 1595: heksen, heren en de dood in het vuur* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2015). 438 p. ISBN 978-94-6004-2447. € 24,50.

Het is voorjaar 1986. Wat een omvangrijk dossier over de heksenvervolgingen in Peelland trof ondertekende aan in het Algemeen Rijksarchief te Brussel! Veel te veel materiaal voor mijn beperkte schrijfpodracht voor de bundel *Nederland betoverd* (1987). Er volgden nog enkele kleine publicaties en er was een langzaam vervagend voornemen om ooit een omvangrijke studie te schrijven of te

begeleiden over de Peellandse vervolgingen. Tot ik in 2015 vernam van het onderzoek van Johan Otten en later van hem het voorliggende boek in ontvangst nam.

Tot enkele decennia geleden was men in Peelland nog nauwelijks bekend met de heksenjacht van weleer en dat is ook begrijpelijk. Vergeleken met de massale moordpartijen die deze regio tijdens de Nederlandse Opstand onderging, moest de terechtstelling in 1595 van vermeende toveressen wel in de vergetelheid raken. Dat zij alle 23 weer terug in de herinnering zijn geroepen, is eveneens heel begrijpelijk. Een toveres – of ‘heks’ – spreekt nu eenmaal meer tot de verbeelding dan iemand die door oorlogsgeweld is omgekomen, waarbij komt dat toveressen vaak voor rijke bronnen zorgen, in dit geval een gerechtelijk dossier. Een aparte specialisatie is de historiografie over toverij en heksery. Ging het aanvankelijk om aandachtspunten van de katholieke, protestantse of liberale geschiedschrijving, waarbij men naar hartenlust ‘de andere partij’ de schuld van de vervolgingen gaf, later kwamen daar de cultuurgeschiedenis, de historische psychologie, etnografie en genderstudies bij. Sommige geleerden, zoals feministisch theologen, verloren de historische werkelijkheid geheel uit het oog, onder meer door het aantal personen, vooral vrouwen, dat in de vroegmoderne tijd in Europa als heks is terechtgesteld met meer dan een factor honderd te vermenigvuldigen (van enkele tienduizenden tot bijna tien miljoen!). Welnu, Otten heeft het op zich genomen om de Peellandse bronnen te laten spreken en daarnaast rekening te houden met de stand van het onderzoek bij het geven van zijn historisch oordeel. Naar het oordeel van deze recensent is hij daar voortreffelijk in geslaagd.

Ook de Peellandse vervolgingen worden gekenmerkt door het ‘sneeuw baleffect’ waarom de heksenjachten in de vroegmoderne tijd bekend stonden: het begint met één enkele aanklacht die (quasi) onverwacht uit de lucht komt vallen; na arrestatie volgen dan de waterproef, verhoor onder tortuur, belastende getuigenissen, bekentenissen, het noemen van de namen van trawanten, veroordeling en terechtstelling op de brandstapel. Wanneer deze mechaniek zich bleef herhalen, kon dat leiden tot tientallen arrestaties, respectievelijk terechtstellingen, zoals ook hier het geval was. De

vervolgingen werden uitgevoerd door de schepenbanken van Cranendonck; Eindhoven; Leende, Heeze, Geldrop; Mierlo, Lierop, Asten, Someren. In de beeldvorming komen vooral twee van de aanklagers, Erasmus van Grevenbroeck, heer van Mierlo en Lierop, en Bernard van Merode, heer van Asten, er vanaf als brute wreedaards.

Het in Brussel bewaarde en door Otten bestudeerde dossier is bijzonder rijk, waarbij een bijzondere omstandigheid meespeelt. Er kwam namelijk nog een andere mechaniek op gang tijdens de vervolgingen: familieleden en zielzorgers van de vermeende toveressen beklaagden zich bij hoge instanties, met als gevolg dat zowel de Bossche bisschop als de door hem ingeschakelde Bossche schepenbank aan de Raad van Brabant in Brussel vroeg om in te grijpen tegen de onrechtmatige rechtsgang in de Peellandse dorpen. Met succes, want namens de landsheer werd een plakkaat uitgevaardigd met een verbod op de waterproef en een gevolmachtigde onderzoeksrechter, Jacob Tsestich, kwam naar Peelland om de gegrondheid van de aanklacht na te gaan. In opdracht van Tsestich werd een afschrift vervaardigd van alle gerechtelijke stukken over de vervolgingen die door de desbetreffende schepenbanken waren opgemaakt. Tal van stukken in het dossier Tsestich eindigen met de vermelding *concordat cum originali* ('dit komt overeen met het origineel') en de ondertekening van een van de schepenen of van de secretaris. Daarnaast nam Tsestich nieuwe getuigenissen af van betrokkenen, zoals familieleden van de vervolgd. Zo lezen we over de wanhoop, angst en pijn van – in de ogen van hun vrienden, biechtvaders en nabestaanden – volkomen onschuldige mensen.

Dit hele dossier geeft Otten in aangename klare taal weer in het eerste deel van zijn boek. Om de lezer meer bij het verhaal te betrekken bezigt hij de onvoltooid tegenwoordige tijd, ook al speelt alles zich ruim vier eeuwen geleden af, het *praesens historicum* dus. In het tweede deel plaatst hij het verhaal in de historische context, door in te gaan op het toenmalig wereldbeeld, intellectuele opvattingen over de mogelijkheid om een verbond met de duivel te sluiten, de discussie over 'godsoordelen' zoals de waterproef, de 'scherpe examinatie', et cetera. In zijn oordeel blijft Otten steeds terug-

houdend. In het wetenschappelijke debat kiest hij niet voor één bepaalde richting, maar juist daardoor wordt hij niet gehinderd om een puike 'integrale geschiedenis' te schrijven. Ook bij de weergave van de bronnen trekt hij niet van leer tegen deze of gene van de personages. Integendeel, hij laat het oordeel aan de lezer over, wiens sympathie daardoor des te meer uitgaat naar de vervolgd. En zo heeft Brabant met *Duivelskwartier* zijn eigen *Montaillou* gekregen!

Charles Caspers



Teeuwen, D., *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800*. Amsterdam Studies in the Dutch Golden Age (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016). 230 p. ISBN 978-90-8964-793-1. € 89.

In de vroeg moderne Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bestond een goed georganiseerd, relatief vrijgevig armenzorgsysteem. Ook na de Gouden Eeuw, de bloeiperiode van de Republiek, konden de armenzorginstellingen de armen blijven ondersteunen doordat zij beschikten over eigen vermogen waarover zij rente ontvingen en door het inzamelen van geld onder de stedelijke bevolking door het houden van collectes. Naast deze instellingen organiseerden ook de stedelijke overheid en de kerkenraden van de protestantse kerken collectes. De studie van Daniëlle Teeuwen gaat over het beleid ten aanzien van het houden van collectes van genoemde autoriteiten en het effect van dit beleid. Zij maakt een vergelijking tussen vier steden over de manier waarop collectes werden georganiseerd van 1600 tot 1800, een periode van tweehonderd jaar. Teeuwen koos voor de steden Zwolle, Utrecht, Delft en 's-Hertogenbosch. De vraag die zij zich bij haar onderzoek stelt, is hoe men er in de vroegmoderne Nederlanden in is geslaagd een belangrijk deel van het zorgsysteem te financieren door het houden van collectes voor liefdadige doeleinden zonder dit bij wet te verplichten.

In de gekozen steden is voldoende archiefmateriaal aanwezig om een dergelijke vergelijking te kunnen maken. Teeuwen laat zien dat er tussen de steden veel overeenkomsten waren in de manier waarop collectes werden georganiseerd en werden aangeprezen. Verschillen zijn er in de manier waarop de armenzorg georganiseerd was en in hoeverre deze zorg afhankelijk was van de inkomsten van collectes. Zo was dit voor Zwolle voor zeventig procent van het hele budget en voor 's-Hertogenbosch slechts voor twintig procent.

De keuze voor de stad 's-Hertogenbosch was naast deze geringe afhankelijkheid van de inkomsten van collectes verder nog interessant omdat de stad pas in 1629 werd toegevoegd aan de Verenigde Republiek en de bevolking hoofdzakelijk bestond uit aanhangers van het katholieke geloof, een geloof dat in de Republiek niet vrij uitgeoefend mocht worden. De stad was in de middeleeuwen een welvarende plaats en had rijke fondsen opgebouwd waaruit de armen werden bedeed. Deze decentrale organisatie van de armenzorg bleef bijna de hele onderzoeksperiode bestaan, in tegenstelling tot de centrale aanpak in Zwolle en Delft, waar de armenzorg werd georganiseerd vanuit de Stadsarmenkamer (Zwolle) en de Camer van Charitate (Delft). Utrecht werkte zowel met particuliere fondsen, zoals in 's-Hertogenbosch, als met fondsen beheerd door de overheid, zoals in Zwolle en Delft.

Collectes waren een gewoon verschijnsel in de steden. Daniëlle Teeuwen beschrijft de verschillende soorten collectes en illustreert dit met voorbeelden. Er waren wekelijkse huis-aan-huiscollectes, collectes op speciale feestdagen zoals Pasen en Kerstmis, maar soms ook eenmalige collectes voor hulp aan bewoners van andere steden of zelfs internationale hulp. Een voorbeeld van een collecte gehouden voor een andere stad is de collecte in 1708 in Zwolle voor de inwoners van Hardenberg, waar door een brand een deel van de woonplaats was verwoest.

De overheid moest toestemming geven voor het houden van collectes. Deze verdeelde de collectes dusdanig over het jaar dat er niet te veel collectes achter elkaar werden gehouden om te voorkomen dat er een te groot beroep op de milddadigheid van de mensen werd gedaan en ze minder zouden schen-

ken. Bijzondere collectes werden aan het publiek bekend gemaakt door het ophangen van aankondigingen. Hierop maakte het stadsbestuur duidelijk waarvoor de collecte bestemd was en werden alle burgers, van rijk tot arm, op hun plicht gewezen vooral gul te geven. Alleen de armen die ondersteuning kregen, werden vrijgesteld van het geven aan collectes. Ook de dominees van de Gereformeerde Kerk werd gevraagd collectes aan te bevelen.

Een andere manier om duidelijk te maken dat het ging om een belangrijk doel waarvoor gecollecteerd werd, was het laten collecteren door belangrijke mensen zoals burgemeesters, leden van het stadsbestuur en dominees. Dan werd er meer gegeven. Nog een middel om mensen te stimuleren meer te geven was het collecteren met open schalen, zodat het geschonken bedrag zichtbaar was. In 's-Hertogenbosch werd dit twee keer per jaar, met Pasen en met Kerstmis, gedaan door de Blokmeesters. De stad was verdeeld in negen wijken, de Blokken geheten. Deze Blokken hadden elk eigen fondsen waaruit de zorg voor de armen, wonend in een Blok, werd betaald. Aan het hoofd van ieder Blok stond een Blokmeester. Deze Blokmeesters hadden onder andere als taak toe te zien dat de ondersteuning van de armen goed verliep. In 's-Hertogenbosch werd ook nog twee keer per week een andere, bijzondere collecte gehouden, namelijk voor de gevangenen die in de gevangenpoort op water en brood zaten. Deze collectes brachten gemiddeld slechts vijf gulden op. Teeuwen geeft aan dat dit laat zien dat wanneer mensen niet achter een doel stonden, zij niet bereid waren veel te geven.

Het schenken aan armen was in de geloofsleer van de katholieken één van de zeven goede werken waarvoor de gelovigen een beloning kregen in het hiernamaals. Hiertegen kwam verzet van de hervormers van het eerste uur, Luther en Calvijn. Zij gingen ervan uit dat alleen door het geloof een plaats in de hemel bereid kon worden. Daniëlle Teeuwen laat zien dat deze nieuwe leerregel door de dominees in haar onderzoeksperiode niet langer werd toegepast. Zij predikten dat het onbaatzuchtig schenken aan de armen gecompenseerd zou worden in het hiernamaals en stimuleerden op deze wijze de gelovigen vooral veel te schenken. Teeuwen baseert zich op een honderdtal preken die zij op dit onderwerp heeft

onderzocht. Ze geeft het voorbeeld van dominee Johan Carel Palier (1729-1781), die werkzaam was in 's-Hertogenbosch. Hij richtte zich speciaal tot de welgestelden met de woorden: 'verdubbelt uw aalmoessen, uw goed zal er niet door verminderen, God zal er u voor zegenen'. Teeuwen wil hiermee laten zien dat er een continuïteit bestaat tussen de middeleeuwse en vroegmoderne opvattingen over het schenken aan armen.

Uit haar onderzoek trekt Teeuwen de conclusie dat de inkomsten uit de collectes in de onderzochte periode tot 1790 opmerkelijk stabiel bleven. Dit is opmerkelijk omdat er een economische terugval was in de achttiende eeuw en er geen wettelijke verplichting was, bijvoorbeeld in de vorm van armenbelasting. Ondanks deze stabiliteit waren de collectes in de achttiende eeuw onvoldoende om de terugval in de overige inkomsten op te vangen. De stedelijke overheden zagen zich genoodzaakt door middel van subsidies er voor te zorgen dat de zorg voor de armen op een enigszins redelijk peil bleef.

Het onderzoek over financiering van de armenzorg bevat uiteraard veel cijfermateriaal. De grafieken die als bijlagen zijn toegevoegd, geven overzichten van de inkomsten van de verschillende instellingen in de steden. Doordat zij haar bevindingen illustreert met voorbeelden uit het archiefonderzoek is de studie een plezierig te lezen, levendig verhaal. Het laat zien dat Teeuwen haar uitkomsten baseert op breed archiefonderzoek waarin zowel financiële gegevens als feiten en gebeurtenissen een plaats hebben.

Jopie de Haan-Burghoorn

Negentiende en twintigste eeuw



Mierlo, H. van, *Tabakswerkers, landbouwers en patroons. Ondernemersmacht en arbeidskracht in een industrialiserende gemeenschap, Valkenswaard 1850-1920* (Hilversum: uitgeverij Verloren/Tilburg:

Dit boeiende boek is het proefschrift waarmee Henk van Mierlo op 11 december 2014 promoveerde aan Tilburg University, onder leiding van Arnoud-Jan Bijsterveld en Angélique Janssens. Ik heb bijzonder veel opgestoken bij het lezen van dit mooi en degelijk werk. De auteur, gepokt en gemazeld in het lokaal-historisch onderzoek, brengt erin een logische en heldere structuur de resultaten van een omvangrijk en grondig literatuur- en bronnenonderzoek. Alleen al de bibliografie en de bijlagen zijn ronduit indrukwekkend. Van Mierlo kent het negentiende-eeuwse Valkenswaard als zijn broekzak en neemt zijn lezers als een volleeerde gids mee op tocht, brengt nieuwe en verrassende inzichten en formuleert heldere en scherpe conclusies.

Na deze lovende inleiding zullen tal van lezers waarschijnlijk alsnog de schouders ophalen. Want het onderwerp van dit boek is het industrialiseringsproces van een klein en dus weinig tot de verbeelding sprekend Noord-Brabants dorp. Het telde in de bestudeerde periode amper 1212 (in 1850) tot 5011 (1920) zielen. Daarom wil ik graag onderlijnen dat Van Mierlo's microstudie veel ruimere betekenis en ambities heeft. Hij grijpt de casus Valkenswaard immers aan om een boeiende bijdrage te leveren aan de historiografie over de totstandkoming van de industrieel-kapitalistische samenleving in Nederland. We weten dat die transitie van een ambachtelijke naar een meer grootschalige, gestandaardiseerde en dus kapitaalsintensiever productie van goederen, een uitermate complex en ingrijpend fenomeen was. Het ging gepaard met tal van voortschrijdende en met elkaar verstrengelde economische, maatschappelijke, ruimtelijke en culturele structuurveranderingen. Het verhaal van Valkenswaard maakt die concreet en legt mechanismen bloot. Van Mierlo's analyse bevestigt oudere onderzoeksresultaten met betrekking tot vergelijkbare dorpen in Nederland maar ook in Vlaanderen, de Antwerpse Kempen in het bijzonder. Tegelijkertijd toont hij de eigenaardigheden en dus de uniciteit van de casus Valkenswaard. En die was beslist een studie waard.

Want nog al te vaak associëren we het begrip 'industriële revolutie' met stoommachines en de grauwe panorama's van de grote negentiende-eeuwse industriële centra, waar de rokende fabrieksschouwen van de steenkool-, textiel- of

Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2014).

544 p. ill. ISBN 978-90-8704-481-7. € 39.

metaalnijverheid en hun moderne mechanische uitrusting en infrastructuur de horizon domineerden. Over die economische groeipolen en de bijzondere dynamiek die daar in de negentiende eeuw tot stand kwam, weten we ondertussen al heel wat. Maar over de manier waarop ook de periferie en dus de meer rurale regio's en gemeenschappen werden meegezogen in het industrialiseringsproces, blijft onze kennis vooralsnog beperkt. Toegegeven, die puzzel is bijzonder moeilijk te leggen. De industriële omslag op het platteland werd misschien nog uitdrukkelijker dan in de grote agglomeraties bepaald door een (toevallig) samenspel van factoren. Dat alles helpt te begrijpen waarom de aard, het tempo en de intensiteit van de omwenteling grote verschillen konden vertonen. Lokale en regionale economische specialisaties sloten soms aan bij diepgewortelde artisanale en commerciële tradities.

Wie geïnteresseerd is in de particulariteit van het industrialiseringsproces in rurale gemeenschappen, zal Van Mierlo's boek zeker kunnen waarderen. Vanaf 1865 gingen in Valkenswaard tientallen sigarenfabrieken van start. Uiteindelijk woonden er in het dorp liefst 86 fabrikanten, van wie een kleine helft (45%) afkomstig was van buiten de gemeenschap. Hun ondernemingen genereerden rond 1900 ongeveer de helft van de tewerkstelling. Sigaren rollen was eentonig, nauwelijks gemechaniseerd en vooral slecht betaald werk. Maar er waren geen alternatieven, enkele schoenfabrieken terzijde gelaten. In 1920 was 56,3% van de actieve bevolking in Valkenswaard arbeidersigarenmaker. 'Je wist als jongen niet beter als naar de sigarenfabriek te gaan: iedereen ging en er was niets anders', zo citeert Van Mierlo één van zijn mondelinge bronnen (250).

Ik herhaal graag dat deze studie getuigt van een grote terreinkennis en van een breed en meticulous bronnenonderzoek: burgerlijke stand en bevolkingsregisters, fiscale bronnen, kadaster, notariaat, lokale kranten, et cetera. Maar de auteur brengt veel meer dan een feitelijk relaas. Om de processen en actoren in kaart te brengen die de industriële transformatie van de lokale gemeenschap hebben gefaciliteerd, gestuurd en vormgegeven, ontwikkelde Van Mierlo een omstandig 'theoretisch orderingsmodel', dit in een nauwe maar ook wat

eclectische dialoog met de vigerende literatuur. Dat model is beslist waardevol, maar het weerspiegelt ook de voorkeur van de auteur voor machtsverhoudingen, inkomens- en vermogenspatronen, demografische evoluties, huwelijksgedrag en migratie in het bijzonder. Meer theoretische en abstracte paragrafen waarin (soms wat te uitdrukkelijk) wordt verwezen naar interpretatieve concepten, wetenschappelijke modellen en internationale casestudies, wisselt Van Mierlo af met concrete verhaallijnen over families, mensen, instellingen en organisaties. Samen met de vele mooie illustraties in dit prachtig vormgegeven boek geven die passages 'vlees en bloed' aan het soms wat abstracte en repetitieve betoog van de auteur.

Van Mierlo beschrijft de totstandkoming en groei van de tabaksindustrie in het dorp Valkenswaard en analyseert de ondernemerselite en hun machtsbronnen. Hij maakt duidelijk hoe de inkomens- en vermogensongelijkheid in het dorp gradueel toenam. In de traditionele boerengemeenschap van Valkenswaard groeide het aantal loonafhankelijke arbeidersgezinnen die dankzij de inzet van alle beschikbare handen een mager inkomen sprokelden uit een combinatie van fabriekswerk en thuisarbeid. Het droeve lot van dat onderbetaalde 'tabaksproletariaat' gaat Van Mierlo duidelijk ter harte. Het duurde lang vooraleer het daartegen collectief maar ook schuchter in verzet ging. Toch beschouwt Van Mierlo arbeiders en fabrikanten als gelijkwaardige actoren in het industrialiseringsproces. Hij brengt ook een indringend portret van de fabrikanten en hun netwerken. Die middelgrote en veelal niet zo innovatieve familiale ondernemers worden niet louter neergezet als *resource allocators* maar vooral als *allocated resources*, als onderdeel van een breed proces van maatschappelijke verandering. En dat is in de historiografie van ons taalgebied toch nog altijd zeldzaam te noemen.

Ook andere bevolkingsgroepen van Valkenswaard komen voor het voetlicht, zoals maatschappelijke middengroepen als het kantoorpersoneel, de lokale kleinhandelaars en ambachtsslui, de vrije beroepen, het onderwijzend personeel, de bestuurlijke en kerkelijke elites en de andere intellectuelen. Dat had naar mijn aanvoelen misschien wel wat systematischer kunnen gebeuren.

Want ook zij speelden een rol in de processen die Van Mierlo blootlegt. Misschien bleven hun sociaaleconomisch gewicht en dus ook macht inderdaad beperkt. Maar alleen al hun culturele impact heeft beslist bijgedragen aan de bijzondere weg die Valkenswaard volgde richting moderniteit.

Dat laatste (en inderdaad erg gecontesteerde) concept wordt door Van Mierlo angstvallig vermeden. Het transformatieproces van de Valkenswaardse gemeenschap in de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw wordt steeds opnieuw gelabeld als 'industrieel'. Maar de auteur geeft aan dat begrip wel een erg brede invulling, waardoor het uiteindelijk toch dicht gaat aanleunen bij 'modern'. Van Mierlo's analyse gaat vooral in op de wijzigende economische en sociale structuren en op de wijze waarop de arbeiders daarop individueel of collectief inspeelden door middel van acceptatie, aanpassing en/of verzet. Hij toont continuïteit en discontinuïteit en wijst terecht op gendermechanismen en op intergenerationale dynamieken. Maar met uitzondering van het inderdaad boeiende hoofdstuk over de moeizame sociale organisatie en strijd van de tabakswerkers in Valkenswaard (371-405) legt de auteur nauwelijks verbanden met de transities in bijvoorbeeld mentaliteit, collectieve identiteiten, ideologie en religieuze cultuur. Tal van aspecten van het verpoppingsproces dat de dorpse samenleving van Valkenswaard in de negentiende eeuw doormaakte, blijven daarom onderbelicht. Hij staat ook nauwelijks stil bij de ruimtelijke transformatie van het dorp tijdens de bestudeerde periode, al krijgen we daarvan wel een idee via enkele straatbeelden die in het boek zijn opgenomen.

Waarom de tabaksnijverheid nu net in Valkenswaard zo'n hoge vlucht heeft genomen, heb ik na het doornemen van dit boek nog altijd niet goed begrepen. Het dorp kende geen proto-industrieel verleden; de thuisnijverheid ontwikkelde zich parallel met het fabriekswezen. Van Mierlo onderlijnt dat Valkenswaard dankzij een glorieus verleden in de valkerij beschikte over een relatief omvangrijke niet-agrarische bovenlaag en daardoor ook kon bogen op een (zelfs internationale) ondernemerstraditie. Maar ook andere dorpen konden troeven voorleggen en beschikten misschien wel

over een nog een ruimere reserve aan goedkope arbeidskrachten uit het kleinschalig boerenbedrijf. Ik vermoed dat de sleutel toch vooral bij de voortrekkersrol van Joannes van Best moest worden gezocht en/of in allerlei contextuele factoren, misschien in het bijzonder de goede verkeersontsluiting van het dorp via steen- en spoorweg.

Het afrondend hoofdstuk waarin Van Mierlo zijn heldere en ook overtuigende besluiten formuleert, sluit af met enkele interessante 'suggesties voor verder onderzoek' (427-28). Ik kan de plannen van de auteur om zijn onderzoek naar de lokale inkomensontwikkeling in het dorp te verruimen naar een analyse van de evoluerende levensstandaard, volledig onderschrijven. Maar ik durf ook te suggereren dat hij, gezien zijn evidente expertise en belezenheid, de casus Valkenswaard ook uitdrukkelijker in een ruimer en comparatief perspectief zou plaatsen. Ik kijk alvast uit naar een studie over de sigarennijverheid als hefboom van ondernemersmacht en arbeiderskracht in de Nederlandse en Vlaamse Kempen.

Peter Heyrman



Driessen, A.M.A.J. en G.P. van de Ven, *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962* (Hilversum: Verloren, 2015). 448 p. ill. ISBN 978-90-8704-470-1. € 35.

Een van de markante gebouwen van 's-Hertogenbosch is het fiere klooster Mariënborg, gelegen aan de Sint-Janssingel langs de Dommel. Statig, klassiek van aanzijn, was hier tot onlangs het provinciaal van de zustercongregatie van Jezus, Maria en Jozef gevestigd, maar in katholiek Nederland was het klooster vooral bekend als herberg voor gelovigen die een ander geluid willen laten horen over geloof en samenleving dan de institutionele kerk doet. De zogenoemde Acht Mei beweging (1985-2003) kon hier terecht, evenals de naar dit klooster vernoemde Vereniging van Kritische Katholieken. In 2016 woonden er al geen zusters meer in het immense klooster

en verhuisden ook de laatste instanties die hier (vaak al lange tijd) een goed onderkomen hadden gevonden, naar elders. Daarmee is het klooster geen klooster meer en zal het dienst doen als gezamenlijk kenniscentrum van Tilburg University en de Technische Universiteit Eindhoven. De congregatie zelf bestaat echter nog, al zal dat, gezien de gemiddelde leeftijd van de zusters, niet lang meer duren. Althans in Nederland: telde de congregatie hier in 1935 bijna 2300 religieuzen, momenteel zijn dat er minder dan tachtig. Daar staat tegenover dat de congregatie zowel in India als in Indonesië wortel heeft geschoten; de Indonesische provincie telt tegenwoordig circa 300 zusters, terwijl de drie Indiase provincies samen zo'n 800 zusters tellen.

In dit kloeke boekwerk vertellen beide auteurs eerst uitgebreid over de ontstaansperiode van de congregatie, die zij 35 jaar laten duren (1822-1857). Vervolgens gewagen zij korter over de periode van ruim een eeuw tot het begin van het tweede Vaticaans Concilie (1857-1962), daarna weer uitgebreider over de congregatie in Indonesië (1898-1962) en over de congregatie in India (1900-1962). Op deze vier hoofdstukken volgt een mooi slothoofdstuk van de huidige provinciaal overste, Laetitia Aarnink, waaruit vertrouwen in de toekomst spreekt.

De ontstaansgeschiedenis is tamelijk complex en behoeft op deze plaats geen verdere uitleg: op 29 juli 1822 werd in Amersfoort de Congregatie van de Pédagogie Chrétienne opgericht; in 1840 raakte deze congregatie in crisis en viel ze uiteen in twee nieuwe congregaties. Ter plaatse ging het verder met de congregatie van de Zusters van Onze-Lieve-Vrouw van Amersfoort; in het Brabantse Engelen (waar de Pédagogie al in 1826 een 'bijhuis' had) vestigde zich de sociëteit (ook congregatie genoemd) van de zusters van Jezus, Maria en Jozef (JMJ). Tot 1871 stond hier ook het provinciaal, daarna verhuisde het naar Den Bosch. De nieuwe Brabantse congregatie nam ook een nieuwe regel aan, vervaardigd door Joannes Zwijsen. Binnen JMJ bleef de sympathie, tot op heden, niet uitgaan naar Zwijsen maar naar de stichter van het eerste uur (1822), de uit Luxemburg afkomstige Mathias Wolff. Niet toevallig laten beide auteurs het eerste hoofdstuk duren tot 1857, het sterfjaar van Wolff.

JMJ was van aanvang af gericht op onderwijs aan meisjes, zowel uit de vermogende als uit de minvermogende klasse, aanvankelijk in Engelen (pensionaat voor rijke meisjes) en Nijmegen, al snel ook in Zevenbergen, Den Bosch, Waalwijk, Vlijmen en Culemborg. In de tweede helft van negentiende eeuw waaierde de congregatie verder uit over Nederland, alleen al tussen 1880 en 1890 kwamen er 26 vestigingen bij van zusters die kleuter-, lager-, middelbaar en of handwerk-onderwijs verzorgden. Hun inkomsten genoten de zusters voor een belangrijk deel uit het kostgeld van de pensionaires. De bedoeling van al hun inspanningen was het achtergebleven katholieke volksdeel te verheffen door middel van kennis. Wanneer meisjes – later dus moeders – konden lezen, schrijven en rekenen, kwam dat het hele gezin ten goede. Daarnaast gingen de zusters ertoe over ook assistentie te verlenen bij de ouderenzorg. In de twintigste eeuw zette deze ontwikkeling zich voort, met dit verschil dat vanaf 1920 dankzij nieuwe wetgeving de zusters door de overheid voortaan betaald werden voor hun werk. Dankzij al die salarissen werd de congregatie rijk en was ze in staat om weer nieuwe initiatieven te ontplooiën, bijvoorbeeld in de missie.

De hoofdstukken over Nederlands-Indië/Indonesië, waar de zusters van JMJ op verzoek van de paters jezuïeten onderwijs gaven in verschillende plaatsen op Sulawesi (Celebes) en over India, waar de zusters op verzoek van de paters van Mill Hill eveneens onderwijs gaven, zijn bijzonder boeiend en informatief, maar vallen buiten het bestek van deze bespreking. Echter, al overstijgt deze missiecongregatie verre ons gewest in geografisch opzicht, voor de vele Brabanders met een wijde geestelijke horizon is dit boek beslist een aanrader.

Charles Caspers



Heffernan, B., *Een kleine orde met allure. De augustijnen in Nederland, 1886-2006*

(Hilversum: Verloren, 2015). 508 p. ISBN 978-90-8704-523-4. € 49.

De kloosterwereld, tot ver in de vorige eeuw nog rijk vertegenwoordigd in Nederland en België, is in rap tempo aan het verdwijnen. Nog lange tijd zal ons nageslacht herinnerd worden aan die vele zusters, paters en fraters van weleer, al is het maar vanwege de oude kloostergebouwen die thans dienst doen als atelier, buurtcentrum, alternatieve woongemeenschap, et cetera. Daarnaast kunnen toekomstige generaties zich dankzij congregatie- en ordegeschiedenissen verdiepen in de drijfveren van de broers en zussen van hun (over)grootouders om hun leven in dienst te stellen van God en hun medemensen. Dat deden zij door nagenoeg onbezoldigd onderwijs te geven, zieken te verzorgen en/of zich in te zetten voor hun missie-ideaal. Gedurende het afgelopen decennium was er sprake van een werkelijk overvloedige oogst aan dergelijke geschiedenisboeken, het merendeel vervaardigd door vakmensen, al dan niet in de voetsporen van de pioniersters van het schrijverscollectief van de Nijmeegse stichting Echo. Een van die boeken, vervaardigd in opdracht van de Nederlandse augustijnen, is het voorliggende boek van de Ier Brian Heffernan. Hij vertelt ons over de (numerieke) opkomst en neergang van deze in verhouding met andere orden en congregaties betrekkelijk kleine groep religieuzen in Nederland gedurende 'de lange twintigste eeuw'.

Van oorsprong hebben de augustijnen weinig met Brabant te maken. Ten tijde van de Hollandse Missie hadden ze wel enkele staties boven de rivieren (Amsterdam en Utrecht) en toen hun kloosterleven in 1886 eindelijk weer kon wortelen in Nederland was dat in Utrecht. Nog steeds zullen veel Noord-Brabanders de ooit alom aanwezige eikenbruine kapucijnen gemakkelijk associëren met hun provincie, terwijl de augustijnen bij hen geen lampje doen branden.

De reden dat Heffernans boek hier toch ter sprake komt, is uitsluitend te danken aan Eindhoven. Daar vestigden de augustijnen in 1891 puur toevallig hun tweede klooster. Een jaar eerder hadden zij terloops vernomen dat in die moderne industriestad een oud middeleeuws klooster te koop stond, Mariënhage. Zij kochten het en mochten vervolgens rekenen op de medewerking van de Bossche bisschop Adrianus Godschalk. In de loop van de twintigste eeuw stichtten de augustijnen nog 23 conventen in Nederland, en negen parochies, voornamelijk boven de grote rivieren. Daarnaast fungeerden enkele eigen (klooster)kerken als quasi parochiekerken, zoals de paterskerk (Catharinakerk) in Eindhoven, vanwege het Christusbeeld op de torenspits ook bekend als 'Jezus Waaghals'. In maatschappelijk opzicht de belangrijkste bijdrage der augustijnen tot verheffing van de bevolking van de lichtstad is wellicht hun bestier van 1898 tot 1976 van een eigen middelbare school, het Augustinianum (thans behorend tot Stichting Carmelcollege).

Juist omdat Eindhoven de aandacht moest delen met andere vestigingen in Nederland, komt het eigene van de daar (eens) woonachtige en werkzame augustijnen goed uit de verf. Zo ontwikkelde het in Eindhoven gevestigde philosophicum (de eerste jaren van het seminarie) van de Nederlandse provincie van de Orde van Sint-Augustinus zich tot een centrum van vernieuwing, niet alleen binnen eigen gelederen maar ook binnen heel intellectueel Nederland. Dit had vooral te maken met de publicaties en de onderwijsactiviteiten van de filosofische zwaargewichten Kees Kwant († 2012, in 1970 uitgetreden) en Nico Luijpen († 1980). Laatstgenoemde, bekend om zijn boeken *Nieuwe inleiding in de existentiële fenomenologie* en *Rechtvaardigheid*, was tevens professor aan de Theologische Faculteit Tilburg, waar hij de gemoederen der studenten behoorlijk in beweging wist te brengen. Dat de Eindhovense augustijnen vernieuwers waren, impliceerde weer niet dat zij met de kerkelijke mode meegingen, integendeel zelfs. Op het gebied van de liturgie bijvoorbeeld gingen zij, heel tegendraads, niet mee in de 'beeldenstorm' van de jaren 1960 en 1970. In de afgelopen decennia laat de 'kleine orde met allure' vooral van zich weten met het doorgeven van het gedachtegoed van de kerkvader Augustinus

(† 430), door middel van presentaties en voorbeeldig uitgegeven vertalingen van diens geschriften. Al is Augustinus helemaal niet de stichter van deze in de dertiende eeuw ontstane kloosterorde, hij geldt toch als de inspiratiebron ervan. Zijn oeuvre is omvangrijk en zeer de moeite waard voor mensen van nu. Moge het aan genoemd instituut gegeven zijn om, onder de hoede van 'Jezus Waaghals' – het Christusbeeld dat de kerktoeren bekroont – nog een reeks van jaren dit werk voort te zetten.

Charles Caspers



Vernooij, A., *'Maar één ging er zingen', een muzikale biografie van Floris van der Putt (1915-1990)* (Heeswijk: Berne media/ uitgeverij Abdij van Berne, 2015). 333 p. ill. CD. reg. ISBN 978-90-8972-0-986. € 34,95.

Het lied *Toen de hertog Jan kwam varen* is alom gekend en veel gezongen. Maar degene die het componeerde, de priester-musicus Floris van der Putt, is veel minder bekend. Hij werd geboren in 1915 en stierf in 1990. In het jaar 2015 werd zowel zijn 100ste geboortedag als zijn 25ste sterfdag herdacht. In dat zelfde jaar was het ook 75 jaar geleden dat hij tot priester werd gewijd. De Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging in het bisdom afdeling 's-Hertogenbosch (NSGV) achtte het tijd deze priester, leraar, componist en vooral musicus in hart en nieren met zijn veelzijdig en omvangrijk oeuvre weer onder de aandacht te brengen en riep 2015 uit tot Floris van der Puttjaar.

In het kader van dat gedenkjaar schreef de emeritus-hoogleraar liturgische muziek Anton Vernooij deze biografie met de titel: *'Maar één ging er zingen'*. Daarin heeft hij de taak op zich genomen Van der Putts oeuvre, dat zowel wereldlijke als liturgische werken omvat, in samenhang te brengen en te bespreken. Het boek bestaat uit drie samenhangende delen die het leven van Floris van der Putt, zijn wereldlijke liederen en zijn composities in dienst van de liturgie betreffen. Daarbij plaatst Vernooij het leven en werk van deze

priester-musicus in de context van diens directe omgeving met familie, de school en de Schola Cantorum, van de kerk met het priesterschap en de veranderingen in de katholieke kerkelijke liturgie en van het tijdsgewricht van de twintigste eeuw met nationalisme, chauvinisme, oorlog en vernieuwingsdrang.

Het biografische gedeelte beslaat bijna de helft van het boek en schetst het kader waarin de priester Floris van der Putt en zijn composities kunnen worden geplaatst. Het is een uitgebreid verslag van de kinderjaren in een groot rooms-katholiek, sociaal bewogen én muzikaal gezin, van zijn opleidingstijd en van zijn loopbaan.

De wens om priester te worden was er al vroeg; vandaar de keuze voor het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel, gevolgd door de priesteropleiding in Haaren. In die tijd werd zijn muzikale talent al onderkend en na zijn priesterwijding in 1940 werd hij benoemd aan het seminarie Beekvliet om daar, na een studie aan het conservatorium te Tilburg, het muzikale deel van de opleiding op zich te nemen. Die taak voerde hij met verve uit. Zijn hoofddoel was de jongens te leren zingen met plezier, de theorie kwam later. Hij promootte het oude Brabantse volkslied, gaf pianoles, richtte een schoolorkest op, schreef liederen voor veelsoortige gelegenheden en ontwikkelde een netwerk in de wereld van de muziek. In dezelfde tijd drongen ook de grote wereldgebeurtenissen zijn leven binnen. Het seminarie werd in de Tweede Wereldoorlog bezet door de Duitsers en tot gijzelaarskamp gemaakt. De schoolgemeenschap viel uiteen en hij verbleef drie jaar met de vijfde en zesde klas in Son. Daar werd de lange wandeling naar de sportvelden overigens door hem opgevrolijkt door zelfgeschreven marsliederen. Veel ingrijpender was het dat zijn vader in het laatste oorlogsjaar in Duitse gevangenschap verdween en er nooit meer iets van hem werd vernomen.

In 1954 werd Floris van der Putt benoemd tot Rector Cantus van de Schola Cantorum van de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch. In de elf jaar dat hij deze functie bekleedde, kreeg hij volop te maken met de vernieuwingen in de rooms-katholieke kerk, vernieuwingen die ook doorwerkten in de liturgische liederen. Hem werd verzocht voor de liturgie te componeren in

de volkstaal. In 1965 werd hij op eigen verzoek benoemd tot pastoor te Lieshout. Maar ook daar was hij toch vooral musicus en componist van volkstaal-liturgie. In 1982 werd zijn afscheid gevierd met muziek van eigen hand. In 1990 is Van der Putt te Lieshout overleden.

De twee volgende delen van deze muzikale biografie zijn gewijd aan zijn composities. In deze analyses van het werk en de liederen van Floris van der Putt tracht de musicoloog Vernooij deze te duiden in de context van zijn leven, zijn tijd en de samenwerking met anderen.

In het eerste deel van dit meer wetenschappelijke betoog staan de niet-kerkelijke volksliederen centraal. Na een inleiding over het volkslied en de volksliedcultuur die in de eerste helft van de twintigste eeuw tot bloei kwam, wordt de samenwerking beschreven tussen Van der Putt en zijn priester-collega en vriend Harrie Beex, die vele teksten schreef. Ze maakten al op het seminarie samen gelegenheidsliederen en dat is ook bij hun latere bijdragen aan het (Brabantse) volkslied zo gebleven. Zij werkten bijna altijd anoniem: het ging hen niet om de makers, maar om het zingen. Het lied moest als het ware via de mond van de zingende Brabantse mens overgeleverd worden. Vandaar ook de geregelde keuze voor archaïsch taalgebruik, een quasi-middeleeuwse melodie en een nostalgisch onderwerp. Vernooij bespreekt vervolgens een representatieve selectie uit het oeuvre van het duo Van der Putt en Beex. Hij laat zich daarbij leiden door de door henzelf gemaakte selectie voor hun bundel *Den Brembos*, die in 1950 door de toenmalige Stichting Brabantia Nostra werd uitgegeven. In deze bundel staan onder andere *Van Hertog Jan*, *Van Castere kermis*, *Van Caecilia en Oud lied van gratie*. Vernooij vertelt telkens het verhaal van het lied, geeft de bijzondere kenmerken weer en maakt duidelijk wat de kracht is van deze liederen: de melodische originaliteit en zeggingskracht.

In het volgende deel is de focus verlegd naar de gezongen liturgische werken. Ook hier is gekozen voor een representatieve selectie. In drie opeenvolgende hoofdstukken toont Vernooij hoe Floris van der Putt meegroeide met de veranderingen in de kerk en ze probeerde te volgen in zijn muzikale schrijfstijl. Het begon in 1935 in het eerste jaar van

de priesteropleiding in Haaren met zijn eerste liturgische compositie. Vanaf 1965 waren er de jaren van zijn pastoraat in Lieshout waarin hij, passend in het tijdsgewricht, koos voor het componeren van liturgische gezangen in de volkstaal. In de jaren van zijn emeritaat, vanaf 1982, seculariseerde de samenleving in toenemende mate en heeft hij zich moeten losmaken van het traditionele kerklied, van de polyfonie en de motetstijl. In zijn late composities heeft hij uiteindelijk een eigen stijl gevonden. Daarmee heeft Floris van der Putt als schepper van veel gezongen liturgische muziek ook bijgedragen aan de geschiedschrijving van de Nederlandse kerkmuziek.

Anton Vernooij heeft een mooi opgebouwd boek geschreven over de priester-musicus Floris van der Putt. Diens werken en zeker de Brabantse volksliederen en melodieën zijn bekend genoeg, maar de persoon was tot nu toe onderbelicht. Daar heeft Vernooij met dit boek verandering in gebracht. Het biografische deel had wellicht iets minder uitgebreid kunnen zijn – de lezer wordt overstelpt met informatie die niet altijd de persoon Floris van der Putt betreft – maar het toont wel aan dat de wereldlijke en liturgische liederen niet los gezien kunnen worden van ten eerste zijn levensverhaal en ten tweede de tijd en tijdgeest waarin we hem moeten plaatsen. In de bespreking van de composities toont Vernooij zich een gedegen wetenschapper, die selecteert, verantwoordt en concludeert. Dat is nergens saai, het blijft boeiend en geeft ook de niet-musicoloog inzicht in het kijken naar composities voor zangers.

Wat Floris van der Putt ons heeft nagelaten, blijkt uit het laatste hoofdstuk dat de titel *Fermate* kreeg: Floris van der Putt was eens en vooral een zanger. Het plezier in muziek en zingen is terug te vinden in al zijn composities. Het is muziek van blijvende waarde.

Vernooij heeft in deze biografie recht gedaan aan 'deze muzikale mens' en aan diens bijdrage aan de geschiedschrijving van het volkslied en de Nederlandse kerkmuziek. De bijgevoegde CD met een selectie van zijn composities is verrassend en illustratief.

Karlijn van Blom

Algemeen



Jacobs, J., A. van Roo de en M. van der Steen (red.), *De weervissers van Bergen op Zoom. Over een eeuwenoude vangstmethode, mensen, vis en smaak!* (Bergen op Zoom: Stichting Behoud Weervisserij, 2015). 288 p. ill. ISBN 978-90-9029415-5. € 24,95

De stichting Behoud Weervisserij in Bergen op Zoom heeft naar eigen zeggen als doelstelling het bevorderen en in stand houden van de ambachtelijke wijze van vissen op onder andere ansjovis door middel van de weervisserij in de Oosterschelde en deze vorm van visserij toeristisch en educatief op de kaart zetten. De stichting is daarin zeer actief en haalt alles uit de kast om de nog actieve weervissers te ondersteunen en de verkoop van ansjovis en bijvangst te bevorderen. Zo zijn er jaarlijks excursies naar de weren voor toeristen en andere belangstellenden. Om de weervisserij in Bergen op Zoom ook educatief op de kaart te zetten verscheen vorig jaar een buitengewoon fraai uitgegeven boek over deze voor de stad en Nederland inmiddels unieke vorm van visserij.

Inderdaad uniek, want er wordt in Nederland nergens meer met weren gewerkt. Elders in de wereld wel: het is een zeer oude wijze van vissen. Weren kunnen vele vormen aannemen maar die van Bergen op Zoom bestaan uit een lange rij staken die in de grond gestoken zijn; aan het eind daarvan bevindt zich een fuik waarin de vis uiteindelijk terechtkomt. In het boek is precies beschreven hoe het bouwen van de weren en het vissen ermee in zijn werk gaat. 'Bergen op Zoom in de weer' is de titel van het betreffende hoofdstuk.

In de eerste hoofdstukken lezen we over de geschiedenis van het landschap en waarom de Zeeuwse kust anders is dan die van de rest van de lage landen. Het gaat hier dus om het ontstaan van het visgebied. Dan komt de geschiedenis van het weervissen in Bergen op Zoom aan de orde. De eerste vermelding van weren dateert van eind zeventiende eeuw, maar waarschijnlijk zijn ze

ouder. We lezen over het vissersgilde en over de eigendomsrechten met betrekking tot de weren. Er werd pacht geheven en er ontstond ruzie om het viswater, niet ongebruikelijk onder vissers. Zeeuwen betwistten het recht van de Bergenaren om te vissen op Reimerswaal maar ook onder elkaar hadden de Bergenaren soms heibel.

Er is een hoofdstuk over de vissers en hoe ze hun werk doen. Het is interessant te lezen hoe sterk de Bergse schippers- en vissersfamilies verwant zijn. Leven met en op het water trekt blijkbaar; er werd veel in eigen kring getrouwd. Een volgend hoofdstuk bespreekt de kosten en de baten van de visserij. Wat leverde ansjovis nu zoal op? Pacht komt in een apart hoofdstuk uitgebreid aan de orde. We worden verder ingelicht over de manier waarop de vangst verwerkt wordt. Ansjovis kan vers worden gegeten maar ook op een speciale manier ingemaakt om te dienen als smaakversterker. In Bergen op Zoom waren verschillende visconservenfabrieken actief. Verhalen over de bijvangst, vooral makreel en geep, allebei goede handelsproducten, zijn niet vergeten. Een kort intermezzo licht ons in over de etymologie van het woord 'weer'. Niets blijft onbesproken.

Speciale vermelding verdient het gedeelte in het boek met familie verhalen, dat rijk geïllustreerd is met vaak unieke foto's (pp. 109-183). Hierin vertellen acht vertegenwoordigers van Bergse weervissersfamilies hun familiegeschiedenis. Er is veel onderlinge verwantschap en de vissers hebben voor een groot deel hetzelfde meegemaakt. Het is dan ook onvermijdelijk dat er soms flinke overlappen in de verhalen zitten. Maar dezelfde werkelijkheid wordt dan wel steeds door iemand anders en vanuit een ander perspectief verteld. Wat mij betreft is dit *oral history* op zijn best, met de onvermijdelijke nadelen die hieraan kleven: we hebben allemaal de neiging het verleden te romantisieren. In hoeverre dat hier gebeurt, kan ik niet beoordelen, maar het ophalen van herinneringen vraagt altijd om omzichtigheid.

Het boek past verder in een trend die ik persoonlijk zeer kan waarderen. In het deel 'Weervisserij culinair' komt de Brabantse Bourgondische traditie goed tot zijn recht. Meer publicaties over visserij bevatten tegenwoordig recepten voor het bereiden

van de vangst. Dit deel van het boek is mogelijk geïnspireerd door het bekende boek van Mark Kurlansky over kabeljauw. Dat is niet duidelijk, maar smakelijk ziet het er allemaal wel uit. De recepten variëren van het bekende Bergse 'AAA' (Ansjovis, Asperges en Aarbeien na) via mediterrane makreel uit de tangine tot en met gestoomde makreel op Oosterse wijze.

Er volgt nog een uitstapje naar de Middellandse Zee, naar Collioure, de Franse hoofdstad van de ansjovis. Zoals ik hierboven al vermeldde, biedt het boek echt een 'totaalbeleving' rond ansjovis en weervisserij want het besluit met gedichten, beeldende kunstuitingen rond ansjovis en – hoe kan het ook anders in Bergen op Zoom – met carnaval. Motto: *Me goeie n'onze nette n'uit*.

In zo'n publicatie zijn uiteraard ook een paar onvolkomenheden te bespeuren. Zo vond de Sint-Elisabethsvloed niet plaats in 1424 maar in 1421 (p. 17). De BZ 16 van Piet Baaijen is met zijn kromme steven duidelijk geen hoogaars, zoals vermeld op pagina 121 (of heeft Piet meer schepen gehad?) en ankerkuilen worden niet geslept (p. 165).

Conclusie: een prachtige productie, mooi uitgegeven en rijk geïllustreerd, voor een alleszins redelijke prijs. Voor iedere vis- en visserijliefhebber geldt: kopen.

Piet Martens



Thelen, T. en L. Toorians, Boekel bijzonder. Elementen uit de geschiedenis

van een eigenwijs dorp (Boekel: Gemeente Boekel, 2015). 302 p. ill. krtn. ISBN 978-90-9028021-9. € 17,50.

In het kader van het 700-jarig bestaan van Boekel in 2013 werd besloten dat er een boek over de geschiedenis van Boekel zou moeten komen, zoals dat ook gebeurde bij het 650-jarig jubileum. De gemeente Boekel gaf opdracht aan Jean Coenen voor het samenstellen van een dergelijk boek. De beoogde auteur overleed echter in 2010. Voordat het project goed op stoom kwam, viel het daarom tijdelijk stil. Eind 2011 waren de (nieuwe) auteurs

bereid gevonden om het werk op te pakken en af te ronden. Zoals de ondertitel aangeeft, bevat het boek 'elementen uit de geschiedenis' en komen niet alle perioden gelijkmatig en evenwichtig aan bod. Het boek bestaat uit twee duidelijk te onderscheiden delen. Het eerste deel heeft betrekking op de Boekelse geschiedenis tot aan de Franse tijd. Het tweede deel gaat uitgebreid in op de historie van Huize Padua, begonnen als 'bewaarplaats van zinnen beroofde personen' en ontwikkeld tot grootschalige verpleeginrichting en afzonderlijke bewoningskern binnen de gemeente Boekel. Tussen deze twee delen is als intermezzo een bijzonder fraai geïllustreerd beeldverhaal opgenomen over de monumentale boerderij van Bertus van Berlo, die in 2003 (het Jaar van de Boerderij) werd uitverkozen tot de mooiste boerderij van Brabant. Het valt op dat er – naast het hoofdstuk over Huize Padua – geen aandacht is voor de negentiende en twintigste eeuw. Het grote publiek zal juist over de recentere perioden andere verwachtingen hebben. De auteurs zijn zich daarvan bewust, gezien de opmerking in de verantwoording dat het niet precies het boek is dat de betrokken partijen voor ogen stond. Ze geven aan dat gekozen is voor onderwerpen en perioden waarover nog niets of weinig was geschreven. Op zichzelf is dat een verdedigbare keuze. De consequentie daarvan is dan wel dat er eigen onderzoek gedaan moest worden en laat dat nu juist een punt zijn waarvan de auteurs aangeven dat daarvoor de tijd grotendeels heeft ontbroken. De totstandkoming van het boek heeft zo zijn ups en downs gehad, wat er toe heeft geleid dat de publicatie pas na het jubileumjaar zijn beslag kreeg. Dat neemt niet weg dat het boek over de beschreven 'elementen van de geschiedenis' waardevolle nieuwe informatie te bieden heeft.

Het eerste deel van het boek bevat een aantal logische thema's zoals ondergrond, prehistorie, bestuurlijke en kerkelijke geschiedenis, molens, tienden en oorlogsprikelen, allemaal met betrekking tot middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Een aantal punten zijn me daarbij opgevallen. Voor de vroege middeleeuwen wordt bij gebrek aan informatie over Boekel een greep gedaan in de Bakelse geschiedenis. Uiteraard was een verwijzing naar de parochie Uden voor Boekel veel

logischer geweest. Boekel was immers onderdeel van de parochie Uden, die in de dertiende eeuw samen met het Land van Herpen is opgegaan in het Land van Ravenstein. Hier wreekt zich het feit dat over de middeleeuwse geschiedenis van Uden nog nooit een goed overzicht verscheen en dat eigen Boekelse bronnen van vóór 1313 doodeenvoudig ontbreken.

Hoofdstuk 2 gaat helemaal in op de uitgifte van gemene gronden of de gemeint door Rutger van Herpen aan de geburen van Boekel en Volkel op 3 februari 1313. Terecht is daarvoor veel aandacht, omdat het als startpunt wordt beschouwd van de geschiedenis van de Boekelse dorpsgemeenschap. De toenmalige grens vormt grotendeels de huidige gemeentegrens van Boekel. Het gebied werd mede uitgegeven aan de geburen van Volkel, die delen ervan steeds meer als hun eigen gemeint gebruikten. Daar kwamen de nodige conflicten uit voort met grenscorrecties als gevolg. De huidige gemeentegrens tussen Boekel en Uden (waartoe Volkel behoort) wijkt daarom af van de grens van 1313.

Een ander opmerkelijk punt is de positie en de omgeving van Rutger van Herpen en zijn familie, waarmee we ook raken aan de bestuurlijke situatie. Hoe Rutger van Herpen de heerschappij over de gemene gronden heeft verworven, is verre van duidelijk. Zijn voorouders waren heren van Herpen, maar het is nog maar de vraag wanneer Uden – en daarmee ook Boekel – onder hun gezag kwam. Het juist interpreteren van de schaarse bronnen blijft een heikel punt en het blijft wachten op een degelijk onderbouwde reconstructie van de voorouderlijke familie van Rutger. Op het punt van de opvolging van Rutger door zijn nicht Marina van Herpen wordt een nieuwe visie naar voren gebracht, die beargumenteerd afwijkt van wat tot nu toe werd aangenomen op basis van de studie over Jan van Valkenburg door H.J.J. Vermeulen. De nieuwe hypothese is dat Maria van Herpen als oudste kind de heerlijkheid Herpen opeiste op grond van het feit dat voor dit leen ook vrouwen konden opvolgen. Zij raakte daarmee in conflict met broer Rutger, die als oudste zoon recht meende te hebben. In een scheidsrechterlijke uitspraak van 1316 werd daarover geen uitspraak gedaan, maar werd vastgelegd dat de kinderen van het langst levende gezinslid zouden opvolgen. Jongere

broer Albert, of beter gezegd diens dochter Marina, gehuwd met Jan van Valkenburg, werd de lachende derde en de opvolger van Rutger van Herpen.

Een volgend opvallend punt is een poging om het ontstaan van de huidige dorpskom van Boekel een basis te geven. Die basis wordt gevormd door de verkoop van de omgrachte hoeve Neerbroek op 1 mei 1327 door Jan van Valkenburg aan een aantal rijke Bosschenaren, die als moderne projectontwikkelaars de groei van Boekel aanjoegen. Ook hier wordt een slag om de arm gehouden vanwege ontbrekende archivalia. Tekenend hierbij is ook dat het betreffende hoofdstuk wordt geopend met een opgravingsplattegrond van een omgrachte hoeve in Bakel. De bedoeling is ongetwijfeld met deze plaatjes het eerste Boekel een gezicht te geven, maar soms ontstaat daardoor de indruk dat je niet aan het lezen bent in de geschiedenis van Boekel, maar van Bakel of (in andere hoofdstukken) van Herpen of Uden.

Voor het eerste deel van *Boekel Bijzonder* valt nog het relatief grote aantal typefoutjes en andere tekstuele onvolkomenheden op, die bij een laatste check gemakkelijk voorkomen hadden kunnen worden. Dat geldt ook voor storende foutjes zoals de melding van Johanniters in Gemert. Kaartjes zouden op een aantal plaatsen de tekst zeker hebben verduidelijkt.

Het tweede grote deel van *Boekel Bijzonder* bevat de geschiedenis van Huize Padua. Daarin wordt niet alleen ingegaan op ontstaan en groei van Huize Padua, maar wordt tevens verbreed naar onderwerpen zoals de regelgeving rond TBR en TBS, de geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Nederland en de perikelen rond het voortbestaan van kloosters in de negentiende eeuw met de daarbij horende juridische en rechtspersoonlijke aspecten. Omdat Huize Padua vanuit Handel werd gesticht en omdat later vanuit Huize Padua de stichting van het Kapucijnenklooster in Handel tot stand kwam, wordt ook nog een stukje Gemertse geschiedenis beschreven. Het is een gedegen stuk geschiedschrijving geworden dat op zichzelf als afzonderlijke publicatie niet had misstaan.

Het al genoemde beeldverhaal van de boerderij van Bertus van Berlo als 'tussengedeelte' in *Boekel Bijzonder* behoeft geen andere opmerking dan dat het alleen al vanwege de fraaie foto's een sympa-

thiek intermezzo is in dit boek, dat als naslagwerk kan dienen voor de beschreven historische elementen en daarom ook zeker een register verdient zou hebben. Alles bij elkaar kan Boekel trots zijn op een dergelijke publicatie. Het boek biedt veel nieuwe informatie die Boekel een bijzonder historisch gezicht geeft en bijdraagt aan de eigen identiteit van de kleine gemeente die hierdoor niet zonder meer verloren raakt in groot-gemeentelijke ontwikkelingen. Grote buur Uden kan een voorbeeld nemen aan een dergelijke publicatie.

Jan Timmers



Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom' 68 (2015).
xii+211 p. hb. ill. krtn. ISBN
978-90-73342-14-9, ISSN 2211-
3169. € 24,90 (voor kringleden
inbegrepen in lidmaatschap).

Jaargang 68 van het *Jaarboek 'De Oranjeboom'* is voor een groot deel gewijd aan gebouwen in de stad Breda. Vijf van de elf artikelen gaan daar zonder meer over. Binnen die groep is de diversiteit groot. Architect Lukas Ruijs doet verslag van de herbestemming en verbouwing van vijf 'aan elkaar geklonken historische gebouwen' aan de Nieuwstraat tot een hotel, met een sprekende fotoreportage. Drie van deze gebouwen – de hofhuizen Waelwijk, Bruheze en Assendelft – worden vervolgens door John Veerman in meer detail bouwhistorisch bekeken. Daarbij maakt de auteur ook gebruik van het sinds enkele jaren bekende stadsgezicht van omstreeks 1520, waarbij hij kan laten zien dat het beeld dat dit schilderij geeft weliswaar accuraat is, maar geen letterlijke weergave van de werkelijkheid zoals de schilder die moet hebben gezien. Net als elke andere historische bron moet dus ook dit stadsgezicht met kritische zin worden benaderd en is voor details toetsing aan andere bronnen een belangrijke opgave.

Ook het artikel van Hans de Jong heeft betrekking op een van de nu samengetrokken panden aan de Nieuwstraat. Hij beschrijft echter niet

zoeer het gebouw als wel de bewoonsters: de zuster franciscanessen van Mariadal. De gemeenschap ontstond in 1832 in Roosendaal en kwam in 1843 naar Breda. De zusters speelden een belangrijke rol in het onderwijs in de stad. Eind 1991 verlieten de laatste zusters Breda en in 1992 werd het gebouwencomplex verkocht aan de gemeente. Voorwaarde was dat het huisvesting zou gaan bieden aan studenten. Ook aan die periode is nu dus een einde gekomen.

Kleur neemt een bijzondere plaats in binnen de architectuur(geschiedenis) en bouwhistorie. Het lijkt haast een afzonderlijke discipline binnen de monumentenzorg. Ook daaraan is in dit jaarboek een artikel gewijd en wel met betrekking tot de gevels van de huizen Waelwijk, Bruheze en Assendelft. Aardig is dat naast de opening van dit artikel een foto staat van de gevels zoals zij er ergens tegen 2010 uitzagen, vol graffiti en met (wild geplakte?) affiches op de spaanplaat borden waarmee de ramen waren dichtgespijkerd. De auteur (Reinoud Pince van der Aa) schenkt er verder geen aandacht aan, maar met de foto is ook deze cultuuruiting gedocumenteerd. De seculiere en religieuze bewoners van de panden worden vervolgens nogmaals onder de loep genomen door Mark Buijs. Waar Hans de Jong vooral inging op de zusters franciscanessen en hun goede werken, concentreert Buijs zich vooral op de bewoners in relatie tot de bouwgeschiedenis.

Met Peter van Steenoven verlaten we de Nieuwstraat. Hij schrijft over de ontkerkelijking en ontzuiling in Breda vanaf 1950. En Kees Oomen belicht een episode uit het prille begin (of de voorbode) van wat het rijke roomse leven is gaan heten. Hij belicht de bestuurscarrière van mr. Hendrik Oomen (1776-1815), die wat moeizaam wist door te dringen tot de juridische en bestuurlijke elite in Breda. In 1814 werd hij uitgenodigd deel te nemen aan de 'vergadering der Notabelen' die in maart van dat jaar besliste over de grondwet van het nieuwe koninkrijk. De notabelen konden slechts voor of tegen stemmen en Oomen stemde tegen de grondwet. Een aantal andere Brabantse katholieken deed hetzelfde. Hoewel de notabelen hun stem niet motiveerden, weet Oomen aannemelijk te maken dat de weerstand was ingegeven door de angst dat de nieuwe grondwet de vorst invloed

gaf op het benoemen van parochiepastoors en andere geestelijken.

Tussen beide 'katholieke' onderwerpen in wordt een heel andere kwestie behandeld. Op 21 april 1639 werd Charles de Lasco – geboren Italiaan, maar inwoner van Breda – veroordeeld om aan de staak te worden gewurgd. Zijn misdaad was de 'stomme sodomitsche sonde', wat in de processtukken niet nader wordt omschreven. Homoseksueel gedrag ligt voor de hand, maar zoals Veronique Eggermont in haar artikel opmerkt, werd er geen partner veroordeeld of zelfs maar genoemd. Eggermont plaatst de veroordeling in de context van tijd en plaats. Bronnenschaarste laat veel vragen open, maar door de brede benadering geeft het artikel toch een goed beeld van de periode en de omstandigheden waarin een dergelijke veroordeling en terechtstelling konden plaatsvinden.

In een soort *review*-artikel schetst Frans Goossens de stand van zaken en de desiderata met betrekking tot het onderzoek naar de Bredase elite vanaf ongeveer 1550. Uitgangspunt is daarbij de dissertatie van Otto van der Meij, *Tussen Oranje en Spanje. De leefwereld van de Bredase regenten 1550-1700* (Leiden 2012), maar ook andere recente publicaties passeren de revue. De concluderende opmerking dat er brede belangstelling voor dergelijk onderzoek bestaat, ook onder niet-historici, mag juist zijn, maar de vraag dringt zich op waarom alleen regenten deze aandacht zouden verdienen. Prosopografisch onderzoek is zinvol en belangrijk, maar laten we daarbij open houden dat in principe iedereen die in voldoende mate in de bronnen voorkomt, onze aandacht waard is.

Het jaarboek sluit af met twee archeologische bijdragen. In de eerste doen Erik Peters, Joeske Nollen en Lina de Jonge verslag van een 'inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven' dat in 2012 plaatsvond in de tuin van het Bredase Begijnhof. Hierbij werd een deel gevonden van de fundering van het klooster dat Johanna van Polanen hier liet bouwen, maar dat wellicht nooit daadwerkelijk is voltooid. Helaas kan ook de in 2012 aangetroffen fundering hierover geen uitsluitend geven. Ook werd een beerkuil gevonden die tussen 1575 en 1625 in gebruik moet zijn geweest. Uit de inhoud bleek dat de begijnen in die periode goed en luxe aten. De tweede bijdrage, van dezelfde

auteurs, is een archeologische kroniek van Breda over het jaar 2014 en – in een enkel geval – 2013.

Lauran Toorians



Oord, A. van den (eindred.), H.

Das-Horsmeier e.a. (red.),

Vughtse Historische Reeks

14 (Vught: Stichting Lokale

Geschiedschrijving en Bruna

Boekhandel Brabant, 2015). 192 p. ill.

ISBN 978-90-814749-3-1. € 24,95.

Voor de veertiende en allerlaatste keer is de Vughtse Stichting Lokale Geschiedschrijving erin geslaagd een bundel met negen lezenswaardige artikelen uit te geven. Deels hebben die een beschrijvend, heemkundig karakter en deels graven ze wat dieper.

Nel van der Heijden-Rogier opent met een overzicht van de geschiedenis van het basisonderwijs in Vught (en Cromvoirt) tussen 1800 en 1920 (6-33), rijk voorzien van faits divers, anekdotes, biografische gegevens én fraaie afbeeldingen en foto's.

Cees Slegers dook in het fascinerende leven van het zogenoemde 'Boerke van Cromvoirt' (34-49), een betiteling die geen recht doet aan het opzienbarende levensverhaal van Theo Voets (1914-2000). Geboren als jongere zoon in een arm boerengezin belandde hij, een 'brood-NSB'er', tijdens de Tweede Wereldoorlog in de bezette Oekraïne als één van de Nederlandse kolonisten aldaar. Hij kwam weg met twintig maanden internering en vestigde zich daarna in Cromvoirt. Al snel verwierf hij naam en faam (en een vorstelijk inkomen) als genezer of 'strijker', waarvoor hij kennelijk bijzondere gaven had. In 1954-1955 kreeg hij landelijke bekendheid toen hij werd aangeklaagd wegens het ongeoorloofd uitoefenen van de geneeskunst. Al gauw bleek echter dat hij geen medische handelingen uitvoerde maar zijn honderden patiënten slechts door bidden, strijken en bekruisen van hun pijn en kwalen trachtte te verlossen. Hij kwam er in hoger beroep vanaf met aan lage boete én werd in 1956 erkend als bevoegd magnetiseur. In die hoedanigheid zette hij, in betrekkelijke anoni-

miteit, zijn praktijk als (gebeds)genezer tot kort voor zijn dood voort. Hij werd een man in bonis en een gezien figuur in zijn dorp. Met twee andere buitenstanders, de lokale pastoor en de protestantse politieagent, vormde hij een wonderlijk driemanschap.

Hanneke Das-Horsmeier rondt haar reeks beschrijvingen van artistiek en materieel erfgoed van Vught af met twee artikelen, een over de inventaris en aankleding van de Vughtse raadzaal (50-65) en een over de Vughtse ambtsketen (66-71). Carel Murk zorgde voor de fraaie begeleidende foto's.

Kitty de Leeuw, die in 2013 een artikel bijdroeg over de kleding van de elite, maakte nu een interessant foto-essay over de kleding van de 'gewone' man en vrouw in Vught tussen 1900 en 1935 (72-88). Aan de hand van een zestiental foto's, merendeels afkomstig uit een fotoalbum van de familie Hannema, beschrijft zij de kleding, het schoeisel, de accessoires en sieraden en het kapsel van arbeiders en ambachtslieden, boeren en kleine middenstanders. Zo krijgen we een intrigerend inzicht in aspecten als mode, zedelijkheid, snit, eindeloos hergebruik en slijtage.

Evenzeer intrigerend, fraai geïllustreerd en mooi ingekaderd en uitgewerkt is de studie van Mirjam Lambermon over de internaatsopleiding tot kraamverzorgster in Vught tussen 1951 en 1967 (90-109). Meisjes uit de wijde omgeving kregen op Huize Bergen gedurende drie maanden het theoretische deel van hun opleiding, waarna ze voor de praktijk onder de hoede van kraamverpleegsters in een Brabants kraamcentrum werkten. Op basis van onderzoek in het archief van de kruisvereniging en interviews met zes vrouwen die als jong meisje in Vught hun opleiding tot kraamverzorgster hebben gevolgd, geeft Lambermon een goed beeld van het karakter en het belang van deze opleiding. Ongeveer veertig procent van de meisjes kwam uit boerengezinnen en een zelfde percentage uit gezinnen waar de ouders als kleine zelfstandigen werkten. Deze opleiding bracht voor veel van deze meisjes een opleiding na de huishoudschool en een beroep binnen bereik, al eindigde dat voor de meesten op het moment dat ze trouwden. De opleiding was bestemd voor meisjes uit goede katholieke gezinnen en het lesrooster omvatte dan ook drie uur godsdienstonderricht per week.

Dat aspect – meestal volkomen vergeten – komt aan bod in de interviews, die verder inzicht geven in de hooggestemde motivatie en de indrukwekkende ervaringen van de kraamverzorgsters, die – evenals hun opleiding – hen voor het leven hebben gevormd.

Wie Vught zegt, zegt IJzeren Man. Mieke Kolster van der Lugt verhaalt hier de bewogen geschiedenis van het gelijknamige hotel, dat in 1918 als paviljoen werd gebouwd bij de bijna dertig jaar eerder tot stand gekomen waterplas. In 1924 werd het paviljoen met de plas, bossen en toebehoren verkocht aan de Bossche ondernemer Emanuel de Jong. Hij maakte van de wat verlopen 'badplaats' een hotel met dans- en eetzaal en een populaire bestemming. In de oorlog wordt het bezit van de Joodse De Jong geconfisqueerd en geëxploiteerd door een bewindvoerder. Na de oorlog bleef het hotel, op een steenworp van concentratiekamp Vught gelegen, leeggeroofd achter. De nieuwe eigenaren zagen zich keer op keer geblokkeerd in hun uitbreidingsplannen. Nadat het oude hotel in 1989 is afgebrand, verrees nabij de oude plek een nieuw strandpaviljoen.

Ad van den Oord dook in de geschiedenis van de Vincentiusvereniging en armoedebestrijding in Vught tussen pakweg 1880 en 1890 (134-151). Naast de schitterende huizen van de welgestelde Vughtenaren kende de plaats ook 'proletariërs-woningen' in de zogeheten Piekenhoek, merendeels bewoond door trekarbeiders in de bouwnijverheid. Van den Oord schetst de gevolgen van strenge winters, werkloosheid en armoede en de initiatieven om die te verhelpen in het kader van katholieke liefdadigheid door de Liduina- en Vincentiusvereniging. Daarin zorgden katholieke welgestelden voor bedeling, kleding- en voedseluitdeling en werkverschaffing, deels als zelfheiliging en deels als 'liefde-werk' ten dienste van de gemeenschap.

Toen na de oorlog het voormalige SS-concentratiekamp Vught in gebruik werd genomen als interneringskamp voor collaborateurs, rijpten tegelijkertijd ideeën voor een nieuw gevangenisregime, dat behalve opsluiting ook mogelijkheden bood tot groepsactiviteiten in de buitenlucht, werk, scholing en reclassering. Het proces van de omzetting van het kamp naar de strafgevangenis en later jeugdgevangenis Nieuw Vosseveld (en het

Centraal ziekenhuis van het Gevangeniswezen) tussen 1949 en 1971 wordt uitgebreid beschreven door Ottie Thiers (152-174). Na de sluiting van het interneringskamp in 1951-1952 zaten hier vooral jonge veroordeelden, onder wie een aanzienlijk aantal dienstweigeraars en 'deserteurs'. Nieuw Vosseveld groeide uit tot het paradepaardje van het Nederlandse gevangeniswezen, mede gebaseerd op de aanwezige gebouwen en structuur, die waren geërfd van het concentratiekamp. Zo kregen de bunker en het ziekenhuis een nieuwe functie, die ze behielden tot 1971. Nu resteert daarvan alleen nog de historische bunker.

Hiermee valt het doek over de Vughtse Historische Reeks. De Stichting Lokale Geschiedschrijving Vught zet zich nu in voor de totstandkoming van een geschiedschrijving van Vught met nadruk op het bijzondere en het eigene van Vught, de Vughtse 'identiteit' en de bijbehorende *lieux de mémoire*. De voorbereidingen zijn begonnen en een gemeentelijke subsidie voor het boek is binnen, maar het project kan pas starten als er zekerheid is over externe subsidies en sponsoring.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Summaries

Martien van Asseldonk en Karel Leenders

'The Extent of the Lands and the Meadows': The Development of the Area Measurement System of the Meierij in 's-Hertogenbosch

In this article, Asseldonk and Leenders describe a document found in the Veghel town archive, which contains information about the area measurement system used in the bailiwick of 's-Hertogenbosch around the sixteenth century. The document was probably written in 1612, but refers back to an older source, which dates from after 1439. Asseldonk and Leenders compare information from this document with two other chronicles that discuss area measurements of 's-Hertogenbosch, namely the chronicle of Cuperinus and the so-called chronicle of the convent of St. Gertrude. The conclusion is that these are three independent sources. The information in the three sources is consistent, and the sources complement each other.

In the bailiwick of 's-Hertogenbosch, the measurement system based on the long rod (20 feet long) was used. Later, the system based on the short rod (14 feet long), which originated in the area of the present provinces of Holland, Utrecht and Gelderland, was increasingly used as well. It is likely that landowners who resided elsewhere and who commonly used the short rod to measure their property, used the short rod to describe their property in the Bailiwick of 's-Hertogenbosch as well.

The oldest version of the system to measure an area of land used in the bailiwick was based on the barrel (*vat*), which was used to measure quantities of grain. Surface areas were defined as the area of land that could be sown with these quantities. The area units were expressed with the same terminology as the measurements for content, with the suffix *-saet* (seed). This was an elegant and simple system, which was already in use in the ninth century. To illustrate, we see an intriguing dividing line running through the bailiwick of 's-Hertogenbosch. On the northwest side of that line 16 *lopensaet* equalled 1 *mudsaet*. On the southeast side of the line 12 *lopensaet* was equal to 1 *mudsaet*. These areas coincide reasonably well with the regions (suggested by Theuws), which were inhabited from the late sixth century onwards by colonists coming from the southeast and by colonists coming from the north.

This system was accurate for measuring quantities of grain, but it was obviously not very accurate for measuring areas of land. In the eleventh century, the need for a more accurate system to measure surface areas increased, partly because of the large-scale land allocations and reclamations, as mentioned in written sources. A more accurate measurement system based on the square rod – the *bunder* and the *hoeve* – came into use. This system could also be used for measuring large uncultivated areas of land, which had a distinct advantage over the old system, which was only practical for measuring cultivated lands.

The notion put forward in this article, that a more accurate system for measuring areas of land was introduced in the eleventh century calls for a new way of thinking about the reconstruction of the geography of villages in medieval times. Moreover, if the conclusions are confirmed by further research, it will give historians a new tool to analyse the history of the landscape in the bailiwick of 's-Hertogenbosch. The article therefore gives practical guidelines for those who want to engage in such research.

The article also investigates the motivation behind the reformation of the measurement system. There is a correlation between the area where the long rod was used and the places that are mentioned to be located in the shire of Texandria; however, this is not a perfect match. In some localities, local lords introduced a different rod, for instance in Gelmel and Budel, and probably also in Heeze and in the southern area of the shire. Parts of Texandria were also located in the western part of the present province of North Brabant. A large part of this area was once covered with peat. When certain areas of land in this area were allocated and reclaimed, these local lords decided which measurement system would be used for this specific reclamation. There are indications that until around 1300, the long rod was frequently used, but afterwards the short rod became increasingly popular, probably because of influence from Zeeland in the west, where the short rod was common.

Local lords also influenced the way their old land measurement systems were linked to the newly introduced square long rod and *bunder*. When these lords expanded their power and control from their own property and claimed lordship over the commons, the measurement system became the standard in the whole area of their domain. These 'lordships' could also expand or contract, which also exerted its influence on the land. The measures of Gelmel for example, expanded to Hoogstraten, and likewise, those of Boxtel to Liempde and Budel to Maarheeze.

For the measuring of meadows in Veghel, other measuring systems were used. For meadows next to the Aa River, the *voeder* and *dagmaat* were used, and for meadows elsewhere, the *bunder*. Both types of meadows were largely sold from the commons in the same period, between 1050 and 1190. The difference in naming indicates an older use of a part of the meadows next to the Aa River.

The remaining meadows next to the Aa River sold after 1190 were measured in *bunders* as well. This was necessary because of the land tax introduced in around 1190, which was related to the surface area. In Veghel, the *lorensaet* was never used for meadows. In spite of the linking of this measure to the *roede* and the *bunder* in probably the eleventh century, the *lorensaet* remained associated with cropland, and was not used for meadows till the middle of the seventeenth century.

Bram Vannieuwenhuyze

The Hoogstraat (High street) in the Towns of Late Medieval Brabant. Some Thoughts on Topographic Similarities and Differences

Local studies focusing on urban landscapes of the past very often emphasize the particularities and uniqueness of a specific urban topography. Old cities and towns indeed diverged widely, yet they were also very similar. However, general models and theories that explain topographic differentiation and genericity remain quite scarce, especially because scholars often lack the tools, the time, and the expertise to undertake in-depth comparative topographic research. This article considers the case of the so-called *Hoogstraat* (High street), a late medieval street name that existed in various towns of late medieval Brabant, and uses it as a starting point for the development of a methodological framework and further reflections upon late medieval topographic similarities and differences between (parts of) these towns. Obviously, every town had its particular *Hoogstraat*, with a specific location, morphology, destinations, buildings, et cetera. Yet, in most cases the same 'chain' of topographic phenomena can be found: most *Hoogstraten* were exit roads, leading from

market places via town gates to important destinations outside the town. In these cases, the street name reflected the importance of the street. This small case study shows that in-depth comparative research can shed light on the tension between the uniqueness and the genericity of former topographic phenomena and can suggest explanatory models for the topographical patterns in old towns and cities.

Jan Sanders

Monasticism in Fifteenth-century 's-Hertogenbosch

In 's-Hertogenbosch in the thirteenth and fourteenth century, monasteries functioned according to a prescribed rule within a recognized order: the Wilhelmites, Franciscans, Dominicans and Clares. Besides these four, various groups of religiously committed individuals without rule and order had settled in town, namely the Beguines, Beghards, and the Hospice Sisters. In 1335, the first Cellite Sisters or *Zwesteren* also came to the city, and a short time later the Cellite Brothers or Lollards followed them. Their embedding in the church hierarchy, however, was often unclear. They lived according to their own customs and regulations. Some of these communities associated with an authorized rule, indeed, the Third Order of Saint Francis proved very suitable for them. Under pressure from outside, the Beghards accepted this Third Rule between 1333 and 1335.

In the years around 1400, monastic life in the city developed in a way that had far-reaching consequences. The women who joined in new semi-religious communities were not officially incorporated into the ecclesiastical structures. Some of them lived according to the Third Rule of Saint Francis or Saint Dominic. New communities, with the principles of *devotio moderna* (modern devotion) as a guide, arrived in the city. A sisters' convent was built around 1410, a brothers' convent was built from about 1425. The first inhabitants were trained in the region of origin of this movement. The residents in these 'Houses of the Common Life' did not live under a religious rule but according to statutes and were not part of a major organization.

The ideas of *devotio moderna* spread over a wide region and affected existing monasteries by a return to the basic principles of their rule. Independent communities were brought under control of an Order or the bishop within a short time. Between 1464 and 1470 in 's-Hertogenbosch, six communities developed into convents and monasteries as a result of accepting or strictly maintaining a recognized rule, but each went at its own pace and possibilities.

In 1470, a new and stricter rule in the Beghards' community led to a split with the modernists, who wanted to replace the Third Rule of Saint Francis by the stricter regime of the Crosiers. They were eventually thrown out and had to establish a new monastery elsewhere in the city. The sisters, who lived in the Papenhulst at the end of the fourteenth century, chose almost immediately to live according to this rule of Saint Francis. They acquired a residence behind the Toll Bridge after a short stay at the Windmolenberg. There, they developed a real monastery in 1469 with the construction of a chapel. The tertiaries of Uilenburg experienced a similar development in that year, which culminated in the construction of a monastery in the years 1488-1491. The Dominican Third Rule sisters disappeared in the middle of the fifteenth century. The tertiaries living since 1475 on the Eikendonk were tertiaries from their very beginning.

In 1464, the Zwesteren officially chose the rule of Saint Augustine, which they already followed in practice, but so far with the permission of private property. A further move towards a monastery followed in 1477, including chapel rights in 1514. Immediately after, the Cellite Brothers also accepted the rule of Saint Augustine. While the sisters were subordinate to the bishop, the brothers were under the direct authority of the Order of the Cellites. The Mary Magdalene Sisters, who had settled around 1430 in the city, subjected themselves in 1466 to Augustine's rule in their new enclosure at the Windmolenberg and under the name of the Sisters of Bethany. In 1488 the Vught sisters joined them. The Sisters of St. Gertrude took over the remnants of a moribund Dominican Third Order convent and from the middle of the fifteenth century formed the only monastery that from the outset lived totally according to Saint Augustine's rule.

Erik-Jan Broers

Criminal Trials Against a Dead Body: Legal Proceedings over Suicide in the Seventeenth and Eighteenth Centuries

For centuries, committing suicide was considered a criminal offence of a very serious nature. One who had taken his own life was said to have committed a crime against God, a so-called *crimen laesae majestatis divinae*. For this foul deed, the deceased had to be punished. His body had to be thrown out of the window, it had to be dragged to the field of gallows outside the city, and there it had to be hanged upside down or exposed on a wheel or buried beneath the gallows. From around 1500 onwards, these punitive measures were restricted – more and more – to cases in which the suicide was committed in order to escape criminal justice. Suicidal behaviour was eventually decriminalized by the beginning of the 19th century, when criminal law was moderated and codified. This modernization of criminal law was, for a major part, the result of the efforts of the Italian lawyer Cesare Beccaria, who had published a treatise on crime and punishment – *Dei delitti e delle pene* (1764) – in which he propagated that criminal law should be in accordance with human ratio. Punishing the corpse of a dead person is as useless as it is irrational.

Klaasje Douma

'Always Make New Pleasure, Friendship, Companionship': On Brabant Nobility, 'Gentlemen's Fraternities' and Regional Identity

In the second half of the nineteenth century, there existed several so-called 'gentlemen's fraternities' in North Brabant. These associations are an important source in the investigation of local and regional elites. This article concerns itself with such associations and centres on the question to what extent the Brabant nobility expressed a self-identity by being a member of and participating in these fraternities.

The first part of the article discusses the way in which membership played a role in the relations between Brabant noblemen and contributed to the cohesion of the noble part of the provincial elite. Consecutively, societies and associations established in 's-Hertogenbosch with a local and provincial outreach are discussed. Aspects that are reviewed here include the popularity of the associations among the Brabant nobility, the composition of the noble part of the membership and the way in which noblemen showed their invol-

vement by being a member of the board and/or by attending the meetings. As it turns out, the involvement in 'gentlemen's fraternities' contributed to the cohesion within the Brabant nobility. Brabant noblemen were not striving for a strict noble elitism but instead expressed themselves as members of a Brabant elite. Some noble families and noble individuals proved to be very involved and participated in an administrative elite with much influence. They were determining the extent to which these Brabant 'gentlemen's fraternities' possessed and expressed a regional (noble) self-identity.

In the second part of the article, the question is discussed as to what extent Brabant noblemen showed a Brabant identity, especially by means of their activities as members of cultural societies. The discussion centres on the *Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen* (Provincial Society for the Arts and Sciences) and especially around the historiography as source of cultural emancipation that was practised in this society. By means of these activities, a number of noblemen contributed to the developing of the image of Brabant as a glorious and important part of the Dutch nation, an image that prevailed between 1840 and 1880.

The conclusion reached in this article is that noblemen in the province of North Brabant in the second half of the nineteenth century presented themselves as *Brabanders* by means of their membership of and activities in 'gentlemen's fraternities'. In this way they constructed a (group)identity, and as long as the image they cherished continued to be an image in which people of the province recognized themselves, their self-identity and persona could be seen as being Brabant. As soon as another image of Brabant became more relevant, they were no longer considered to be standard-bearers of Brabant culture and identity.

Thunnis van Oort

'Just imagine! Girls and boys, sitting right there, next to each other!' Catholics, Gender, and Social Class in the Paleis Cinema in Rucphen (1929)

Notwithstanding the recent 'spatial turn' in social film history, the topography of the cinema auditorium is not a regularly visited theme. Van Oort analyses the atypical case of a Dutch Catholic city council in the rural municipality of Rucphen that decreed the separation of seats for male and female audience members in the local cinema. Although many institutions in the daily life of Dutch Catholics were segregated along gender lines, discrimination of the sexes in the cinema did not turn out to be a viable option for Dutch Catholic policy makers. This case, therefore, touches on the limits to Catholic control over cinema audiences.

Auteurs

MARTIEN VAN ASSELDONK (Zijtaart 1954) studeerde elektrotechniek en werkt sinds 1981 als ontwikkelingswerker en later als managementdeskundige in Afrika en Azië. Sinds 1985 publiceert hij over historische onderwerpen en in 2002 promoveerde hij aan de Universiteit van Tilburg op *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen circa 1200-1832*. Andere historische publicaties van regionaal belang behandelen onder meer de cijnzen van de hertog van Brabant, het graafschap Sint-Oedenrode, het middeleeuwse Bergeijk, oude tolwegen, gemene gronden en de landmaten in de Meierij. Daarnaast publiceerde hij enkele verhalenbundels en verzorgde hij van 2001 tot 2003 een kolom in het *Brabants Dagblad* vanuit Afghanistan.

KAREL A.H.W. LEENDERS ('s-Hertogenbosch 1946) doorliep het Onze Lieve Vrouwe Lyceum te Breda en studeerde van 1965 tot 1969 wis-, natuur- en sterrenkunde te Utrecht. Daarna was hij werkzaam in de statistiek bij NV Hero-conserven te Breda en aan de Technische Hogeschool te Delft. Sinds 1975 was hij als demograaf werkzaam, eerst bij het openbaar lichaam Rijnmond te Rotterdam en van 1987 tot in 2008 bij het provinciaal bestuur van Zuid-Holland. Daarnaast was hij steeds actief als historisch-geograaf. In 1991 behaalde hij het doctoraal sociaaleconomische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waarop in 1996 een promotie volgde op een proefschrift over de middeleeuwse ontwikkeling van een ruim gebied rond Breda. In 1986 werd zijn boek *Verdwenen Venen* bekroond met de Geschiedenisprijs van het Gemeentekrediet van België. In 2002 ontving hij de Historische Prijs van Brabant. Zijn ongebonden onderzoek betreft vooral de landschaps-geschiedenis in het Brabantse. Daarnaast verricht hij advieswerk voor gemeenten, ruilverkavelaars en andere overheden in Nederland en Vlaanderen. Sinds 2012 is hij lid van de Vlaamse afdeling van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. In november 2015 verscheen het boek *De Dynamische Hoeve*, over de ontwikkeling van grote pachthoeven in de Meierij.

BRAM VANNIEUWENHUYZE (1980) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en verdedigde er in 2008 het proefschrift *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Sinds 1 september 2015 is hij aangesteld als bijzonder hoogleraar historische cartografie aan de Universiteit van Amsterdam. De afgelopen jaren was hij tevens werkzaam als gastprofessor in Gent en Kortrijk en als zelfstandig onderzoeker en gids voor Caldenberga (www.Caldenberga.be).

JAN G.M. SANDERS (Den Dungen 1955) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden en volgde daarna de archiefschool. Hij was tot 2004 werkzaam bij het Rijksarchief in Noord-Brabant. Sindsdien is hij verbonden aan het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) als rijksarchivaris in Noord-Brabant en archivaris van de bij het BHIC aangesloten gemeenten en waterschappen. Vanaf 2016 is hij tevens provinciearchivaris van Noord-Brabant. Hij promoveerde in 1990 op een proefschrift over het kartuizerklooster bij Geertruidenberg (1336-1593). Hij heeft meegewerkt aan diverse bronnenuitgaven en publiceerde over Brabantse onderwerpen. In zijn jongste digitale publicatie behandelde hij de relatie tussen Jheronimus Bosch en de kartuizers van Vught: *The Charterhouse near 's-Hertogenbosch and its connection with the studio of Jheronimus Bosch, 1466-1515* (www.kartuizerklooster.nl/jheronimus-bosch/).

ERIK-JAN BROERS is als universitair docent verbonden aan Tilburg Law School, de Juridische faculteit van Tilburg University. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van het strafrecht en de rechtspraakgeschiedenis. Van zijn hand verschenen reeds diverse boeken en artikelen over deze rechtsgebieden.

KLAASJE DOUMA (1954) studeerde cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit en rondde deze studie af met een scriptie over de bewoners van kasteel Heeze in de negentiende eeuw. Afgelopen jaar promoveerde zij aan de Tilburg Universiteit op een dissertatie over de adel in Noord-Brabant in de periode 1814-1918. Zij is onder meer als bestuurslid en redactielid actief in de plaatselijke heemkundekring.

THUNNIS VAN OORT (1976) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef een proefschrift over de opkomst van het bioscoopwezen in het katholieke Zuiden en doceerde filmwetenschap aan de Universiteit van Utrecht en de Vrije Universiteit Amsterdam. In 2015 beloonde het Vlaamse Fonds voor Wetenschappelijk onderzoek (FWO) hem met een Marie Curie Pegasus beurs aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel coördineert en doceert hij het media-studies programma aan de University College Roosevelt te Middelburg. Hij is redacteur van het enige Nederlandstalige mediahistorische *Tijdschrift voor mediageschiedenis*. Contact: t.oort@ucr.nl.

Index

A

Aarle 14, 197-198
Aarle-Rixtel 170
Aarnink, Laetitia 224
Aarschot 25, 54, 63, 72, 81
Aarts, B. 35
Adelheid, gravin van Leuven 34
Alkmaar 53
Allen, Robert 162
Alphen 31
Amersfoort 224
Amsterdam 53, 87, 169, 172, 225
Anderlecht 54, 61
Ansried, graaf van Texandrië 35
Antwerpen 49, 53-54, 61, 63, 65-67, 70, 84-85, 95, 195, 215-218
Antwerpen, de provincie 193
Aquino, Thomas van 117
Arendonk 68
Armentières 66
Arnhem 53
Artesië 62
Asse 54, 61
Asseldonk, Martien van 9, 13, 35
Assisi, Clara van 80
Assisi, Franciscus van 78, 164
Asten 219
Audenaarde 95
Audenhoven van Vechel, Jan Daniels van 94
Augustinus 114, 225-226
Aulnis de Bourouill, Frederik baron d' 136-137, 144
Aulnis de Bourouill, Jan baron d' 136, 144
Auschwitz 190
Australië 183
Avignon 85

B

Baaijen, Piet 229
Baardegem 54
Baarle 31
Backer, jonkheer Ferdinand 140
Bakel 229-230
Barlandus, Adrianus 76
Basel, Winandus van 79
Bavay 57
Bavel, H. van 18
Beccaria, Cesare 124-126
Bedeer, G. 54, 63
Beek, Anna van 123
Beer, Astrid de 189
Beex, Harrie 227
Beigem 54, 61
België 21, 25, 71, 166, 180, 193, 210-211, 216, 225
Belveren 20, 46
Bem, Jan 97
Benedictus 79
Beresteijn, de familie Van 136

Bergen op Zoom 37, 54, 63, 65-66, 70, 132, 198, 207, 212, 228-229
Bergen op Zoom, de heer van 34
Berkel-Enschot 184
Berlicum 14, 20, 46
Berlo, Bertus van 229-230
Berze, Theodericus de 99
Best 197
Best, Joannes van 223
Bickhoff, H.W.J. 172
Bijsterveld, Arnoud-Jan 13, 29, 35-36, 161, 171, 192, 221
Birck (van Kalkar), Jan van 91
Blaeu, Willem 69
Bles tot Tilbergh, Marcellus (heer van Moergestel) 203
Boeckel, de familie Van 203
Boekel 229-231
Blom, controleur 200-202
Bogaerde van Terbrugge, André baron van den 151-152
Bokhoven 48, 81
Bollmann, Boudewijn 182
Bonenfant, P. 62
Bont, Chris de 208
Boom 53
Booma, J.G.J. van 217
Borchtlombeek 54
Borgvliet 54, 65, 198
Bosch, Jeroen 40
Bosch, Willem van den 80-81
Boschveld 48
Bourbon, Ludovicus van, bisschop van Luik 100
Bouwens, Adriaan 121
Bouwens, Lenaert 216/217
Boveland, Maud 161
Bowier, de familie 133
Bowier, jonkheer Daniël 142
Bowier, jonkheer Jan 142
Boxtel 16, 20-21, 30, 34-35, 46-48, 61, 169, 202-203
Boxtel, de heer van 34
Brabant passim
Brabant, de hertog van 16, 34-35, 37, 66, 70, 197, 208, 212
Brabant, hertog Hendrik I van 67-68
Brabant, het hertogdom 9, 53, 193
Brabant, Noord- 9, 11, 24, 29, 32, 43, 129-156, 163, 166, 168-170, 179-181, 183-184, 189-191, 193, 198, 203, 207, 210-212, 221, 225
Brabant, Staats- 113, 120, 123
Brabant, Vlaams- 193
Brabant, Waals- 193
Brabant, West- 11, 32, 36, 170, 208, 214
Breda 68, 70, 132, 140, 164, 168-169, 190, 198, 211-214, 231-232
Breda, de baronie van 61
Breda, de heer van 33, 37

Breda, heer Godfried II van 67
Breda, heer Hendrik V van 213
Breda, het Land van 13, 29, 37, 40, 211
Bremen 33
Breugel, mr. Caspar van 19
Brinckerinck, Johannes 87
Brinkkemper, Otto 198
Broers, Erik-Jan 11
Brugge 53, 61, 95, 212
Brussegem 54
Brussel 36, 47-48, 53, 56-63, 65, 71, 84, 95, 195, 212, 216, 218-219
Brussels Hoofdstedelijk Gewest 193
Buck, Ludolf 98
Budel 16, 19-21, 30, 34-35, 37, 46-48, 170
Buijs, Mark 231
Buiks, Christ 51, 61
Buys, Ans 192, 195

C

ahors 61
Calvin, Johannes 220
Canada 183
Carnoy, A. 55
Carolina, Noord- 162
Caron, Bart 183
Ceylon 203
Charruadas, P. 58
Coenen, Christianus 99
Coenen, Jean 229
Coeverincx, Gijsbertus 79, 88, 93
Collioure 229
Colonia, Petrus de 99
Conynck, Joest die 90
Coopmans, prof. mr. J.P.A. (Jos) 11, 178-181
Court, de familie De la 132, 143
Court, jonkheer Josephus de la 133-135
Court, jonkheer Leopold de la 141-143
Court, jonkheer Paulus de la 129, 135
Couwvenbergh, G.F. 208
Cranendonck 35, 219
Cromvoirt 20, 46, 232
Crow, Jim 161
Cuijck, Heidi van 184
Culemborg 224
Culemborg, Elisabeth van 70
Cuper, Henrica 17
Cuper, Hubertus 17
Cuperinus (Albert Cuper) 14, 17-21, 25, 40, 42, 47

D

Daemen, Florian 192, 195
Damhoudere, Joost de 118
Dante (Alighieri) 115
Das-Horsmeier, Hanneke 233
De Hage (Haag) 206
Delft 219-220

Deligne, C. 58
Den Bosch, zie 's-Hertogenbosch
Den Dungen 20, 21, 34, 46
Den Haag, zie 's-Gravenhage
Denderbelle 54
Dendermonde 54
 Deun, Piet Van 51
Deventer 86-87, 209-210
 Deventer, Jacob van 50-51, 57-60, 65, 67
 Devos, Magda 51, 63
Diepenveen 87-88
Diest 25, 66, 81, 212
 Dillo, M. 31
Dinther 14, 20, 47
 Dinther, Coel van 95
 Dionysius de Kartuizer 90, 105
 Discuis, Barbara 18
 Does de Bye, Pieter ridder van der 152
 Does de Willebois, de familie Van der 132, 136, 142
 Does de Willebois, jonkheer Petrus van der 135
 Does de Willebois, jonkheer Pieter van der 140
Dommelen 26
Dongen 207-208
 Doorn, Tielman van 89
Dordrecht 94-95, 209
 Dou, Gijsbert 87
 Douma, Klaasje 11
Drenthe 33, 151
 Drueten, Peter van 99
Drunen 20, 46-47
 Duijvendak, M.G.J. 149
Duitsland 53, 83, 93-94, 100, 189, 216
 Dynstlaken, Peter Hendrik Keyensoen van 90
 Dysa, Petrus de 83

E

Edingen 54
 Ee, Adriaan van der 52
 Eerenbeemt, Harry van den 11, 179
Eersel 67
 Eert, Jan Teunis van 27
 Eggermont, Veronique 232
Eindhoven 13, 23, 28, 37, 47, 53, 61, 63, 66-67, 89, 99-100, 104, 132, 137, 146, 166, 168, 189-190, 203-204, 211, 217, 219, 225
 Eindhoven, Herman van 95
 Eisenstein, Sergej 167
 Elens, Aart Peter 27
 Els, Toon van 195
 Elsen, Gerlacus van den 155
Elshout 17
Empel 48
 Empel, heer van 34
 Empel, Metta de 84
Engeland 83, 203, 216
Engelen 48, 224
Erp 14, 16, 47
 Erp, Aleid van 98
 Erp, Walraven de Oude van, heer van Erp en Veghel 16
 Erp, Walraven van, heer van Erp en Veghel 16

Esch 20, 46
 Esden, Willemus de 83
Essene 54
Etten 37, 174
Europa 113, 116, 154, 163, 166, 211, 218
Europa, West- 51, 114, 126, 204, 215
Europa, Zuid- 215
Evere 57
 Ezechiël 116

F

Faassen, Tine 192, 194-195
 Fockema Andreae, S.J. 208
 Folter, Ria de 192, 194
 Foppens, J.F. 80
Frankrijk 52, 53, 100, 229
Frankrijk, Noord- 94
 Frederickx, Eddy 214
 Frenken, A.M. 206
Friesland 151, 155
 Frijters, zuster (begijn) 213

G

Gaalman, Annette 185
 Gasselte, de marke 33
 Gast, Louis 18
Geertruidenberg 68, 70, 207-208
Geffen 20, 46
Gelderland 24, 48, 143, 151
Geldrop 47, 219
 Gelling, M. 52
 Gelmel, heer van 35
 Gelre 19, 24
 Gelre, de graaf van 35
Gemert 47, 230
 Gemert, Hubert van 88
 Gemert, Katherina van 88
Gemonte 20, 47
Gent 29, 36, 40, 61, 85, 95, 212, 217
 Gijsberts, Frans Janssen 113, 119-120
 Gil, Jardena 190
 Gilles-Guibert, M. 61
 Gils, Cor van 169
 Ginhoven, Cornelia 123
 Girard de Miolet van Coehoorn, de familie De 203
Gistel 53
 Glas, Nico de 214-216
Goch 217
 Godschalk, Adrianus (bisschop van 's-Hertogenbosch) 225
 Gooskens, Frans 232
 Goossens, Thomas 155
 Gorissen, P. 61
 Goropius Becanus, Johannes 214-216
 Gorp, Jos van 169
 Gorter, Peter de 93, 104
Gouda 94
 Goudriaan, Koen 100, 105
 Gramaye, J.B. 69, 80
's-Gravenhage 53, 200
's-Gravenmoer 207
 Gregorius XI, paus 83
's Grevelduin Capelle 208
 Grevenbroeck, Erasmus van (heer van Mierlo en Lierop) 219

Grevingh, Peter 37
 Grez, jonkheer Hendrik de 136, 152, 154
 Grez, jonkheer Jan de 136
 Groenewegen van der Made, Simon van 119-120
Groningen 61
 Groot, Hugo de 118-119
 Groot-Brittanië 175
 Grote, Geert 85-87
 Guilardian, David 36
 Gurp, Gerard van 216-218
 Guzman, Dominicus 78

H

Haanstra, Bert 173
Haaren 226-227
Haarlem 209, 217
Hageland 25
 Hagoort, Wim 55
 Hal, Toon van 214-216
 Half-Wassenaer, de familie 143
Halle 50
Halsteren 37
 Ham, W.A. van 54, 65-66
 Hammen Nicz., J. van der 208
Handel 230
 Hannema, de familie 233
 Hansen, Miriam 162
Hardenberg 220
Haspengouw 19, 21, 24, 36, 47
Hasselt 53, 61
Heeswijk 14, 18, 20, 46-47
 Heeswijk, heer van 34
Heeze 19-21, 34, 46-48, 219
 Heffernan, Brian 225
 Heiden, H. van der 18
 Heijden-Rogier, Nel van der 232
 Heinsberg, Jan van, bisschop van Luik 95
Helmond 13-14, 28, 47, 132, 146, 168, 170, 205-207
Helvoirt 20, 47, 210
 Hendrik, graaf van Leuven 34
Henegouwen 62
Herentals 68
Herlaar 20
 Herlaar, heer van 34
 Hermans, C.R. 17
 Hermans, Christina Arnoldusdochter 91
 Hermans, L. 56, 67
 Hermanszoon, Arnoldus 91
 Hermesdorf, prof. dr. B.H.D. 179
Herpen, het Land van 230
 Herpen, Albert van 230
 Herpen, Maria van 230
 Herpen, Marina van 230
 Herpen, Rutger van 230
 Herremans, D. 54
's-Hertogenbosch 9, 13-14, 17-19, 21-23, 28-29, 47, 49, 52, 63, 66, 68-70, 76-106, 113, 119-121, 123-124, 132-149, 153-154, 179-183, 187, 190, 192-193, 195, 199, 203-204, 207, 209-210, 216-221, 223-224, 226
 Heurn, mr. J.H. van 17
Heusden 17, 19, 24, 48
 Heyden, Maria van der 188
 Heze, Godfried van der 80

(Hilvaren)beek 20, 46, 214

Hoekx, J.A.M. 17

Hoernken, Jan 93-94

Hoeven, Liesbeth 190

Holland 19, 24, 31-34, 48, 98, 118-119, 217

Holland, de graaf van 208

Holland, Zuid- 24

Hoogeloo 35

Hoogstraten 34-37, 43, 63, 67-70

Hoogstraten, de heer van 34, 36, 68

Hooydonk, Jacques H. van 211-212

Hoppenbrouwers, Peter 208

Horne, Engelbert van 34-35

Hugenpoth, de familie Van 140

Hugenpoth, Jan baron van 133, 137-138

Huijbergen 37

Hurk, Ton van den 197

I

IJsseling, Joop 213

India 203, 224

Indonesië (Nederlands-Indië) 224

Italië 78

Ittersum, Adolph baron van 140

J

Jacobs, Marc 184

Jacobs, Trix 11

Jansen, A. 211

Janssens, Angélique 221

Janssens, L. 54, 63

Jeremia 114

Jeruzalem 114

Johanna, hertogin van Brabant 14

Johannes XXII, paus 81

Jong, Emmanuel de 233

Jong, Hans de 231

Jonge, Lina de 232

Jonge van Zwijnsbergen, de familie De 136, 143

Jonge van Zwijnsbergen, jonkheer Marinus de 128-129, 133

Jongh, Piet de 208

Julius II, paus 102

Justinianus, keizer 117

K

Kalkar, Gerardus van 91

Kampen, notaris Van 200-202

Kanters, Kees 8, 11

Kamerijk (Cambrai) 58, 62

Karel V, keizer 215

Karel de Stoute, hertog van Bourgondië 100

Kasteren 202

Kempen, de 32, 35, 204, 210-211

Kempen, de Antwerpse 221

Kempen, de Nederlandse 223

Kempen, de Vlaamse 223

Kempenland, het (kwartier) 19, 21, 25, 27, 43, 46-48

Kessel, Jan van 87

Keulen 57, 83

Kiel (Be) 54, 63

Kleef, het Land van 217

Kliffen, Helga 192, 195

Kobbegem 54

Köbel, Jacob 22

Kolster-van der Lugt, Mieke 233

Konstanz 87

Koopmanschap, Hans 207-208

Kort, Jan-Willem de 198

Kronenburg (Be) 54, 63

Kuhn, Annette 175

Kuijper, de familie De 136, 140

Kuijper, jonkheer Eduard De 137-138

Kuiper, Pieter 51

Kümmer, ingenieur 211

Kurlansky, Mark 229

Kwant, Kees 225

L

Lalaing, Filips de 70

Lambermon, Mirjam 233

Langeweg 179

Langstraat, de 33, 207-208

Lasco, Charles de 232

Leedenberch, Gilles van 112, 122

Leende 19-21, 28, 46-48, 219

Leenders, Karel 9, 13, 51, 54, 69, 71, 199-202

Leeuw, Kitty de 11, 233

Leeuwen, Simon van 119

Leiden 94, 209

Leijten, Conny 190

Leipniz, G.W. 214

Lekkerbeetje (Gerard van Houwelingen) 154

Leuven 19, 24-25, 40, 53, 61, 63, 95, 185, 195, 203, 214-215

Liempde 20-21, 30, 34, 43, 47-48, 202

Lier 68, 70

Lierop 14, 219

Lieshout 227

Lijnter, Arnoldus de 83

Limburg 24, 29, 163, 166, 174, 191, 198

Lindemans, J. 54, 61-62

Linden, H. van der 33

Linden, Martinus van der 123

Loemel, Catherina van 99-100

Loemel, Ermbert van 99-100

Loenhout 69, 184-185

Loon (op Zand) 20, 46, 207-208

Lu, Marcellius die 99

Luijpen, Nico 225

Luik 98

Luik, de bisschop van 35, 84

Luik, het (prins-bisdom) 95-96, 103, 213, 215

Lutermans, F.X. 17

Luther, Maarten 220

Luykx, Daniël 170-174

Luykx, Johannes 171-173

Luxemburg 224

M

Maarheeze 19-21, 30-31, 34-35, 37, 43, 46-48

Maas, Paul 198

Maaseik 104-105

Maasland, het (kwartier) 20-21, 46-48

Maastricht 21, 30, 61, 137

Mainz 83

Marez, G. des 57-58

Martini, de familie 133, 136, 144

Martini, jonkheer Antoni 144, 146-147, 149, 152, 154

Martini van Geffen, jonkheer Hendrik 147, 152

Martini van Geffen, jonkheer Nicolaas Johan 132

Matthaeus, Antonius 119-120

Mattie, Pieter 123

Maurits, prins 122

Maximiliaan, hertog van Brabant 14

Maximiliaan, keizer 18

Mechelen 53-54, 63-65, 72, 81, 84, 95, 212

Meelmans, Christina 85

Meertens, P.J. 61

Meeuwen, de familie Van 136, 140, 143

Meeuwen, jonkheer Eduard van 133, 146

Meeuwen, jonkheer Pieter van 141, 146, 151

Meghen, Jutte van 83

Meghen, Maarten van 83

Meierij (van 's-Hertogenbosch), de 9, 13-49, 89, 198-201, 216-218

Meij, Otto van der 232

Meise 54

Mengers, Lijsbet 87-88

Merode, Bernard van (heer van Asten) 219

Mersman, Gheenken die 35

Meulemeester, John de 54

Meyryck, Jan van, zie: Wesel, Jan van

Middelburg 81, 217

Middelrode 14

Mierlo 219

Mierlo, Henk van 221

Mierlo, pastoor Leo van 172

(Moer)gestel 20, 46, 203

Molemans, J.

Molius, Wilhelmus 17, 81, 95, 104

Molner, Peter 99

Mondragon, legeraanvoerder 152

Munster 199

Murk, Carel 233

N

Nassau, de familie Van (de Bredase Nassaus) 211-214

Nederland 52-53, 114, 126, 150, 154-155, 162-166, 168-169, 174, 180, 183, 186, 190-191, 193, 198, 202, 204, 206, 209, 211-214, 221, 223-225, 228

Nederland, Zuid- 11, 82, 163-164, 167, 174, 198

Nederlanden, de 80, 85, 91, 94, 116-117, 180

Nederlanden, de Zuidelijke 24

Nederlanden, de Republiek der Zeven

Verenigde 199, 219-220

New England 183

New South Wales 183
New York 162
 Niet, Marco de 185
Nieuw-Zeeland 13
Nijmegen 77, 143, 179
Nijvel (Nivelles) 62
 Nispen tot Pannerden, jonkheer Carel van
 (1807-1870) 144
 Nispen tot Pannerden, jonkheer Carel van
 (1828-1901) 144
 Nollen, Joeske 232
Normandië 61
Nuland 20, 46

O

Oekel, Wouter van 92
Oekraïne 232
Oerle 47
 Oetelaar, Ger van den 203-204
Oirschot 13, 47, 197
Oisterwijk 20, 46-47, 68, 169, 189, 193
Oisterwijk, het kwartier 20-21, 48
 Oldenbarnevelt, Johan van 122
 Oomen, mr. Hendrik 231
 Oomen, Kees 231
 Oord, Ad van den 189, 233
 Oort, Thunnis van 11
 Oosten, Roos van 209
Oosterhout 54, 170, 207-208
Oploo 195
 Opstal, Andreas Johannes van 86
 Oranje, de familie Van 213
 Oranje-Nassau, prinses Margriet van 214
Orthen 28, 66, 79, 81, 209
 Orthen, Gevaert van 87
 Orthen, Jan van 87-88, 94
 Orthen, Lijsbeth van 87-88
 Orthen, Peter van 87-88
 Os, Peter van 17
Oss 20, 46, 169, 190
 Otten, Johan 218-219
Oudenbosch 37
 Oudenhoven, Jacob van 18, 80

P

Palier, Johan Carel 221
Peelland, het (kwartier) 20-21, 46-48,
 218-219
 Peiss, Kathy 162
 Peters, Erik 232
 Peters, Jenneke 120
 Peters, Sem 206
 Pince van der Aa, Reinoud 231
 Pirenne, Louis 11, 179-181
 Pius II, paus 94, 98
 Plantijn, Christoffel 215
 Poels, Henri 163
 Polak, Clairly 183
 Polanen, Johanna van 213, 232
Polen 204
 Pollmann, Judith 218
 Posteel, Godfried 95
 Posteel, Willem 95
 Prims, F. 54, 63
Purmerend 53
 Putt, Floris van der 226-227

Q

Quebec 183

R

Raamsdonk 207
 Ram, jonkheer Henri 143
 Rappard, Elias ridder van 147
 Rasenberg, Martin 213
Ravenstein, het Land van 230
 Regino, abt van Prüm 17
Reimerswaal 228
 Reimerswaal, Wouter van 80
 Rens, Herman van 191
 Rentenaar, Rob 51, 56
Reusel 31
 Ridges, Malcolm 183, 186-187
 Riel, pastoor Van 169
 Rijckevorsel, de familie Van 133
 Rijckevorsel, Jacobus baron van 143
 Rijckevorsel van Kessel, de familie Van
 132, 136
 Rijckevorsel van Kessel, Ferdinand baron
 van 135
 Rijckevorsel van Kessel, jonkheer Hubert
 van 135
Rijnland, het 43, 83-84, 98
Rijswijk 122
Rixtel 14, 206
 Rode, Arnulfus van 34
Rode, het graafschap 32
Roermond 34, 104
Roeselare 53
 Roesmalen, Jan van 95
 Rog, Barthelomeus 87-88
 Rombauts, W. 64
 Rome 78, 85
 Rooij, Jenneke de 121
Roosendaal 37, 63, 66-67, 231
 Roosen, Ine 213
Rosmalen 14, 20, 46
 Rossum, Maarten van 206
Rotterdam 143
Rucphen 11, 161-163, 168, 170-176
 Rudeman, Dolly 160, 167
 Ruijs, Lukas 231
 Ruijter, Adriaen de 17, 20
 Ruinen, Zwedera van 87
Rupel, de 54
 Ruys de Beerenbrouck, Charles 166-167

S

Sadeler, Hector de 153
Saksen 98
 Sanders, Jan 9, 17
 Sasse van Ysselt, de familie Van 136
 Sasse van Ysselt, jonkheer Alexander van
 141, 147, 154
 Sasse van Ysselt, jonkheer Leopold van
 146-147
Schaarbeek 57
 Schabbink, Martin 198-199
Scheveningen 131
Schijndel 20-21, 46-48, 204
 Schönfeld, M. 55-56, 58
Schoten (bij Antwerpen) 27

Schouwen 37

Schryver, H. de 25
 Schueren, de familie De van der 136
 Schueren, Louis ridder de van der 132, 134
 Schutjes, L.H.C. 80
 Sconove, Agnes van 84
 Sevilla, Isidorus van 215
Sint-Jans-Molenbeek 61
Sint-Michiels 54, 63
Sint-Michielsgestel 20-21, 34, 46-48, 204,
 226
Sint-Oedenrode 13, 47
Sint-Pieters-Leeuw 54
Sint-Willebrord 170, 172-175
 Sixtus IV, paus 100
 Slegers, Cees 232
 Slingelandt, Johan baron van 140
 Sloodmans, K. 54, 65-66
 Smits (van Oyen), de familie 142
 Smulders, Ferdinand 206
 Snoeck, de familie 143
 Snoeck, jonkheer Matthias 152, 154
Soerendonk 20-21, 35, 47-48
Someren 14, 219
 Someren, Paulus van 89
Son 47, 226
Son en Breugel 204
 Spaendonck, Gerrit 123-124
 Speet, B.M.J. 56
 Spek, Theo 33
 Spiker, Johannes 99
 Spina, Tielmannus de 99
 Spohnholz, Jesse 217
 Spoorenberg, Jan 171
Sprang 208
Steenbergen 37
 Steenhoven, Peter van 231
 Sternberg, Josef van 160
 Sticken, Salome 87
 Stollenwerk, L. 147
 Straaten, J. van der 204-205
 Stripen, Hadewig 84
 Stripen, Heilwig 84
Sulawesi (Celebes) 224
 Sweerts de Landas, Jacob baron 143
 Swinkels, Henri 183
 Symonsson, Jan Claus 94
 Synghe, G.A.M. van 31

T

Teeuwen, Daniëlle 219-221
Testelt 61
Texandrië 35-37, 43-44
 Theuvs, F.C.W.J. 26, 29-30, 35, 43
 Thiers, Ottie 234
 Thije Hannes, de familie Van 143
 Thije Hannes, jonkheer Hendrik van 138
 Tiela, Johannes de 85
Tienen 25
 Tienhoven, Pieter van 205
Tilburg 11, 20, 29, 46, 123-124, 132, 165,
 168-170, 179-181, 189-190, 203-204,
 210, 226
 Timmermans, Patrick 184, 192
 Timmers, Jan 197-198

Torrentius, Laevinus 215
Trier 83
 Troubleyn, L. 64
 Tsestich, Jacob 219
 Turgeon, Laurier 183, 186-187
Turnhout 68-69

U

Uden 229-231
Utrecht 35, 84-85, 95, 119, 122, 143, 219-220, 225
Utrecht, de provincie 151
 Utrecht, Wunna van 84
 Uytven, R. van 69

V

Valkenberg 37
 Valkenburg, Jan van 230
Valkenswaard 221-223
 Vande Weghe, R. 54
 Vangheluwe, Daniel 198
 Vannieuwenhuyze, Bram 9
 Veerman, John 231
Veghel 12-16, 18-21, 23-27, 32-33, 38-43, 170, 204
 Velde, Essayas van de 122
 Velzeke-Ruddershove 61
Venlo 20, 47, 103, 165, 206
 Venner, J.G.C. 217
 Veraelst, Lucas 123
 Verbeeck, M. 54, 63
 Verbesselt, J. 54, 57
Verenigde Staten 161, 187
 Verheyen, de familie 136, 143
 Verheyen, jonkheer Franciscus (1779-1851) 147

Verheyen, jonkheer Franciscus (1852-1929) 147
 Verheyen, jonkheer Johannes 146-147, 149, 153
 Verkerk, burgemeester 166
 Vermeer, Mark 192-193
 Vermeulen, H.J.J. 230
 Vernooij, Anton 226-227
 Verschure, kapelaan 170
 Verspay, Johan 197
 Verstraten, Ruud 192, 195
Vessem 28
Vienne 81
 Vink, Ester 211-212
Vlaanderen 52-53, 71, 83, 98, 117-118, 120, 183-184, 186, 221
Vlijmen 48, 81, 224
 Voets, Theo 232
Volkel 230
 Vossen, Ivo 206
 Vucht, Margaretha (Grieta) de 84
Vught 20, 46-47, 68, 70, 81, 89-91, 102-103, 105, 123, 189, 232-234

W

Waalwijk 20, 46-47, 169, 207-208, 224
 Waelhoven, Christianus van 99
 Waterbolk, H.T. 33
Webbekom 54
Weert 66, 169
 Weert, Henricus de 99
 Weissmann, Ruud 189
 Wenceslaus, hertog van Brabant 14
 Werf, Sanne Van de 184
 Werner, Britt 184
 Wesel, Jan van 89-91

Wesselman, de familie 142-143
Westrik 198
Wezel 217
 Wiel, Elias van den 97
 Wielant, Filips 115, 117-118, 120, 123
 Wijs, H. de 17
 Willem I, koning 131
 Willems van Vroelaer, Margriet 101
Windesheim 88, 91, 99, 103
 Woessijc, Petrus de 83
 Wolf, Nico 190
 Wolff, Matthias 224
 Worms, Burchardus van 114

X

Xanten, Norbertus van 78

Z

Zande (van Kalkar), Jan van der 89-91, 102-103
 Zandwijk, Jojanneke van 189
Zaventem 54
Zeeland 37, 43, 228
Zeelst 28, 120-121
Zegge 37
Zepperen 95, 98
Zesgehuchten 21
Zevenaer 132
Zevenbergen 224
Zottegem 61
 Zuderman, Hendrik 84
Zundert 184-185
 Zweers, Dick 198
 Zwijsen, Joannes 224
Zwolle 88-91, 219-220
 tZyrixzee, Margaretha de 92

- 1 **Martien van Asseldonk en Karel Leenders**
'Die mate van den lande ende beemden'.
De ontwikkeling van de oppervlaktematen in de Meierij van 's-Hertogenbosch
- 2 **Bram Vannieuwenhuyze**
De Hoogstraat in de laatmiddeleeuwse Brabantse steden.
Enkele beschouwingen over stadstopografische overeenkomsten en verschillen
- 3 **Jan Sanders**
Verkloostering in het vijftiende-eeuwse 's-Hertogenbosch
- 4 **Erik-Jan Broers**
Strafprocessen tegen een dood lichaam.
Juridische procedures wegens zelfdoding in de zeventiende en achttiende eeuw
- 5 **Klaasje Douma**
'Schip immer nieuwe vreugd, vriendschap, gezelligheid'.
Over Brabantse adel, 'herengezelschappen' en regionale identiteit
- 6 **Thunnis van Oort**
'Stel je voor zeg! Meisjes, jongens, zoo maar zittend zij aan zij!'
Katholieken, gender en sociale klasse in de Paleis Bioscoop te Rucphen (1929)
- 7 **Beatrix Jacobs en Erik-Jan Broers**
Ter herinnering aan prof. mr. J.P.A. (Jos) Coopmans (1925-2016)
- 8 **Arnoud-Jan Bijsterveld en Monique Groot m.m.v. Christian Curré**
Verslag congres Waardevol! Culturele duurzaamheid en regionaal erfgoedbeleid
- 9 **Astrid de Beer en Arnoud-Jan Bijsterveld**
Verslag symposium Omdat we weten van hun lot.
Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant 1930-1945
- 10 **Kitty de Leeuw**
Voor de eerste keer: Uitreiking tweejaarlijkse Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis
- 11 **Kroniek**

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact,
i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant